

DEÁK ÉLETE

*

ÍRTA

FERENCZI ZOLTÁN

III. KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1904

Hornyánszky Viktor es. és kir. udvari könyvnyomdája.

A HARMADIK KÖTET TARTALMA.

NEGYEDIK KÖNYV. (1865—1876.)

ELSŐ FEJEZET.

Első lépések a kiegyezés felé.

Deák fellépésének előzményei. — Érintkezése a conservativekkel. — A húsvéti czikk okai. — A Botschafter czikke. — A magyar lapok válasza. — A húsvéti czikk. — Salamon tudósítása. — A czikk tartalma. — Hatása. — A Debatte czikkei. — Tartalmuk. — Hatásuk. — Ghyczy levele. — Andrassy kifogásai. — A király Pestre jön. — Változások. — Deák nézete Erdélyről. — Emlékirata. — Eredménye. — Eötvös álláspontja a kiegyezésről — Hírek Deákról. — Tisza Deáknál. — Nyáry és Ghyczy látogatásai. — Giacomelli Deáknál. — Deák Pest belvárosa követe (3—36)

MÁSODIK FEJEZET.

Deák első felirata 1866-ban.

Az országgyűlési előkészületek. — Pártalakulás. — Deák nézete. — Értekezlet Eötvösnél. — Deák a teendőkről. — A két párt egyesülése. — Deák beszéde a körben. — Az Akadémia ünnepe. — A december 12-iki értekezlet. — A megnyitás. — A trónbeszéd. — Az első ülés. — Deák az udvari ebéden. — Értekezlet december 15-ikén — Deák megmenti a két párt egységét. — Elnökök választása. — A ház elnapolja magát. — A Múzeum terme. — Deák helyzete az országgyűlésen. — A pártmegalapítások. — Deák belsőbb okai a pártegységre. — A szélsőjobb és szélsőbal. — Igazolás. — A január 22-iki értekezlet. — A 30-as bizottság — Andrassy különvéleménye a nagyhatalmi állásról — A felirat. — A bizottság első ülése. — Apponyi

VI

indítványa a 2-ik ülésen. — Deák válasza. — Apponyi más két módosítása. — Apponyi beszéde a 31-ik kikezdésről. — Deák beszéde. — Az eredeti szöveg marad. — A február 5-iki ülésen Apponyi módosító javaslata. — Kemény Zsigmond beszéde. — Apponyi válasza. — Deák beszéde. — A kormány a feliratról. — Deák pártja és a felirat. — A többi párt a feliratról. — Értekezletek. — Zavarok. — Deák óhajtása a felirati vitáról. — A felirati vita. — Eötvös beszéde. — A vita folytatása Deák óhajára. — Apponyi beszéde — Andrássy. — Deák záróbeszéde. — A részletes vita. — Bartal indítványa. — Apponyi beszéde. — Deák február 22-iki beszéde, — Hatása. — A vita vége. (37—92)

HARMADIK FEJEZET.

Második felirat 1866-ban.

A küzdelem természete. — A trónbeszéd valódi célja. — Deák álláspontja. — Öröme az egységen. — A felirat hatása. A főrendi felirat. — A kormánykörök álláspontja. — Ő felsége Deák beszédéről. — A felirat átadása s a király válasza. Deák indítványa a közösügyi bizottságról. — Ennek hatása. — A királyi leirat. — Belcredi befolyása. — A leirat tartalma. — Felirati bizottság. — Elvek. — A felirat a bizottságban. — Tartalma. — A felirat tárgyalása. — A főrendeknél. — Közbeneső vita s ennek okai. — Andrássy cikke. — A vita lényege. — A főrendi vita a feliratról. — Jelentősége. — A felirat átadása (93—121)

NEGYEDIK FEJEZET.

A horvátügyi és a tizenötös albizottság.

Deák indítványa a bizottságokról. — Az inségügy. — Deák június 13-iki beszéde. — A vita. — Eredménye. — A horvátügyi országos bizottság. — A tárgyalás módja — A horvát országgyűlés határozata. — Magyarázata. — A magyar küldöttség válasza. — A tárgyalás folyama. — Jelentés a magyar országgyűlésen. — A 67-es bizottság. — A nyilvánosság. — Megalakulás. — Majláth Deáknál. — Majláth terve a Andrássy bírálata. — A kormány tervei. — Sennyey április 18-iki beszéde. — Az ötös albizottság javaslata. — A 15-ös albizottság kiküldése. — Deák alapelve. — A közösügyek Deák fogalmazásában. — A

VII

hadügy. — Közös költségek. — Államadósság. — Pénzügy. — A közösügyek kezelése, a delegatiók. — Tisza javaslata. — Ennek lényege. — Elvetik. — Andrassy módosítása. — Kereskedelem. — Quota. — A 15-ös albizottság munkálatának befejezése. — Az országgyűlés eloszlatásának kérdése. — Deák nézete. — A párt nézete. — Majláth Deáknál. — Viták a pártban. — Deák erélye a 15-ös bizottság munkálatának gyors bevégzésében. — A munkálat kinyomatik. — E sietés jelentősége. — A nemzet és Deák hangulata. — Deák eljárása az országgyűlés elnapolásának hírére. — A leirat az elnapolásról. — Deák és Tisza indítványai. — A párt Deáknál. (122—165)

ÖTÖDIK FEJEZET.

Kiegészítési kísérletek 1866 nyarán.

Hangulat az elozzláskor. — A háború. — A háború miatti hangvétel és Deák. — Pusztaszentlászlóra megy. — A conservatívek terve. — A Pesti Napló cikkei. — Deák és Andrassy Bécsbe hívatnak. — Deák Bécsben. — Andrassy Bécsben és Deáknál. — Deák nézete. — Andrassy előterjesztése. — Különböző tervek. — A conservatívek tervei. — Tisza cikkei. — Értekezlet Bécsben. — Andrassy elvei. — A bécsi kormány kifogásai. — Lónyai levele Deáknak. — Értekezlet Bécsben. — Andrassy kihallgatáson. — Andrassy Deáknál. — Lónyay kihallgatáson. — Andrassy s a bécsi újabb értekezletek. — Andrassy szövege a hadügyről. — Lónyay szövege a többi kérdésben. — Sikertelenség. — A Pesti Napló cikke. — Andrassy Ischlben. — A közhangulat. — Ghyczy cikkei — Kunágotai. — Kemény Zsigmond válasza. — Újabb értekezletek. — A sikertelenség főoka. — Kemény Zsigmond újabb cikke. — Beust s az országgyűlés összehívása. — Deák Pestre érkezik. — Megmenti a helyzetet. — Deák válasza a szegedi küldöttségnek. (166-192)

HATODIK FEJEZET.

A harmadik felirat.

A hangulat az országgyűlés megnyitásakor. — Az első ülés. — A leirat. — Célzata. — A Deák-párt és Deák-kör megalakulása. — Deák beszéde. — Deák a körben. — Deák a feliratról. — A baloldal javaslata. — Deák beszéde. — A

VIII

szavazás hatása. — A felirat. — A felirat jellemezése. — A keményebb hang okai. — Hatása pártjára. — A felirati vita. — Deák célja a felirattal. — A 67-es bizottság összehívása. — Felirati vita a főrendeknél. — Sennyey beszéde. — Deák elleni hangulat (193—215)

HETEDIK FEJEZET.

A kiegyezés végső tárgyalásai.

Beust Deáknál. — Eredménytelenség. — Andrássyék újra Bécsbe hivatnak. — A katonai javaslat. — Reménytelenség. — Deák újévi nyilatkozatai. — Deák felirati javaslata a katonai rendelet ellen. — Az uralkodó válasza. — Andrássyék Bécsben. — Megegyezések. — Ezek hatása Deákra. — A pártra. — Deák helyzete. — Nyilatkozata. — Aggodalmak. — Deák enged. — Andrássy újra Bécsben. — Deák aggályai. — Fest Imrét Bécsbe küldi. — Megegyezés Deákkal. — Deák maga szövegezi az új pontokat. — Majláth Bécsbe viszi őket. — A balközép különvéleményének elvei. — A 67-es bizottság tárgyalásai. — Harcz a delegáció miatt. — Deák beszéde. — Az államadóság kérdése. — A Deák új pontjai. — Deák beszéde. — A tárgyalás vége. — A 48-iki törvények. — Belcredi bukása. — Deák szövege a honvédelmi minisztériumról. — Megegyezés. — Tárgyalások Bécsben. — Zavarok Pesten. — Andrássyék megérkezése. — Megállapodások az első kérdésekben. — A pártkörben. — Deák beszéde. — A leirat a házban február 18-án. — A leirat. — Deák ünneplése. — Általános ünnep (216—250)

NYOLCZADIK FEJEZET.

A kiegyezési javaslatok a házban.

A felelős kormány első lépései és Deák. — Deák védi a javaslatokat. — Deák más ügyekben. — A 67-es bizottság munkálatának tárgyalása. — A különvélemény. — A szélsőbal határozati javaslata. — Deák beszéde márczius 28-ikán. — A szavazás. — A főrendek is elfogadják. — Deák más kérdésekben. — Deák javaslata a horvát kérdésről. — Deák s a ház elnapolása. — Új törvényjavaslatok s a 48-iki törvények

IX

elvi módosítása. — Andrassy Bécsben. — Az új törvények betervezése a házhoz. — Kossuth május 22-iki nyílt levele. — Deák válasza. — Pulszky, Somsich, Kemény felelete. — A 67-es bizottság munkálata, mint törvényjavaslat a házban. — A többi javaslat s a nádorság kérdése. — Deák a nádorságról — Koronázó hitlevél, eskü s a trónlemondási törvényjavaslat. — Deák a nádori teendőkről. — Minden kitüntetéset elhárít. — A koronázás. — Deák a ház elnapolásáig a házban. (251—364)

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák és a kiegyezés.

A kiegyezés Deák legnagyobb alkotása. — A kiegyezés nem rögtönzött. — A kiegyezés ára. — Államadósság. — Katonai kérdés. — Kiindulás a kiegyezésben. — Tárgyalásmód a kiegyezés alatt. — A kiegyezés főbb elvei. — Deák a hadseregéről. — Elve a kiegyezés megkötésében. — Deák és Nyáry. — Eljárásának jellemzése. — Véleménye a kiegyezési műről. — Véleménye a kiegyezési mű fejlesztéséről. — A kiegyezés előkészítésében maga elé tűzött módszer. — Személyi tulajdonai. — Önzetlensége. — Bizalmat ébresztő s más jellemző lelki képességei. — Az értelem és érzelem a politikában. — Magyarosága. — Kitarása (280—308)

TIZEDIK FEJEZET.

A XII. törvény cikkből folyó tárgyalások.

Kossuth nyílt levele a jászladányi kerülethez. — Levele a váczai kerülethez. — A kormány eljárása Hevesmegye ellen. — Interpellációk s a megyéről folyt vita. — Deák beszéde. — Válasz Kossuthnak. — A közösügyi törvény Ausztriában. — A quota, az államadósság s a vám- és kereskedelmi szövetség a 67: XH. t.-cz.-ben. — A bécsi tárgyalások. — Lónyay Deáknál. — Tárgyalások Bécsben. — Halász Imre Deáknál. — Deák felelete. — Megállapodás. — Javaslat. — A quota tárgyalása a házban. — Az államadósság. — Deák beszéde a javaslat mellett. — A többi javaslat elfogadása Pesten és Bécsben. (309—332)

X

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1868-ban.

Deák 1868-ban. — Demokrata körök és Deák működése e kérdésben. — A bihari programm. — Deák önmagáról. — Helyzete a pártok felett. — Nem folytat pártpolitikát. — Viselkedése az ellenzék irányában. — Felszólalásainak ritkasága. — A görögkeleti egyházak bíróságairól. — A só egységes áráról. — A dohánymonopóliumról. — A bírák törvényes kinevezése pótlásáról. — Deák a megyéről. — A védrendszerrel. — A horvát kiegyezés elővétele. — A kiegyezési javaslat Deák műve. — Ennek elvei. — A fehér lap. — Gróf Majláth Antal Deákról. — Az egyezményt a horvát és magyar országgyűlés elfogadja. — A horvát követek Deáknál. — A fiumei kérdés. — Deák a szőlődézma megváltásáról. — Az 1868. és 1869-iki költségvetésről. — A polgári perrendtartásról. — Nevenapja. — Deák az egyházi bíráskodásról. — Deák a birodalmi miniszteri címekérdésben. — A címekérdés megoldása. — Deák a szerb színház segélyezéséről. — Deák és a nemzetiségi törvény. — Deák a katonai bíróságokról és az ostromállapotról. — Az országgyűlés vége. — A párt búcsúja. — Deák válasza Pest és Buda polgárainak (333—364)

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1869-1873-ig

Az 1869-iki választások. — Deák megválasztása. — Az országgyűlés megnyitása és Deák. — A felirati vita és Deák beszéde. — Deák Andrassy mellett. — Deák a Horváth Boldizsár ügyében. — Deák a bírói törvényjavaslatról. — Az állam-bíróságról. — Leszavazzák. — Nyaralása. — Részvétele a római katolikus autonómia előkészítésében. — Felszólalásai 1869 végén és 70 elején. — Interpellatiója Lónyayhoz 1870 márczius 9-ikén. — Ennek tárgyalása. — A főváros érdekében fölveendő kölcsönről. — Részvétele kivált az állami számvétség elnöksége ügyében. — A köztörvényhatóságok rendezése. — Deák a házban 1870/71-ben. — Beszéde a hadikölcsönről és hadseregről. — Deák 1871/72-ben. — Viszonya Andrassyhoz. — Kedvetlenségei az újabb időben. — A főbb zavarok. — Időn-

ként való visszavonulása s olvasmányai. — Két beszéde 1872 elején a párthoz. — Deák követsége az 1872/75-iki országgyűlésen. — Beszéde. — Lónyay lemondása. — Deák beszéde Lónyay búcsúján. — Szavai az új kormányhoz. — Felszólalásai a házban 1872/73 folyamán. — Az 1873 június 28-iki beszédének előzményei. — A csalhatatlansági dogma. — Placetum. — Jekelfalusi Vincze és Schopper György. — Az állam és egyház viszonya a Deák-körben. — Deák beszéde. — Nézete. — Az ügy a házban június] 28-án. — Deák beszéde. — A beszéd hatása. — A ház határozata. — Deák öröksége a nemzet számára. — Utolsó felszólalásai a házban 1873 november 8-ikán és 10-ikén (365—389)

UTOLSÓ FEJEZET.

Deák végső évei és halála.

Deák 1873 november 12-ikén váratlanul rosszabbúl lesz. — Betegsége. — Betegségének időszakai életében. — A falusi élet, mint gyógymód. — Rátóti nyaralásai 1868 óta. — Betegsége az 50-es évek óta. — Összefüggése parlamenti szereplésével. — Hirtelen rosszabbúl léte 1872 nyarán. — Utolsó nagy beszéde 73-ban. — Az uralkodó és Dóm Pedro braziliai császár látogatása Deáknál. — Az 1875-iki fusio és Deák. — Utolsó két nyaralása. — Levele betegségéről 1875-ben. — Az 1875-iki követválasztás. — Őszszel Széli Kálmánhoz költözik. — Lakása a gróf Hadik-házban. — Szokásai betegségében. — A párt üdvözlete 1876 újévében. — Deák válasza. — Erejének hanyatlása. — Meggyón Rónay Jácintnak. — Utolsó intézkedései. — Az utolsó nap január 28-ikán. — Halála estve ¹¹ tizenegykor. — A képviselőház intézkedése. — A király levele. — A királyné koszorúja s imája a ravatalnál — A szabadelvű körben Tisza Deákról. — Temetése február 3-ikán. — Kossuth ciprusága. — Erdemeinek törvénybe iktatása (399—411)

NEGYEDIK KÖNYV

1865—1876.

ELSŐ FEJEZET.

Első lépések a kiegyezés felé.

DEÁK FELLÉPÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI. — ÉRINTKEZÉSE A CONSERVATIV-
VEKKEL. — A HÚSVÉTI CZIKK OKAI. — A BOTSCHAFTER CZIKKE. —
A MAGYAR LAPOK VÁLASZAI. — A HÚSVÉTI CZIKK. — SALAMON TUDÓ-
SÍTÁSA. — A CZIKK TARTALMA. — HATÁSA. — A DEBATTE CZIKKEI.
— TARTALMUK. — HATÁSUK. — GHYCZY LEVELE. — ANDRÁSSY
KIFOGÁSAI. — A KIRÁLY PESTRE JÖN. — VÁLTOZÁSOK. — DEÁK
NÉZETE ERDÉLYRŐL. — EMLÉKIRATA. — EREDMÉNYE. — EÖTVÖS
ÁLLÁSPONTJA A KIEGYEZÉSRŐL. — HÍREK DEÁKRŐL. — TISZA DEÁK-
NÁL. — NYÁRY ÉS GHYCZY LÁTOGATÁSAI. — GIACOMELLI DEÁKNÁL.
— DEÁK PEST BELVÁROSÁNAK KÖVETE.

A Lustkandl ellen irt mű, noha benne a közeledés fontos jeleit ismerheti föl a kutató, lényegileg mégis csak a 61-iki álláspont védelme. Ilyennek tekintette a közvélemény is, mely elragadtatással fogadta. Deák első határozott lépése a kiegyezés felé a húsvéti cikk volt. Ennek a lépésnek megtételére őt az egész közvélemény ösztönözte már s erre most ő is elérkezettnek látta az időt. Ugyanis közmeggyőződés lett itt és Ausztriában, hogy a februári alkotmány nem vált be, módosításának szükségét 1864 végén Schmerling is elismerte, Nádasdy és Eszterházy pedig lassanként az uralkodó környezetét is meggyőzték róla. A magyar országgyűlés összehívása már 1864 végén bizonyossá lett, az október 14-iki trónbeszéd és Schmerling egyaránt megígérték, a Reichsrath szabadelvű elemei pedig

valósággal jelszavakul vették s velők az egész magyar közvélemény egyetértett a kormány állásának gyengítésében. A conservativek 1864 szeptembere óta újra mindent elkövettek, hogy a 61-iki kísérlet megújítására az uralkodót hajlandóvá tegyék, megindították az év őszén a *Debatte* című lapot s elérték azt, hogy a királyt megnyerték egy újabb kiegyezési próbának, ha biztosítást nyer, hogy vissza nem utasíttatik. Ez más szóval Schmerling állása megingását jelentette, mely csak addig volt biztos, míg el bírta hitetni, hogy alkotását, a februári alkotmányt megszilárdítja s a birodalmat a régi állapotnak minél kisebb mértékben való feláldozásával újraszervezi, a miben különösen Rainer főherczeg támogatta. De a várakozások egyike sem teljesült. Erdélyt csak félig-meddig nyerte meg, Horvátországban kudarcot vallott, Magyarországon kísérletet sem tehetett, a pénzügy hihetetlen zavarokba sülyedt, a Reichsrath még a budgetvitában sem működött kielégítően.

Ekkor a conservativek gr. Nádasdy Ferenczet is megnyerték ügyöknek, mert belátta, hogy az ő terve a magyarok bevitelére nézve a Reichsrathba kivihetetlen s akkor nincs egyéb, mint a kiegyezés más kísérlete, különben veszély fenyegeti a birodalmat s a trónt. Elfogadta tehát kiindulásul azt, hogy Deák 61-iki felirataiban megtalálható az alap, melyen a kiegyezési alkudozások megkezdhetők, ha a formát rá megtalálják. A conservativek azt mondták, hogy ők e formát meg bírják találni. Nádasdynak ezt be is adták írásban, a ki bemutatta ő felségének. Ezen az alapon tárgyalások indultak meg. Ő közölte az ellenérveket a conservativekkel; ezek czáfolatot adtak rájuk; ezt újabb replica követte. Így kilencz hónapon

át folyt az alkudozás, ezalatt hét válasz és viszontválasz keletkezett, melyekben a conservatívek így állították fel az alapot: Magyarország sohasem adhatja fel a jogfolytonosságot sem saját, sem a trón érdekében; a ki nem elégített Magyarország lánczczal Ausztriához kötve veszélyezteti Ausztria és a trón jövőjét, sőt létét is; tehát a kiegyezés módjait meg kell találni s erre ők a 63-iki emlékirat szellemében ki is dolgozták a tervet, meghatározták a törvényes eljárás első módozatait s ezek sikerétől tették függővő a további lépéseket.

Jól tudták azonban, hogy a 61-iki feliratok tartalmában egyesített nemzet az kezdeményöket el nem fogadja; a feltétel pedig az volt, hogy a nemzet biztosítsa az uralkodót, hogy az új kísérlet sikerrel bízzat. Ez a kezdeményező csak Deák lehetett s így ötvették körül, ki tehát 1864 közepe óta sűrű összeköttetésben állt a conservatívekkel. Deák látva a nemzet fáradni kezdő erélyét, meggyöződven a gr. Apponyival, gr. Dessewffy Emillel, gr. Szécsen Antallal, Majláth Györggyel, br. Sennyey Pállal, Ürményi Józseffel és másokkal való érintkezésből, hogy csak ők buktathatják meg Schmerlinget s egyengethik az utat, hogy továbbá ők is mindjobban közelednek a 61-iki állásponthoz: elhatározta, hogy nem utasítja el az alkalmat; úgy tett tehát, mint 1840-ben. És mivel az volt a meggyöződése, hogy legtöbbet várhat a nemzet annak az uralkodónak elhatározásától, ki 1863 vége óta meg volt győzhető, hogy a magyarokat nem kell a Reichsrathba erőszakolni s ki a Schmerling-féle 1864-iki octroykat nem fogadta el: tehát ebben az értelemben megírta a húsvéti cikket, mely által a kiegyezés megalkotására megtette az első nagy lépést.

Alkalmul rá felhasználta azt a küzdelmet, melyet a Reichsrath szabadelvű elemei, kivált Kaiserfeld (autonomista) folytattak Schmerling ellen az 1864 november 14-ikén megnyílt ülészakban.

E vitában Kaiserfeld december elsei beszéde, Schmerling válasza, majd 1865 márczius 28-iki nyilatkozata, Kaiserfeld márczius 31-iki támadása és Schmerling felelete a főbb pontok, ki állandón azt hajtogatta, hogy a magyar ellenállás megtörendő s a februári alkotmányt el kell fogadtatni. Márczius 31-ikén a márczius 27-ikén megkezdett budgetvitában éppen a magyar cancellária költségvetése volt soron, melyre a kormány 12.071,015 forintot kívánt, a pénzügyi bizottság leszállította 11 és fél millióra. Kaiserfeld most már nemcsak Schmerling politikáját, mint máskor, hanem személyét támadta meg a december elsei beszéd miatt, mely mintegy kihívás volt. Kaiserfeld a magyar kérdésről újra azokat mondta, miket december elsején; de új eszme most, hogy első volt, a ki a budget megosztásának szükségét az osztrák és magyar országgyűlés közt kifejezte, külön adóval s a közös kiadások alapjaiul a közvetett adókat először ő jelölte meg. Ez nem más, mint a dualismus és meg akarta oldani a februári pátens egyik legkirívóbb ellentétét, tudniillik, hogy ez a belkormányzatot, igazság-, vallás- és közoktatásügyet az egyes országokra bízta, de költségvetésüket mégis a Reichsrathra ruházta. 0 a magyar kérdés megoldását országgyűlés, jogfolytonosság és igazság által akarja; a miniszter pedig még mindig a „divide et impera“ s a megpuhítás elvein lovagol; ők kezét fogták a magyar szabadelvűekkel, de csak a birodalmi elv alapján; ez a párt azonban csak országgyűlésen működhetik s ők támo-

gatni fogják; mert minden osztrák hazafinak fáj, hogy Magyarországon az uralkodót csak „tényleges“ uralkodónak nézik s a dynastikus érzelem folyvást gyengül.

E fontos beszédre Plener után Schmerling is még az nap felelt. Dicsekedve szolt saját erélyéről s ha most a magyarok ellen nem alkalmazza, oka az, mert némely dolgokban legjobb várni az idő békítő hatalmától; már pedig Magyarországon még 64-ben sem lett volna az országgyűlésnek várt sikere, tudniillik a februári alkotmány elfogadása. A vita alapja állandóan egy: a 48-iki törvények. A conservatívek, kiknek aknái a Reichsrathban is működnek, az ő ellenségei; a királyt minden loyális magyar törvényes uralkodónak tartja; uralkodói joga nem függ a koronázástól, ez csak különös kenetet ad neki s ezért visszautasítja Kaiserfeld szavait, ki sietett őket jobban megmagyarázni.

Egészben, mint a *Botschafter*, Schmerling lapja megjegyezte, Kaiserfeld is a birodalmi egység alapján állt, de a dualismus lényege is beszédében benne van. A bécsi lapok általában rosszalták Schmerling merev s a magyar pártok összetartását egyenesen kihívó nyilatkozatát, mely elzárva az alkudozás lehetőségét, Magyarország feltétlen alávetését kívánja a „mostani“ birodalmi alkotmánynak. Ámde — felelt rá a *Botschafter* — nem oly merev és tagadó ez, a mint állítják; az államminiszter abban, hogy a magyar országgyűlést összehívhatja, egyszersmind kijelentette az alkudozás lehetőségét is; tehát nem kell a mondottakat oly szigorú értelemben venni. Előbb az országgyűlés üljön csak össze, „a többi majd csak menni fog“.

Kaiserfeld beszéde, noha rendkívül óvatos volt s a dualismust csak éppen egy kérdésre szorítva említé meg, nálunk is méltó feltűnést okozott, főleg a miatt,

a mint azt a centralista ellenzék legnevezetesebb tagjai (Herbst, Giskra, Kinsky) fogadták, valamint a bécsi lapok taglalták. Ezért a *Botschafter* április 9-ikén egy vezércikkben visszatért rája s újabb bő fejtegetést csatolt Schmerling beszédéhez, egyszersmind Magyarországnak a birodalomhoz való viszonyáról elmélkedik, s mint Schmerling nézeteinek tolmácsa, akkoriban méltán vált fontossá.

Százados panasza Magyarországnak — mond a cikk — hogy a terjeszkedésre törekvő bécsi absolutismus és a magyar alkotmányos élet közt örökös harc folyt; de ez az absolutismus egy magasabb hatalom, a birodalmi eszme szolgálatában állott már a pragmática sanctio előtt és a magyar alkotmány nem mint ilyen lett alkalmatlan, hanem mert a birodalom hatalmi eszközei felett a szabad rendelkezést gátolta s a két részre osztott birodalom egyik felét bénait taggá tette az európai nagy elhatározásokba avatkozás pillanataiban; tehát az absolutismus nem volt egyéb, mint Ausztria egységének úttörője. Ezen egyesítő eszme mellett, bármennyire törekedtek a magyarok jogait béké-kötések és országgyűlések által biztosítani, az eredmény mindig nagyon hiányos volt; sőt minél inkább igyekeztek jogait elsánczolni, annál nagyobb lett az inger s a kihívás ezek megsértésére. Más utat ajánl tehát a magyaroknak. Eddig jogaik biztosítása azért nem sikerült, mert ellentétben állt a birodalmi eszmével; ezt kell tehát megszüntetni s ez annál könnyebb most, mert Ausztriában az absolutismust alkotmányosság váltotta fel. Ez az új alkotmányosság sem kim éli ugyan jobban Magyarország jogait, ez való, de a magyarázata ugyanaz.

Magyarország ennélfogva nem állandósíthatja alkot-

mányos jogait, csak úgy, ha összhangzásba hozza a birodalmi alkotmánynyal; gyakorlatban a kevesebb jog mégis csak többet ér, mint több jog papíron, folyton új meg új támadásnak kitéve. A magyar lapok azt hirdetik ugyan, hogy az osztrák tartományok alkotmányossága Magyarországnak használna; ez tévedés, autonóm önállóságát csak a birodalmi alkotmánynyal való összhangzás állandósíthatja. Mindezt el fogják ugyan a magyarok ismerni, de még sem fognak e szellemenben cselekedni; „mert a magyar történelmen egy elkülönző vágy vonul végig (Sonderzug), mely nemzedékről nemzedékre száll s ma épp oly eleven, mint száz évvel ezelőtt®. De hiszi, hogy az alkotmányos Ausztriának megadják, a mit az absolutismusnak megtagadtak; azonban erre idő kell s ezért igazat ad az államminiszternek abban, hogy eredmény a legközelebbi országgyűléstől sem várható. Ismétli, hogy Magyarország saját érdekében fog cselekedni a birodalmi alkotmány elfogadásával, mert csak ebben fog védelmet találni; de a népek meggyőződése lassan érlelődén, senki sem várhatja jogosan egy államférfitől, hogy kifejlésre juttassa azt a folyamatot pár év alatt, melynek története sok száz éves.

Ez a cikk egyenes támadás volt a dualismus ellen. A magyar lapok az elszakadás vádja ellen a történelemre, az 1741-iki, meg a francia forradalmi eseményekre, a magyarok szerepére s a sikerekre hivatkozva, kimutatták, hogy a régi, több száz éves dualismus nem ártott a birodalom hatalmi súlyának. Fáik Miksa a *Pesti Napló* április 11-iki számában fejtette ki a cikknek az egyébként helyes történelmi előzményekből levont teljesen helytelen következtetéseit, kiemelve azt a valóban különös tényt, hogy éppen kormány-

lap ismeri el a magyarok évszázados panaszainak igazságát és biztosította a *Botschafter*-t, hogy a magyarok megpuhítására nézve minden várakozás meddő.

A vita mind szélesebb keretet öltött. Beleszóltak az ausztriai szláv foederalisták; ők Kaiserfeld beszédéből a dualistikus reáluniót és a magyar szabadelvűekkel világos szövetekezést magyaráztak ki a szlávok ellen; ezt annál inkább teheték, mert a magyar szabadelvűek sem jobbra, sem balra nem nyilatkoztak. A *Pesti Napló* megjegyezte ugyan, hogy ily szövetekezés csak mese; de tényleg volt benne annyi igaz, hogy Magyarországon sokan, mint Eötvös, a kiegyezést csak a német szabadelvűekkel kezelt fogva tartották megoldhatónak. E körülmények közt határozta el Deák, hogy felel a *Botschafter*-iek s e válasz a „húsvéti cikk“ név alatt vált ismertté.

Húsvét előtt pár nappal 1865-ben, — írja Salamon — br. Kemény izgatott és titkolódzó fontoskodással mondta neki, hogy készüljön, mert Deák irányczikket akar vele a *Pesti Napló*-ba Íratni. Salamon szabadkozott, hogy ő erre nem alkalmas; nem bír eléggé alkalmazkodni mások kifejezésmódjához; a mellett Deák az újságczikket is egy-egy diplomatai jegyzék vagy crimínális törvénycikk aprólékosságával nézi. Kemény erre elhallgatott; de húsvét szombatján reggel megmondta neki, hogy kilencz órakor menjen Deákhöz. Deák barátságosan fogadta, de nem tréfálkozott, mint rendszeren, Salamon birkózási ügyességével; rágyújtatott vele egy „cabanos“ szivarra s munkához láttak. Előhozták a *Corpus juris*-t, Deák egy karosszékebe ült és vele szemben Salamon foglalt helyet. Ebből világos volt, hogy Deák nem sugalmazni, hanem diktálni akarja a cikket, talán hogy

ne tudják meg valódi szerzőjét és Salamont erre azért választotta, mert a *Napló* rendes munkatársa s a történelmi vonatkozásokban esetleg segítségére lehet.

A cikk diktálása kilencz órától majdnem délután háromig tartott; lassan és fontolva mondta a kifejezéseket; megszakítás nélkül dolgoztak rajta s csak két-három ízben fordult a *Corpus juris*-hoz az idézet pontossága végett. A munka aprólékos gonddal folyt, Deák minden kifejezést, minden szót meglátolt. Közben gyakran kopogtattak az ajtón, mint a hogy szokásos volt az „öreg úrnál; de senkit sem bocsátottak be, még Andrassy Gyulát sem, noha másodszor is kopogtatott s talán tudott is róla, hogy a cikk készül. Így folyt a diktálás lassan, megfontolva; mindenből az látszott, hogy Deák fejében teljesen kész volt a cikk. Ezért csakis a végén olvasták fel újra s ekkor is alig pár szót kellett javitniok; pedig Salamon el lévén rá készülve, hogy Deák is annyit töröl, mint neki szokása, csak az iv egyik oldalára írt, a beírt lapnak is csak felére, jó nagy betűkkel, távol dobva a szavakat, nagy közöket hagyva a sorok közt s ezért a cikk óriási papirhalmazzá lett. Salamon adta nyomdába s ő végezte a revíziót is. Így jelent meg a nevezetes cikk névtelenül, a *Pesti Napló* 1865 április 16-iki számában (38—5000. szám). *Még néhány szó a „Botschafter“-nek április 9-ilci csikkére* czim alatt.

Deák a *Botschafter* következő helyéből indul ki: „a magyar történelmen egy elkülönző vágy vonul végig (Sonderzug), mely nemzedékről nemzedékre száll, s ma épp oly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt“. Ha ezt a *Botschafter* a magyar nemzet alkotmányos érzésére és a hatalom s még inkább a hatalom kezelőinek beolvasztási törekvései elleni ellenszenvére

érti, akkor nincs ok az ellentmondásra; de ha ezalatt a végelszakadás törekvését gondolja, akkor felelni kell reá. „Ha mutatkozott a magyar történelemben időnként ilyen vágy, sőt valóságos törekvés, mi szülte azt s mi emelte magasabb fokra? Maga felel e kérdésre, midőn elmondja, hogy Magyarország törvényei és alkotmánya gyakran megsértettek a hatalom, vagyis inkább annak kezelői által“. A múlt eseményei igazolják ezt, de midőn a legnagyobb fokon közéletlenség és a dolgok jobbra fordultáról lemondott reménytelenség ily vágyakat szült; nem az osztrák államférfiak változtatták meg nézeteiket s adtak a fejedelemnek jobb tanácsot, a tapasztalaton okulva; hanem „mindig a fejedelmek voltak azok, kik mélyebb belátással és szigorúbb lelkiismeretességgel a magyar alkotmány ellen intézett rendeleteket visszavették, a sértett törvényeket helyreállították s a nemzet bizalmát és reményét ismét felélesztették“.

Így állította vissza I. Leopold az alkotmányt 1681-ben tizenegy évi alkotmányellenes uralkodás után s a helyreállított bizalom eredménye lett az 1687-iki fiági trónörökösödésről szóló törvény. A XVIII. század elején véres belháború folyt hazánkban ugyanily okokból; de a szatmári békében megnyugtatott nemzet tizenkét évvel utóbb elfogadta a *pragmatica sancti*ót s kimutatta ragaszkodását 1741-ben. Majd 1780 után II. József függesztette fel a magyar alkotmányt; de II. Leopold kibékítvén a nemzetet, ez a francia háborúban hűségével bizonyította be bizalmát és ragaszkodását. Később 1823-ban a magyar alkotmány egyik alaptörvényét támadta meg a kormány; de 1825-ben maga az uralkodó járult hozzá a III. t.-cz.-ben az alkotmány újabb biztosításához. Mindebből világos, hogy az elkülönzési vágyakat

majd mindig „az osztrák államférfiaknak a magyar alkotmány mellőzésére intézett tanácsa és törekvései okozták s mindig a fejedelmeknek lelkiismeretes igazsága és mélyebb belátása orvosolta a bajt, állította helyre ismét a bizalmat és ragaszkodást“. A történelem kimutatja tehát az elkülönző vág}' okait s egyszersemind az egyetlen, de biztos módot, mely mindig megszüntette. Miért akarja e reményt a *Botschafter* most elvenni annak emlegetésével, hogy ez az alkotmányos Ausztria idejében sem lesz jobban? Miért szór bizalom helyett bizalmatlanságot és akarja elvenni a reményt még a fejedelem személyébe vetett meggyőződéstől is?

Az úgynevezett Verwirkungstheoria, melyet ő közjogilag sohasem helyeselt, azt tanította, hogy ha a szerződést egyik fél megszegte, a másik sem köteles megtartani; de új tan és meglepőleg sajátságos a *Botschafter*-é, mely szerint, ha egyik állandón megszegte a szerződést, a másik tartozék lemondani róla. Szerencsére, a nemzetnek fejedelmeiben helyezett bizalma más eredményt szült a múltban. A *Botschafter* az összbirodalom érdekei miatt tartja a jövőben is lehetetlennek a magyar alkotmány megtartását. Ennek szilárdságát a magyarok is akarják, de nem a február 26-iki alkotmány módjára; „hanem mindenekfelett szem előtt tartva a birodalom biztosságát, melyet a *sanctio pragmatica* is szem előtt tartott, arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága elérésék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fentartassanak, mind a Lajthán túli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen biztossítsassák“. De ez a két törekvés nem ellentétes; a két ország megállhat egymás mellett egymás beolvasz-

tása nélkül is. Maga a történelem is tanúja ennek. Az ausztriai birodalom alakulásához Magyarország szabad hozzájárulása szükséges volt-, de ez a szabad királyválasztás jogának gyakorlásával történt I. Ferdinánd alatt s e tényt ma nem szabad elfeledni. Hasonló szabad hozzájárulás alapította meg a *pragmatica sanctio* elfogadásával a birodalom szilárdabb létét; de ez éppen úgy, mint I. Ferdinánd megválasztása, szabatos feltételekhez volt kötve, melyeket most félrelökni nem volna jogos.

Most is, mint 1861-ben, csak a *pragmatica sanctio*-ból lehet kiindulni, mely az uralkodóház közösségét, az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklást s az ebből természetesen következő közös védelmet megállapítja. Ezt Magyarország teljesítette is a múltban, a mi bizonyosága annak, hogy alkotmányos önállásunk nem veszélyeztette a birodalom biztosságát. „Mi nem akarjuk ezen alkotmányos önállást feláldozni csupán azért, mert a Lajthán túli népek új alkotmányának egyes pontjai másképp hangzanak; de készek leszünk mindenkor, törvény szabta úton, saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangzásba hozni, s a Lajthán túli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk“.

Ez a nevezetes cikk utolsó mondata. Ebben valóságos és határozott program van s ezért a kiegyezésre irányuló nyilvános tevékenység kiindulásává lett. Közvetett válasz ez Schmerling beszédére is, ki az időtől várta Magyarország megpuhulását. Deák azt feleli, hogy akár száz évig hiában vár; tehát más mód s főképen őszinte jóakarat szükséges. De egyzersmind felelet hazánkban azoknak, kik minden áron

a Reichsrath német szabadelvű elemeivel akartak szövetkezni. Deák kijelenti, hogy ily szövetkezés a 61-es pártnak nincs eszében s nincs is rá szükség; a kérdés a nemzet és uralkodó közt felvetett és megoldásra váró feladat, melyben a kezdeményezés az uralkodót illeti. De ha ez a kezdemény megtörténik, a nemzet idegen nem lesz a megoldás útjainak keresésében, sőt megtalálásában sem. Kétségbe vonhatatlan, hogy a cikkben a 61-iki álláspontról némi engedés van, nem szorosan a tartalomban, hanem az egésznek szellemében, úgy, hogy pár bécsi lap még a februári alkotmányt s a közös, parlamentet is kiolvasta belőle. (*Ost-Deutsche Post, Oesterreichische Zeitung*). Ludassy azt írja, hogy a birodalmi tanácsosok és a kormány körében általános volt az a felfogás, hogy nemcsak közeledést, hanem a közös parlamentbe belépés szándékát fejezi ki. Voltak ugyan akkor is oly bécsi lapok, mint a *Neue Freie Presse*, melyek a magyar alkotmány lehető revíziójának megemlítésében nem láttak egyebet, mint a 61-iki két felirat hasonló helyeinek ismétlését; az *Oesterreichische Zeitung* pedig utóbb azt közölte magyar kézből, hogy e cikk célja nem más, mint a Lustkandl művének bírálata által Bécsben felidézett rossz hatásnak elosztatására törekvés, és hogy ezt Deáktól mintegy önigazolási saját pártja kívánta; azonban a legtöbb lap legalább is őszinte kéznnyújtás gyanánt üdvözölte, sőt kezdték elismerni a februári alkotmány megfelelő átalakításának szükségét, egyidejűleg a magyar alkotmányéval, melynek módosítása szükségét Deák is elismerte s kilátásba helyezte. Ezért pl. a *Presse* újra hibáztatólag tért vissza Sclimerling márczius 31-iki merev nyilatkozatára. A *Debatte* útján pár nap alatt Bécsben is mindenki megtudta, hogy a

czikk kitől ered, mire a *Botschafter* kimerítő megjegyzésekkel kísérte s benne az ő álláspontjához közeledést látott, a mi nem kevéssé meglepő.

Azonban a czikk hatását nem meríti ki, a mit az akkori lapokban olvasunk; a mily mélyek és fontosak voltak az okok, melyek Deákot megszólalásra bírták, éppen oly nagyok lettek eredményei. Schmerling legnagyobb ereje ugyanis abban állt, hogy ő is, mint elődei közül többen, az uralkodó meggyőződésévé bírta tenni nemzetünk elszakadó irányzatát és forradalmi hajlamát, s ezzel tette lehetővé annak az alkotmányos álarcz mögé bújt absolutismusnak elfogadását, melylyel utóbb provisorium és katonai törvényszékek alkalmazásával hallgatásra kényszerítette a magyar közszellemet, bilincsbe verte a magyar szabadságot, s ennek szükségéről meg bírta Európát is győzni. Deák húsvéti czikke lerántotta a leplet erről a politikai ármányról s helyreállította a nemzet és uralkodó közti érintkezést. Schmerling feje fölött nyújtotta a felség felé a békejobbot, különösen azzal, hogy az uralkodó által teendő első lépés szükségét és a történelemből kimutatott természetességét hangsúlyozta; továbbá azzal, hogy a 61-iki merev personal unióból engedve, kifejezte, hogy a nemzetnek, kétségen kívül, közjogilag néhány jelentékeny engedményt kell tennie a birodalom közös biztosságának a *pragmatica sanctió*ban kifejezett s abból egyenesen következő elérésére, a mi egyszersmind biztosítja más oldalról hazánk erejét és integritását is.

A czikk hatása rendkívüli volt az egész országban is; mert mindenkit egy oly kiegyezés lehetőségének reménye töltött el, mely hazánk közjogi önállását és területi épségét biztosítja. Az évek óta tartó estig-

gedést, lemondást, keserű apathiát, a közönyt és passivitást cselekvés vágya, a siker hite váltotta fel; a politikai levegő zordságán tavaszi fuvalmak lengtek át és hozzá kell tenni, hogy az ország nagy része megértette s helyeselte, a mint ezt a választások utóbb fényesen igazolták; csapán a szélső párt lett nyugtalan, mely Deák e mérséklő befolyásában törekvései megghiúsulását látta. De minden adat szerint, maga az uralkodó is olvasta a cikket és nem is titkolta örömét, midőn megtudta, hogy Deák írta s a következő pár nap már igazolta, hogy a nemzet nevében Deáknak az ő személyében helyezett bizalmát mily nagyra veszi; mert április 30-ikán, talán Dessewffy Emil némi közbenjárására, váratlanul megjelent Vilmos főlierczeggel a pozsonyi lóversenyen, minden kíséret nélkül, a mi rendkívül hatást tett a jelenvoltakra.

Ezt a hatást még fokozta Deáknak szokott tartózkodásából való kilépése, mely egyébként a húsvéti cikk egyenes következménye volt s azt, a mit pártja embereinek, de másoknak is, kik vele erről szóba álltak, vonakodás nélkül elmondott, beleegyezett, hogy meg is jelenjen. Ez meg is történt; Deák előadása után leírta és kiadta Ludassv Mór szerkesztő a bécsi *Debatte*-ban. Ugyanis, mint láttuk, a húsvéti cikk Bécsben, a milyen meglepetésre, éppen annyi balmagyarázatra adott alkalmat azon általános tételek miatt, melyek a gyakorlati megoldást közelebről sem nem szabályozták, sem nem korlátozták. Ezt hazánkban, hol mindenki ismerte elveit, nem értették félre; de a *Napló*, mint Deák nézeteinek tükre, még sem oszlatta el a homályt, noha a cikk mindenkinek itthon sem tett. Ezt a hallgatást Deák kívánta, ki hivatalosan nyilatkozni pártértekezlet s így országgyűlés nélkül

nem akart; de azért örvendett a körülte folyt tollharcznak s kivált örvendtek barátai, a szabadelvűek, hogy a vitára alkalom került. Erre és az okozott félreértésre czélozva, írja Eötvös, ki a czikk megjelenésekor falun volt, hogy „egészben véve jó hatást tesz, mert, mint a biblia mannájánál, mindenki azon ízűnek találja, mely neki legkedvesebb. Egy rész a birodalom érdekeit, melyek mindenek fölé emeltetnek, más az ősi álláspont megtartását, a harmadik Schmerlingre irányzott találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása mindenesetre volt, hogy marasmusunkban kissé elektrizált“. Eötvös szerette volna, ha a *Napló* tovább folytatja a kifejtést; de ez elmaradt.

Ekkor Ludassy Mór, a *Debatte* szerkesztője, mely mint gr. Apponyi György által 1864 november közepén megindított lap, a conservatívek Deákhhoz közeledő árnyalatának szellemében, nagy hatással működött Bécsben és Apponyi is rendszeresen írt bele: Apponyiék külön megbízásából május elsején leutazott Pestre, hogy Deákkal és más szabadelvűekkel tisztázza a húsvéti czikk által előidézett helyzetet. Deák annál szívesebben fogadta Ludassyt, mert a *Debatte* általános irányába, Apponyival és híveivel való érintkezései következtében, bizonyos tekintetben ő is befolyt. A mint Ludassy leírja beszélgetését Deákkal, ebből a következők tűnnek ki: Deák beleegyezett, hogy nézeteit kiadja, bele abba is, hogy a *Napló* utóbb ne czáfolja meg s nem ugyan a szabadelvűpárt programjaként, csak mint egyéni nézeteket közölje, de a *Napló* hallgatása vagy helyeslése által egy lehetséges magyar közvéleményként legyenek tekinthetők; a főbb elveken kívül az eljárás és a kivitel részletei megemlítve ne legyenek, mert ez lekötne a pártot s a részletek szabatos alakba

öntése az országgyűlésre tartozik. Ludassy nem írja, de tudjuk, hogy ő más szabadelvűeket is felkeresett s ezek Deák előadásának tartalmával megegyezésüket kifejezték.

Deák vagy három órahosszat beszélt neki a szokott módján, a legnagyobb világossággal adva elő minden részletet; mintha diktált volna. Ludassy még az nap éjjel kidolgozta a hallottakat három cikkben; másnap reggel, már reggel hét órakor Deáknak felolvasta, a ki néhány helyen javított rajtok s Ludassy az így létrejött cikkeket kiadta május 7—9-ikén pesti levelek gyanánt, melyekből kettőt a *Hon* és a *Napló* is közölt, a harmadiknak közlését a rendőség betiltotta. A *Napló* csak ennyit írt bevezetésül: „A magyar kérdésben a bécsi *Debatte* közelebbi számai jól írt, helyes cikkeket közlién Pestről“. Egyelőre mindössze ennyit mondott. Csak május 23-ikán szólt részletesebben, midőn az *Ostdeutsche Post* pártprogrammának nevezve, hozzátette, hogy nem lehet a fölirati párt programja. A *Napló* azt felelte rá, hogy ez nem program s nem is lehet; de „azon főeszmék, miket a *Debatte* elsorolt, Deák s némely elbarátainak saját egyéni nézetei és a miénk is“. Ezeket a lap nem megbízásból írja, csak mint hallottakat; kik fogják elfogadni, azt az országgyűlés mutatja meg; a *Napló* addig minden részletezést és vitát kerülni fog. Azonban ennyi elég volt arra, hogy a cikkeken kifejezett elvek utóbb csakugyan programnak tekintessenek.

E három cikk első sorban ismétli a király személyébe vetett reményt és rendületlen bizalmat s azt, a mit Deák oly „hatalmas módon“ fejezett ki, nemzeti meggyőződésnek mondja. Kifejezi Deák és köre elis-

mérését a birodalmi tanács alsóháza iránt, majd rátér a főkérdésre, tudniillik az *Ostdeutsche Post* azon állítására, mintha Deák elfogadta volna a közös parlamentet s a félhivatalos *Botschafter* egy cikkére, melyben a *Hírnök*-nek azt felelte, hogy a szabadelvűek ebben engedékenyebbek lesznek a conservativeknél. Ez illúzió; mert a szabadelvűek szerint a kiindulás a *pragmatica sanctio* s ennek fonalán kell megvitatni a monarchia újabb szükségait. Itt három a kérdés: vannak-e a *pragmatica sanctio*ból kifolyóan közös ügyek; melyek azok és miképen tárgyalandók? Az első kérdésre a 48-iki törvények s a 61-iki feliratok azt felelték, hogy vannak. Melyek tehát a *pragmatica sanctio*ból folyó közösügyek? A közös uralkodó háztartása, a monarchia közös védelme, vagyis a külügy és hadügy. Ezekből a külügy teljesen s a hadügy a hadsereg belügyire nézve közös felségjog; de már nem közösügy a hadkiegészítés, szolgálati idő, újonczállítás módja; mert nem szükséges, hogy közősek legyenek s nem is voltak soha; azonban ez nem zárja ki a közös megállapodások lehetőségét. Közös a pénzügy a közösügyi kiadásoknak s az ezekre vonatkozó hitelműveleteknek határáig; ez az összeg hányadokban határozandó meg. Közös a vám- és kereskedelmi politika s a közvetett adózás általános elve, mint a közösügyekre szükséges pénzerő eszközei; de az általános elveken belől érintetlen a magyar országgyűlés teljes jogköre. Ezek alapján „a szabadelvű párt hajlandó oly egyességre, mely a monarchia szilárd fennállását semmi más tekinteteknek alá nem rendeli és a monarchia biztosságának teljes garantiát nyújt“; de az elősoroltaknál több e célra nem szükséges.

A közösügyek kezelésének módjáról csak egyéni

nyilatkozat ejthető; de „központi nagy parlament“ Magyarországon senkinek sem kell. A közös elintézés alapja csak a paritás lehet a Lajthán túli és inneni országok egyeteme, mint két egyenlő fél közt. Itt kifejezi a küldöttség (delegatio) eszméjét, mely kéteá esetben közös szavazással döntene. Kívánja továbbá a jogfolytonosságnak nemcsak elvi és szóbeli, hanem tetteges elismerését, ez alapon magyar minisztériumot s Erdélylyel és Horvátországgal való szabad egyezkedés útján az országgyűlés kiegészítését (integritás), de erre a felszólítást hozzájuk a koronának kell intéznie. A megoldás módja volna az országgyűlés összehívása a 48: V. t.-cz. szerint s az uralkodó óhajtásait kifejező trónbeszéd a monarchia új rendjéről; erre az országgyűlés feliratot intéz s megindulnak a tárgyalások, melyek a felelős kormány közvetítésével az alapelveket tisztázzák; ezek alapján kiállítatik a koronázó hitlevél, meglesz a koronázás s csak ezután lehet szó az új törvények szentesítéséről.

A program hatása rendkívüli volt az udvarnál is, de még nagyobb hazánkban, hol azonban sok félreértésre adott alkalmat. Eötvös május 24-ikén azt írja, hogy nemcsak a határozatiaknál, hanem a legtisztább vérű feliratiaknál is rossz hatást szült. Deák ártott magának, de az ügynek nem; a program ebben az alakban elfogadhatatlan; hiányzik belőle a szabatosság, kivált a delegatio hatáskörének meghatározásában; azonban jó arra, hogy a vitát lehetővé tette s most már a *Napló* sem hallgathat többé. Eötvös e megjegyzése igaz, mert ő már ismerte a delegatióról Andrásy külön nézetét; ő maga pedig a kiindulásban eltért, mert nem a fejedelemben, hanem a Reichsrath szabadelvű elemeiben bízott inkább; mindezekon kívül

Deák programját nyomon követte Ghyczy levele Kis-Igmándról Deákhhoz május 26-ikán. Ghyczy levele főleg arról az aggodalomról szól, hogy Deák kimondván az utolsó szót, a conservatívek az engedékenység lejtőjére fogják szorítani a régi időkből ismert diaetális tárgyalások által. Nem hitte tudniillik, hogy Deák használni bírja a conservatíveket, a nélkül, hogy általok vezettnék, miről pedig utóbb meggyőződött. Noha tehát egészben sem elváltoztatást, sem el nem fogadhatót e programban nem látott s az elsőt Deákról föl sem tette: helyesnek látta kérni őt oly óvatos előrehaladásra, hogy a 61-iki törvényesség erős várába bármikor visszavonulhasson. E program kibocsátására sem az időt, sem a kormányférfiak álláspontját alkalmasnak még nem tartja; a korona hajlik ugyan a kiegyezésre, de a nemzet jogainak biztosítására nem.

Andrássy, a ki a közösüg}tek tartalmára és körére Deákkal egyetértett, némileg eltért alkotmányos kezelésökre nézve, melyet éppen ezért a legnehezebb kérdésnek tartott. Tulajdonképen ő is a legelőször Apponyi által ajánlott delegatio eszméjében állapotott meg, már a *Debatte* cikkei előtt; most mihelyt Terebesen olvasta ezeket, elhatározta, hogy programját s kifogásait a delegatióra nézve közli Deákkal, melynek pontos meghatározását Deák tervszerűen mellőzte ugyan, de kifejezte a következő elveket: a két országgyűlés által adandó meghatalmazást (utasítás), a teljes paritást, a külön tárgyalást és izenetek általi érintkezést, halaszthatatlan esetben a közös szavazást. Andrássy ebből nem helyeselte az utasítás eszméjét, mert ez a határozatok súlypontját a két parlamentbe helyezi, nem a közös szavazást s még kevésbé a közös tárgyalást, mely a Reichsrath módosított alakjára vezet, a mit

egyébaránt Deák szövege egyenesen kizár. Deák azonban nagyon türelmetlen lett, midőn Andrássy e nézeteit előadta s a Ghyczy levelének hatása alatt nyersen azt felelte neki: „Hát te is azt hiszed, mint Ghyczy, hogy én az országot elárultam?“ Pár nap múlva nyugodtabb lett; elhívta Andrássyt, hogy tervét meghallgassa. Zárt ajtónál végig tárgyalták az egészet s aztán elfogadta, kivéve a közös szavazás elleni részt s jókedvvel szólt Andrássynak: „No ez sikerült, én is ezt kerestem, de nem tudtam megtalálni, ez a Kolombus tojása;“ holott pedig egyetlen dolog volt benne, a mit elfogadott, t. i. az utasításadás mellőzését. De ez a nyilatkozat jellemzi őt.

Míg ezek történtek, az uralkodó a húsvéti czikk hatása alatt, Schmerling mellőzésével, folytatta a közéletet a magyarokhoz és először is magánpénztárából 15,000 forintot adott az Akadémia palotájára, részben egy kísérleti vegyészeti műhely berendezésére; azután elfogadta a gazdasági egyesület meghívását a gazdasági kiállításra. Mielőtt a választmány határozott volna, a kit e meghívásra Dessewffy Emil bátorított, szokás szerint, megkérdezte Somsich Pál útján Deákot, ki azt felelte, hogy a meghívás helyes; de előbb tudják meg, hogy az uralkodó elfogadja-e? Az uralkodó válasza kedvező volt, Június 6—9-ikéig időzött Pesten s mindenütt katonai kíséret nélkül jelent meg. Mindezt mindenki a húsvéti czikk hatásának tulajdonította s egyenesen erre adott válasznak tekintette, midőn a primás június 6-iki üdvözlő beszédére az uralkodó azt mondta, hogy a nemzet helyesen fogta fel a személyébe helyezett bizalmat; az országgyűlést rövid időn összehívja, melynek célja lesz a birodalom hatalmi állását összeegyeztetni a nemzet óhajtásával. Mindenkinék feltűnt, hogy e fogadások

alkalmával mindig, mint király szolt s ezáltal a duális-
must elvben elismerte és hogy a birodalmi egység
elvét elejtve, csak a hatalmi állásról beszélt. „Mégis
végtelen hatalom az öreg úr! — veti utána Lónyay
Menyhért — húsvéti cikkére a felelet az volt, hogy
lejött a császár s az a cikk adta ki a jelszót a
jó fogadásra, minthogy a kiegyenlítés reményét egye-
dül a fejedelem személye iránti bizalomba helyezi.
De meg is különböztette ő felsége!“ Ezt arra érti
Lónyay, midőn ő felsége Deákot hosszabb beszélge-
téssel tüntette ki a gazdasági választmány tisztelgése
alkalmával, a melylyel, mint tag, Deák is megjelent.

Mindennél fontosabb volt, hogy az uralkodó ez-
alatt június 8-ikán helyreállította a magyar helytartó-
tanács teljes hatáskörét, megszüntette a katonai tör-
vényszékeket, június 24-ikén, a Schmerling-miniszterium
megkérdezése nélkül, gr. Zichy és gr. Nádasdy a magyar
és erdélyikancellárságtól fölmentetvén, Majláth György
lett cancellárrá. Mindezt a fordulatot Lónyay a hús-
véti cikknek és ennek hatása alatt gr. Dessewffy
működésének tulajdonítja, ki gr. Eszterházy Mórra
bírt befolyással. Mindenesetre a magyarok jobban sze-
rették volna Apponyi vagy br. Sennyey Pál kineve-
zését, mert közelebb álltak Deákhöz; Majláth nem-
csak az októberi diploma embere volt, hanem az, a
ki a múlt országgyűlés végén a felsőházban búcsú-
képen még felszóltat érdekében. Mondták, hogy ez
tette kedvelt emberré; de valószínű, hogy inkább
kevesebb kikötései, melyekkel a hivatalt elvállalta
s mondják, hogy Deák is őt akarta. E változásokat
követte az, hogy július 27-ikén Schmerling helyett
államminiszter lett gr. Belcredi, főtárnokmester br.
Sennyey Pál, a helytartótanács alelnöke Bartal György.

Deák azonban ezek után újra elhallgatott, csak akkor szólt, ha kérdezték. Elment június 25-ikén Pusztaszentlászlóra, onnan augusztusban Balatonfüredre. Itt látogatta meg a Majláth és Sennyey megbízásából br. Wenckheim, kik ebben az időben minden fontos kérdésben véleményét kikérték. E látogatásról csak azt tudjuk, hogy Wenckheim derültnek, de a jövő felelősség miatt elfoglalnak találta. Ezalatt Majláth Bécsben a nyár folyamán értekezletet tartott, melynek célja Erdély meghívásának módja volt a magyar országgyűlésre. Ez oly kérdés volt a Horvátországgal együtt, melyről Majláth még cancellársága előtt beszélt Deákkal s Deák világosan megmondta, hogy a két kérdés nem tartozik együvé, mert Horvátországgal kiegyezésről van szó; de Erdély be lévén kezelve, a jogfolytonosság nem engedi meg egy új erdélyi országgyűlésen az unió újabb tárgyalását, hanem követeli a 48-iki törvény szerint közvetlen választások által a törvényhatóságok útján való egyenes meghívását. Még az értekezlet előtt Majláth elküldte Deákhhoz Somsich Pált is Erdély rendezése ügyében. Deák ismételte nézetét. Ekkor Somsich felvetette azt a kormányi eszmét, hogy legjobb volna az erdélyi országgyűléssel kimondatni nem az uniót, hanem azt az óhajtást, hogy miután a magyar korona országainak közjogi állását rendezik, ők az incorporatio elvé-nél fogva vétessenek be a korona országai közé. Deák erre azt felelte, hogy ezt a módot az országgyűlés törvényesnek el nem fogadhatja; de ha mégis megtörténik s azután a követválasztás a 48: V. t.-cz. szerint törvényes lesz: akkor a magyar országgyűlés tárt karokkal fogja fogadni az erdélyi követeket, legfőlebb óvását fogja kimondani a volt szebeni s az összehívandó

kolozsvári országgyűlés ellen; de az erdélyi magyarokat előre biztosítani kell az eredményről, különben éppennygy nem mennek el az országgyűlésre, mint 1863-ban.

Ezt Somsich augusztus 9-ikén megírta Majlátlinak s az értekezlet csakugyan egy újabb erdélyi diaeta mellett állapodott meg. Ebben Miké is részt vett s ő br. Kemény Ferenczczel a megállapodások közlése végett elment Deákhhoz, ki nekik szószerint ugyanazt válaszolta, mint előbb Somsichnak, csakhogy Mikó augusztus 25-iki levele ezt sokkal világosabban mondja meg. E szerint Deák csak azt a feladatot tarthatta az erdélyi összehívandó országgyűlés számára megadhatónak, hogy ám fejezze ki még egyszer ragaszkodását az unióhoz és a 48-iki törvényekhez; csak aztán ennek a kimondása valóban sikerüljön. Végre szeptember második felében az erdélyi ügyben maga Majláth is járt Pusztá-Szentlászlón.

Ezek a félreértések, melyek Deák nézeteiről az erdélyi kérdésben előállhattak, mind a *Debatte* cikkeinek eredményei voltak, melyek ebben a pontban, talán, mert kikerülték Deák figyelmét, valóban határozatlanok. Ugyanis e cikkekben Erdély és Horvátország együvé vannak foglalva, ki van fejezve egy új erdélyi országgyűlés eszméje, ennek felirata a magyar országgyűlésen való képviseltetésre nézve, lehetősége, hogy ezt Bécsben megtagadják, lehetősége, hogy a magyar országgyűlés mégis folytassa működését és lehetősége egy új alkudozásnak a két országgyűlés küldöttsége útján. Ebből Bécsben azt következtették, hogy Deák az uniót legalább is nem feltétlenül óhajtja, ezt mondta ő felsége is egy alkalommal s ez beletalált volna a Belcredi foederalistikus politikájába. Ezekhez járultak egyebek is: a románok általában követelték a 63-iki

törvénytelen szebeni országgyűlésen nyert jogaik elismerését, tehát azt is, hogy negyedik nemzetnek tekintessenek Erdélyben, mert különben az uniót nem fogadják el; hire járt, hogy a kormány támogatja őket s hogy Erdély meghivatik a magyar országgyűlésre, de csak a románok követeléseinek tárgyalása végett, s tehát Erdélyt csak ad hcc és mint külön országot hívnák meg a 48-iki V., VII. t.-cz. ellenére. Mindezek, valamint a hozzá intézett kérdések, az augusztus — szeptemberi látogatások okozták, hogy Deák szeptemberben, kivált Majláth látogatásának hatása alatt, midőn már az erdélyi országgyűlés szeptember 12-ikéről november 26-ikára Kolozsvárra össze volt hívva: Pusztaszentlászlón egy emlékiratszerű munkát dolgozott ki a *Napló* számára, az erdélyi függő kérdéstről, mely egyrészt ugyan fenti nézeteinek részletes kifejtése, de másfelől alkalmat vesz a jogfolytonosság elvének s a fenyegetett 48-iki törvényeknek újabb védelmére.

Tétele tehát ez: „Tenni alkotmányszerűleg csak azt szabad és lehet, mi a törvények világos határozatával nem ellenkezik“. Már pedig Erdély elszakítása ellenkezik a *pragmatica sanctio*val, viszont ellenkezik ezzel a teljes egyesülést elhatározott 48: V., VII. és erdélyi 48:1—II. t.-cikkek meg nem tartása. Azt pedig a románok nem mondhatják, hogy őket e törvények nem kötelezik; mert ők a teljes jogerejű erdélyi országgyűlésen éppen úgy részt vehettek és vettek, mint a többi nemzetiségek. Annál különösebb, hogy e törvények ellen éppen ők szólalnak fel, melyek leginkább őket szabadították fel. Az sem lehet, hogy az uralkodó az akkor szentesített törvényeknek csak egy részét s az uniót kimondó törvényt például ne ismerje el; ily okoskodás és eljárás csak a Ver-

winkungstheorián alapulhat, mely nem más a hódítás jogánál s ő meg van győződve, hogy az uralkodó erre hivatkozni nem fog. E szerint Magyar- és Erdélyország egyesülését szentesített törvény mondja ki, mely 48-ban azonnal életbe is lépett; tehát a 63-iki országgyűlés összehívása Erdélyben csak absolutismus mellett volt lehető s ennek határozatai csak a törvénytelen és káros Verwirkungstheoria elvéből származhattak s alkotmányos érvényök nincsen. Ha tehát ez a theoria megszűnt, akkor az alkotmány érvényben van s a 48-iki törvények ellenére összehívandó erdélyi országgyűlésnek nem lehet más feladata, mint a 48-iki törvényekhez s tehát az unióhoz való ragaszkodást kifejezni; ő meg is van győződve, hogy ez fog történni s a december 10-iki országgyűlésre ő felsége az erdélyieket a 48-iki törvények értelmében meg fogja hívni.

Ez másképen nem lehet, csak azért sem, mert sem az erdélyiek nem tárgyalhatnák függő ügyeiket, melyeket a 48-iki törvények nem oldhattak megsem a magyar országgyűlés kiegészítetlen állapotában, a mint 61-ben is kifejezte, „magát alkotmányosan határozatképesnek nem tekintheti“ s ez minden kiindulást lehetetlenné tenne. E szerint az sem volna törvényes, hogy Erdély egyedül és kizárólag az egyesülés tárgyalására küldjön képviselőket; mert ez az országgyűlés törvényhozási működését éppen úgy meggátolná. A mi a románok azon kívánságát illeti, hogy a 63-iki határozatok szerint negyedik nemzetnek ismertessenek el, ennek csak akkor volna értelme, ha az erdélyi közjogból a három nemzet egyesülésének régi eszméje fentartatnék, melyet a 48-iki törvények megszüntettek; de ha — a mint hiszi — nem tartatik fenn ezután

sem, akkor a teljes, tökéletes egyenjogúságnál többet nem igényelhetnek; azonban minderről nincs joga a közelebbről összehívott erdélyi országgyűlésnek tárgyalni.

E nevezetes és elsőrendű közjogi dolgot sohasem jelent meg. Deák visszatérván Pestre, Zeyk Károlynak adta oda, ki több erdélyi politikusnak megmutatta s ezek mind helyeselték. Zeyk visszahozván Pestre, elolvasta br. Sennyey is, ki azt mondta, hogy legnagyobb sikere úgy lenne, ha ki nem adnák, hanem Majláth útján ő felségéhez juttatják s egyszersmind Sennyey ígéretet tett, hogy állását köti az unió végrehajtásának őszinte megkísértéséhez. Minden így történt. Zeyk Károly most Pesten Deákkal dolgozta ki azt az indítványt, melyet a 65-iki kolozsvári országgyűlés egyhangúlag elfogadott a felirat tartalmául s melynek eredménye a december 15-iki leirat lett, mely Erdélyt a magyar országgyűlésre a 48-iki törvények értelmében meghívja.

Mialatt ezek történtek, Deák összekötése Majláthékkal, de főleg hallgatása, sok hívét, kivált Eötvöst, nagyon elégedetlenné tette; mert átengedi, sőt előkészíti a tért a conservativeknek, a mi egyenesen furcsa politika; de másfelől az által, hogy nem veszi kezébe ő a kiegyezés ügyét, a szabadelvűek hivatalra vágyó része a conservativekhez, a szélsőbbek a határozatiakhoz csatlakoznak s így a Deákpárti többségből kisebbség lesz; ám valószínű, hogy Deák ezt akarja is, hogy ő mindvégig ellenzéki maradjon. Eötvös ellenben azt kívánta volna, hogy Deák a pártnak élén s ezt összetartva, vezesse az ügyeket, mert ezt csak ő bírja tenni. Ismételve arra buzdította tehát Andrásyt 1865 nyarán, hogy beszélje rá Deákat, hogy még az ország-

gyűlés előtt értekezzék a párttal s állapodjanak meg a teendőken; beszélne vele ő, de újabban Deák neheztel reá. A jelenlegi kormány lényegileg a diploma alapján áll; célja foederalistikus, a hány ország, annyi udvari cancelláriát, ezek alatt álló helyi kormányokat, belügyekre országgyűléseket, közösügyekre ezek küldötteiből egy Reichsrath-félét tervez kevés tagból s kevés alkotmányos joggal. Ebben s a felelős kormány kijátszásában annál könnyebben célt érhetnek a conservatívek; mert a felelős kormányt ellentétbe állítják a megyei autonómia megsemmisítésével s így remélik, hogy emennek hívei amazt a magyar országgyűlésen megbuktatják.

Eötvösre ebben az időben a *Politikai Hetilap* megindítása (1865 július 1.), a német szabadelvűekkel szövetkezése, sok tekintetben eltérő elvek hirdetése, főleg pedig a megoldásra felállított s bécsi lapokban közzétett programja, végül a nemzetiségi kérdésben irt röpirata miatt, Deák valóban neheztelt. Eötvös egyébként mindent elkövetett, hogy az országgyűlésig ne oszsa meg a pártot, nehogy azt neki róják fel; de szándéka volt az országgyűlés elején elveivel külön föllépni.

Eötvösnek programja szerint, melyet az *Ost-deutsche Post* számára június elején adott, a kiegyezés feltételei a következők volnának: a 48-iki törvények teljes elismerése az uralkodó által, a februári alkotmány elismerése általunk s az előbbieknél nem octroy, hanem alkotmányos úton megváltoztatása. A közösügyek kezelésének módjáról az uralkodónak nem volt joga a februári alkotmány által intézkedni; ez a megegyezés a szűkebb Reichsrath s magyar országgyűlés joga, melyek ezekről akár bizottságok, akár a

két minisztérium útján tárgyalnak; végre, mi a 48-iki törvényekből a közösügyek kezelésével ellenkezik, a mennyiben Magyarország érdekei és alkotmányos irányzata ezt megengedik, megváltoztatni készek vagyunk. Utóbb augusztus elsején Andrásynak írt levelében elfogadja a delegatio eszméjét, az eléjük külön tanácskozásra terjesztendő tárgyakat közös commissio által készíttetné elő; de meg nem egyezés esetén „közös tárgyalást“ helyeselné a régebbi magyar mixta sessiók mintájára. Eötvös ez újabb nézete feltétlenül a Bartal György gyei való értekeződésének eredménye; mert Bartal szó szerint ezt a megoldást mondta el Lónyay Menyhértnek 1865 októberében s az a legérdekesebb, hogy Eötvös ennek a tervnek Andrásyt is meg akarta nyerni, a ki pedig ekkor már Deákkal meg volt állapotva s Eötvöst csak arra biztatta, hogy a párttól el ne váljon, ellenzéki álláspontját őrizze meg, a miben Eötvös szeptember 18-ikán meg is nyugtatta.

Mind e zavarokat növelte az, hogy éppen Deák hallgatása miatt róla a legellentétebb hírek jöttek forgalomba. Midőn Majláth augusztus 26-ikán, okúivá a 60-iki tapasztalaton, nem állította vissza a megyék hatáskörét; midőn a helyett, hogy Erdélyt egyenesen meghívták volna a magyar országgyűlésre, külön országgyűlést hívtak Kolozsvárra, hogy újra fejezze ki ragaszkodását az unióhoz; midőn a *Napló* elfogadta Lónyay Menyhért okoskodását, hogy a megyékben új központi bizottságok alakítása helyett, a mandátumokat már befejezett 1861-iki központi bizottmányok hívassanak össze a követválasztások megejtése végett (1848: V. t.-cz.); midőn ugyancsak a *Napló* a megyei hivatalvállalást hazafiúi kötelességnek hirdette: mind ezekről nyíltan és kéz alatt azt a hírt terjesztették,

hogy ezek Deák helyeslésével, sőt tanácsára történnek, kívül a kormány előlegesen közli terveit, s e híreket a nála tett látogatások megerősíteni látszottak. Ezek nemcsak a szabadelvűek, hanem a határozatiak körében is nagy aggodalmat okoztak. Ekkor Tisza Kálmán szeptember 5-ikén meglátogatván Ghyczy Kálmánt Komáromban, onnan egyenesen Deákhoz ment Pusztaszentlászlóra s ott mindezeket szóba hozván, Deák egyszerű „nem igaz“-zal felelt s fölhatalmazta Tiszát, hogy az ő nézeteit bárkinek elmondhassa. Ezek a szóban forgó kérdésekre ezekben álltak: a megyék helyre nem állítása nemcsak törvényellenes, hanem politikai hiba is; Erdélyre nézve szószerint ismételte Somsichnak és Mikónak mondott véleményét; a 61-iki központi bizottmányokról azt mondta, hogy össze nem hívhatók, ha mégis megtörténnék, feladatuk a megyei bizottság-összehívása és új központi bizottság alakítása érdekében felszólalnak; de ha nem hallgattatnának meg, a szabadelvű párt igyekezzék magát belőlök ki nem szoríttatni s befolyását megtartani; a megyékben a hivatalvállalást kötelességnek nem tartja, sőt a kik valamely elvet képviselnek vagy a kik politikailag következetes jellemek, ne is vállaljanak; de ha az ezeken kívül állók vállalnak s becsületesebben hivataloskodnak a mostaniaknál, politikailag mi nem veszünk, a közigazgatás pedig nyer. Ez alkalommal a központi bizottságokról nézetét meg is írta külön Kemény Zsigmondnak; egyébként is tiltakozott, mintha mindaz, mi a *Napló*-ban áll, akár véleménye, akár sugalmazása volna.

A határozatiak e közeledése Deákhoz nagy hatású volt. Tisza után pár nappal Nyáry Pál látogatta meg Pusztaszentlászlón, majd Ghyczy október 16—19-ike

közt Pesten, miután Deák szeptember végén visszatért s utána pár nappal újra Tisza járt nála. Ghyczy a beszélgetésből, mely egyszersmind kibékülés volt, kiemeli a következőket: Deák kívánata az, hogy a végmegállapodás előtt, mihez nagy reménye nincs, a főkérdések összes részletei kidolgoztassanak; ő a húsvéti cikknek ezt a kitételét, hogy a birodalom szilárd főnállását semmi tekintetnek alá nem rendeljük, soha nem értette a mindent feláldozás készségére, mert e célra sok áldozat nem is kell; végül ő nem akar kormánypártot alakítani, mert a nemzet érdekeit képviselvén, a kormányt nem képviselheti s tehát az ő és hívei ellenzéki különválásának meg kell történnie. E két utóbbi elvét ismételtén s annyiak előtt mondta, hogy célja világosan ennek köztudomásra juttatása volt. A kormánypárttól e különválás gondolatát különösen az ébresztette benne; mert, úgy látszik, ő is gondolt egy conservatív kormány lehetőségére s velők egy pártban maradni nem akart. Ez Tiszával való beszélgetéséből s Tisza följegyzéséből kétségtelenül kiténik. Másfelől jól esett neki, hogy a régi határozatiak nem tanácskoztak nélküle és előlegesen semmiben megállapodni nem kívántak. Ez éppen kívánatossá tette előtte, hogy a 61-ben egybeolvadt két párt annál inkább maradion most együtt; mert a felirati és határozati nevezet úgysis elvesztette értelmét. De ez az összetartás csak ideig-óráig sikerült s a különválásban utóbb ő is megnyugodott.

Deákat Pesten nemcsak Tiszáék, hanem egy Giacomelli nevű olasz is felkereste. Ugyanis ekkor már tervben lévén egy porosz-olasz háború Ausztria ellen, a velencei titkos bizottság meg akarta biztosan tudni a viszonyokat Bécsben és azt, hogy Kossuth reménye

szerint, lehet-e hazánkban a háború esetén forradalomra számítani? Megbízták tehát a tudakozódással Giacomellit, a ki az olasz kormány megbízásából 63—64-ben is járt ugyanily ügyben Deáknál, most is Deákhhoz utasítván őt, ki meg is jelent nála október végén. Jelentéséből az tűnik ki, hogy minden, a felkelésre alapított számítás még azon esetre is, ha a kiegyezés most nem sikerülne, alaptalan; a 49-iki erőfeszítések ily rövid időközben nem ismétlődnek. Deák meggyőzte őt, hogy 1848 már a történelemé, Kossuth neve tisztelt, de merész és utópikus terveiert nem kívánják hazajöttét, confoederalionalis terve senkinek sem kell; ők Magyarország függetlenségét akarják ugyan, de nem kívánják az uralkodóháztól elvenni a koronát, mert annak a politikának elvei máig is állanak, melyek miatt régen a nemzet a koronát e családra ruházta. Ezeket az elveket Deák képviseli, a ki ott oly hatalmas, mint Olaszországban Cavour s kire az aristokratia, polgárság, papság egyaránt hallgat., A Deák egyénisége — mond — oly valami, a mi elragad és megindít, akkora a tisztelet, melylyel nevét emlegetik férfiak és nők, aggok és gyermekek. És mégis ez az ember, a ki kész volna inkább hazája romjai alá temetkezni, hogysen megsértessenek a nemzet jogai, ez az ember, ki majdnem megöszült a tanulmányokban és erős gondolkozásban, nagyon is bírja összes honfitársai hibáit. Magyar, magyar, magyar és semmi más, azaz a veleszületett önzés, közöny az iránt, mi hazáján kívül történik“. Jót kíván Itáliának, de Magyarország nem használhat neki, mert politikai alapelvei mások; Itália nemcsak egységes, hanem hatalmas is akar lenni, tehát meg kell semmisítenie Ausztriát s ezért a poroszsal szövetkezik; Magyarország pedig nem lehet egy birodalomnak

középpontja és Kossuth s az emigratio helytelenül tett, midőn Európát másként informálta; ő magyar, csak magyar s az uralkodó lehető leghívebb alattvalója. Velence átengedését nem bánja, de nem pénzért, hanem cserében területért a Duna völgyén; de ő ebbe nem elegendhetik, mert egyetlen szava is ártana s megfosztaná őt a kormány bizalmától. Pest és Bécs közt az ellentét ma csak a pénz- és hadügy külön kormány alatti elkülönítésében áll. E külön hadsereg alkalmazása az országgyűléstől függene. Nem hiszi, hogy Ausztria támadó hadjáratot kezdene s ha igen, a magyar országgyűlés nem szavazná meg a részvételt; de ha Ausztria Velenczében megtámadtatnék, számíthatna Magyarország segélyére, melynek régen s most is érdeke egy erős Ausztria. Nem bizonyos benne, azonban reméli; hogy Bécs elfogadja a magyar feltételeket; de a mint kész nemzetét kitartásra biztatni, sohasem tanácsolná az erőszakot; mert meg van győződve, hogy előbb-utóbb Bécsnek engednie kell, még ha a kormány a kényuralomhoz visszatérést tervezné is, a mit nem hisz. „Íme, Deáknak, Magyarország legkiválóbb emberének véleménye, s mikor beszél, teljesen az a benyomás, hogy a nemzet szólt.“ Nem kell tehát Kossuthnak hinni, ha az ellenkezőt mondja.

Cavalletto Albert elküld vén Giacomelli jelentését november 28-ikán La Marmora külügyminiszternek, egy helyet különösebben kiemel. „Kérdeztetvén Deák, hogy mily magatartást tanácsolna az országnak, ha Ausztria visszautasítná Magyarország ultimátumát? — ő fürkésző tekintetét a kérdező arczára függesztette s aztán szólt: — sohasem hazudtam; hazámnak azt tanácsolnám, hogy várjon, annyira meg vagyok a kényszerhelyzetről győződve, melyben Ausztria van,

hogy ily elhatározáshoz kell nyúlnia“. Cavalletto ezt bizalmasan közli, mert Deáknak sem volt kifogása, ha a kiket illet, megtudják, csak ne tegyék a lapok zsákmányává, hogy nehéz és igen kényes helyzetében neki zavart okozzanak.¹ Kossuth irataiból látjuk, hogy Deák e megegyezése a forradalmi lépésben, az olasz és francia kormányok állandó kívánsága volt 1859—66 közt s 1863—64-ben Emanuele Ruspoli és Giacomelli többször jártak benn, beszéltek Deákkal, Lónyayval s másokkal; jelentésök sohasem kedvezett Kossuthéknak s ez magyarázza meg a két kormány állandó tartózkodását az emigrációtól.

Így készült elő Deák az országgyűlésre, mely szeptember 17-ikéről összehívott december 10-ikére s szeptember 20-ikán a februári alkotmány fölfüggesztésével a megyéknek is megengedettet, Deák ismert véleményéhez közeledve, hogy összehívják a 61-ikj bizottságokat a követválasztások előkészítésére s új központi bizottságok alakítására. Október 5-ikén a belváros öt nevenapja alkalmából fáklyás-zenével tisztelte meg, október 8-ikán a követjelöltség elfogadására kérte fel s november 23-ikán egyhangúlag választotta meg. A jegyzőkönyv átadásakor hosszabban nyilatkozott a helyzetről. Nagy hiba volna — mondá — vérmes remény ápolása, az erély és óvatosság mellőzése. A jövő feladatát ebben fejezi ki: „Csak égető bajainkat orvosolhassuk ezúttal, csak alapját vehessük meg hazánk szebb jövőjének, az idő s a bilincseiből fölszabadult szellemi és anyagi erő folytonos működése létrehozandja majd, a mi még hiányzik s a mit most elérni nem lehet.“

¹ *Chiala Lúigi: Politica segreta di Napoleone III e di Cavour. 194—200. 1.*

MÁSODIK FEJEZET.

Deák első felirata 1866-ban.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI ELŐKÉSZÜLETEK. — PÁRTALAKULÁS. — DEÁK NÉZETE. — ÉRTEKEZLET EÖTVÖSNÉL. — DEÁK A TEENDŐKRŐL. — A KÉT PÁRT EGYESÜLÉSE. — DEÁK BESZÉDE A KÖRBEN. — AZ AKADÉMIA ÜNNEPE. — A DECEMBER 12-IKI ÉRTEKEZLET. — A MEGNYITÁS. — A TRÓNBSZÉD. — AZ ELSŐ ÜLÉS. — DEÁK AZ UDVARI EBÉDEN. — ÉRTEKEZLET DECEMBER 15-IKÉN. — DEÁK MEGMENTI A KÉT PÁRT EGYSÉGÉT. — ELNÖKÖK VÁLASZTÁSA. — A HÁZ ELNAPOLJA MAGÁT. — A MÚZEUM TERME. — DEÁK HELYZETE AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN. — A PÁRTÁRNYALATOK. — DEÁK BELSŐBB OKAI A PÁRT-EGYSÉGRE. — A SZÉLSŐJOBB ÉS SZÉLSÓBAL. — IGAZOLÁS. — A JANUÁR 22-IKI ÉRTEKEZLET. — A 30-AS BIZOTTSÁG. — ANDRÁSSY KÜLÖNVÉLEMÉNYE A NAGYHATALMI ÁLLÁSRÓL. — A FELIRAT. — A BIZOTTSÁG ELSŐ ÜLÉSE. — APPONYI INDÍTVÁNYA A 2-IK ÜLÉSEN. — DEÁK VÁLASZA. — APPONYI MÁS KÉT MÓDOSÍTÁSA. — APPONYI BESZÉDE A 31-IK ELKEZDÉSRŐL. — DEÁK BESZÉDE. — AZ EREDETI SZÖVEG MARAD. — A FEBRUÁR 5-IKI ÜLÉSEN APPONYI MÓDOSÍTÓ JAVASLATA. — KEMÉNY ZSIGMOND BESZÉDE. — APPONYI VÁLASZA. — DEÁK BESZÉDE. — A KORMÁNY A FELIRATRÓL. — DEÁK PÁRTJA S A FELIRAT. — A TÖBBI PÁRT A FELIRATRÓL. — ÉRTEKEZLETEK. — ZAVAROK. — DEÁK ÓHAJTÁSA A FELIRATI VITÁRÓL. — A FELIRATI VITA. — EÖTVÖS BESZÉDE. — A VITA FOLYTATÁSA DEÁK ÓHAJÁBA. — APPONYI BESZÉDE. — ANDRÁSSY. — DEÁK ZÁRÓBESZÉDÉ. — A RÉSZLETES VITA. — BARTAL INDÍTVÁNYA. — APPONYI BESZÉDE. — DEÁK FEBRUÁR 22-IKI BESZÉDE. — HATÁSA. — A VITA VÉGE.

Az 1865 december 10-ikére összehívott országgyűlés 14-ikén nyílt meg s e végből az uralkodó 12-ikére Pestre jött. Erre az országgyűlésre egészen más tervvel és elszánással jöttek fel a képviselők, mint 1861-ben. Akkor mindenki előre tudta, hogy úgy sem lesz kiegyezés; most egy nevezetes párt el volt szánva, hogy áldozatok árán is kiegyez és csak a végső kényszer-helyzetben engedi ki kezéből az

alkalmat. Andrásy Gyula, Kemény Zsigmond, Eötvös és Lónyay Menyhért voltak ennek az irányzatnak legkövetkezetesebb képviselői és legfőbb munkásai.

Ezerszer megbeszéltek ők, Kemény már 48-ban megírta elméletét annak, hogy szilárdan fegyelmezett párt nélkül alkotmányos kormányzat, parlamenti élet lehetetlen, a többségnek nem szabad minden kérdésben más-más egyénekből és más-más tömbök szerint alakulni. Kemény, mint láttuk, a kisebbség felülkerekedését 48-ban ennek tulajdonította; és ott volt a legközelebbi, a 61-iki példa. Kern véletlen körülmények juttatták-e csak a feliratiakat győzelemhez; nem Deák nagy műve bírta-e csak az egész házat egy zászló alatt egyesíteni? Ámde véletlenre bízni nem szabad az ügyet, noha most úgy látszik, hogy az egész ország a 61-iki feliratok alapján áll.

Deák, a kit Ghyczy és Tisza látogatásai arról győztek meg, hogy közte és köztük elvi ellentét nincs s ki a lényeges pontokban, midőn a haza elhatározó kérdései forognak szóban, a vélemények egységére s a conservatív és szélső árnyalatok ellensúlyozására a kiegyezés sikerére nézve nagy súlyt helyezett: már október 8-ikán mondta Lónyaynak, midőn ez a határozatiak szervezkedésére figyelmeztette, hogy óhajtana a két párt egyesülését. Erről egész októberben folyt a szó s talán tervétől Deák nem tágitott volna, ha a határozatiak egy része nem használja fel az ő nevét korteskedésre abban az alakban, hogy ő, kivételes eseteket leszámítva, az összes 61-iki képviselők újra megválasztását óhajtja; mert a kormánynak emez új országgyűlés által a nemzetre hivatkozására ez volna a nemzet legjobb felelete; úgy hogy mivel Deák tervszerűleg teljesen semleges akart maradni a választásokban, egy adott alkalomból,

október 19-ikén kénytelen volt a választás szabadsága s e hírnök megczáfolása czéljából a *Napló*-ban nyilatkozni és Ghyczy is említi e miatti neheztelését. A második fontos ok a Ghyczy október 2-iki komáromi beszéde volt, melyben a *Napló* elveitől és Deáktól is sok tekintetben eltérő programot hirdetett, úgy hogy ezt könnyen lehetett a szakítás kezdeményezésére magyarázni s Lónyayék így is értelmezték; noha Ghyczy sietett Deákot tüstént megnyugtanni s nyilatkozatát a *Napló* támadására úgy adni, hogy Deákot ne érintse. Ezek miatt azonban könnyebbé vált a feliratiaknak elhatároztatni megelőző magánértekezleten, hogy már az elnökválasztásban megküzdjenek a határozatiakkal, kik Ghyczyt előre kijelölték s végre november 2-ikán félig-meddig Deák is megnyugodott benne; mert a bécsi lapok előre hirdették, hogy a komáromi beszéd után Ghyczy elnöksége csak azt jelentené, hogy hazánkkal a békés kiegyezés lehetetlen és újra egy európai conilagratio eshetősége forog fejünkben.

Ekkor néhányan a felirati pártból még ez nap Eötvös-nél tanácsot tartván, egy nagyobb értekezletet hívtak össze a régi felirati párt tagjaiból és november 13-ikán tartották meg azt az előleges tanácskozást, melyről a *Pesti Napló* részletesen megemlékezik. Megállapodtak, hogy elnöknek Szentiványi Károlyt, alelnöknek gr. Andrássy Gyulát jelölik, a második alelnökséget méltányossági okokból, mint 48-ban, Erdély, Horvát-Szlavonország és Dalmácia részére tartják fenn. A párt programját a következőkben állapították meg: sürgetik a jogfolytonosságot, a parlamentáris kormányzatot, a független felelős magyar minisztériumot, a megyék, kerületek és városok alkotmányos önállásának és teljes törvényes önkormányzatának visszaállítását, az ország-

gyűlés kiegészítését és azon nem remélt esetben, ha ez nem történék meg, állást foglalnak a 61-iki feliratok elvei alapján. Ekkor megállapodásaikat Deáknak előadva, kijelentették, hogy őt kívánják most is vezérrököül. Deák azt felelvén, hogy e nézetek az ő nézetei is és mivel „az a politikai párt, melylyel ő eddig is egy téren működött, az ország alkotmányos önállásának és függetlenségének teljes megóvása mellett akarja békés úton kiegyenlíteni a fenforgó nehéz kérdéseket, ő jövőre is ahhoz a párthoz kívánja magát számítani.

Ez volt a párt első külön szervezkedése. A *Napló* egyelőre azt fejtegette ugyan, hogy most nálunk pártok nincsenek s pártalakulás tehát szükségtelen, a mit a *Hon* egyébként sietett nagyon rózsaszínű számításnak nevezni; úgy hogy Eötvös a *Politikai Hetilap*-ban erre felelve, szintén említette, hogy a kedvező jelek daczára sincs okunk ebben bizakodni. Mindezek s mind a két fél meggyőződése tehát azt jelezte, hogy rövid időn belől pártalakulás kell és lesz. Most a feliratiak második lépése külön Deák-kör alakítása és helyiség bérlése volt. Deák ebben is engedvén, Eötvösék és Lónyayék december 2-ikán kibéreltek Privorszkitól egy tágas helyiséget s elnevezték Deák-körnek, a hol naponként találkozzanak és tanácskozzanak azok a képviselőházi tagok, a kikDeák el veit vallják. A havi tagdíj öt forint volt s a megnyitást december 10-ikére tették.

Közben december 8-ikán Deák a maga meghittjei körében kifejtette a legközelebbi teendőket s az eljárást. Kivált azt emelte ki, hogy a jelen viszonyok közt fő megőrizni az uralkodóval a jó egyetértést, a ki a parlamentarismus sajátságaival még nincs megbarátkozva. Ez az ő ismert alapelve. Ha most mindjárt minden részlet vita alá kerül, az erősebb nyilatkozatok

s az esetleges keserőségek okvetlenül bekövetkeznek; ezért minél kevesebb vita volna kezdetben kívánatos s a nézetek egyesítését a pártok vegyes bizottságaiban kell megpróbálni. Ez a 61-iki eljárás folytatásának ajánlása volt. Deák ezt annál lehetőbbnek tartotta; mert noha 61-ben a két párt közt némi ellentét megmaradt mindvégig, sőt báró Simonyi Lajos, Böszörményi, Madarász József és Sárközy József vezetése alatt a szélsőbal is kialakult: mégis a második felirat egyesítette az egész házat, sőt Tiszáék, Ghyczyék most újra egyenesen közeledtek Deákhhoz s a határozatiak általában az ő követőinek mondták magokat programm-beszédeikben; tehát azt lehetett mondani, hogy 65-ben a képviselők alapján mind Deák nézeteihez csatlakoztak.

Ezért a régi határozatiak rossz névén vették az új klubbot és nevét egyaránt. E mellett Deák, a ki pártalakulásokat erőltetni sohasem akart, sőt súlyt helyezett rá, hogy elhatározó pillanatokban a nemzet önkéntes elszánással válaszsza meg a zászlót: ezt az egészet ilyen alakban nem is helyeselte. Ezt Tiszáék tudták. Elmentek tehát december 9-ikén Deákhhoz s elmondták, hogy ők is hívei; első feliratát legalább is egyhangúlag elfogadják; utóbb is csak részletekben, árnyalatokban fognak eltérni; ne alakítson hát személyi pártot és klubbot, mely elvek helyett minden részletkérdésben egy személyhez köt s a hová tehát ők nem léphetnek; nevezék a klubbot „képviselei köbnek s ők örömmel belépnek oda, hol ő az első ember. Deák engedett Keményék megkérdése nélkül, a kik nem kevésbé neheztek; azonban estve magához kérte és megnyugtatta őket, annak az erkölcsi súlynak kiemelésével, melyet az első felirat egyhangú elfoga-

dásával nyerni fognak; továbbá, hogy a jelen körülmények közt mily szükséges az egyetértés; de most a főkérdésben a megoszlásnak értelme nincs s ha a határozatiak hozzájuk közelednek, el kell fogadni. Lónyay ugyan ellene mondott, Deák azonban megingathatatlan maradt; mert a fődologban a két párt egyetért. Ezt Szentiványi és Klauzál is helyeselték.

Így nyílt meg december 10-ikén tíz óraker a kör helyisége. A megnyitás után Deák szólalt fel s röviden indítványozta, hogy a tervezett „Deák-kör“ helyett a klub „követi kaszinóvá“ alakuljon az egész alsóház számára. Főlemlítette, hogy barátai közül sokan külön párhelyiséget javasoltak; de ő többekkel folytatott eszmecsere után, helyesebbnek tartja a közös klubbot, mert hiszen a fontosabb kérdésekben úgy is egyetértenek. Pártok országgyűlés előtt nincsenek s később, bizonyára a kérdések részletezésénél, több árnyalat szerint ki fog alakúim jobb-, baloldal, centrum stb. s így, mint mindenütt, pártok fognak kiválni; de most még mindnyájan egy helyiségbe járhatnak s a képviselők érintkezése a kérdések tárgyalásában sok keserűséget oszthat el. A kényes ügyek méltányos tárgyalása csak így eszközölhető; be kell várni tehát a pártoknak a tárgyalások folyamán való természetes kialakulását. Ezt általános helyeslés követvén, Deák felhatalmazást kért, hogy a december 12-ikére a Múzeum termébe összehívandó értekezleten ezt bejelenthesse s azután megköszönte azok fáradozását, kik a kört berendezték. Ezzel befejeztetvén a megnyitást, tényleg a kör anyakönyvébe minden pártszínezetből tüstént sokan írták be nevüket.

A december 12-ikén kilencz óraker tartandó értekezletre Deák még az nap, saját nevében, kiadta a meg-

hívót a *Pesti Napló*-ban. Másnap, 11-ikén, az Akadémia ünnepi közgyűlése folyt le, melyen Eötvös olvasta fel emlékbeszédét Szalay László felett. Az ünnep jelentőségét nemcsak az emelte, hogy emigy együtt tartották meg az országgyűlés kezdetével; hanem az is, hogy az Akadémia palotája dísztermének ez felavató ünnepe is volt.

December 12-ikén kilencz óraker mintegy 300 képviselő jelent meg az értekezleten. Deák, ki most 1861-től eltérőleg, az ügyek vezetését teljesen kezébe vette, Bernáth Zsigmondot ajánlta korelnöknek, mit az idősebségről Boczkó Dániellel váltott tréfás szóváltás után el is fogadott. Az első tárgy az volt, hogy Deák udvariassági tekintetből, noha a ház megalakulva még nincsen, ajánlotta a megjelenést a királyi váriakban, hogy fogadják a királyt, ki két óraker érkezik meg az országgyűlés megnyitására, Ezt egyhangúlag elfogadták s megállapodtak abban is, hogy Pest városa öt követe Deákkal együtt a pályaudvaron fogadja az uralkodót.

A másik kérdés az országgyűlés megnyitásán való megjelenés volt. Az idők változását jelezte az, hogy most, Madarász József kivételével, az egész értekezlet elhatározta a testületi megjelenést, a mi még 61-ben éles vitára adott alkalmat. Az értekezlet mindössze egy órát tartott. Másnap (13-ikán) d. u. 4 óraker egy újabb értekezlet a megnyitáson való megjelenés módját állapította meg.

A megnyitás december 14-ikén a királyi várlak tróntermében folyt le. Az uralkodó magyarul olvasta fel a trónbeszédet, mely összesen huszonhatszor keltett zajos éljenzést, de kivált azokon a helyeken, melyek Erdély és Horvátország meghívását, az ország területi

épségét, a jogfolytonosságot s az örökös tartományok alkotmányát említették.

Pedig a trónbeszéd, noha nyílt, határozott, férfias, egész program, feltűnően békülékeny és noha a 47-es conservatív toliból nagy önmegtagadással kikerült kis mestermű: hagyott bizony elég nehéz csomót a megfontolásnak éppen úgy, mint a kételynek és bizalmatlanságnak. Elismeri ugyan a jogvesztés és jogfolytonosság merev ellentétének egymás kizárását s amazt elvetve, a *pragmatica sancti*óból folyó kétoldalú kötelezettséget fentartja minden következtetéseivel; elismeri a magyar korona épségét s így az uniót is új alakban kimondva, továbbá Horvát-Szlavonország meghívásának szükségét; elismeri a 48-iki törvények alaki érvényességét; de ezek mellé és a békülékeny, hangulatkeltő nyilatkozatok alatt eltakarva, odaállította az október 20-iki diplomának jóformán összes kívánatait, a 48-iki törvényeknek a koronázás előtti átvizsgálását, illetve módosítását azokra nézve, mik a fejedelmi jogok hatályára és a kormányzat hatáskörére vonatkoznak. És így — mond a trónbeszéd — a kölcsönös jogok és kötelek megoldásának a koronázást meg kell előzniök; más szóval az országgyűlés első feladata a birodalom egyéb országaival és tartományaival a közös ügyek tárgyalásának és kezelésének módjait megállapítani; de elismeri és elfogadja e közös ügyekre vonatkozólag azt, hogy kezelésük módja a birodalom többi országaival s ezeknek alkotmányos befolyásával, alkotmányosan, országgyűlésileg állapíttassák meg; más szóval az októberi diploma egész tartalmát országgyűlési tárgyalás alá bocsátja.

Mindebben elég oka volt a képviselőknek aggódni s a bécsi, még centralista lapoknak is újongani vagy legalább meglegedésüket kifejezni; de a többséget

megnyugtatta, hogy nincs egyetlen kérdés benne, mely ne volna alkudozásnak s eképen a jog teljes kivívhatásának föntartva.

Ezután tartotta még az nap, december 14-ikén félkettőkor a képviselőház első ülését, mely a formaságok szükséges elintézése után, kivált azért fontos ránk nézve, mert Deák a Zsedényi indítványa ellen szólalt fel, a ki valami zsinórmérték megállapítását kívánta volna az igazoló bizottságok számára. Deák kijelentvén, hogy a még meg nem alakult ház semmi határozatot nem hozhat, ezt az indítványt mellőzték s az igazoló bizottságok régi eljárásukat követték.

Ugyan e nap Deák, noha betürend szerint csak a második alkalommal került volna rá a sor, részt vett külön meghívás következtében az udvari ebéden. Ez alkalommal az uralkodó vele, Eötvössel és Andrássyval szívélyesen s jó ideig beszélt s meghívta Deákot 16-ikán négy órára külön kihallgatásra. Mind a két beszélgetés, illetőleg tárgyalás tartalma ismeretlen. Közben a szűkebb Deák-pártnak mintegy 30 tagja december 15-én Gorové Istvánnál értekezletet tartván, kimondta, hogy Szentiványi és Andrássy elnökké és alelnökké választása a párt becsületkérdése. Andrássyt a régi határozatiak is szívesen fogadták; de az elnökségben Ghyczy mellett kardoskodtak, ki 61-ben oly pártatlan és jeles elnök volt; azonban a Deák-párt előtt most lehetlenné tette őt programbeszéde. Kemény december 6-ikán ezt nyíltan megírta a *Hon*-nak, kijelentvén, hogy az elnökválasztás pártkérdés, mert ők igen helyesen így gondolkoztak: hogyan lehetne a trónbeszédre oly elnök választásával felelni, a ki a kiegyezést nem tartja valószínűnek és sikerülte esetén is egyik félre nézve sem kielégítőnek és kívánatos-

nak! Ez az értekezlet újra kimondta, hogy a második alelnökséget Erdély számára tartja fenn és az országgyűlés kiegészítéséig hat jegyzői helyből egyet nem tölt be. Szász Károly felszólalása ugyan némi zavart okozott; mert azt állította, hogy ha a tisztikar nem teljes, a ház sincs megalakúlva; megkérdezte azonban Deák, ő a 48-iki példára hivatkozva, megnyugtatta őket.

A közelebbi napokat az elnökválasztás töltötte be. Az akkora tetszéssel fogadott egyesület ez majdnem megbontotta, mert a volt határozatiak bosszankodtak és korteskedtek. A 15-iki értekezletből kifolyóan Deák legközelebbi hívei 16-ikán engedélyt kérték, hogy 17-ikén az Európa-szállóban tartsanak pártértekezletet s jelenjék meg ő is. A másik párt közben az Arany-Sas szállóban gyűlt össze. Már-már úgy látszott, hogy ez megoszlásra vezet és meg is történt volna, ha Deák a legbuzgóbbakat, Eötvöst, Lónyayt, Trefortot, sőt Keményt is, vissza nem tartja, egyfelől ismert elvéből kifolyóan; másfelől, mivel éppen arra adott sokat, hogy politikáját különösebb pártfegyelem nélkül helyeslje a nagy többség; mert csak ez okozhat megnyugvást, hogy a mi történni fog, nemcsak a nemzet érdekében, hanem a nemzet akaratából történik. Ezért Deák minden sürgetésre azt felelte, hogy a szervezkedésre úgy, a mint ők értik, van még idő, a mohóság felesleges; más részről a *Pesti Naplót* is tartóztatta a nagyon élesen jelzett pártállástól és elsietett nyilatkozatoktól.

Deáknak most is igaza volt s bölcsesége megmentette a helyzetet. A balközép látván, hogy 90 szavazatánál nincs többje, december 17-ikén délelőtt akár ezért, akár a valódi béke kedvéért, Grhyczy maga

jelentette Deáknak, hogy visszalép és így a délutáni értekezlet Klauzál elnöklete alatt egészen simán folyt le. Deák bejelentette Ghyczy visszalépését, megállapodtak két elnök, öt jegyző választásában s az egyik alelnöki és jegyzői helyet föntartották a 48-iki példa szerint. E megállapodás szerint folyt le a választás december 20-ikán, melyen a 247 igazolt képviselő közül 229 szavazott. Szentiványi Károly 179, gr. Andrassy Gyula 185 szavazattal a ház elnökei lettek, min az uralkodó az udvari ebéd utáni megszólítások alkalmával meglegedését fejezte ki.

Így alakult meg a ház Deák pártjának győzelmével. Az elnökök december 21-ikén foglalták el székeket; Szentiványi csak pár szóval ajánlta magát, Andrassy hosszabb beszédben részletezte a feladatokat, a mint természetes, a megoldás módjai nélkül. A ház december 22-ikén a szokott formaságok elintézése után, minők osztályokba sorozás, a kilencz osztály előadói-ból a központi választmány megalakítása: Deák indítványára elnapolta magát 1866 január 9-ikéig; mert a 48: V. t.-cz. négy hetet szab a választások után a ház összehívására, most pedig néhol csak négy nappal előbb választottak. A szünet alatt sokan Pesten maradtak, a kik az új évben tisztelegtek az elnöknel s aztán az elnök vezetése alatt Deáknál, mely alkalommal a kiegyezési alkudozásokra czélözva, e nevezetes szavakat mondta: „A jövő áldozatokat fog tőlünk kívánni, miket meg keli adnunk; de két dolog az, mit áldozatul hozni semmi esetben sem lehet: a haza függetlensége és a becsület“.

A ház, mint 61-ben, üléseit a múzeum nagytermében tartotta, a különben szintén ideiglenes Sándor-utczai országház elkészültéig, mely most közel állt

befejeztéhez. A nem nagyon szép, sűrűn padokkal zsúfolt, szűk terem, melyben szószék sem volt, nem tett valami kellemes látványt. Deák helye a jobb-közép harmadik padja végén volt, tehát a bejárati út mellett s vele átellenben a balközépen Nyáry ült; közelében Eötvös, b. Kemény, Lónyay Gábor és Menyhért, előtte Bezeredy László, mögötte Szentkirályi Mór, Andrássy Gyula, Csengery Antal és Klauzál éppen háta mögött foglaltak helyet. A szélsőjobbon Apponyi, Zsedényi, Ürményi voltak a vezérek, a szélsőbalon Csanády Sándor, Madarász József, Kállay Ödön, Böszörményi László és Domahidy,

Deák most egészen más állást foglalt el a tárgyalásokkal szemben, mint 61-ben. Akkor felirata előtt semmibe sem elegyedett, s erre is csak bizalmas emberei nagy rábeszélése bírta rá; bizalmatlan volt a saját hivatása és az ország helyeslő vagy ellentmondó hangulata iránt; várta valamely irányban a közvélemény kialakulását, csak úgy és akkor kívánván tartózkodásából kilépni, ha ez oly hatalmasan jelentkezik, mintha az ország egyetemes szava volna és ha ez elfogadja az ő álláspontját, mondhatni rábeszélés nélkül.

Ámde 65-ben már kialakult közvélemény volt Deák mellett, és ha a helyzet nem könnyebb, sőt sok tekintetben nehezebb volt, mint 61-ben, mert akkor nem kellett az elhatározások különböző irányai közt választani s mindenki az egyedül lehető tette, az az egyszerűen 48-as volt: most a választás módok és módok közt megnehezítette a döntést. Ez azonban nem volt nehéz Deákra nézve, kinek nézeteit megérlette az idő, útját megmutatta saját lelkiismerete, a teendőket kijelölte a nemzet nagy többségének elhatározása.

Ezért most az első naptól fogva ott van a házüléseink s az első négyen tizenegyszer beszélt kisebb-nagyobb kérdésben; minden úgy dőlt el, mint előre az értekezleten megegyeztek; ő szószólója volt a ház meg nem oszlott túlnyomó részének, a mely most még csak helyfoglalásával jelentette ki hajlamait. De mindez szükséges volt, mert a nagy szünetek miatt bizonyos parlamenti hagyományok feledésbe mentek, a házszabályok s az eljárás módja magyarázatra szorultak; Deák pedig súlyt helyezett a rend s a hagyomány fenntartására. Az előbbire célzott, midőn a folytonos zajra vonatkozva, mondá egyik beszéde elején, december 20-ikán: „ha jelen állapotunkban határozatképesek volnánk, mindenekelőtt azon indítványt tenném, hogy hallgassuk ki egymást.“

De voltak a vezérekedés egyenes szükségére, sőt kényszerére más okok is. A 65-iki választások egészen más természetűek voltak, mint 61-ben. Akkor nem lévén a választások alatt éppen semmi pártszínezet: a nagyrészben visszaállított megyék egyenesen arra törekedtek csak, hogy mentői kiválóbb embert küldjenek fel, kik még azt sem tudhatták a 48-iki törvények sürgetésén s az októberi diploma és februári pátens elfogadásának megtagadásán kívül, hogy mi fog történni; legfőleg az országgyűlés meddősége volt a kilátás. Ezért nem voltak választási harcok, elkeseredett küzdelmek. De most két határozott pártot ismert a köztudat még 61-ből, melyeknek jelszavai megmaradtak s a szabadelvűség különböző árnyalatát jelölték, ha egyelőre nem is az elvekben, de legalább azok alkalmazásában és magyarázásában. És volt még egy más körülmény is. A közvéleményben gyökeret vert egy majdnem szükséges kiegészítés, melyet előtte

a szorosán vett Deák-párt képviselt; ezzel ellentétben a Ghyczy és Tisza vezetése alatti pártárnyalat egy szélsőbb álláspont képviselőjeként kívánt tekintetni. Amarról legalább is azt hitték, hogy az opportunizmus kedvéért többet hajlandó áldozni és így, a kik határozatiak közül választottak, tudatával bírtak annak, hogy ellenzékiek, mire már e sorok írója is emlékezik.

E két nagy pártárnyalat mellett volt egy szélsőjobb és egy szélsőbal töredék is, melyek közül amaz a 47-es conservatívekból alakúit, emez a balközépből vált ki. Amazok 61-ben csatlakoztak ugyan Deákhoz és a 47-es alapot el is vetették, sőt Zsedényi programbeszéde felelős magyar minisztériumot hangoztatott; de a kibékülésért mindenesetre tovább ment volna, mint történeti alkotmányunk megengedte. Ez kitűnt már az első vitákban. Mindezek okozták, hogy a választások alatt már a balközép és a Deák-párt jelöltjei szenvedélyes hévvel álltak szemben egymással, akár csak a 48 előtti conservatív és szabadelvű párt. Tehát nagyon is szükség volt Deák gondviselészerű vezetésére, ha azt akarta, hogy már az első lépésnél ne legyen szétválás. Ezért látjuk, hogy az országgyűlés egész folyamán igyekezett a legfontosabb kérdésekben pártközi tárgyalások által megőrizni az egyetértést és egyöntetűséget, melyet pártjában, részben pártja ellenére, leginkább ő képviselt, s jellemző, hogy az egység e megóvása, az események hatása alatt, 1866 januárja óta Deákban még növekedett.

Ennek oka az volt, hogy Deák tartott saját pártjának úgynevezett mérsékelt jobb árnyalatától, melyet kivált Eötvös, Lónyay, Csengery és Kemény képviseltek, mely hajlandó volt több közösüget és ezek közös tárgyalását is elfogadni s a 48-iki törvények előleges

revíziójában nagyobb engedékenységre volt kész, mely egy kedvezőtlen leirat esetén megbonthatta volna a szorosán vett Deák-pártot, hogy a jogfolytonosság egy részében engedve, egy már nem Deák értelmében vett kiegyezést csináljon. Másrészről a szorosán vett Deák-párt meg attól tartott, hogy Deák mindinkább hajolván a határozatiakhoz, az országgyűlés a 61-iki védelmi várnál többet el nem ér s ezért újra felajánlták neki a külön pártértekezleteket. Deák azonban nem fogadta el, hanem azt mondta, hogy a mintegy 180—185 tagú párt négy-öt csoportban tanácskozzék külön. Most a párt gróf Csáky Lászlónál, Gorové Istvánnál, Lónyaynál, Bezerédy Lászlónál és Szentkirályi Mórnál tartotta e részleges értekezleteket; kiküldött 15—18 tagot, kik Deákkal érintkezzenek s ha kell, nagy gyűlést hívjanak össze; továbbá tizedvezetőket választottak, kik a pártot kisebb csoportokban összetartsák, mely így oly erős lett, hogy akár az összes többi pártokkal szemben fel bírta venni a harcot. Ezzel szemben a régi határozati vagy későbbi balközép-párt mintegy 94 tagból állt s értekezleteit a Tigris-ben tartotta; a szélsőbali mintegy 20 tagot egyszerűen különválásra kényszerítette, kik Csanády Sándornál értekeztek a Nádor-szállóban; a szélsőjobb tagjai, 23-an, január 18-ika óta gróf Apponyinál tanácskoztak a Nádor-utczában, honnan e két utóbbi párt tagjait Nádor-huszároknak nevezték. Míg e pártok közül a két nagy párt Deák nézeteiben egyelőre egyesült, addig a szélsőjobb így állította fel elveit: küzdeni fog minden ellen, a mi a kiegyezést veszélyezteti vagy hátráltatja s megtesz mindent, a mi elősegíti és siettetheti; ehhez képest, a Deákpárttal compromissumra nem lépve, állást foglal. A *Pesti Napló*

megjegyezte erre, hogy programja a földolgoiban más nem lehet, mint a ház többségéé, mely a kiegyenlítést szintén óhajtja; ez igaz, azonban ők a részletekben mégis tovább mentek.

Mindezek kifejlődtek, mialatt a január 10-ikén újra megnyílt ház 26-ikáig az igazolásokkal foglalkozott. Deák a január 10-iki ülésen jelen volt s háromszor is szólt a jegyzőkönyvhez, a királytól átadott iratok tárgyalásához s az Edelspacher Mátyás éremgyűjteménye megvételéhez; de ezután csak január 27-ikén beszélt újra. Az igazolásokra nézve a ház egy zárt ülésen, január 10-ikén, azt határozta Eötvös indítványára, hogy a nyilvános viták lehetőleg rövidek legyenek és ne tegyék őket pártkérdéssé; sőt még azt is indítványozta, hogy minden esetben az osztály javaslatához csak négyen szólhassanak: ketten mellette, ketten ellene. A hosszú vitának Deák vetette végét, azt mondván, hogy a zárt ülés nem hozhatván kötelező határozatot, a viták rövidítését csak, mint általános óhajtást fejezzék ki. Eötvös egyébiránt az igazolásban jogi és törvényességi, Zsedényi inkább eskütszéki eljárást látott, Ez utóbbi felfogás mellett szólt valóban nemcsak a 61-iki, hanem a 65-iki gyakorlat is, mert a szintén hevenyészett 48: V. t.-cz. csakugyan nem nyújtott elég alapot egy szigorún törvényes eljáráshoz. Az igazolási viták azonban nem lettek rövidek, sőt a Deák-párt aggályait növelték; mert a jól szervezett határozatiak nem egy győzelmet arattak e napokban.

Deák az így többfelé oszlott alsóház egyesítése végett, legalább az első felirat idejére, melynek elveiben az egyhangú megállapodásra döntő súlyt helyezett, egy 30 tagú vegyes felirati bizottságot hozott

javaslatba, mely ha megegyezik, fogadtassák el a felirat éppen úgy vita nélkül, mint 61-ben. A pártok vezetőivel meg is állapodott úgy a tagok neveiben, mint abban, hogy pártarány szerint legyen benne 18 Deák-párti, 9 balközépi, 2 jobboldali (gróf Apponyi és Barta), szélsőbaltból senki. Ezt általános helyeslés fogadta s január 30-ikán a négy csoportban értekező balközépiek is kimondták, hogy az első feliratot elfogadják; ragaszkodnak a 61-iki felirathoz és programszerű kijelentéséhez: „megtenni a kiegyenlítés érdekében mindent, mit az ország függetlensége s a nemzeti becsület megenged“, mely szavakban könnyű megtalálni Deák újévi válaszában tartalmát és eszméit.

Ez a határozat is mutatja, hogy akkor már Deák felirati javaslata készen volt, s ezt a pártok fejei ismerték. Ily körülmények közt tartatott a január 22-iki nagy értekezlet az Európában, hol 181 Deák-párti jelent meg s még 20 képviselő csatlakozását jelentették, mire Deák azt felelte, hogy szívesen fogadnak minden őszintén közeledőt. Klauzált kiáltván ki elnöknek, Deák megtette indítványát a 30 tagú felirati bizottságról, felolvasta a neveket is s ha nem is szívesen, minden balközépit is elfogadtak. Indítványozta ezután, hogy válaszszon a ház kilencz bizottságot, lehetőleg mindenki vegyen részt egyikben vagy másikban hajlama szerint, a következő ügyekre: közös-ügyek, házirend, választási törvény, helyhatósági és községi ügy, nemzetgazdasági érdekek, nemzetiségi kérdés, közoktatás, művészeti és tudományos intézetek, codificatio (60 tagból, kik alosztályokban foglalkozzanak az írói tulajdonjoggal, polgári, büntető, váltókereskedelmi és a bányatörvényvel). Ezek közt

a közösügyek első helyre tévése összefügg a bécsi lapok azon vádjával, hogy Deák és pártja a közösügyek megoldását háttérbe akarja szorítani.

Ezt a megállapodást a 30 tagra nézve sem a jobboldal, sem a balközép nem tartotta meg. Amazok 23-an Apponyinál január 23-ikán új névsort írtak össze, várakozó állást határoztak s azt, hogy kiindulásukat, ha kell, vagy a bizottságban vagy a házban kifejtik; emezek január 24-ikén elveik fentartásával szintén új névsort írtak össze, melyben a Deák-párt kilencz taggal szerepelt. E miatt a Deákpárt nem kevésbé volt bosszús; ez lett oka, hogy szintén nem ragaszkodott a névsorhoz s mikor Deák január 27-ikén pár szóval megtette indítványát, a szavazástól sokan elmaradtak; összesen csak 276-an szavaztak, Deák kapott a legtöbbet, 273-at, s Jókai a legkevesebbet, 161 szavazatot. A többi tagok a következők: báró Eötvös, gróf Andrassy Gyula, Klauzál Gábor, Csengery Antal, Szentkirályi Mór, Lónyay Menyhért, Bezeredy László, Gorové István, Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Bónis Sámuel, Csernovics Péter, Ghyczy Kálmán, báró Podmaniczky Frigyes, Várady Gábor, Ivánka Imre, Bartal György, Somsich Pál, gróf Apponyi György, báró Kemény Zsigmond, Horváth Boldizsár, Hollán Ernő, Joannovics György, Széli József, Kubicza Pál, gróf Csáky László, Fest Imre, Kandó Kálmán.

A ház január 30-ikán újra elnapolta üléseit a bizottság működése befejeztéig s a legközelebbi ülést február 8-ikán tartotta. A bizottság az Akadémia palotája képes termében január 31-ikén, egy szerdai napon kezdte meg üléseit. Deák elnöknek Andrassyt, jegyzőnek Csengeryt ajánlotta; egyszersmind indítványozta, hogy a lapokban semmit ne közöljenek s a tárgyalá-

sokat tartásuk titokban. Mindezt egyhangú helyeslés követte.¹

A felirati javaslat már régen kész volt. Deák még a karácsony szünet alatt elkészítette Csengery Antallal; közölte politikai barátaival és a balközép vezetőivel, Ghyczyvel, Tiszával és Nyáryval, kik benne megnyugodtak. E szerint a feliratnak a bizottságban nagy többsége volt. Andrásynak csupán egy pontra volt észrevétele. Ugyanis Deák javaslata ott, hol a pragmática sanctióból eredő kölcsönös kötelezettségről beszél, mindenütt a „közös biztosságról“ szól, mint a mely e szerződésnek egyik főcélja volt. E „biztosságot“ emeli ki következetesen a 8-ik, 10-ik, 12-ik szakasz s az utóbbiban egyik lényeges pont így szól: „Tudjuk, hogy az európai államok hatalmi viszonyai sokat változtak azóta; de még e változások sem teszik lehetetlenné, hogy egyrészt a birodalom biztossága, másrésztől alkotmányos önállásunk egymás mellett fennállhassanak“. Andrassy e pontba a birodalom „nagyhatalmi állásának“ megóvását is bele akarta tenni; mert, mint ő mondta, ennek föntartása a kiegyezés ára. Deák felhívására Andrassy meg is fogalmazta e pontot. Ekkor Deák a két főpárt férfיאiból értekezlete javasolt s ezt január 28-ikán tartották meg. — Andrassy előadta, hogy a trónbeszéd harmadik helyen

¹ A titoktartást meg is őrizte a bizottság a tárgyalások befejezéséig; de mikor február 8-ikán a feliratot a házban felolvasták s délután a magyar lapok rendkívüli esti kiadásban közölték, Bécsben már nemcsak röpiratként árulták, hanem már február 7-ikén ismerték a lapok, holott a pesti lapok csak a közlés előtt 24 órával oly kéressel kapták meg, hogy február 8-ikán estig ne adják ki. Hogy történt ez? — ma még nem tudjuk. *Pesti Napló*, 1866 február 9.

említi a nagyhatalmi állást, erre „a közös biztosság“ nem elég válasz, mert ennek biztosításáért kíván az uralkodó egyezkedni; erre célzott az októberi diploma, a februári patens, a Keichsrath s mert ezekkel nem sikerült, azért bukott meg Schmerling, adatott ki a szeptemberi patens s hívatott össze az országgyűlés. Erre Deák azt felelte, hogy a közös biztosság nem ugyan szó szerint, de tartalmilag benne van a pragmática sanctióban; a nagyhatalmi állás nincs s ezért nem szól róla és most sem ajánlja. Nyáry, Ghyczy, Tisza ennek megemlítését korainak, a közösügyek tárgyalására valónak mondták; Gorové, Lónyay Andrásyt pártolták. Másnap folytatták az értekezletet s Bezeredy is csatlakozott Andrásyhoz; a balközépiek megmaradtak véleményük mellett, meg Deák is, ki bővebben nyilatkozva kifejtette, hogy „a közös biztosság“ eszméje egy védelmi politikát fejez ki, „a nagyhatalmi állás“ nagyobb horderejű s nem következik a pragmática sanctióból; lehet, hogy egy következő nemzedék más alapra áll, ő jelenleg csak oly politikát védhet, mely törvényeinken alapszik s ezek fogalmival megegyez; de ám vigyék a felirati bizottság s a ház elé. E szerint hiában hitte Andrásy január 28-ikán egy Goróvéhoz intézett levélkéjében, „hogy az öreg úr is át kezdi látni a dolgok állását“, mert másnap még szilárdabb maradt. Ekkor Andrásy többséget Deákkal szemben úgy sem remélhetvén és mert a „nagyhatalmi állás“ fejtegetése csak gyengítné a „közös biztosság“ értelmét, indítványát visszavonta.

E vita újra feltárja Deák álláspontját saját pártjával s a balközéppel szemben. Abból a bizalomból, melyet Ghyczy iránt ebben az időben tanúsított s az óvatosságból, melylyel pártja oly tagjaival viselkedett,

kik nagyobb engedményekre is hajlandók voltak a kiegyezés kedvéért: világos, hogy ő a balközépben támaszt keresett a túlságos engedékenységgel szemben,¹ melyre jóságánál fogva hajlott maga is; és úgy tett, mint a mágus, a ki egyik szellem erejét a másikkal mérsékeli. Ekkép javaslata változatlaní került a bizottság elé, mely szintén oly keveset változtatott rajta, hogy bátran már most megismertethetjük.

A felirat bevezetése köszönettel kezdődik az országgyűlés összehívásáért, kiemeli hogy az uralkodó meg akarja szüntetni az eddigi állapotot, népeinek alkotmányt akar adni, elvetette a jogvesztést, jogalapul a *pragmatica sancti*ót tűzte ki, biztosítja a magyar korona épségét s ezáltal megszüntetvén az aggodalmakat, a kedvező siker reményével töltötte el az országgyűlést. A tárgyalás főpontjai a következők:

a) Az országgyűlés mélyen érzi a feladat nehézségét; a 48-iki átalakulás életbeléptetése, hiányainak pótlása nyugodt időket kívánt volna; de a nemzet életéből kiszakított 17 év a pótlást sokkal nehezebbé tette.

b) A trónbeszéd sok akadályt elhárított és az országgyűlés törekedni fog a király alkotmányos akaratát a nemzet jogos kívánataival egyesíteni.

¹ V. ö. erre nézve Szász Károly. *Egy képviselő naplójegyzet*-nek azt a helyét, hol Ghyczyről, Tiszáról, Nyáryról szólva, mondja: „Az országgyűlés kezdete óta nagy közeledés történt köztök s Deák közt. Szükség-e mondani, hogy ők közeledtek s nem Deák?” Szász nem vette észre a mélyebb okot. Deák semmi szín alatt nem akart, legalább egyelőre, különválást. Ezt Ghyczyék föltétlenül tudták. De Szász másrésről előbb nem tartotta lehetetlennek egy oly párt kialakulását Deák vezérlése alatt, mely a balközép és jobbközép szélsőbb elemei kizárásával létesült volna. Lásd ennek nagyon helyes fejtegetését a 84—86 lapokon.

c) A pragmática sanctiót a trónbeszéd elfogadja kiindulási, mint kétoldalú szerződést. Ennek czélja volt eredetileg az örökösödési rend megszabása és a közös biztosság. Ezt a következmény igazolta. A pragmática sanctio másik lényege, hogy fenmaradjon hazánk közjogi és belkormányzati önállása. A trónbeszéd ezt is elismerte s az országgyűlés is elfogadja kiindulási. Az eltelt másfél században az ország önállása nem állt ellentétben a birodalom biztosságával, nem áll ma sem; az országgyűlés fő feladata e kettőt összhangba hozni s fentartani; mert a pragmática sanctio ünnepélyes alapszerződés s tehát „fölbontani vagy bármely részben megbontani jogilag helytelen volna, politikailag pedig veszélyes lenne“.

d) A közösügyek létezését az országgyűlés elismeri s azonnal hozzáfog a megfelelő javaslatok elkészítéséhez, alkotmányos önállásunk és törvényes függetlenségünk veszélyeztetése nélkül. Figyelembe veszi, hogy az örökös tartományok is alkotmányt nyertek s függetlenségünk megóvása mellett kész velők, mint szabad nemzet szabad nemzettel érintkezni (61-iki felirat), de alkotmányos formáikba nem elegendik. A közös államadóssági terhek elvállalására nézve megmarad a 61-iki elhatározás mellett.

e) Az októberi diploma nagysélyú, mert az alkotmányos kormányzat alap elvét mondja ki; de a mi alkotmányunk régibb, a nemzet életéből fejlett ki; 1860-ban a nemzet e jogilag fennálló alkotmány visszaállítását várta s a szűkebb körű diplomát nem fogadta el. Most átadatván átvizsgálás végett, kijelenti az országgyűlés, hogy tartalmát el nem fogadhatja s ennek okait a közös viszonyok meghatározásáról és kezeléséről szóló javaslatában fogja kifejteni.

f) A februári pátens ennél még tovább ment; egyesítés helyett egybeolvasztást czélt; ránk nézve a jogvesztés még élesebben kifejezett elméletéből indult ki, a mely teljesen ellenkezik a pragmatica sanctióval. A közjogi tárgyak eldöntését idegen törvényhozó testre ruházta; a kormányzatra nézve ugyanegy területen két különböző közigazgatási hatalmat létesített; tehát alkotmányunkat és önálló belkormányzatunkat egyaránt megsemmisítette.

g) Az uralkodó szíven hordja hazánk érdekeit; de ezek közt a legfontosabbak egyike a 61-ben kifejtett alkotmányos önállás, mely ez újabb elméletek alapján nem biztosítható. Tehát a trónbeszéd szavai szerint az országgyűlés más megoldást keres, olyat, mely eleget tesz a birodalom főnállásának, melyet kockáztatni, mint 61-ben is kimondta, nem akar, a mely továbbá alkotmányos önállásunkat megóvja.

h) A 48-iki törvények megfelelő módosítására kész az országgyűlés; de mint 61-ben kifejtette, csak felelős minisztérium előterjesztése s a törvények előzetes elismerése alapján.

i) Az országgyűlés óhajtja a koronázást, mert javaslatai addig nem szentesíthetők; de ennek feltétele az önálló kormány; ennek kinevezése után örömmel fogadja majd az uralkodónak előterjesztéseit, sőt az előmunkálatokhoz addig is hozzáfog. A munka nagyságát érzi; Magyarország szellemi érdekei is még sok munkát, pótlást igényelnek; jelszava vallás, nemzeti-ség iránt az igazság és méltányosság. De főleg az anyagi érdekekben maradt el hazánk. Azonban úgy abban, mint emebben politikai önállásunk segítségünkre lesz, s ezek nem állanak ellentétben a többi tartományok valódi és jogos érdekeivel.

h) Horvát- és Szlavonország meghívását az országgyűlésre köszönik; békülő érzelmeik ugyanazok, mint 61-ben; de a trónbeszéd Dalmáciát, holott az hazánk kiegészítő része, nem említi. A horvát országgyűlés 61-iki határozatait a horvát küldöttekkel együtt fogják tárgyalni. Köszönik Erdély meghívását az 1848-iki unió alapján. A törvények kiegészítését s egyéb elintézendőket testvéri szeretettel fogják megtenni. E részek meghívása elhárítja azt a 61-iki akadályt, hogy az országgyűlés törvényesen működhessen.

l) A bizalom helyreállítása végett újra kérik az amnestiát.

ni) Elismerik, hogy a trónbeszéd őszintén kívánja elhárítani a függő közjogi kérdések akadályait. Ebben a múlt aggodalmait egy szebb jövő reménye váltotta fel; de e reménynek alapja csak a jogfolytonosság lehet. Az uralkodó nem akar octroyált alkotmányt s ilyet nem is fogadhatnának el. A *pragmatica sanctio*t veszi ugyan alapú; de valósággal az ország még mindig absolut kormányzat alatt áll. Alkotmányunk, szentesített törvényeink, melyeknek alaki törvényességét a trónbeszéd is elismeri, fel vannak függesztve; a törvénytelen rendeletek föntartva; parlamenti kormányunk, felelős minisztereink nincsenek, a köztörvényhatóságok kormányása, a közigazgatás mindkét hivatalos testületé absolut rendszerű s közülök egyik még idegen is, mert a magyar kormányhatalomtól nem függ. „Jogfolytonosságot kér tehát az országgyűlés törvényeink értelmében, különösen parlamenti kormányt, felelős minisztériumot és a törvényhatóságok alkotmányos helyreállítását.“ Ezek nem politikai lehetlenségek. Az eltelt 17 év sok bonyodalmat okoz, az átmenet bajos lesz; de azért az alkotmány életbe

léphet, míg az egyes törvények módosításáról tanácskoznak. Az országgyűlés méltányos lesz az átmeneti korszakra nézve a minisztérium iránt s ezáltal elhárítja az akadályokat. A minisztérium bírni fogja egyaránt a fejedelem és nemzet bizalmát s ez megkönnyíti a két államfél közt a kiegyezést. Ellenkező esetben súlyos aggodalom támadna kebleikben; alkotmányon kívül alkotmányos jogot ők sem gyakorolhatnának.

n) Az alkotmány másik lényeges kelléke az önkormányzat visszaállítása megyékben, kerületekben, városokban. Ezen nyugszik lényegében és alapjában a magyar alkotmány; a tervezett változtatásokban a törvényhatóságok nyilvános eszmecseréje is lényeges, sőt befolyása hatalmasabb, mint a sajtóé mert ez szűkebb körű. Helyreállítása akadályba ütközni nem fog; mert az országgyűlés a kormánynak a szükséges hatalmat megadja. Bizton remélik e kérelmük teljesítését.

A befejezésben azt mondja, hogy tiszteletük legfőbb tárgyai: haza és király, ez legfőbb s legszentebb kötelességük; ezt nehézzé csak a kettő ellentéte lehetné; de a királynak a trónbeszédben kifejezett alkotmányos érzülete biztosítja őket, hogy ily helyzetbe nem jutnak. Az uralkodó méltányolni fogja ragaszkodásukat az alkotmányhoz, mely a trónnak is legerősebb támasza. „Legyen meggyőződve Felséged, — így végződik a javaslat — hogy ragaszkodásunk ősi alkotmányunkhoz s ragaszkodásunk Felséged királyi házához, melyet nemzetünk az alkotmány alapján önként és szabadon emelt Magyarország trónjára, ugyanazon egy forrásból ered: a kegyeletnek legtisztább forrásából.“

Ez a tartalma e fontos államiratnak, melyet a bizottság január 31-ikén tárgyalni kezdett. A trónbeszéd, az októberi diploma s a februári pátens felolvasása után, Deák a trónbeszédéről így szólt: ennek tartalma kettős; egyik, mely cselekvésre szólít, t. i. a közösiügyek tárgyalására, a diploma és pátens módosítására, a 48-iki törvények átalakítására, a horvát kérdés tárgyalására; a másik, mely bizalmat mutat és indokol: ezekre kell felelni. Ekkor előadta előbb a felirat vázlatát, azután Csengery felolvasta az egész javaslatot. Erre némelyek már most átalakításokat javasoltak; de a többség azt határozta, hogy csak Joannovicsnak a nemzetiségek megemlítéséről szóló indítványát veszi be s azt Deák a 61-iki feliratból szó szerinti beleigtatta; elhatározta, hogy készített róla 30 könyvmutatást és addig, míg tárgyalják, nemcsak a hírlapokkal, hanem mindenkivel szemben a legteljesebb titokban tartják, hogy a töredékes közlések balmagyarázatokra ne adjanak alkalmat.

A bizottság második ülésén, február 3-ikán, rögtön a részletekre tértek. A javaslat harmadik kikezdésénél, mely arról szól, hogy válságos időpont előtt állunk s ezután részletesen rátér a jogfolytonosság elvére és a közös viszonyokra, tette Apponyi az első elvi indítványt. Ez annak kimondása lett volna, hogy felelősséget vállalnak minden feladatra nézve, mely alkotmányos jogaink szabad gyakorlatába vág s minden következményre nézve, mely önálló törvényhozói intézkedéseinkből közvetve a birodalom állapotjára és másik részének alkotmányos jövőjére háramlik. Ez, mondá, a birodalom népeinek megnyugtatását eszközölné; mert ennek az országgyűlésnek befolyása lesz a birodalom nagyhatalmi állására éppen úgy, mint az örökös

tartományok alkotmányosságára. Ő hiszi, hogy mi ezt tudjuk s értjük, de ezt ki is kell fejezni.

Deák erre általános helyeslés közt felhívta Apponyit, hogy indítványát szövegezze s akkor tárgyalják. Most kifejtette, hogy javaslatában minő gondolatmenet vezetett. Ugyanis ő akadályokról szól javaslatában s ebben az első hiba az október 20-iki diploma, még pedig nemcsak rossz tartalma, hanem az egységes birodalomnak elméleti alapon erőszakolása miatt; csak elméletben igaz, hogy az abszolút kormány legkönnyebben boldogítja a népeket, a gyakorlatban őket akarjuk ellen boldogítani nem lehet. A helyes eljárás a jogilag érvényes magyar alkotmány visszaállítása, a 48-iki törvények alkotmányos módosítása s ezután a másik rész számára alkotmány adása lett volna. Most is csak ez lesz a helyes út; de nehezebb, mint akkor volt. A felirat czélja ez: előbb tisztázni a helyzetet a nemzet és király, azután a nemzet s a birodalom többi részei közt; az első a mi dolgunk, a másodikban közösen kell megállapodnunk; de hogy minő legyen az ő alkotmányuk, ez ránk nem tartozik; elintézik majd ők az uralkodóval.

Erre Apponyi válasza az volt, hogy ennél több, a mit tennünk kell, mert a trónbeszéd tényleges kezdeményre szólít fel; a mit mi végzünk, attól függ a birodalom alakulása, sőt ezzel befolyást gyakorlunk Európa helyzetére s ezt föl kell használnunk. Nem kell ugyan tárgyalnunk az egész Lajthán túli alkotmányt; de rajtunk fordul meg ennek alakulása. Még mások hozzászólása után, a döntést Apponyi szövegétől tették függővé.

E napon Apponyi még két más észrevételt tett. Kihagyta volna a 11-ik bekezdésből a *pragmatica sanctio*

életbeléptetéséről szóló helyet, mert az mindig életben volt és van; nem tartotta továbbá helyesnek a 29-ik kikezdésben az októberi diplomáról és februári pátensről már most a határozott tagadó kijelentést; jobb volna ezt a közös viszonyokra halasztani, mert túlmegy a felirat szokott körén. Deák az első ellenvetésre azt felelte, hogy a *pragmatica sanctio* jogilag érvényben van, valamint többi törvényeink is; de tetteleg csak most ismerte el az uralkodó, tehát, a mit állít, igaz. A másodikra azt felelte, hogy igaz a felirat túlterjeszkedése; de erre példát a trónbeszéd adott s annak minden részére felelni kell. Nem lévén alkotmány s a király megkoronázva, valódi előterjesztéseket nem tehet; így a trónbeszédbe kellett beszöni egy pár lényeges pontot. A diplomára és pátensre a felelet szükséges, hogy ne keltsünk hiábavaló reményeket, mert a nemzet nem fogadhatja el őket. Erre az eredeti szöveg megmaradt.

Ámde Apponyi módosítványa meglehetősen aggodalmat keltett. Ez még növekedett, midőn február 5-ikén írásban is beadta: annyira homályos, burkolt s annyira alkalmas volt kétértelmű magyarázatra és nagyon megkönnyítette volna a királyi válasz feladatát. Ezt önkénytelenül érezték, ezért tárgyalását a javaslat végére hagyták, de már e napon villamossá tette a légkört. Ugyanis befejezván az egész javaslatot, ekkor Apponyi, ki erre előre föntartotta jogát, hosszabb beszédet tartott a 31-ik kikezdésről s az erre következő mindazon pontokról, melyek a 48-iki törvények revíziójára, a jogfolytonosságra s a municipiumok visszaállítására vonatkoznak. Az elveket —mond— maga is pártolja, csak a módra van észrevétele; ebben aggodalmakat táplál. A javaslatnak ez a

része tudniillik egyenes ellentétben áll a trónbeszéddel; mert az uralkodó elismeri ugyan a 48-iki törvények alaki helyességét; de kimondja az előleges helyreállítás lehetlenségét, ki azt, hogy módosítás előtti elismerésöket lelkiismeretével meg nem egyeztetheti, hogy csak a revisio után teheti le az esküt s koronázathatja meg magát. 0 megfontolván az akadályokat, a 48-iki törvényeknek általánosan ismert hiányait, ebben engedne és alkotmányos úton előlegesen módosítaná öket, hogy a koronázás megtörténhessék. A javaslat ellenben előbb a 48-iki törvények tettleg életbeléptetését kívánja s a koronázás utánra halasztja a revisiót; tehát a koronázást a felelős minisztérium kinevezésének is meg kell előznie. Ez nehézségeket okoz; mert az uralkodó, a ki meg akarja szüntetni aggodalmainkat, éppen a revisiora s a jogfolytonosságra vonatkozó kívánalmakban lát lehetlenséget. Az az út tehát, melyet a felirat kijelöl, nem a leg-rövidebb, nem célhoz vezető; pedig a nemzet óhajtja a kiegyezést s ez a mód ezzel sem áll összhangban. Ez az ő aggodalma, mert ismeri a körülményeket; és e mellett nem is bírja meggyözni önmagát, hogy különös helyzetünkben a jogfolytonosság elvéből ily messzemenő alkalmazhatóság következne. Rendes állapotban így van s törvényt felfüggeszteni nem szabad; de nem tagadható, hogy a 48-iki törvények részben átalakulásiak, ideiglenesek és pótolandók; a közbeeső 17 év alatt is sok minden történt, a mi új átalakítást kíván s nem lehet szigorú a jogfolytonosság. Kívánná tehát, hogy a revisio kérdésében ne nyilatkozzanak oly határozottan; mert ő fél, hogy ezt „aut-aut“-nak fogják venni, újra megszakad az érintkezés s ennek szándékát ránk hártják.

Első tekintetre látható, hogy Apponyi kívánsága és javaslata egyszerre eltörölte volna mindazt, amiért a nemzet 17 éven át szenvedett és túrt. Ebben kerülön és simán a jogfolytonosságról való lemondás foglaltatik benne, más szóval, elenyésztetése e két eszme szembeállításának: restitutio (visszaállítás) és revisio (módosítás). Deák, világosan nem várta Apponyi részéről, hogy tőle egész politikai múltjának megtagadását kívánja, kihez a 63-iki emlékirat óta meglehetősen közeledett s ezért nagy felindulással és megdöbbenő hatással válaszolt. Beszéde három kivonatban is ránk maradt, de teljesen egyszer sem. A Tisza legbővebb kivonata szerint, lényege ez volt: Ha a fölírat ez a része „aut-aut“-nak fog tekinteni s a további tárgyalást megakasztja, oka nem az országgyűlés, hanem mások lesznek. Ok nem mondják, hogy a válaszig nem tanácskoznak s bevárják a restitutiót; hanem igenis tanácskozni akarnak a restitutio reményében és ha senki sem áll, mint reméli, útjában, meglesz a kiegyezés. Meglehet, hogy a király, látva tanácskozó készségünket, kérelmünket megadja; de ha előre hangoztatjuk a gyökeres eltérést, meglehet, hogy megakad minden, de annak mások lesznek okai. A főkérdés itt az: akarjuk-e mi a jogfolytonosságot s akarják-e fenn elismerni? E nélkül nincs törvény, nincs alkotmány. Törvénynyé semmi sem lehet az uralkodó szentesítése nélkül; de ha ez megvan, egyoldalúlag felfüggeszteni sem lehet. Most pedig pár pontért fel van függesztve minden 48-iki törvény; de az 1715-iki, a *pragmatica sanctio* és minden más törvényünk is fel van függesztve s ez mind a nagyhatalmi állás örve alatt. Hát a protestáns pátenst, a sajgó lenyűgözését is mind a nagyhatalmi állás tette

szükségessé? Ezért nem léptettetnek életbe az 1790-iki törvények sem? Ily módon legjobb lesz azt tenni a koronázási diplomába, hogy az uralkodó csak addig köteles megtartani a törvényt, a míg jónak látja. Ennyire még a *salus reipublicae* ismeretes elvét sem lehet erőltetni. Azt mondják, nem octroyálnak; de hát lehet-e erősebb octroy, mint a nemzet és uralkodó jogainak alapját tevő törvényekből a nem-tetszőknek felfüggesztése? Mi nem recriminálunk; de az *circulus vitiosus*, hogy az uralkodó nem állítja vissza a 48-iki törvényeket *revisio* előtt, mert koronázás előtt nem szentesíthet s a törvényekre letett eskü nélkül nem lehet koronázni. A *revisiót* mi elfogadjuk, de törvényes úton és nem másként; siker csak így gondolható. Nekünk kötelességünk örködni az alkotmány felett; nem szabad hallgatnunk és felfüggesztését e hallgatással helyeselnünk; még ha ma kiegyeznénk s visszaadatnánk alkotmányunk, akkor is tiltakoznunk kellene az ellen, a mi történt. Leopold is ezzel kezdte 1790-ben s a tiltakozás mégis megtörtént; a mi akkor lehetett, lehető most is. A mi a letölt 17 év alatt történt, mi vagyunk-e annak okai? mi vagyunk-e a megsemmisítési kísérleteknek? mi annak, hogy nincs senki, ki reményei $\frac{9}{10}$ -edét el ne vesztette volna az erdélyi leirat után? Mi vagyunk-e okai annak, hogy Erdélyben létrejött az 1863-iki helyzet s a szász nem ismeri el most sem a 48-at, míg a magyar és székely ehhez és az unióhoz tartja magát? Jogaink elvevése után ezek az új zavarok is kellettek-e a nagyhatalmi álláshoz? És mert mindezt más tette, mi hallgassunk s hagyjuk törvényeinket felfüggesztve? A jogfolytonosságot szükséges, czélszerű és kötelességünk kimondani. Az ország ugyan rendelkezhetik a maga

sorsáról; de a mi kötelességünk nem arra tekinteni, a mi hamar, hanem a mi kár nélkül vezet a kiegyezéshez. Hiszi ő, hogy tehetnének oly javaslatokat, melyek hat hét alatt a kiegyezéshez vezetnének; csak a Keichsrathot kellene elismerniük; de ezt az ország nem köszönné meg. Azt mondják, a nemzet kiegyezést akar és nincs az ő nézetén; ám jó, de ha úgy volna is, a haza, a nemzet rendelkezhetik mindenével, de meggyőződésével nem. Mindazokat, mik a javaslatban vannak, meg kellett mondani; szelidebben és több bizalommal ő nem tudta; ha valaki meg tudja mondani jogaink kockáztatása nélkül, ő szívesen elfogadja, de elhallgatni őket nem lehet.

Erre Apponyi igazolta magát. Ő elismeri a javaslat gyöngéd szerkezetét s csak abnormális helyzetünkre akarta felhívni a figyelmet s a jogfolytonosság elvének kockáztatása nélkül óhajtott volna közelítést a 48-iki törvények módosításában, mire a trónbeszéd felszólít. A kiegyenlítés nehéz; kölcsönös engedékenység szükséges; ő nem akar félreértetni, de ha másként nem lehet, arra is kész. Most Deák is kiegészítette beszédét azzal, hogy a 48-iki módosítandó törvények kétfélék: olyanok, melyeken ők és olyanok, melyeken az uralkodó kíván módosítást. Az elsőkre nézve munkához fognak, a többiekre az uralkodónak kell javaslatot tételnie felelős miniszterei által, de szentesítésök csak a koronázás után lehet; amazokra ők a közösügyek tárgyalása alatt tehetnek majd indítványokat. Most Bartal akarta kimutatni, hogy elvi különbség a nagy ingerültség daczára sincs; de Apponyi hangsúlyozta, hogy van; a szöveget azonban a nagy többség, sőt végre Apponyiék is elfogadták.

E beszéd hatása alatt oszlottak el; ezt másnap az Apponyi módosításának tárgyalása követte. Ez a két pont emelkedik ki a négy napi tárgyalásból, mintha csak ezekért ültek volna össze; mert különben Deáktól is helyeselve, még csak Lónyay indítványára vették be az államadósságban részesedés hajlandóságáról a 61-iki felirat ismert pontját s egynéhány sort a protestáns pátens törvénytelenységéről.

A 30-as bizottság értekezletei tehát tulajdonképen Apponyi és Deák, vagyis az opportunitás és a jogfolytonosság harczává lettek. Előbb, írja Szász Károly, Zsedényi azt beszélte, hogy Apponyiék nem fognak a bizottságban szólni; mert sikerök nem lehet s rejtve is marad, a mit elmondanak. Bejelentik tehát, hogy lényeges kifogásaik vannak a javaslat ellen, de nyílt ülésen, az ország színe előtt mondják el; a győzelem reménye nélkül ugyan, de legalább úgy, hogy támogatásukról az uralkodót biztosítsák s talán híveket is szerezhetnek.

Apponyi azonban szólt és Deák beszéde döntő lett február 5-ikén. Még nagyobb, élesebb lett az összeütközés február 6-ikán, midőn Apponyi módosítása került sorra. Kemény szólt először, a ki beható bírálat alá vette a módosítás négy új eszméjét: hogy törvényes jogaink nyerjenek új megerősítést, áldozunk belőlük, mert azután az uralkodó fentartja többi jogainkat, vállaljon el az országgyűlés valami oly határozatlan és általános felelősséget, minőt Apponyi kíván, végül, hogy minő súly nyugszik a magyar országgyűlés elhatározásán. Ezek mind veszélyes, részben lehetetlen elvek, meg kellene miattuk az egész feliratnak változnia, ezek a jogfolytonosságot csak a miniszterség kérdésévé akarják tenni; ha

a Deák-párt ma ilyesmit 48 után elfogad, erkölcsileg meghalt; ez nem is tartozik a közösügyekre, hanem a liberalismus kérdése; a felirat pedig éppen a közösügyekre nézve elég megnyugtató.

Apponyinak a Kemény szavaira adott válaszából azonnal kitűnt, hogy az ő indítványának lényege már az első alkalommal a majdnem ugyanezen szókkal kifejezett felelősség elve volt, melyet így kívánt értelmezni: Tartozunk azzal, hogy végzéseink az örökös tartományok fejlődését ne nehezítsék s ezt 48 előtt elismertük; elvállaljuk a felelősséget tetteinkért a magánéletben is és el is vállalhatja az, a kiben „bona fides“ van és ő nagyon fontosnak tartja ennek itt nyílt, határozott kifejezését.

Mindenki mondja, hogy Deákot Apponyinak ez, a valódi gondolatot elburkoló javaslata annál inkább felháborította, minél nagyobb volt csalódása abban, hogy a conservatívek segíteni fognak neki a kiegyezésben; mert a mióta megint ők kerültek a kormányra, folyvást úgy tüntették föl, mintha céljuk ugyanaz volna, mint az országé és nem elveikben, csak a kibékülésre vonatkozó eljárásban különböznenek. Most Apponyi február 5-iki beszéde megmutatta, hogy a különbség gyökeres, elvekbe vágó, olyan, melynek a kiegyezés rögeszméje; de ők azt hiszik, hogy az ország többségének hangulatára támaszkodva, a kormányzat élén megtarthatják a helyzetöket.

Deák azonban legkevésbé sem kívánt kiegyezni minden áron. Felállott tehát Apponyi nyilatkozata után. „Egy szót a felelősségre nézve“; ezzel kezdte és tartott egy bámulatos, a maga nemében egyetlen, de az Apponyi módosítását s vele az opportunitás egész politikáját tönkretevő szónoklatot, melynek —

fájdalom — csak két rövid kivonatát ismerjük Lónyay és Tisza jegyzeteiből. Ha az ország mondja ki a felelősséget, — mondá Deák — az nem lehet pusztaszó vagy hetvenkedés; az Apponyi által emlegetett erkölcsi felelősség minden becsületes embert illet; ez azonban más és ez sem vonatkozhatik a netalán lehető tévedésekre. E mellett az ország által kimondott felelősséget valamely testületnek képviselnie kell s ez csak felelős minisztérium lehet; ilyen testület nélkül nincs felelősség. A módosítvány azt mondja: „tisztá lelkiismerettel vállaljuk el a felelősséget minden feladatra nézve, mely alkotmányos jogainknak szabad gyakorlatába vág“. Akár a Stylus, akár az ő hibája, ő ezt nem érti. Azt is mondja Apponyi: „és minden következményekre nézve, mely önálló törvényhozói intézkedésünkben közvetve a birodalom állapotjára és alkotmányos jövőjére háramland“; e szerint tehát a következményekre is felelősséget kellene vállalnunk. Jogi felelősség lesz-e ez? az képtelenség. E mellett mind, a mit teszünk, csak sanctionált törvény által történhetik; de akkor a felelősséget az uralkodónak is hordania kell. Helyes volna-e ez? Ha pedig erkölcsi felelősséget ért Apponyi, ez is éri az uralkodót s ez nem való a feliratba. A szándékra, az akaratra vonatkozólag elfogadja az erkölcsi felelősséget, de ezt felesleges kifejezni; oly felelősséget, minőt Apponyi gondol, el nem fogadhat.

Ekkor Andrassy felhívta Apponyit, hogy magyarázza meg, mit akar itt érteni; mert a többi csak szerkesztés kérdése volna. Erre ő csak azt felelte, hogy ő a feliratban elszórt gondolatnak egységes kifejezését tervezte; nem akart új eszmét tenni bele, csak felelni a trónbeszédre, hogy az uralkodót s a

birodalmat kisegítjük; ez felelet volna szeptember 20-ikára. Utána Bónis és Nyáry egyaránt helytelenítették a módosítást; Bartal pedig felhívta Apponyt, hogy vegye vissza. Deák röviden jegyezte meg, hogy nekünk szeptember 20-ikára nem kell felelnünk; mert nem miattunk, hanem a februári pátens bukása miatt adták ki. Bartal azonban kipattantotta, hogy a módosítás tényleg új elvet akar bevinni a feliratba s ezt most már Apponyi is elismerte. Az új elv az volt, hogy az uralkodó elismeri a trónbeszédben a birodalom súlyos állapotát; a módosítás pedig burkolt feleletet foglalt magában, azt éppen, a mit vártak a kormánykörök az országgyűléstől; tudniillik, hogy kötelezettséget vállal e bajokra nézve s elismeri és méltányolja a jelen helyzet követelményeit. Ez lett volna a trónbeszéd által pengetett húr visszarezgése, mit Apponyi most újra úgy emlegetett, mint a kiegyezés feltételét.

Ekkor Deák újra felelt s azt mondta, hogy ő ezekre gyöngédségből nem terjeszkedett ki, mert kerülni akarta a recriminációkat. A birodalom súlyos állapotának a nemzet nem oka; a február 26-iki alkotmányt felfüggesztő szeptember 20-iki pátent nem a nemzetért adták ki; a nemzet talán azért is, a mit mások és ellene tettek, vállaljon felelősséget? A mit a nemzet tehet az áldozatkészség és önmegtagadás terén: azt a felirat megmondja. „Áldozatot hozhat az ország pénzben és vérben, de jogokban nem.“ Ezt nem kell bővebben magyarázni. Törvényt lehet ugyan megváltoztatni, akár a legfontosabbat is, mint a jus resistendivel történt 1687-ben; de ez nem áldozatból tette a nemzet, hanem a belső béke kedvéért s minthogy a válasz nagyon eltérne a trón-

beszédtől, jobb rá nem felelni másként, mint a felirat teszi.

Apponyi élesen jegyezte meg, hogy ha recriminációról van szó, nemcsak mi, hanem az uralkodó is tehet nekünk recriminációkat; ezt ő sem óhajtja, mert a kiegyezés szándéka megvan mindkét oldalról. — Ha recriminációról van szó, a hatalom tehetne, mert erős; azonban nem tehetné jogosan, — veté ellene Tisza. Ezzel a kérdés eldőlt, Apponyi engedett, azzal a megjegyzéssel, hogy kötelességét teljesítette.

Ennyi a töredékesen ránk maradt vita lényege, mely tehát ugyanazon elv körül forgott, mint a megelőző napi. Tisza maga írja följegyzéseiben, hogy Deák beszédének a felelősségről szóló kivonata csak kis része annak, „a mit akkor dönthetetlen logikával, nagy erélyvel és sok helyen metsző gúnnyal elmondott“; de nem bírta leírni, oly tömör volt a beszéd s annyira követték egymást az okok és érvek. „Kár pedig, hogy ez egész terjedelmében fönn nem maradt.“ Körülbelül ugyanezt mondják mások is; de a csodálat sokkal nagyobb jeleivel. Mondják, hogy csak úgy ömlöttek Deák ajkáról az érvek, a dönthetetlen axiómák s hatalmas felindulása csodálatos erőt, rendkívüli hatalmat adott nekik. „A magyar törvényhozás történetének legszebb lapja üresen áll; — írja Szász Károly egy jelen voltak előadása után, — nem volt gyorsíró, ki Deák beszédét följegyezze, melyet, fájdalom, csak huszonkilenczen hallottunk, holott annyi milliónak kellett volna hallani. Deák a szó legszorosabb értelmében magát multa felül s mindazon szónoklatokat és mindazok legjelesebb szónoklatait, kiket valaha hallottunk. Nem adnám sokért, ha még egyszer, a nyílt házban ily módon ismételnék Apponyiék

a támadást s Deákot kényszerítenék, hogy megint oly szent haraggal lépjen föl ellenék; ámbár kérdés, neki is sikerülhet másodsor ugyanaz?“ Ezt oly ember mondta, a ki Kossuthot és minden más nagy szónokot hazánkban többször hallott. Jókai ezt az élczet mondta e beszédre, hogy „Apponyiék addig kerülgették a tigriseket (balközépiek), míg az orosz-lánra bukkantak“. Igen! mindez úgy van; de nem kell feledni, hogy Deáknak a jogfolytonosságról, felelősségről, áldozatokról szóló február 5-iki és 6-iki beszédei éppen úgy szóltak Apponyiéknek, mint saját pártja szélsőjobb felé hajló részének.

Ez kitűnik abból, a mint a pártnak ez a része a feliratot fogadta, midőn február 8-ikán felolvasták és február 15-ikére napirendre tűzték. Első sorban is Deák felirata rendkívül megdöbbentette a kormányköröket, de fel is bosszantotta. Ennek Majláth határozott kifejezést adott február 10-ikén, midőn Bartalnál Deák, ő, Eszterházy Móricz és Sennyey Pál a Majláth kívánságára értekezletet tartottak. A kormánykörök felfogása az volt, hogy Deák a feliratban túlment azon a programmon, melyet 1865 tavaszán közzétett; Deák pedig mindabból, a mi azóta történt, egész a választásokig, melyekben a kormány az ő híveit támogatta, azt hihette, hogy az uralkodó helyesli politikáját s kiindulásái elfogadta és most azt kell látnia, hogy bizalmatlanság van iránta, pedig ő hű maradt álláspontjához. Éppen ezért Majláth felhívására, hogy a felirati vitát vezesse, azt felelte, hogy sajnálja, de az utolsó napok eseményei után, még saját pártjában sem akar közvetítő lenni. Az ő célja az volt, hogy az országot egyesítse, a kiegyenlítést az ország nagyobb részének megelégedésére

hajtsa végre; ezt, úgy látszik, a kormánykörök félremagyarázták.

Saját pártja zömének s az egész balközépnek nemcsak tetszett Deák e programja, hanem az elragadtatás minden fokozataiban dicsőítették, a mi természetes. Ugyanis, ha ők ragaszkodtak a 61-iki felirathoz, akkor ebben csakugyan megnyugodhattak; mert elvei teljesen azonosak s a jól felfogott körülmények mérlegelése miatt, csak a következőkben különbözik: hangja, a királynak a jogfolytonosságra nézve megváltoztatott álláspontja és bizalmat gerjesztő közeledése miatt, szelíd, tisztelettel és melegséggel telt; sok minden, mi a 61-iki feliratokban benne van, ebből hiányzik, mások, mik ott részletesen ki vannak fejtve, csak érintetnek; nincs egyetlen pontja, mely elzárná akár a közeledést, akár a további alkut; végül lényeges és a kiegyezésre vezető nagy engedmény biztosítása benne az adott helyzetnél fogva az, hogy az átmeneti időszakra egy parlamenti felelős kormánynak kész az országgyűlés felhatalmazást adni és támogatni a szabályszerű eljárásom túl is, a mi az ország ügyeinek rendes vitelére (pénz-, közlekedés-, adó-ügy, katonaillesítés, magánjogi viszonyok) szükséges. Azonban a jogi tér, a 48-as törvényeknek előbb életre hívása, hitlevél, koronázás, parlamenti kormány előleges kinevezése s a szükséges módosításoknak csak azután eszközlése: mindezek ugyanazok, mint 61-ben voltak és az egészet ugyanaz az erős, nemes, férfias, öntudatos szellem lengi át.

De éppen ezáltal a Deák-párt legtekintélyesebb része veszélyeztetve látván a forrón óhajtott kiegyezést, meglegedve nem volt. — így nem lesz kibékülés! — mondá Szász Károlynak egy tekintélyes

párttag, „az öreg úr“ környezetéből, — a mi nemzeti politikánkat nem fogadják el Bécsben, nem értik a nagy világban. S végre is, mikor az egész világ új politikai irányokat tör magának, elhagyva azon ösvényeket, melyeket a középkortól kezdve a múlt század végéig követett, ragaszkodhatunk-e *csak mi* az ősi hagyományokhoz? — Apponyi is azt mondta a február 6-iki vita után, hogy valószínűleg nem veszi hasznát gyönyörű csikóinak, melyeket a koronázásra taníttatott be.

Ezt akkoriban jóslatnak vették s ezek előre vetették árnyékát annak, hogy mi lesz a királyi válasz tartalma. Ezért Deáknak a mindenképen kibékülni akaró szűkebb környezetét még egy más körülmény is aggasztotta. Ugyanis az országgyűlés elején mindenki azt hitte, hogy egy átmeneti minisztérium lesz s hogy a legközelebbi jövő egy Apponyi-Majláth-Sennyey conservatív minisztériumé. Ezt Eötvös világosan jóslta és nem egyszer; ez volt a közvélemény. Ok csakugyan küzdöttek is állásukért és rendszerükért, de elhibázták. Ha ráveszik az uralkodót, hogy a 48-iki törvények életbeléptetése alapján koronáztassa meg magát, röviden, tegyen úgy, mint I. Leopold, ki előbb állította helyre 1681-ben az alkotmányt s azután hat évvel később törölte el az ellentállási záradékot; vagy tegyen úgy, mint II. Leopold 1790-ben, ki a koronázás előtt nyugtatta meg az alkotmány visszaállításával a nemzetet, még pedig feltételek nélkül: akkor okvetetlenül nagy többség támogatta volna őket még Deák ellenében is. De a Deák február 5—6-iki beszédei lehetetlenné tették őket s ezt érezték. Most legalább Andrássyék és Eötvösök nem akartak lehetetlenné válni; már pedig Deák szigorú álláspontja ezzel fenyegette őket is.

Így a legnagyobb zavar állott elő. Apponyiék előbb külön felíratra gondoltak; aztán azt határozták, hogy az általános tárgyalás alapjául elfogadják a felíratot; de a részletes vitánál beadják módosítványukat. A szélsőbaliak azt határozták, hogy nem fogadják el, mert nincs benne mindaz, mi a 61-iki feliratokban, s nem helyeselhető a kormánynak kilátásba helyezett előleges bizalom; a nemzetiségi képviselők pedig már a felirat szövegében kívántak volna elvi kijelentéseket a nemzetiségek jogairól.

Ily körülmények közt Eötvös, Andrassy, Lónyay Menyhért, gróf Csáky László, Kubicza Pál, gr. Szapáry Gyula és Gorove István tanácskozássra gyűltek össze február 12-ikén Bezerédy Lászlónál. Kifakadtak Deák politikája ellen és Andrassy is azt mondta, hogy a Deák által készített helyzet rá nézve oly nyomasztó, hogyha sokáig így tart, kénytelen lesz magának más utat keresni. Eötvös és Lónyay még keserűbben szóltak. Kétségtelen, hogy ha tehették volna, el is szakadtak volna Deáktól; de mivel az ország közvéleménye mellette nyilatkozott, tehát Deák megnyerését tűzték ki feladatú, nehogy őt a balközéppel egyesülésre kényszerítsék s pártbomlást idézzenek elő; de kivált Gorove nem titkolta, hogy esetleg Deáktól el kell szakadniok. Ebből is látszik, mennyire igaz a Deáknak s a közel jövő mennyire igazolta politikáját, midőn a két középpárt egységét akarta fentartani. Ha ezt nem teszi, Andrassyék talán már most föllépnek s Apponyiékkel, meg az erdélyi nemzetiségi képviselőkkel egyesülve, kikre titokban Apponyiék is számítottak, egy külön nagy pártot alakítsanak; mert a következő napok megmutatták, hogy Horváth Lajos, Kerkápoly, Vadnay, Somsich,

gróf Zichy József és még mások is csatlakoztak volna hozzájuk.

Ily külön pártosztály-értekezlet, mondhatni, naponként tartott e héten (február 8—15-ig); ezek egyiken, február 13-ikán Bezerédynél vetetett föl az eszme, hogy a nagyhatalmi állásról mégis csak szólam kellene a fölíratban s Deákot erre figyelmeztetni kellene. Gorové szólt is neki aznap a kaszinóban, mire Deák azt felelte, hogy ő ennek kihagyása miatt okait kifejtette már s ha valaki felszólalna, ő kénytelen volna ellentmondani. Így határozta el február 13-ikán a főrendiház, hogy házszabályai értelmében, eltérve a 61-iki kivételes esettől, külön felirattal felel a trónbeszédre, melynek célja, az udvar megnyugtatósa, annál világosabb volt; mert január 29-ike óta az uralkodó s a mindenütt legnagyobb szeretettel fogadott királyné Budán időztek, a hol ünnepély ünnepélyt követett s kiknek fogadására a pályaudvaron Deák is megjelent volt.

Az udvar e jelenléte, a királyné aggódó nyilatkozata Andrásynak a magyar viszonyokról, a bécsi lapok álláspontja, mind befolytak a pártok hangulatára; csak Deákra nem, a ki azonban nemcsak maga tartózkodott a vitától, a mi álláspontja szabatos megjelölése után úgy is felesleges volt; hanem a *Pesti Napló* is mélyen hallgatott a felirattal kapcsolatos kérdésekről egész január—február hóban; és míg a bécsi lapok szemére hányták, hogy a journalistikában nem igyekeznek, mint ők, előkészíteni hivatása szerint a kérdéseket, addig Kemény egész cikksorozatot irt *A választási visszaélések és a verificatio* ez. a., mintha semmi fontosabb dolga nem lenne. Csupán pár támadásra felelt a *Napló*, melyek közül a február 2-iki, az

Apponyista *Magyar Világ*-nak adott válasz, annyiban okozott feltűnést, hogy Deáktól sugalmazottnak mondták, mit azonban nevében azonnal megczáfoltak.

Ily zavarok közt újra csak Deák mentette meg a helyzetet. Tudván, hogy ilyen nehéz kérdést csak a nemzet legnagyobb részének egyesült akarata vívhat ki: azt kívánta, hogy mivel a feliratban úgy is megvan, a két szélső pártot leszámítva, a közegyetértés, tehát a két középpárt tartózkodjék a vitától s végül feleljen egyedül ő a támadásokra. Ezt a jelszót ki is adták a részleges pártértekezleteken; de Eötvös és Lónyay előre kijelentették, hogy szólni fognak. Eötvös okvetetlenül el akarta mondani álláspontját Ausztria nagyhatalmi állásáról s ha már erről nem lesz is semmi a fölíratban, legalább tudják meg Bécsben s az udvarnál, hogy ők ezt helyeslik és akarják. Ez tehát a közeledésért történt volna. Azonban Szász Károly írja, hogy a megállapodás a hallgatásra nézve nem lett párthatározattá s nem is bírt azzá válni; különben sem volt nagy a fegyelem, sőt a bizalom sem azok iránt, kik Deák nézete tolmácsainak nevezték magukat s így elhatározták, hogy a vita menetéhez fognak alkalmazkodni. Mert általában is nagy baj volt, hogy a párt nem közvetlenül Deákkal értekezett és a tizennyolcz megbizott néha olyat is az ő akaratának mondott, a mi később nem bizonyult annak s általában a vezetők nem sokat törődtek a párt többségével.

Így kezdődött meg az általános vita február 15-ikén Bartal György háromórás beszédével, melyet csupán két rövid megszakítás enyhített. Azt a feladatot tűzte ki magának, hogy a szélsőjobb-párt álláspontját úgy fejtse ki, mely mellett egyszersmind a

jogfolytonosságot is elismerje s tette ezt főleg az által, hogy a quid juris? elvével szembeállította a quid consilii? elvét, vagyis a jogfolytonossággal az opporitunitását. Ezzel nyilvánosan is ki volt fejezve a szélsőjobb ellentétes álláspontja; de azért a felirati javaslat második szakaszánál felvetett kérdést a felelősségről, mely Deák nemes haragját hívta ki a február 6-iki bizottsági tárgyaláson, a nyílt ülésen nem hozta elé egyenesen sem Bartal, sem Apponyi s Bartal, a párt nevében, csak a 31—32-ik, tehát a jogfolytonosságról szóló pontokhoz adott be február 16-ikán módosítást.

Eötvös a maga nevezetes beszédét febrár 16-ikán mondta el, melynek mindjárt elején kifejezte hosszas helyeslés közt, hogy a feliratot egészében és részleteiben elfogadja, tehát a nagyhatalmi állást nem kívánta be vétetni. A beszéd, mely ugyanazt az alapelvet fejezi ki, melyet már képviselői programmbeszédében s röpirataiban többször elmondott, inkább szólt Bécsnek, mint nekünk és célja annak bebizonyítása volt, hogy ők „a birodalom biztossága^a kifejezésbe, mely birodalomnak hazánk és Ausztria egyenjogú tagjai, ennek nagyhatalmi állását nemcsak beleértik, hanem hazánk legfőbb érdekei egyikének tekintik; az, hogy az alkotmányos Ausztriával s nem az uralkodóval kell kiegyeznünk, nem nehézség, sőt Ausztria alkotmányossága a mienknek is biztositéka; végül, ha a birodalom fennállása, mint a világ hiszi, európai szükség s ha fennállása, mint mi hiszszük, csak alkotmányos szabadság által lehetséges, a formákat meg is fogjuk találni rája.

Sokkal érdekesebb ennél az, a mit Eötvös Fáiknak írt a beszédről február 19-ikén. „Deák nem akarta

hogy diskussio legyen s így egész tevékenységemre s erélyemre volt szükségem, hogy azt előidézsem. Legjobb barátaim elhagytak, sőt neheztek, mert magamat a szólásról lebeszélni nem engedém. De végre keresztülvittem szándékomat s nagy lépést tettem előre, nemcsak azért, mert practice megmutattam, hogy végre én is keresztülvihetem akaratomat, de mert nagy előny, hogy a *hatalmi* állás, melynek megemlítése az adreseben kerültetett, sőt melyről most szólni mot d'ordre által tilos volt, nemcsak általam emeltetett ki, de most a diskussiónak egyik főrészt képezi. Ha egyszer a magyar törvényhozás a constitutionalis érdekek ugyanazonosságáról győződik meg s átlátja, hogy Ausztriának hatalmi állása saját jólétünk sine qua nonja, a kiegyenlítés — nem mondom: azonnal — de biztosan sikerülni fog s ezt legalább a képviselőház többségével elértem“. Az bizonyos, hogy Eötvös beszéde a bécsi centralista körökben nagyon jó benyomást tett, az *Alté* és *Neue Presse*, *Ostdeutsche Post*, *Wanderer* mind nagy rokonszenvvel fogadták s még jobban kiemelték az egész ház rokonszenvét, melylyel ez az Eötvös beszédét üdvözlölte.

Majdnem felesleges megemlíteni, hogy ZsedényiEde, a ki 1861 után is állandóan 47-es alapon maradt, most is egy árnyalattal conservativebb volt Bartalnál. Bartalnak különben Ghyczy felelt s az egész vita alatt senki sem világította meg a kérdést több oldalról, mint ő. Azt lehet mondani, hogy beszéde a felirati javaslat eszmemenetének magyarázata s a mint kifejtette az „ausztriai birodalom“ elnevezésnek Lajthán túli és inneni értelmezését vagy a felelős kormány kinevezésének szükségét s ezzel szemben a 48 előtti tractusok menétét: mindez e beszédnek nagyobb, mint csak alkalmi

jelentőséget ad; abban a részben pedig, melyben a magyar nemzet ragaszkodását rajzolja a régi alkotmányhoz, szokatlan fölhevülés és melegség van.

Ez volt az utolsó beszéd, melyet a ház meg akart hallgatni. Általánosan szavazást sürgettek; a szónokok csakugyan egymás után lemondtak, mert mondani már alig lehetett valamit. Közben Apponyi más napra kérte beszéde elmondhatását s oly zavar támadt, hogy végre Deáknak kellett csendet csinálnia, ki így kezdett szólni: „A tanácskozás rendéhez, vagyis inkább — bocsássanak meg a tisztelt képviselők — a tanácskozás rendetlenségéhez kívánok szólani“. Erre aztán újra hallgatni kezdték a beszédeket, miközben gr. Keglevich Béla élesen kelt ki a szélsőjobb ellen, melynek szónokai, a felirat pártolásának ürügye alatt, leglényegesebb pontjait leszállítják; „jobban szerettem volna, — tévé hozzá, — ha azon urak, kik szólották, nem azon modorban szólották volna, hanem egyenesen megtámadták volna; mert, míg így egyrésztől ámitják a fejedelmet azzal, hogy más nézetben vannak; meggyőződésükre nézve ámitják másrésztől a nemzetet is“. Ez a zajos helyesléssel fogadott pár szó jelezte a szélsőjobb különválását s erre az egyenes felhívást.

Február 17-ikén már indítványt is adott be Ónossy Máttyás a vita abbahagyására; de ekkor már lényeges változás állott be a helyzetben. Jobbnak látszott, ha mindenki elmondja, a mi szívéen fekszik; a király és királyné is állandóan figyelemmel kísérvén a tárgyalásokat, az uralkodó egyenes óhaját fejezte ki, hogy a képviselők szóljanak, mert nemcsak a felirat szellemével, hanem az egyénekkal is meg kívánt ismerkedni. Most tehát Ónossy indítványára, Tisza s utána Deák

is, a diskussió folytatását indítványozta, sőt indokolta is azzal, hogy a megyékben politikai élet nem lévén, a nyilvános tárgyalás az egyetlen valódi nyilvánosság. Ehhez még egy lélektani elvet csatolt, egy általános igazságot, melyekben Deák beszédei gazdagok, midőn így szólt: „Az eszmecsere nem élesíti, hanem enyhíti a tanácskozásokat. Az elfojtott szó sokszor több keserűséget okoz, mint a kimondott őszinte, szabad szó“.

Erre továbbfolytak a szónoklatok. Gróf Apponyi 17-ikén mondta el körülbelől ugyanazt a beszédet, melylyel a 30-as bizottságban módosítványát indokolta; de elhagyva belőle a felelősségre vonatkozó részt s kiemelve csupán azt, hogy mivel a birodalom ausztriai része a szeptember 20-iki pátens által miattunk vesztette el alkotmányát; tehát feladatunk egyfelől figyelni a birodalomnak európai szükségesség által igényelt állására, másfelől a birodalom másik részének alkotmányára morális befolyást gyakorolni. Ezáltal a sors világtörténelmi szerepre hívta el Magyarországot s óhajtása, hogy a döntő alkalommal nyomatékosan bírjon föllépni.

Ez valóságos programbeszéd volt, mint az Eötvösé s melyet még Andrássy mondott; mert Tisza Kálmán jeles beszéde első sorban polemikus irányú volt Bartal, Zsedényi, gróf Széchenyi Béla és gróf Keglevich István ellen. Andrássy célzatosan annak a hatalmi állásnak a centralista iskola miatti gyengülését emelte ki, mely 17 év alatt állandóan mutatkozott Ausztria külügyi helyzetében s ennél élesebb kritikát erről senki sem mondott nálunk. A végeredményt így formulázta: „Ausztria a pragmática sanctio alapján alakult és a legnehezebb viszonyok között nemcsak fön-

tartotta magát, de nagy európai befolyást gyakorolt. Minden kísérlet, mely ezen szerződési alap ellenében Magyarország beolvasztására, az államegység keresztlvitelére történt, történt legyen az akár az absolutismus, akár a szabadság nevében, csak a birodalom erejét csökkenti és anyagi és erkölcsi bajainak lett okozója. Ebből az következik, hogy Ausztria kivételes állam, mely az egység által nem lehet erős, hanem csak lehetetlen; s hogy Ausztriának választani kell érdek-egység s kormányzati egység között, egység meg egység között“.

Február 20-ikán fejezték be az általános vitát. Ez alkalommal Deák rövid záróbeszédet tartott, melyben különösen azt jelentette ki, hogy az elmondottak meggyőződését nem változtatták meg, a Bartal megjegyzései a közösgyekekről nem a felirat keretébe tartoznak. Tett végre két kijelentést: egyik az, hogy a felirat mind egészben, mind részleteiben, ennek minden eszméje, alakja, formája az ő meggyőződéssel megegyez, de mindezek, legalább, a mi őt illeti, nem compromissum útján jöttek létre;¹ a másik az, hogy „a mely kormányférfiú ezen feliratot a kiegyenlítés valóságos akadályának képes tekinteni, az vagy a kiegyenlítést nem akarja komolyan, vagy éppen olyképen akarja, miképen nekünk azt elfogadni nem lehet és nem szabad“. Ez volt felelete a conservativeknek és részben saját pártjának.

A részletes vita február 20—22-ikén folyt le,

¹ Szász Károly azt mondja: „Ezt azon gyakran hallott gyanúsítás ellenében kelle kimondani, hogy Deák eltért húsvéti czik-kétől, alkura lépett a baloldallal, s kedvükért sokat beletett a feliratba, a mit különben kihagyott volna.“ *Egy képviselő naplójegyzetei.* 178. 1.

melynek folyamán Deák kétszer szólalt fel. Az elsőben egy kifejezést („kormányoztatni“ „kormányozni“ helyett) elfogadott, a másodikban Stratimirovics György beszédére rövid indokolással felelte, hogy „Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van“. A tárgyalás e három nap alatt a Bartal indítványa körül forgott, a felirat 31—32-ik pontjának módosítására nézve; azaz megújult a február 5-iki vita, azzal a különbséggel, hogy a módosítást most, a kormánnyal egyetértő szövegezésben, Bartal adta be és indokolta február 21-ikén. A 31-ik pont módosításában azt az elvet fejezte ki, hogy az országgyűlés megelégszik a 48-iki törvények alaki érvényességének elismerésével, belemegy előleges módosításukba, a szokott országgyűlési (még 47 előtti) tárgyalások szerint föl is terjeszti őket; de természetesen csak javaslatok maradnak az uralkodó megkoronáztatása utáni szentesítésig. A czél ugyanis az volt, hogy az uralkodó előleges megnyugvást szerezhetvén a módosításokról, nyugodtan koronázathassa meg magát, de az alkotmány fokozatosan helyreállítható legyen már a koronázás előtti tárgyalások alatt. Tehát ez a jól kigondolt módosítás is elejtette volna a valódi jogfolytonosságot és a minisztérium megelőző kinevezését. Bartal az indokolásban e feltétel elfogadása, mintegy a fejedelemmel kötendő új szerződés után, kilátásba helyezte a megyék visszaállítását s a minisztérium kinevezését, de eltöröltetnék a hadügyminisztérium s a pénzügyi és kereskedelmi miniszterek egyelőre szintén nem s utóbb is, a közös viszonyok megállapítása után, csak az ezek által korlátozott hatáskörrel neveztetnének ki. E módosítást Apponyi elfogadhatóbbá tenni azzal az óvással akarta, hogy e kivételes eljárásból törvényeink szentsége és alkot-

mányunk sérthetlensége ellen jövőre semmi következtetés vonható ne lehessen.

A 32-ik pont végéhez csatolt módosítás lényege az, hogy biztosítja az országgyűlés az uralkodót a 48-iki törvények módosításában a birodalom hatalmi állásának, fejedelmi jogai épségben tartásának, a társországok méltó igényeinek éppen oly figyelembevételére, mint a mennyire kötelessége örködni a pragmatica sanctióban hazánkra nézve biztosított s a trónbeszéd által is elismert közjogi és belkormányzati önállás sértetlensége felett.

Gorové és Lónyay egyaránt írják, hogy Bartal beszéde sok Deák-pártira „mély hatást⁰ tett és sokan elégedetlenek voltak a felirat nagyon is tagadó álláspontjával; ki is fejezték, hogy nagyon rossz néven vennék Deáktól, ha másnap mereven elutasítaná ezeket, vagy a kiegyenlítés útját teljesen elvágna. Gorové írja, hogy egész nap erről folyt a kaszinóban a szó s mindnyájan érezték, hogy döntő nap előestéjén állanak; mert „az öreg úr“ 3—4 napja, tehát Bartal módosításának beadása óta nagyon ingerült.

A döntő pillanat másnap, február 22-ikén csakugyan bekövetkezett. Apponyi elmondta igen jól kigondolt és nagy higgadtsággal készült beszédét s jegyezzük meg jól, hogy sem Bartal, sem ő, nem a jogfolytonosság tagadását állították szembe a jogfolytonossággal, mert ezt szó nélkül elismerték, hanem az opportunitást, tehát a 48-iki törvények revisiojának szükségét éppen a jogfolytonosság tetteles foganatosíthatása végett; mert a lefolyt 17 év eseményei miatt nem gyakorlati politika szigorú következetességgel elvont tanokat állítani a múlt alapjára. Azt Apponyi is kifejezte, hogy a felirat meg fogja ugyan hatni az ural-

kodót, de aggodalmait eloszlatni nem. A törvényhatóságok helyzetéből kiindulva, azt bizonyította, hogy őket újabb rendezés nélkül, éppen a 48-iki törvények hiányossága miatt, nem lehet a jogfolytonosság elve szerint helyreállítani; továbbá bármely és bármily alapon kinevezett minisztérium sem fog rendkívüli felhatalmazás nélkül működni, mely hazai közjogunkban új eszme s ily kiterjedésben az egész alkotmányos világban is az volna. A revisio tehát éppen a helyreállítani kívánt nemzeti intézmények érdekében szükséges. A szélsőjobb e beszédei meggyőztek mindenkét, hogy a jogfolytonossághoz ragaszkodás egyértelmű az országgyűlés sikertelenségével és elosztatásával, a kik azt is hozzátették, hogy a legutóbbi nagy ínség ismétlődése esetén újra nem lesz a nemzetnek módja segíteni s általában még nagyobb anyagi bajokba sülyed.

Ha volt tehát beszéd, mely előre óriási várakozást ébresztett, akkor a Deák február 22-iki beszéde volt az. Nyomon követte Apponyiét s a várakozás ellenére, rendkívül higgadt. Az alap benne az, hogy közjogunk szerint kezdeményező joga van a törvényhozás mindkét tényezőjének: nemzetnek és királynak; az ingadozást alkotmányunkban csak az alkotmány tényleges visszaállítása s az ezt követő koronázás szüntetheti meg; ezzel szemben minden elmélet üres, minden ígélet semmis; nem egyéb, mint a jog folytonos tagadása. A trónbeszéd sem ismeri el a jogfolytonosságot, hanem erre egy nagy szót használ, a lehetetlenséget; ámde ez nem lehetetlen, csak nagyon nehéz s ezt a felirat is hangsúlyozza. Ennek elismerése helyett a szélsőjobb szónokai a gyakorlati siker érdekében, az opportunitásra hivatkozva, gúnyt szórnak a jogfolytonosság theoretikusaira s ennek nevében útját állják a nemzet

s fejedelem közti bizalomnak. Most tehát az opportunitás ellen fordul, mely igen czélszerű a törvény alkotásában; de a törvény meg nem tartása esetében valódi neve absolutismus. Az opportunitás csinálta 49-ben a tíz évi absolutismust, egy másik opportunitás az októberi diplomát, egy harmadik a februári pátenst; mindenkinek emberei csalódtak: csoda-e, ha a nemzet óvatos?

Felelős minisztérium nélkül a kiegyezés lehetőségét alig hiszi valaki az országban; ezt az opportunitás hívei is elismerik. Sőt az általok említett országgyűlési egyezkedéseket is csak az viheti keresztül; annál inkább, mert a feliratban nincs oly pont, mely a tanácskozások további folytatását, a kiegyenlítést meggátolná; sőt e cél miatt a felirat letért a törvényesség szigorú elvéről s annál különösebb, hogy ezt éppen az opportunitás emberei vetik szemére. Igaz, hogy a felelős minisztérium és a megyék visszaállítása nehézséggel járna; de a legnagyobb nehézségek elegendők-e arra, hogy egy nemzet alkotmányának visszaállítását gátolják? Az indemnity bili se zavarjon meg senkit; ez a szó a feliratban nincs s e tekintetben forduljon csak a nemzet bizalommal az uralkodóhoz, majd megteszi a lehető; lehetetlent pedig ők nem kívánnak.

Rátér a módosítás második részére, mely a „birodalom hatalmi állása *-t említi, ő a pragmática sanctión alapuló feliratba nem vette s nem vehette bele; de szükségtelen is, mert ha a tényezők megvannak, a birodalom nagyhatalmi állása meglesz, ha pedig hiányoznak, hiában decretálják. A birodalom egységét is sokan és mindegyre emlegetik Ausztriában. Ha ez alatt azt értik, hogy előbb kell egy egységes nagy birodalom s a mi ennek autonómiájából meg-

marad, osszszak ki az egyes népek közt: akkor ezt az egységet mi nem fogadhatjuk el; tehát a birodalomnak másként kell alakulni s ezt ő így gondolja: „Egymástól függetlenek vagyunk s ők is, mi is függünk a közös uralkodótól. Rendezze tehát mindenik magát egymástól függetlenül saját fejedelmének hozzájárulásával s a miben ezen, egyébként különálló országoknak a közös érdekek tekintetéből egymással érintkezniük kell: az képezi a valósággal közös viszonyokat, vagy, mint nevezni szokták, a közösügyeket, melyeknek meghatározása s kezelésük módjának megállapítása teendő a közöttünk és közöttük szükséges kiegyenlítésnek tárgyát“.

Végül reátért az országgyűlés elosztatására s ugyanazt mondván, mit a bizottságban, hogy ha az új háznak, mint a nemzet közvéleményére és elhatározására hivatkozásnak, véleménye más lesz, akkor ő, mint polgár, meghajlik; de a ház lelkesült tapsai közt tette a következő kijelentést: „A nemzet tehet a maga jogaival, a maga állásával, a mi neki tetszik; én csak azt tehetem, a mi szabad; a nemzet rendelkezhetik életemmel, vagyonommal és minden tehetséggel; de meggyőződésemmel nem“. Azokra a hírekre, hogy a kormány nem tudja, minő eszközöket fog használni, azt felelte, hogy ő felsége más, mint becsületes eszközök használatát megengedni nem fogja; ez az ő hite. Csak azt nem helyeselné, hogy a nemzet a kiegyezéstől várható nagy orvoslásra nézve ámitassék, hogy ezáltal jogfeladásba vitessék bele; mert a bajok a kiegyezés esetén sem szűnnek meg azonnal és a nemzet csalódása rettentő volna kettős vesztesége miatt.

Ez a beszéd tartalma, mely tehát lényegében ugyanaz, mint a melyet rögtönözve tartott a február

5-iki bizottsági ülésen. A hatalmas és még Deáktól is meglepő beszéd, különösen az opportunitás jellemzésében és elítélésében, a valódi alkotmányosság és alkotmányos kormányzás érdekében, tüneményszerű s annál meglepőbb volt, mert rögtönzöttnek látszott s a közvetlenség melegével, erélylyel és fiatalos hévvel volt előadva; az erős, mély meggyőződés pedig elragadta a hallgatókat. Ez az ellenállhatatlan erő és hatalom, mely lerontotta az ellenfél kiszámított érveit, dialectikai fordulatait: még egyszer egyesítette az egész házat; mert másnap Bartal szenvedélytelen hangon kifejezvé, hogy módosításával csak a felirat illető helyének tiszta értelmezését kívánta elérni s ebben most meg lévén nyugtatva, javaslatait visszavonja. És igaza volt Gorovénak, midőn azt írta, hogy Deák sohasem mérsékeltebb, mint midőn fel van indulva; csakugyan beszéde a rajta átvonuló gúny daozára is a kifejezésekben rendkívül higgadt. írják az egykorúak, hogy tisztán, egyszerűen, értelmesen beszélt; de nagyobb hatást kereső módot nem használt. Egyszerű, kerek mondatainak súlya, meggyőző ereje s a megindító hang, mely a helyzethez mérve emelkedő, átható, megragadó volt: az érdekltség, lelkesedés, meghatottság szokatlan érzelmeit, örömet, gyönyört és megilletődést ébresztett s mint ilyen, az egész ülészak legfontosabb beszéde, mely mint mű, egységben és hatásban az 1866-iki első s második feliratát egyaránt meghaladja. Voltak természetesen éles részei, kivált az Apponyiék ellen intézettek, de egész irányzatában mégis békülékeny maradt; egyszerre volt igazságos és kímélő, szigorú és szelíd, a jog erős védője és loyális alattvaló. Így, noha mindenki azt hitte, hogy Apponyiék a bizottsági kudarcz után hallgatni fog-

nak, felszólalásaikkal nemcsak megszerezték a magyar országgyűlés egyik legszebb diadalát, hanem az egész helyzet tisztázását mintegy akaratlanul is elősegítették. Mindenki belátta, hogy a conservatívek jövőre lehetetlenné vannak téve és most határozott állást kell elfoglalniok: akarják-e Deák vezérségét, kit magokhoz kívántak kapcsolni s e miatt kettős politikát folytatva, nem világosították fel az uralkodót a valódi hangulatról, azt hitetvén el vele, hogy a nemzet örömmel fogja a kibékülés felajánlott módját megragadni s ők a kormányon maradhatnak; vagy pedig a közvélemény ellen szegezve magukat, újra az absolutismus felé fognak hajolni, vagy végül egy új házzal fognak még egy kísérletet tenni? Ez egyszersmind világossá tette azt is, hogy azok a miniszteri névsorok, melyek most közkézen forogtak s az egyesülés lehetőségéről szóltak a conservatívek, meg Eötvös és Lónyay közt, most már egyenesen lehetetlenek.

Deák beszédének hatása alatt azt lehetett volna hinni, hogy a vita be van zárva; de bizony lefoglalta a következő napot is. Deák háromszor is felszólalt az eredeti szerkezet mellett, melyek közül először Bartalnak válaszolt, jogosultságát védve a parlamenti fegyverek közül az iróniának, másodsor Miletics Szvetozárnak. ki egy kis nemzetiségi vitát idézett fel, harmadszor a zsidókra nézve tartott rövid beszédet, helyeslven a vallások viszonos egyenjogúságát, de nem tartván a feliratba valónak. A ház február 24-ikén fogadta el, a kibékülés megható jelenete kíséretében, a feliratot, mely alkalommal a szélsőbaliak ellenpróbát követelven, heten álltak fel ellene. Ekkor sorshúzás útján egy 36 tagú bizottságot küldött ki a ház, melybe általános éljenzés közt Deák is belekerült,

hogy a királynak átnyújtsa s ezzel az első felirati vita, miután aláírása február 26-ikán a ház előtt megtörtént, a házban befejeződött; de a Deák nagy beszédének hatása országos lett, a minek bizonyossága a számos bizalmi nyilatkozat, melyek egymást követték.

HARMADIK FEJEZET.

Második felirat 1866-ban.

A KÜZDELEM TERMÉSZETE. — A TRÓNBSZÉD VALÓDI CZÉLIA. — DEÁK ÁLLÁSPONTJA. — ÖRÖME AZ EGYSÉGEN. — A FELIRAT HATÁSA. — A FÖRENDI FELIRAT. — A KORMÁNYKÖRÖK ÁLLÁSPONTJA. — Ö FEL-SÉGE DEÁK BESZÉDÉRŐL. — A FELIRAT ÁTADÁSA S A KIRÁLY VÁ-LASZA. — DEÁK INDÍTVÁNYA A KÖZÖSÜGYI BIZOTTSÁGRÓL. — ENNEK HATÁSA. — A KIRÁLYI LEIRAT. — BELCREDI BEFOLYÁSA. — A LEIRAT TARTALMA. — FELIRATI BIZOTTSÁG. — ELVEK. — A FELIRAT A BIZOTTSÁGBAN. — TARTALMA. — A FELIRAT TÁRGYALÁSA. — A FÖ-RENDEKNÉL. — KÖZBENESŐ VITA S OKAI. — ANDRÁSSY CZIKKE. — A VITA LÉNYEGE. — A FÖRENDI VITA A FELIRATRÓL. — JELENTŐSÉGE. — A FELIRAT ÁTADÁSA.

Az a harc, mely egyelőre még mindig a nemzet és uralkodó közt folyt s mely a kétség és remény hullámain hányta a kedélyeket: alapelvében ugyanolyan volt, mint melyet Deák már egyszer 1839/40-ben megharczolt, akkor csak a szólásszabadság nemzeti jogáért, most a 48-iki törvények előleges visszaállításában kifejezett jogfolytonosság alkotmányos elvéért. Senki sem érezhette volna jobban, mint Deák, hogy ez a döntő kérdés, a melyben pártja nem annyira szilárd ragaszkodásával tűnt ki, mint inkább azzal, hogy némileg meg akarta kerülni a kérdést s az alkudozás lejtőjére vinni, a mi Deák nélkül kétségtelen, hogy megtörtént volna. Midőn pedig azt látta, hogy ez Deákkal lehetetlen, nélküle pedig önmagát tenné lehetetlenné:

akkor nem tágított ugyan mellőle, de némileg a néző szerepében szemlélőjévé vált a korona és Deák, vagyis a conservatívek által vezetett uralkodói ellenállás és a Deák szilárd magatartása közötti küzdelemnek.

Deák látta, hogy a conservatívek szellemi és anyagi érdekeinket dobták bele a közjogi kérdések mérlegébe. A trónbeszéd a pragmática sanctio elismerése és közeledő, békülékeny hangja daczára, közjogi legfontosabb kérdéseinkben a 61-iki országgyűléshez intézett követeléseket fentartja, azzal a különbséggel, hogy az októberi diplomát és februári pátentet octroy helyett megfelelő módosítás végett az országgyűlésnek adta át; de azzal, hogy ezek felfüggesztésének ideiglenes jellegét fentartotta, továbbá a pragmática sanctio elismerése daczára, egyetlen oly törvényünk sem állíttatott helyre, melyeknek megelőző módosítása nem kívántatott: tehát a trónbeszédben még a jogvesztés végleges elvetése sincs egyenesen kimondva, még kevésbbé tetteleg megsemmisítve; a pragmática sanctio is tágabb körre van kiterjesztve s belőle oly következtetések levonva, melyek annak helyes értelmezéséből nem következnek; végül a birodalom egységének és nagyhatalmi állásának eszméje úgy van odaállítva, mely előtt minden egyébnak meg kell hajolni. Ennek nevében a 48-iki törvények módosítását, mint előleges feltételt állítja oda; csak abban enged, hogy a kezdeményezéssel az országot kínálja meg a 48-ik év előtti országgyűlési alkudozások módja szerint.

Eképen kivált a 48-iki törvények lettek a vizsály tárgyai. A trónbeszéd lehetetlennek mondja ki ezek előleges visszaállítását, mert ellenkeznek az uralkodói jogokkal, a birodalom nagyhatalmi állásával, az örö-

kos tartományokhoz való viszonyról s melyek nem ellenkeznek is, annyira hiányosak, hogy visszaállításuk zavarokra adna okot. Ezekkel szemben Deák álláspontja csak a szigorú jogfolytonosság lehetett; alapjában nem mondott s egész múltjánál fogva nem mondhatott mást, mint azt, hogy élő törvénynek előbb élnie kell, mielőtt meg lehetne változtatni; tehát a 48-iki törvények tetteles életbeléptetése előtt ezek módosítása nem törvényes; a király nevében gyakorlandó kezdeményezési jog ebben is csak a felelős miniszteriumot illeti; végül egész alkotmányunkkal s általában az alkotmány szellemével ellenkező, veszélyes elv, sarkalatos törvényeinknek koronázás előtti kérdésbe vevése.

Ismerve mind e körülményeket és ellentéteket: teljesen behatolhatunk Deák lelkiállapotába, küzdelmeinek, belső harczainak titkaiba és lelkének nagyságába, midőn átment a csalódás összes keservein, látva, hogy a főrendiház külön válaszfeliratot készít; de bepillanthatunk örömébe is, midőn Bartal egy éjszakai megfontolás után visszavonta módosítását s ő az egész képviselőházat egyesíthette, mire Bartalról tartalék nélkül megjegyezte, hogy „nekem legalább, igen szíves belső örömet okozott“. „Örömet okozott azért, mert csupán azon okból vette vissza, minthogy meg van nyugtatva; pedig minél több ember lesz a hazában, a ki bármely lépésünk által meg lesz nyugtatva, azt annál nagyobb szerencsének tartom.“ Ennek főképen azért örült, mert így a kiegyezés őszinte akarata megmaradt a kiegyezés mohó készsége nélkül.

Ez a szilárdság okozta, hogy Bécsben is egészen más szemmel kezdték nézni a paritás elvére alapított dualismust. Midőn a felirat február 8-ikán ismertté lett,

a *Wiener Abendpost*, a birodalmi kormány közlönye, az egész az általános állami követelményekkel összeférhetetlenek, a külön felelős minisztériumot, a municípiumok helyreállítását, végre a 48-iki törvények revisio nélküli életbeléptetését „az elérhető mértékét“ meghaladóknak nevezte, s azt a reményét fejezte ki, hogy az országgyűlés majd törli belőle e részeket. A többi bécsi lapok legnagyobb része kifakadásokkal fogadta a feliratot, főleg, mert mind enyhébbet vártak. Nyomban az egész birodalmi kormány Budára sietett, sűrű tanácskozást tartottak a magyar kormány tagjaival, úgy látszik, az volt az első megállapodás, hogy egy nem teljes magyar minisztérium adassék meg; pl. külön hadügyminiszter nem, de pénzügyminiszter igen, ha a kiegyezés pontokba foglaltatik. Ez világosan a dualistikus eszme győzelme volt s hogy ez megtörténjék, mint Bartal beszéde mutatja, csak az országgyűléstől függött, de éppen e magatartás miatt ejtették el. A főrendiház külön felirata s Apponyiék törekvései a felirat mérséklésére e megállapodásokkal állanak kapcsolatban.

Időközben mondhatni az egész bécsi sajtó megváltoztatta nézeteit, különösen midőn látta, hogy a magyar országgyűlés nem fenyegeti a Lajthán túli alkotmányos törekvéseket. A szabadelvűek lapja, a *Telegraf* majdnem a magyar álláspontot fogadta el; a centralistáké, a *Neue Freie Presse*, lemondott a tágabb Reichsrath s az öszbirodalom képvisellete eszméjéről; elfogadta, hogy a szűkebb Reichsrath, mint a nyugati tartományok képvisellete, tárgyalja ezeknek külön alkotmányi kérdéseit s a közös kérdésekről egyezkedjék a magyar országgyűléssel.

Ez mind a felirathoz közeledést jelentett. Annál

hátrányosabb volt a főrendiháznak gróf Szécsen Antaltól kidolgozott s február 19-én benyújtott külön felirata; nem mintha tartalmában lényegesen különböznék az alsóházétól, hanem mert visszatérve a régi államiratok modorához, mindazt elsimitni és kikerülni akarta, a mi tiszta és félreértés nélküli kimondást igényelt, s minden benne majdnem megfoghatatlanul szétfolyó. De a közjogi vitákban megélesedett szem néhány aggályos pontot tartalmában is találhatott. Ilyenek: nem mondja ki szabatosan, hogy az októberi diplomát sem tartalma, sem alakja miatt nem fogadhatjuk el; nem körvonalozza tisztán a felelős kormány szerepét; nem mondja ki határozottan a municipiumok újra életbeléptetését; az unióról szóló 1848: VII. t.-cz. beható megfontolását Ígéri, mintha újra át kellene vizsgálni; a jogfolytonosságot elvben elismerve, ezt a gyakorlati foganatosítástól nem hiszi tartósan' elválaszthatónak, miből következik, hogy rövid időre elválaszthatónak gondolja; a törvények módosítására nézve „a törvényhozás rendes útja“ határozatlan kitételt említ, a mi a 48 előtti alkudozások eszméjére vezet. Mindez azt mutatta, hogy a felsőház többsége még mindig 47-es és ellensége általában a parlamenti felelős kormánynak. •

Ez a széthúzás tette oly szükségessé a Deák február 22-iki beszédét, éppen azon a napon, melyen a főrendiek feliratát egyetlen ülésen letárgyalták. E körülmények közt, már a feliratok átnyújtása előtt, el volt kormánykörökben határozva, hogy annyi engedményről nem lehetvén szó, egy korlátolt felelős kormánnyal kísérletet sem tesznek; hanem a válaszmondja ki nyíltan és félreértés nélkül, hogy a birodalom érdekében Magyarországnak mi adható s ez

mit tartozik engedni. Az uralkodó a Deák nézeteit tehát nem fogadta el, sőt némi csalódás látható e napok eljárásaiból a miatt, hogy a hosszas, a kormány által döntőnek remélt budai időzés sem bírt kedvezőbb eredményt kivívni. De az, a mit február 26-ikáról tudunk, mégis azt bizonyítja, hogy az udvar nem hitte mindezt az országgyűlés végső szavának s legkülönösebben mutatja ezt a február 26-iki udvari estélyen az uralkodó hosszas beszélgetése Andrássyval, a ki a szokott bevezetések után Deák beszédére terelte a szót, kérdezvén, hogy ő felsége olvasta-e?

— Igen, olvastam; — felelte az uralkodó, — nem mondom, hogy nincs benne közeledés; de mégis azt találok, hogy sokat vett fel a baloldal nézeteiből. Az uralkodó tehát már tudta azt a hírt, hogy Deák az egység kedvéért compromissum-feliratot készített s ezért volt helyes Deák azon kijelentése a házban, hogy ez a hír nem való.

— Bocsásson meg Felséged, — felelte Andrassy, — de ha valaha volt beszéd, mely békére vezethetett, bizonyára ez a beszéd az. Erre hosszasan fejtegette a beszéd e helyeit.

— Nem mondom az ellenkezőt; — folytatta az uralkodó — elismerem, hogy erre vannak benne ajtócskák; de csak ajtócskák.

— Kapuk, felséges Uram, felelt Andrassy s egyszerűs mind beszélt a békés hangulatról a hazában s a házban, melyet az érdemleges tárgyalások igazolni fognak; valamint igazolni azt is, hogy nem Rotteck és Welcker-féle teoriák vezetik őket. Midőn pedig az uralkodó megjegyzé, hogy: pedig e theorák kísértettek a házban, Andrassy magára vevén a czélzást, mentegetőddött, hogy őt teoriák nem szokták vezetni.

E jellemző jelenet után történt február 27-ikén délután félkettőkor a főrendiházi és két órákor a képviselőházi küldöttség fogadása Budán. Az alsóház feliratát a 36 tagú küldöttség élén Szentiványi Károly nyújtotta át. Az uralkodó kissé bővebben felelt, melyben két hely fontos: kiemeli sajnálatát a vitákban felmerült aggodalmak miatt, a megoldásnak általa ajánlott módozatain, s kijelenti, hogy a trónbeszédben kifejezett elveihez „összes népei érdekében“ szilárd elhatározással kell ragaszkodnia.

A válasz által okozott rossz hangulat akkora volt, hogy a képviselők szótlánul meghajolva, távoztak; maguk között sem váltva szót, gyorsan kocsijukba ültek s elhajtattak. Utóbb Deák tréfálva enyelgett többekkel „a sajnálat“ miatt, de világos volt, hogy magára értette; Gorové azt hiszi, hogy Ghyczyre vonatkozott, de hát vonatkozhatott akár az egész házra. Elég az, hogy mindenki Deákra tekintett, s főképen azt várta, hogy beadja-e a közösügyek tárgyalására kiküldendő bizottság iránt javaslatát? A habozásnak Deák még az nap véget vetett; mert egy bizalmas értekezleten kijelentette, hogy e bizottság haladéktalan megválasztását szükségesnek tartja; noha — mint Szász írja — „a szokottnál kedvetlenebb, komorabb volt“. „Hihetőleg tudja már, a mit mi sejtünk. Az első csatát elvesztettük. De erkölcsi előnyünk, melyet benne nyertünk, sok tényleges nyeresénnel fölért. A kormány ismeri erőnket, összetartásunkat s a szilárd ragaszkodást alkotmányunkhoz. A nemzet ismeri a feltételeket, melyek alatt a kiegyezés létesülhet“. Többé nem férhet egyik félhez sem félreértés vagy elhíttetés. Az uralkodó előtt nyilván igen engedékenynek rajzolták a nemzetet; a nemzet nagy

zöme aligha bírta megvonni a követelés és engedés pontos határvonalát; a tüzebbek hajlandók voltak azt hinni, hogy Deák az alkudozás terére lépett és mert sehol sem hisznek s mondanak valakit egész könnyedén oly gyorsan hazaárulónak, mint nálunk: ki tudja, a helyzet e tisztázása nélkül nem férközött volna-e sanda gyanú Deák jelleméhez is'?

Deák sürgetésének oka a közösügyi bizottság megválasztására egészen világos: be akarta bizonyítani, hogy előlegesen is készek vagyunk a munkára; tehát semmi junctim, semmi visszaverés el nem riaszt attól, hogy békülő szándékunkat feltételeink alapján megmutassuk. Tehát másnap, február 28-ikáu, Írott indítványával készen jelent meg a házban, mely zajos éljenzéssel tüntetett mellette. Tisza és Ghyczy kérdezték, hogy fogja-e és mikor megtenni indítványát? — Ma 1 — felelt nyersen és határozottan Deák.

A bejelentések, a felirat átadásáról szóló jelentés s a királyi válasz felolvasása után azonnal megtette indítványát; egyszerűen a felíratra hivatkozott, melyben a ház kimondta, hogy a közös viszonyok tárgyalásához halad éktalanúl nekifog s indítványozta ötven tag kiküldését, melyhez az erdélyiek megérkezte után még tizenötöt fognak választani s újabb tagokat küldenének ki, ha Horvát-Szlavonország is kiegészne. Senki sem szólt ellene. Tisza másnapra indítványozta részletes tárgyalását, Böszörményi László pedig, de csak czélszerűségi szempontból, be kívánta volna várni az erdélyi képviselőket; azonban Deák felszólalására, hogy úgy is csak előmunkálatokról van szó, másnapra kitézték. Az ülés már tizenegy órakor eloszlott. A hangulat nyomott volt s hire ment, hogy az indítványt megtámadják; ez nagy aggodalomra adott okot

a kormánykörökben. Semmi ilyes nem történt; *közmegegyezés* szerint szó nélkül fogadták el, csupán Klauzál indítványára tették a helyes arány kedvéért a tagok számát ötvenkettőre. „Ez így csak Deák hatalma által történhetett, — írja Gorové. — A ház jelen hangiratában bárki tette volna ez indítványt, az okvetetlenül megtámadtatott, s nem lehetetlen, hogy elejtett volna. Roppant nagy a szolgálat, melyet indítványával Deák a kiegyezés ügyének tett, s még roppantabb a hatalom, mely csorbításának legkisebb veszélye nélkül azt keresztül is vihette“.

Ez márczius elsején történt. E napon nagy értekezlet is volt az Európa-szállóban, melyen Deák előadta annak szükségét, hogy a közösügyi bizottságot márczius 3-ikán, mikorra a választást kitzűzték, válaszszaak is meg; mert meg kell előzni a leiratot, hogy az országgyűlés szabad elhatározása a közösügyek tárgyalására nézve minden kétségen kívül álljon és nehogy az előre látható kedvezőtlen leirat hatása alatt valami váratlan pártalakulás az országgyűlés részéről vágja el az egyezkedés fonalát. Megállapodtak a bizottság tagjaiban is. Bevették a felirati bizottság harmincz tagját, hozzájok adtak a jobbközépből tizenkettőt, a balközépből ötöt, a szélsőbalból egyet (Sárközy József), a szélsőjobból egyet (Zsedényit), két románt s egy szerbet. A jobbközép új tizenkét tagját Gorové olvasta fel s némi elégtelenség fogadta; de midőn az „öreg úr“ akaratára hivatkozott, mindenki megnyugodott.

Másnap, miután báró Eötvös József harminczadmagával indítványt adott be a házsabályok módosítására, egy másikat Perczel István, hogy a közösügyi bizottság tárgyalásai a ház tagjaira nézve nyilvánosak legyenek: a ház megválasztotta a bizottság

ötvenkét tagját. A főrendiházban az ország primása éppen ebben az időben nyújtotta át a királyi választ az első felíratra a főrendiház elnökének. A választás tehát csak egy órával előzte meg a leirat megérkezését egynegyedegykor, midőn azonnal felolvasták. Síri csend és általános nemtetszés fogadta, mely néha elfojtott morajban nyilatkozott; mert ez a kormány és nemzet, vagy inkább uralkodó és nemzet közti elvi ellentétet újra a régi alakban mutatta be. Deák kedvetlenül ment estve a kaszinóba; többeknek beszélt már akkor, hogy mi módon kell felelni: t. i. hallgatni a közös viszonyokról, csak kijelenteni, hogy dolgozunk rajtok; de erősebben hangsúlyozni a jogfolytonosság elveit.

Ennek a leiratnak készüléséről nincsenek ma még oly hiteles adataink, mint a 61-ikiekről; de az kétségtelen, hogy az uralkodó körében most is különböző áramlatok küzdöttek. Deák február 22-iki beszéde után mindenki kedvező választ remélt; erről szállongtak is hírek s a bécsi lapokban is volt róla szó; azonban főleg Belcredi álláspontja, ki a dualismusként ellensége volt, döntött e kérdésben. Ő t. i. a foederalismus felé hajlott s főképen nem volt merev centralista, mely az absolutismus hagyatéka volt s így a nem szorosán közös ügyeket az egyes tartományok autonómiájára bízta volna; de erős, egységes birodalmi kormányt óhajtott az egész had- és pénzügy rendelkező jogával és felelősséggel csupán egy közös birodalmi testület iránt; ezt a közös kormányt a magyar kormány csak támogathatná, de működésében nem akadályozhatná. Ezt a félhivatalos *Oesterreichische Zeitung* egy sugalmazott cikkben azonnal megírta a leirat előtt pár nappal; tehát nem kétséges,

hogy a leirat kinek befolyására készült. Míg tehát a bécsi centralista lapok kezdtek dualisták lenni, a kormányzatban újra ezzel ellenkező álláspont jutott diadalra. Ennek kifejezője a leirat, melyen a bosszúság a magyarok hajthatatlansága s az anyagi érdekek csalétkének visszautasítása miatt nyilvánvaló s ennek hatása alatt a bécsi lapok kezdtek újra a dualismos mellől régibb, centralista álláspontjuk felé hátrálni.

Áttérve a leiratra, ennek lényege ebben fejeződik ki: nem ad meg a feliratnak nemzeti követelményeiből semmit, általában tagadó s a trónbeszédhez képest meghátráló; de nem is mondja ki semmiben az utolsó szót. Ez az óvatosság egyedül, mi a magyar kormányférfiak befolyását mutatja. A leirat e szerint a pragmatika sanctiót s ennek alapján az érdek- és védelmi közösségből folyó viszonyok korszerű megoldását hangsúlyozza; szükségesnek tartja a bonyolultabb viszonyok folytán előállott vám- és kereskedelmi s hasonló közös érdekek rendezését, melyekről a legújabb magyar törvények nem gondoskodtak; ezek, melyeknek létezését a felirat is elismeri és szabályozásukra készséget ígér, egyszerre rendezendők az alkotmány helyreállításával; nem kétkli, hogy e tárgyalások alatt a 48-iki törvények módosításának szüksége önként mutatkozni fog. Közülök, mint átalakítandókat, megjelöli az 1848: II—IV. t.-cikkek, melyek az uralkodói jogokba ütköznek, s melyekben az uralkodó sohasem fogna megnyugodni; ugyanis a II—III-ik oly nádori hatalmat s önálló kormányzatot létesített, melyek az egység feltételeivel össze nem egyeztethetők; a IV. pedig az országgyűlés felosztatását a költségvetéstől tevén függővé, a fejedelmi jogokat korlátozza. Ilyenek a helyhatóságokra vonatkozó XVI—XYH. t.-cz.-ek is,

melyek ideiglenesek s a felelős kormány eszméjével ellentétesek, eltörölnödő a nemzeti őrseregről szóló XXII. t.-cz. és más oly czikkek is módosítandók, mint a választási törvény, melyeket eddig még végre nem hajtottak. „Ezekből önkényt foly, hogy e törvényeknek a jogfolytonosság alapján igénybe vett tetteleges helyreállításába, azoknak szorgos átvizsgálása, a tényleges viszonyok igényeihez leendő idomítása, a tapasztalás tanúságához mért tökéletesbítése előtt, fejedelmi hivatásunk érzetében, nem egyezhetünk“.

Az uralkodó elvárja tehát ezek megváltoztatására az országgyűlés készségét, mert hangsúlyozza a felirat is a méltányosságot a szoros törvényesség helyett; ebben a megoldás felelőssége és dicsősége közös. A jogfolytonosság most csak abban állhat, ha a törvények módosítása a szokott egyezkedések útján fog történni; a koronázást nem tartja csak ünnepélyes szertartásnak, de éppen ezért a nem helyeselt törvényekre meggyőződése ellen esküt nem tehet. Végre Fiúméra és Dalmáciára nézve az intézkedést a Horvát-Szlavonországgal való kiegyezéstől teszi függővé; helyesli a nemzetiségek megnyugtatására irányuló ígéretet s elvárja a közösügyi javaslatokat.

A leirat tehát nemcsak válasz, hanem valóságos program s a bécsi lapok nem győztek örülni, hogy a már-már veszni látszott birodalmi eszme újra oly határozottan van benne kifejezve. Egyszersmind nem titkolták kellemes meglepetésüket az oly gyors változáson; mert leplezetlenül bevallották, hogy az előzmények a felirat összes óhajainak teljesítésére mutattak s ezt jelezték a szélsőjobb szónokai is, kikben lehetetlen volt nem a kormány embereit s ezek nyilatkozatait látni.

Márczius 5-ikén, egy hétfőn, éppen az nap kezdett

a ház a második felirat ügyéhez, melyen a királyi pár, a Majláth-hoz intézett szíves búcsúval, Pestről eltávozott. E nap hirdették ki a házban a közösügyi bizottság ötvenkét tagját; Deák kapta a legtöbb (244) és gróf Apponyi a legkevesebb (156) szavazatot. Ezután a leirat napirendre tűzése került sorra. A vita megelőzése végett Deák szolt s előadta a tárgyalás lehető módjait. A leghelyesebbnek vélte egy lehető kevés tagú bizottság kiküldését, mely új felirati javaslatot készítsen, mert ez a legrövidebb út; már pedig a közösügyi bizottság addig, míg ezen át nem esnek, nyugton nem dolgozhatnak. Erre a ház egy kilencztagú bizottságot határozott s ebbe márczius 6-ikán megválasztotta Deákot, Andrássy Gyulát, Tiszát, Ghyczyt, Eötvöst, Klauzált, Csengery Antalt, Apponyi Györgyöt és Szentkirályi Mórt.

A bizottság 6-ikán délután, Deák gyengélkedése miatt, az ő lakásán ült össze s végig ott tartotta ülésait. Elnök Andrássy, jegyző Csengery lett. Deák előadására megállapodtak a következő elvekben: új feliratban kell válaszolni és mivel az uralkodó azt mondja, hogy tartózkodik oly törvények helyreállításától, melyekre megesküdni vallásos hite és lelkiismerete sugalmi egyaránt tiltják; tehát világosan nincs még meggyőződve arról, hogy a jogfolytonosság egyedüli alapja úgy az alkotmányos intézmények, valamint az örökösödés legitimitásának; ebből következik, hogy ezt kell még bővebben kifejteni, a törvényekre vonatkozók hagyhatók a közösügyi tárgyalásokra. Ha így járnak el, felelhetnek a főrendek nélkül is, különben pedig alkudozások kellenének. Apponyi indítványozta ugyan, hogy legjobb volna a leiratot a ház elvei ismétlésével napirendről levenni; mert felirat úgy is

csak egy szokott lenni; de Tisza fejtegetésére, hogy már a trónbeszéd s az első felirat eltértek a formától, mert javaslatokat tartalmaztak, most már felelniök kell: a felirat szükségességében megállapodtak. Kimondták továbbá, hogy a leirat a *pragmatica sanctio* értelmezésében eltérvén a felirattól, nem vitáznak ugyan, de elvük fentartását kijelentik s újra megemlítik a politikai elítéltek ügyét.

Ezek alapján Deák elvállalta s pár nap alatt Csengery segédkezésével elkészítette a felirati javaslatot; márczius 10-ikén délután a bizottság tárgyalás alá vette s négy ülésen elkészült vele 12-ikére; e napon t. i. délelőtt és délután is tartott ülést. Tisza a tárgyalások menetéről a következő jellemző megjegyzést teszi: „Egészben véve Apponyi igyekezett a javaslatot lényegileg is, gróf Andrássy főleg csak a kifejezéseiben lágyítani. Eötvös hallgatóság viselkedett, Klauzál, Szentkirályi, Csengery, Ghyczy és Tisza azon voltak, hogy gyengíteni ne lehessen, sőt mennél tisztábban kifejeztessék az *előleges restitutio* szüksége. Deák maga is sokkal hajlandóbbnak mutatkozott erősíteni, mint gyengíteni s egy alkalommal, midőn Apponyi, Andrássy ez utóbbi szükségét vitatták, annyira ment, hogy az írást mérgesen az asztalhoz csapta“

Tiszának ez az előadása a harmadik kikezdés feletti vitára vonatkozik. Ez eredetileg így szólt: „De a mi a legmagasabb királyi leirat azon részét illeti, mely a jogfolytonosságot, a felelős minisztérium kinevezését és a törvényhatóságok alkotmányos hatalmának visszaállítását megtagadja: erre nézve kötelességünk haladék nélkül felszólalni. . . Ezt Apponyi erősnek találta s ebben Andrássy is támogatta; azonban a többség a megtagadásnak, mint ténynek kimon-

dását, egyenesen kívánta; de mivel a leirat a jogfolytonosságot szóval elismeri, bár tényleg megtagadja; nehogy a kellőnél többet láttassanak mondani, úgy egészítették ki, hogy ezek „íranti kérelmünket“ tagadta meg.

Egyébként, a mint e ponton, úgy az egészen sem tett a bizottság lényeges módosítást; itt beigtatott egy-egy világosító szót; amott szabatosabbá tett egy netán félremagyarázható kifejezést vagy elhagyott pár szót, a hol sokat látszott mondani. Arra törekedtek pár helyt, hogy a fejedelmet elválasszák a kormánytól s Andrassy indítványára elhagytak pár egyenes megszólítást. Apponyi is indítványozott pár betoldást; egyet a 10-ik pont után, mely némileg meggyengítette volna a jogfolytonosságra felhozott törvényes axiómák erejét; egyet a 47-ik pont után, mely a jogfolytonosság és alkotmány vissza nem állításából keletkező bajt iókép, mint csak saját aggodalmuk tárgyát tüntetné föl. Tisza szólalt fel ellenök, mert mindkettő kivetköztetné a feliratot valódi értelméből. Erre vita támadt és senkitől sem támogatva, Apponyi az indítványt visszavonta.

A javaslat teljesen azon az alapon áll, a mint Deák róla az első ülésen nyilatkozott. Kezdődik tehát azzal, hogy a leiratnak a közös viszonyokról szóló részéről s a 48-iki törvények átvizsgálásáról, a közös viszonyokkal kapcsolatosan fognak nyilatkozni; a pragmática sanctióra nézve ragaszkodnak már kimondott elveikhez. A jogfolytonosságról, felelős miniszteriumról s a törvényhatóságok visszaállításáról újra és bővebben fejtik ki elveiket, mintegy a rosszúl értesült uralkodótól a jobban értesülendőhöz fordulnak; de mindig a kormányt mellőzve, magához az

uralkodóhoz, még pedig oly határtalan bizalommal, mely e felirati javaslatot nemcsak jellemzi, hanem minden időkre szóló bizonyága lesz annak a rendületlen hitnek, melyet a Deák által vezetett nemzet ápolt s annak a mérsékletnek, mely reménykedve kér ott, hol a tiltakozó jogfentartás nevében követelhetne.

De mivel a válasz jóformán e pár kérdésre szorítkozva, a többit csak érinti; majdnem csodálatos, hogy ezekben mennyi jellemzőt, újat bír mondani s megannyi axiómát. A jogfolytonosságot a leirat nem tagadja elvileg; de a jelen viszonyokra alkalmazva, oly magyarázatát adja, hogy életbeléptetését mégis megtagadja s csak a törvények megváltoztatásának szűkebb körére korlátozza. Erre a javaslat újra kifejti a jogfolytonosságot, mely a jogilag fennálló törvények végrehajtásában áll; majd kimutatja, hogy nemcsak a 48-iki, hanem a végrehajtó hatalom korlátait és körét megszabó összes törvényeink s a koronázási hitlevél gyakorlata is fel vannak függesztve. Ez az eljárás azt mutatja, mintha a törvényhozás joga a végrehajtó hatalom kezében volna; már pedig e két hatalomnak csak ideiglenes egyesítése is e módon, nem más, mint absolutismus.

A leirat hivatkozik rá, hogy a történelem hasonló körülmények közt az előleges revisióra nem egy példát mutat. Deák felhossa I. és II. Leopold, továbbá Ferencz eljárását 1681, 1790 és 1725-ből, hogy ők másként jártak el, t. i. előbb helyreállították feltételek nélkül az alkotmányt; sőt Ferencz az 1825/27: IV. t.-cz.-ben maga kijelentette, hogy „a király és az ország boldogsága a törvények pontos megtartásán s épségén alapszik“.

A leirat különösen kényes pontja volt az, melyben az uralkodó vallásos érzelmeire hivatkozik, mint legbiztosabb zálogra az ország alkotmányosságának fenntartásában. A felelet erre igen nehéz volt, mert két véglét fenyegette az író: a gyöngeség vagy élesség. Deák bámulatos egyszerűséggel és művészettel kerülte ki mindkettőt, midőn azt mondja, hogy ők, mint egyes polgárok, a jelenlegi uralkodó s netán utódja idejére ebben megnyugodhatnak; de jöhetne oly idő, midőn, ha most ez Ígélet alapján a jogfolytonosság útját elhagynák, utódainknak nem volna mire hivatkozniok s meg volnának fosztva a törvény szelíd, de kemény fegyverétől. Szász Károly írja, hogy a házban mindenki visszafojtott lélekzettel hallgatta s midőn Csenyery e hely felolvasását befejezte, a lelkesedés tetőpontjára emelkedett.

Kern kevésbbé tündöklő a felelet arra a helyre, hol a leirat azt mondja, hogy az uralkodó nem esküdhetik meg vallásos hite és lelkiismerete szerint a 48-iki törvények kifogás alá eső pontjaira, igen; — feleli Deák, — de a magyar örökösödési törvény szerint a törvények megtartására az uralkodó annyira köteles már a koronázás előtt, hogy ez egyenesen össze van közjogunkban kötve az öröklési joggal. Világos ez az 1790/91: ül. s a *pragmatica sanctio* ül. t.-cz. I. §-jából. „Ha tehát Fölséged az eddigi törvényeket tetteleg el nem ismerné, új törvények pedig koronázás előtt sem tetteleg, sem jogilag még nem léteznek: a koronázás előtt már kiadandó hitlevélnek tárgya sem lenne“. Holott nemcsak a kifogásolt, hanem azok a törvények is fel vannak függesztve, melyek a leirat szerint is helyreállíthatok volnának s nekik abszolút uralom alatt kellene tanács-

koznioik azokról a módosításról, melyek, ha az uralkodót kielégítik, akkor elfogadtnak.

Azt is mondja a leirat, hogy az 1848: II—IV. t.-cz. több pontja a királyi jogokba ütközik. Ez meglehet; de ez a már szentesített törvények végrehajtását nem gátolhatja. A megyerendszerről szóló 48: XYI—XVII. t.-cz.-ről a leirat azt mondja, hogy életbe nem léptethetők, mert elvi ellentétben állnak a kormányzat ugyanakkor történt átalakításával. A conservatívek erre különös súlyt helyeztek az első felirati vita alatt s hivatkoztak a 61-iki zavarokra, melyek a megyék 48-iki részleges visszaállításából eredtek. Erre az első felirat csak röviden felel, azt mondván, hogy e féleleges kísérletből nem vonható helyes következtetés. Most Deák felölelte az egész kérdést úgy, a mint a 48-iki felelős kormányzat elve s a megyerendszer egymáshoz való viszonyában áll. Kimutatja tudniillik a felelősség nélküli 1847 előtti dicasterialis kormányzat hibáit s belőlük a legerősebb érvet vonja ki a 48-iki felelős kormányzat helyreállítására, mint egyetlen lehető megoldásra és elítéli a Majláth-féle szintén felelősségnélküli kormányzatrendszert a maga

47- es alapjával; továbbá a 48-iki népképviselő és kormányi felelősség elvéből magyarázza ki, hogy az idézett két t.-cz. nem egyéb, mint az addig aristokratikus megyének demokratikus alapra helyezése s a kettőnek összhangzásba hozása. A kormány és megyék közt 48-ban súrlódás nem is volt; a 61-iki rendtelenségek abból a félszeg intézkedésből eredtek, hogy a megyék felelős kormány nélkül és az ismert kettős hivatali függés alatt állítottak vissza; e két törvény ideiglenes ugyan s ilyennek tekintették 48- ban is, de ebből nem felfüggesztésök, hanem

életbeléptetésök és rendes alkotmányos átalakításuk következik.

Ismétli a felirat az ország kiegészítésére, az amnestiára vonatkozó kérést; végül összefoglalva ismét jelzi a közjogi viszonyokban munkálás azon nehézségeit, zsibbasztó hatását, hogy abszolutizmus alatt kell munkálniok. „Jogfolytonosságot kértünk s fel-függesztett törvényeink visszaállítását; kimondottuk, hogy nem kívánunk politikai lehetetlenséget: és kérelmünk teljesen, minden részeiben, kivétel nélkül megtagadatok, nehéz föladatunk sikeres megoldásáig. Ismét kérjük Fölségedet, mentsen meg bennünket s az egész országot azon súlyos aggodalomtól, hogy a jogfolytonosság tetteles elismerése nélkül mindaz, a miben komoly megfontolás után s talán áldozattal is megállapodnánk, oly alapra lenne építve, mely a jelen példa folytán egykor ingataggá válhatik. Bizalmunkat egyedül Fölséged atyai szívébe vetjük. Egyedül Fölséged fejedelmi bölcseségétől reméljük alkotmányos életünknek oly biztosítását, mely ismét visszaadja keblünknek azon hitet, hogy a mit a Király és Nemzet egyesült akarata megállapított, fönn fog az állani a távol jövőben is jogilag és tetteles, mindaddig, míg a Király és Nemzet egyesült akarata ismét másképen nem intézkedik“.

Ezek a záró szavak, melyekben könnyű ráismerni Deák feliratainak hangjára, a mely már 1839-iki feliratait jellemzi; tudniillik a súlyos, czáfolhatatlan tartalmat gyöngéd, kérő módon adja elő s nem csupán meggyőzni, hanem bizalmat és megindulást kíván ébreszteni.

A javaslat márczius 14-ikén került a ház elé, a hol Csengery olvasta fel lassan és nyomatékosan.

Hatása rendkívüli volt úgy határozottsága, mint békülékeny hangja miatt, Márczius 19-ikére tűzték napirendre. A véletlen úgy akarta, hogy ez a nap egyszerűs mind Deák ünnepnapja legyen. E hivatalos ügy után Szentiványi megszakítván az ülést, a kisújszállási nagykúnok polgári köre nevében meleg szavakkal egy emlékiratot nyújtott át neki, az ő nagy érdemei, de kivált február 22-iki beszéde miatt. Deák elfogadta; de ismert szerénységével azonnal kijelentette, hogy az ország magas érdekei közé az ily jelenet nem tartozván, a jegyzőkönyv fejezze ki, hogy ez az ülés felfüggesztése alatt történt. Az emlékirat jellemző tartalma az, hogy Deák szavaitól meggyőzve, későbbek bármi nyomort is tűrni éppen ők, a jászkúnok, kiknek ebből legtöbb jutott, mint az ország jogait Ézsau tál lencséjéért eladni. E napot még más is emlékeztetéssé tette, tudniillik az elnök előadta, hogy a február 27-iki leirat értelmében a horvát országgyűlés márczius 10-ikén egy tizenkét tagú regnicolaris bizottságot választott, mely a magyar országgyűlés küldöttségével a magyar-horvát közös és a birodalomhoz való együttes viszonyaikra nézve megállapodásait a két országgyűlés elé terjeszse. Deák az első feliratnak erre a kiegyezésre vonatkozó készségére hivatkozással, pár szóban ajánlotta, hogy 17-ikén a ház is válaszszon meg a bizottságot.

Mindezek s más körülmények miatt a leirat okozta rossz hangulat újra bizalomnak vagy inkább a politikai helyzet nyugodt és békülékeny megítélésének adott helyet s csak attól lehetett tartani, hogy Apponyi a házban is indítványozni fogja a napirendre térést; pedig e felirat súlyát a két ház egyhangú elhatározása adta volna meg s Deák óhajtotta, hogy ne tegyék a hely-

zetet rosszabbá keserű nyilatkozatokkal; legalább tehát ők és a balközépiek ne szóljanak s ne vitatkozzanak oly párttöredékekkel, mely sem a kormányt, sem a nemzet valamely részét nem képviseli. Beszélték azt is, hogy a szélsőbal bizalmatlansági szavazatot ad be a kormány ellen, sőt Kállay írja is; másrésről azonban mozgalom indult meg, hogy a felsőház is fogadja el egyhangúlag a mérsékelt feliratot. A mozgalom vezetője Wenckheim Béla békési főispán volt, ki ezzel kívánta jóténni azt, hogy fő küzdő volt a felsőház első külön feliratában.

Márczius 19-ikére, a tárgyalás napjára, legalább a házban sikerült elérni, hogy a szélsőbal külön javaslatáról lemondott. Midőn most felolvasták a feliratot, a jobboldal néhány tagját kivéve, az egész ház felállva sürgette a vita nélküli elfogadást; de Bartal követelte, hogy szólhasson, mert helytartótanácsi elnöki állásában a vita nélküli elfogadást nem vélte elnézhetnek. Körülbelül egy óra hosszáig beszélt, kiemelve a leirat hibáit, tudniillik a teljes tagadást s a 48-iki * összes“ törvények módosításának követelését; de helyeselve ezek egyrészének, mint hevenyészetteknek revisióját a tövényhozás elveinek fentartásával, és mindebből azt következtette, hogy ő és elvbarátai nem helyeslik a minisztérium és törvényhatóságok visszaállításának kérését abban az alakban, mint a 48-iki törvények rendelik s az indokolt napirendre térést „tartanak“ czélszerűbbnek.

Látható, hogy e beszédben nem volt egyenes indítvány; de minthogy Bartal több ízben elvbarátait emlegette, Tiszáék közóhajtásra elálltak ugyan a szótól, de névszerinti szavazást kértek. Tulajdonképen a szavazásnak tárgya sem volt; mert Bartal tényleges

indítványt nem tett s valóban eredménye az lett, hogy gr. Apponyi és Bartal is igennel szavazván, egyhangúlag elfogadták a feliratot; csak Hodosiú József jelentette ki, hogy nem szavaz.

A feliratot ugyanezen a napon részleteiben is letárgyalták. Másnap, márcziú 20-ikán, átküldték a főrendekhez, a Deák által fogalmazott következő határozattal: „A képviselőház kötelességének tartja a válaszfeliratban előadott és a legmagasabb királyi leiratban megtagadott kérelmeket, okainak bővebb kifejtése mellett, újabban ismételni; ennek érdekében tehát az ide mellékelt feliratot állapította meg, melyet a méltóságos főrendekkel azon őszinte kijelentés mellett kíván közölni, hogy örömmel venné, ha e feliratot a méltóságos főrendekkel együtt és egyetemesen terjeszthetné fel 0 Felségéhez“. A főrendek márcziú 21-ikén, tekintettel a jelen voltak kis számára és a közbeső húsvétra, a felirat tárgyalását br. Wenckheim Béla indítványára áprili 16-ikára tűzték ki. A közbeső néhány hét tehát tág tért nyitott a vitákra és meggyőzésre, miközben márcziú 24-ikén a képviselőház is elnapolta üléseit áprili 11-ikéig.

Ennek a vitának mély oka volt. Ugyanis a conservativek jól tudták, hogy az a politika, melyet az ország többsége Deák kezéből most újra elfogadott, sikere esetén végleges bukásukat jelenti; és lehetetlen volt is nem látniok, hogy Deák felirata s ezzel csaknem az egész nemzet, bennök csalódba, újra, mint Schmerling alatt, fejök felett nyújtotta békejobbát egyenesen az uralkodónak; érezniök kellett, hogy tala-juk itthon nincs s a 48-iki törvények elismerése, a Parlamentarismus létrejötté azonnal elsöpri öket. Az

a vita tehát, mely e pár hét alatt lefolyt a bécsi és magyar conservatív lapokban (*Magyar Világ*, *Pesti Hírnök*), a conservativek harcza volt a felirat ellen, kik reményüket most már csak a főrendiházba vethették.

Alig lett ugyanis köztudomású a felirat, az *Oesterreichische Zeitung* sietett márczius 15-én megírni, a mit a *Magyar Világ* is utána mondott, hogy e felirat nem más egy közbeneső mellékes körülménynél, melynek a dologhoz semmi köze s a kiegyezési alkudozás folyását nem nehezíti, sőt még nem is hátráltatja; tehát a képviselőház e jogi óvás mellett tovább dolgozik a közös ügyekben s ez lesz a leiratra az érdemleges válasz. A *Neue Freie Presse* azt jegyezte meg, hogy a felirat jogi érvelése megdönthetetlen; de az elmúlt 17 év figyelembe vétele nélkül lévén írva, a magyarok ugyan büszkék lehetnek rá, mint jogászok, de mint politikusok nem. Általában is elismerték a bécsi lapok, hogy a felirat az alkotmányosságnak kitűnő védelme; de kifogást tettek ellene, hogy csak magyar szemponton áll, nem birodalmú, hogy az osztrák tartományok alkotmányosságát nem is említi, hogy az 1848—1866-ig történt tényeket nem veszi figyelembe. Mások meg azért rótták meg, a mi nem volt benne. A *Morgen-Post* azonban a szabadelvű párt manifesztumának nevezte s ha nem indulna ki kizárólag a magyar alkotmányból, „oly nyilatkozvány lenne, melyet minden ország igazán szabadelvű pártjai, mint a legnagyobb elvek kifejezését írhatnának alá“. A felirat elutasítása továbbá minden aristokratiai és feudális törekvéseknek, melyek ezt a kiegyezést maguk számára akarnák kiaknázni s ezért hangsúlyozza Deák benne a 48-iki törvényeknek demokratikus átalakító irányzatát, egyszersmind kiemeli, hogy mily sok nyo-

mort és rettentő katastróphát háráított el, hogy az akkor élők ezt az átalakítást megtették. Azonban a régi *Presse*, a centralisatio bajnoka, azt mondta róla márczius 18-ikán, hogy ha a kiegyenlítés e felirat miatt nem sikerül, egész Európa a magyar országgyűlésnek fogja tulajdonítani.

Ily körülmények közt történt a felirat egyhangú elfogadása és Andrásy Gyula, Szentkirályi Mór cikkeinek megjelenése a *Pesti Napló*-ban (márczius 22.), Tiszái és Jókaié a *Honban*, melyek el nem mondott beszédek. A legnagyobb súlya Andrásy cikkének lett, a ki a feliratról azt mondja: „nemcsak jogi óvás, hanem meleg dynastikus érzelemtől áthatott felebbezés a királyi leirat szavaitól magához — a fejedelemhez“. Ez, a mint látható, nem pusztá szép mondás, hanem mélyreható jellemzés, a tény egyenes megnevezése. Röviden, a márcziusi leirat a bizalom politikája helyett a bizalmatlanságét választotta s a kormány most éppen olyan rossz tanácsot adott az uralkodónak, mint az októberi diploma férfiai. E fontos cikkről a maga helyén még lesz szó.

Elég az, hogy az *Oesterreichische Zeitung* félhivatalos válaszából meg lehet ítélni, hogy Bécsben e hetek alatt újra visszalépésre hajló hangulat vagy éppen szándék lett uralkodóvá a centralisatio felé. Erre mutattak a februári hírek egy újabb octroyált alkotmányról, melyet azonban itt senki nem vett komolyan; de midőn a félhivatalos állandón a 48-iki törvények rögtönzött, ideiglenes természetét, a felelős kormánynyal való próba felesleges voltát s a 47 előtti országgyűlési tárgyalásokat magasztalta: ebből következtetni lehetett, hogy a Majláth 47-es alapja megint előtérbe lépett. Még Pestről írt cikkek is azt vetették az országgyűlés

szemére, hogy felirataival kétségessé tette a kiegyenlítést s a helyzetet még Ausztriában is és mindenki csalódást érzett a lelkesedéssel fogadott trónbeszéd utáni tárgyalásokban; ismételték, hogy a 48-iki törvények ellentétben állanak a pragmática sanctióval, a nádori hatalom kiterjesztése, a külön had- és pénzügyminisztérium által; e törvények ezek miatt nemcsak a pragmática sanctióban kikötött egységes kormányzatot, hanem az uralkodó kezében összpontosított államjogi kapcsolat kormányzati jogait is magokhoz ragadják. Egy másik cikk azt írja, hogy a magyarok csak personalis uniót látnak a pragmática sanctióban, holott az szövetséges állami kapcsolatot fejez ki a „közös védelem“ által; szerinte tehát a pragmática sanctiót nem az uralkodóval, hanem az ausztriai tartományok rendével kötötte a nemzet.

Így újultak meg az elhatározó kérdések körül a viták; a fégyverek mindig ugyanazok maradtak, csak a támadás pontja változott. A védelmi tér is ugyanaz maradt, tudniillik, hogy bármik legyenek a 48-iki törvények hiányai, azért nem kevésbé törvények; és a pragmática sanctióból folynak ugyan s annak kormányzati elvei vannak bennök az idők szükségeinek megfelelően kifejezve, de változhatatlanoknak senki és soha nem mondta, s a nemzet felirataiban alkotmányos változtatásukat meg is ígérte. Ámde éppen ezáltal a vita alapja a bizalom kérdésévé alakúit át; ugyanis a nemzet nem adhatta fel a jogfolytonosságot, az uralkodó és környezete pedig nem bízott benne, hogy a módosítások a törvények tetteles helyreállítása esetén csakugyan meg fognak felelni a várakozásnak és birodalmi igényeknek; mert a 48-iki III. t.-cz. oly módosítását is követelték, különösen a magyar hadügyminiszter mellőzé-

sében, a pénzügynek legalább is lényeges megszorításában, minőbe a magyar országgyűlés nem mehetett bele.

Ily körülmények közt, midőn egyrésről Deákhhoz az országból újra többfelől érkeztek hálanyilatkozatok, bizalmi iratok¹, másfelől márczius végén csaknem biztosan lehetett tudni, hogy Poroszországgal háború lesz s a lapok nyíltan írták is: kezdődött el április 16-án a főrendiházban a második felirat tárgyalása és tartott három napon át. Az első felszólaló báró Wenckheim Béla volt, a ki határozati javaslatában kimondatni kívánta, hogy az első feliratra nézve azért akartak a főrendek külön intézkedni, mert gondosan ki akartak a kiegyenlítést akadályozó minden körülményt kerülni; ezért a jogfolytonosságra nézve, melyet ők is éppen úgy vallanak, elégnek vélték aggodalmuknak gyöngéd kifejezést adni. A leirat ezt nem oszlatta el és noha a jogfentartásra vonatkozó ünnepléses óvást elégnek vélték volna, mégis a két ház közti egyetértés kedvéért e felirat együttes felterjesztését elfogadják.

Ezzel indult meg a legfényesebb tárgyalások egyike a főrendiházban, melyet azonban a nemzet közönyösen

¹ A megyék nem lévén alkotmányos állapotban, ezek nem írhattak. Az akkori lapok említik a párdányi (Torontál), nagyszöllősi (Ugocsa), kőszegi (Vas), szolnoki (Heves), halmi (Ugocsa), paksi és Pest összes választó-kerületei bizalmi iratát, továbbá Gyoma város, a szegedi kaszinó-egylet, Fülöpszállás polgárai, Jánosfüldi község lakói, Derecske város, kecskeméti kaszinótársulat, Csikszék, veszprémi társaskör, Pozsony választói, vas megyei közp. választmány és közönség, Esztergom-Szentgyörgy város, deési kaszinó, debreczeni kaszinó, Szabadka választói, zágoni kaszinó, new-yorki magyar egylet, stb. bizalmi iratát, Radna és Szent-János (Torontál) templomaiban diszmisét tartottak Deák egészségeért április havában.

vett, mert látta, hogy lényege egy bizalmi nyilatkozat a kormány iránt. Kivált nagy jelentőségnek azok a felszólalások, melyeket előleges készüllettel, rendkívül gondos tartalommal a conservatív vezérférfiak tartottak, kik egyébaránt elvi szempontból mind a legnagyobb csodálat hangján szóltak a feliratról. Wenckheim után gr. Cziráky János szólt, ki nagy beszéd mellett az ellenindítványt tette meg. Ennek lényege, hogy a főrendek a kiegyenlítést mindkét fél érdekében kívánják, a jogfolytonosságot elvben osztják s ennek kifejezéséhez egy ünnepélyes óvásban hozzájárúlnak, noha helyesebbnek tartanak mindezt a közösügyi javaslatok során tenni; de a feliratnak a jogfentartás elvén túlmenő s éppen azon törvények visszaállítását tárgyzó követeléseit, melyek az egyezkedés tárgyai, az egyezkedésre előnyösöknek, tehát pártolandóknak nem tartják s ezt izenetben kívánják az alsóházzal tudatni.

Tehát elvben elfogadva s felterjesztésre ajánlva, de tényleg visszautasítva: ez a két nézet áll egymással szemben. Gr. Szécsen Antal, Szógyény-Marich László, br. Vay Miklós, br. Sennyey Pál (az elnök) egymásután emeltek szót Cziráky indítványa mellett és világos volt, hogy a leirat visszautasítói többségben voltak. Valami olyas történt, mint 61-ben, midőn a határozatiak voltak többen s mégis a feliratiaknak engedték a győzelmet. Ugyanis a beható, részletes vita után, midőn április 18-án még mindig 29-en voltak felírva a szólásra, de elállottak s csak Sennyey tartotta meg fényes kormányvédő beszédét: Cziráky indítványát névszerinti szavazásban 106 szóval 102 ellen elvetették s végül a Wenckheim határozati javaslatát nagy többség fogadván el, megvolt az egyezés. Megjegyzendő, hogy gr. Péchy Manó egy

közvetítő indítványát, hogy a főrendek nézeteiket a házzal tudatva, jelentsék ki, hogy a fölterjesztést nem kívánják gátolni, majdnem az egész főrendiház ellenezte.

Így jött létre a nevezetes megegyezés, melyről a korabeliek azt tartják, hogy a főrendek meg akarták ugyan mutatni erejüket, be akarták bizonyítani valódi többségüket, szabatosan jelezni akarták, hogy az akkori kormányt pártolják s a parlamenti kormányt nem, csak a felelős kormányt helyeslik; de a felirat elvetésével a felelősséget elvállalni, vagy mint ők mondták, a jövő események fejlődését meggátolni nem akarták. Ámde volt ennek a vitának egy nagyobb jelentősége is s ez abban állt, hogy az ország a kormány álláspontjával, sőt a conservatívek múlt törekvéseivel is megismerkedhetett. A jelent különösen Sennyey beszéde leplezte le, a mennyire tudniillik lehetett tennie, s ezáltal kívánta a kormány eljárását igazolni a helyzet nehézségeivel szemben. Legkivált azt fejezte ki, hogy a második leirat nem akar visszalépés lenni, hanem szabatos program; a dicasterialis kormányzatra visszatérni senki sem kíván, erre a gyanú vagy félreértés alaptalan; de minthogy a törvényességet egész terjedelmében visszaállítani nem lehet, oly mód találandó, mely a koronát és nemzetet egyaránt bizalommal töltse el; minden tisztázatlan helyzet vagy rögtönzés végzetes volna, egyébaránt a kiegyezés sikerében bizalmat helyez. Még fontosabb volt nyilatkozatában az, hogy a kormány szerepét is kijelölte az elkezdődött közjogi munkálatokban s ezt azon tér közvetítésében mutatta ki, mely kölcsönös kiegyezés útján a törvényességhez fog vezetni, s jelezte, hogy a kormány teljes őszinteséggel fog nyilatkozni a törvényhozással szemben.

A sajtó s az alsóház nagy meglepéssel fogadta az eredményt. A feliratot a két ház nevében Sennyey és Andrassy adták át az uralkodónak. Sennyey csak pár szót szolt; Andrassy reményét fejezte ki „az alkotmányos elvek tettleges életbeléptetésén“, melyet ez a felirat gyorsítani fog. Az uralkodó feleletéből kitűnt, hogy újabb leirat nem lesz; de reméli, hogy „siettetni fogják azon ügyek feletti megállapodásaik“ felterjesztését, „a melynek teljesen kielégítő és mara-dandó hatású rendezésétől“ az összbirodalom és Magyarország ereje és jóvolta egyaránt függenek.

NEGYEDIK FEJEZET.

A horvátügyi és a tizenötös albizottság.

DEÁK INDÍTVÁNYA A BIZOTTSÁGOKRÓL. — AZ INSÉGÜGY. — DEÁK JÚNIUS 13-IKI BESZÉDE. — A VITA. EREDMÉNYE. — A HORVÁT-ÜGYI ORSZÁGOS BIZOTTSÁG. A TÁRGYALÁS MÓDJA. — A HORVÁT ORSZÁGGYÜLÉS HATÁROZATA. — MAGYARÁZATA. — A MAGYAR KÜLDÖTTSÉG VÁLASZA. — A TÁRGYALÁS FOLYAMA. — JELENTÉS A MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSEN. — A 67-ES BIZOTTSÁG. — A NYILVÁNOSSÁG. — MEGALAKULÁS. — MAJLÁTH DEÁKNÁL. — MAJLÁTH TERVE S ANDRÁSSY BÍRÁLATA. — A KORMÁNY TERVEL. — SENNYEY ÁPRILIS 18-IKI BESZÉDE. — AZ ÖTÖS ALBIZOTTSÁG JAVASLATA. — A 15-ÖS ALBIZOTTSÁG KIKÜLDÉSE. — DEÁK ALAPELVE. — A KÖZÖSÜGYEK DEÁK FOGALMAZÁSÁBAN. — A HADÜGY. — KÖZÖS KÖLTSÉGEK. — ÁLLAMADÓS-SÁG. — PÉNZÜGY. — A KÖZÖSÜGYEK KEZELÉSE, A DELEGATIÓK. — TISZA JAVASLATA. — ENNEK LÉNYEGE. — ELVETIK. — ANDRÁSSY MÓDOSÍTÁSA. — KERESKEDELEM. — QUOTA. — A 15-ÖS ALBIZOTTSÁG MUNKÁLATÁNAK BEFEJEZÉSE. — AZ ORSZÁGGYÜLÉS ELOSZLATÁSÁNAK KÉRDÉSE. — DEÁK NÉZETE. — A PÁRT NÉZETE. — MAJLÁTH DEÁKNÁL. — VITÁK A PÁRTBAN. — DEÁK ERÉLYE A 16-ÖS BIZOTTSÁG MUNKÁLATÁNAK GYORS BEVÉGZÉSÉBEN. — A MUNKÁLAT KINYOMATIK. — E SIETÉS JELENTŐSÉGE. — A NEMZET ÉS DEÁK HANGULATA. — A DEÁK ELJÁRÁSA AZ ORSZÁGGYÜLÉS ELNAPOLÁSÁNAK HÍRÉRE. — A LEIRAT AZ ELNAPOLÁSRÓL. — DEÁK ÉS TISZA INDÍTVÁNYAI. — A PÁRT DEÁKNÁL.

Mialatt ezek történtek, február 22-ike óta megérkezvén az erdélyi képviselők is, Deák márczius 6-ikán azt indítványozta, hogy a ház a teendők megállapítására egy kisebb bizottságot küldjön ki. Ezt márczius 20-ikán írásba foglalta, mely szerint egy tizenkét tagú bizottság tegyen javaslatot a következőkben: mely tárgyakra, hány bizottságot, mennyi tagból küldjön ki a ház, mely tárgyakat oszszanak be ugyanegy bi-

zottsághoz, melyekről készítsenek már most javaslatot vagy csak előmunkálatot s a bizottságok miként érintkezzenek egymással? A bizottság márczius 21-ikén kiküldetvén, a húsvéti ünnepeken, Deák elnöklete alatt, április 6-ikára befejezte működését s április 12-ikén beadta a háznak. Összesen nyolcz (házsabályi, nemzetiségi, erdélyi, önkormányzati, codifikáló, vallási, nemzetgazdasági és közintézeti) bizottságot javasolt, melyek a parlamentarizmus felelős kormányzat szemmel tartásával működjenek, albizottságokra oszolhassanak s vegyes üléseket is tarthassanak. E munkálatot általános helyeslés fogadta; de a Deák betegsége miatt csak 21-ikén vették elő. Betegsége okozta, hogy április 14-ikén az új országházban tartott első ülésen sem vehetett részt; egyébiránt az átköltözést éppen az ő indítványára utóbb júniusra halasztották.

Deákot április 26-ikán a fenti bizottságok közül az unio-bizottságba választották be; a többit május 12-ikén az ő vezetése alatt működő tizenkettes bizottság beosztása szerint alakította meg a ház. Mind ez idő alatt ő volt minden tárgyalás vezetője, minden ellenindítványt ő czáfolt meg, egyszóval vezette a ház egész működését; de mivel a bizottságok összeállítását, melyekbe az egész házat beosztották, legközelebbi hívei az ő nevében, de természetesen megkérdése nélkül csinálták, ez a párt zömében nem kis elégedetlenséget okozott, úgy hogy br. Vay Lajos vezetése alatt a pártból egy kis független rész kezdett kiválni; ezért a vezetők elhatározták, hogy a pártot gyakrabban fogják összehívni.

A bizottságok működése megritkította a ház üléseit s közben június 2-ikán a vas megyei választási ügy volt az utolsó, melyben a két nagy párt

még együtt maradt; a megoszlast nyomban előkészítette az ínségügy. Ugyanis az országot kimerítette a 63-iki szárazság miatti Ínség, az éveken át pusztított marhavész, a növekedő törvénytelen közterhek s most a május 24/25-iki fagy és az ezt kísérő szárazság. Az Ínség terjedése miatt gr. Károlyi Ede június 2-ikán zártulést kért, mert a baloldal ezt politikai tőkének akarta kihasználni, hogy fölfelé nyomást gyakoroljon a már bizonyossá lett háborúval kapcsolatban. Deák a mellett nyilatkozott, hogy ezt a kérdést a nemzetgazdasági bizottsághoz utalják s előre megjelölte az irányt, nehogy az országgyűlés hatáskörét átlépjék. Eddig minden simán folyt; de föláll Tisza s szenvedélyes beszédet tart a kormány ellen, kitérjeszkedik a kitörendő háborúra, ifjaink idegen harczterre hurczolására és különösen azt hangsúlyozta, hogy az ínséggel kapcsolatban az országgyűlés követelőleg sürgesse alkotmányunk visszaállítását, különben a háznak segíteni módja nincs. Ugyanezt ismételte Madarász is, mi azt mutatta, hogy a bal-közép és szélsőbal e kérdésben egyetért. „Deák összevonta nagy szemöldeit — írja Szász Károly *Egy képviselő naplójegyzetei-ben* — s homlokán egy sötét vihar gyülekezett, melynek első villámai apró tüzes szemeből mindjárt kilöveltek. Ha valaki — úgymond — ezeket hallaná s mit sem tudna országgyűlésünk eddigi folyamáról, azt hinné, hogy félév óta összedugott kezekkel ülünk itt és elvett alkotmányunk visszaállítását nem követeltük, nem sürgettük. Azok, miket imént hallottam, e vádat, e gyanúsítást foglalják magukban. De én visszautasítom azt. Azt hiszem, az országgyűlés megtette kötelességét s két fólrata erélyesebben és nyomatékosabban követelte vissza az

alkotmányt, mint azok az újabb frázisok, miket hallottunk.“

Ez a váratlan támadás annál jobban megharagította Deákot, mert sem Tisza, sem Ghyczy nem magyarázták meg a helyzetet, csak gr. Keglevich Béla állt fel Tisza szavainak értelmezésére. Így folyt le a zártülés. Az egy órákor megnyílt ülésen minden rendben folyt le s a nemzetgazdasági bizottság már július 9-ikén beadta előleges jelentését. Feliratot indítványozott, melynek eszmemenete az volt, mit Deák kijelölt, tudniillik a nyomor rendkívüli eszközöket kíván s ha felelős minisztérium volna, a ház intézkedhetnék és ha helyre volnának állítva, segíthetnének a megyék is; de így a felséghez, mint hazánk „örökös királyához“ fordulnak, hogy „királyi hatalmával“ rendelkezze s az országgyűlés is mindent megtesz alkotmány és törvény szerint. Tiszáék e felirati javaslat ellen úgy a nemzetgazdasági bizottság tizenötös albizottságában, mint annak június 8-iki teljes ülésén erős harcot vívtak, kivált a „királyi hatalom“, mint kényuralmat jelző kifejezés ellen. Elvök az volt, hogy állíttassék vissza az alkotmány, majd cselekszik az országgyűlés.

A kérdésbe a *Pesti Napló* is beleszólt, az uralkodó pedig azzal akarta elejét venni a vitának, hogy június 5-ikén br. Sennyey Pál elnöklete alatt egy inségügyi bizottságot rendelt, Ekkor Deák, még mindig meg akarván őrizni a pártok egységét, Ghyczy és Nyáry tudtával a következő egyesítő indítványt tette: mint-hogy ő felsége megelőzte a ház határozatát, tegyék le a feliratot, alakítsák a ház végzésévé, kiegészítve azzal, hogy a kért felelős kormányzatot s a megyék visszaállítását minél előbb bizton remélik. Deák június 11-ikén, a tárgyalás előtt, be is adta indítványát;

de a szélsőbal részéről Kállay Ödön és Halász Boldizsár ellenindítványokat tettek. A vita 13-ikán kezdődött meg, s midőn Madarász József és több szélsőbali elmondta beszédét, Trefort Ágoston átengedte soron levő jogát Deáknak, a ki az éles nyilatkozatok megelőzése végett, szokott egyszerűséggel és logikával előadta indokolását. Az Ínség megelőzéséhez pénz és gabona kell, — mondá — s ezeknek helyes kezelése. Most kit illet a cselekvés? a végrehajtó hatalmat s ezt törvényeink szerint a király gyakorolja. Igaz, most e gyakorlás nem alkotmányos; de hogy azzá legyen, a ház mindent megtett s ettől el nem áll most sem; várni nem lehetvén, a ház felhívja a végrehajtó hatalmat az intézkedésre, a nélkül, hogy követeléseitől elállana. Ez van a felirati s ez a határozati javaslatban, kimondván egyszersmind a segítségre nézve az országgyűlés törvény és alkotmány szerinti készségét. Ezeken kívül a beadott ellenindítványok ajánlják a közvetett adók beszedésének megszüntetését, a nemzeti bank felállítását s az adóságok fizetésére nézve a moratóriumot; de ezekről egyenként kimutatja, hogy vagy nem hajthatók végre, vagy nem nyújtanak rögtön segílyt vagy, mint az utolsó, egyenesen káros. A 63-iki segílyek körül történt visszaélésekre nem terjeszkedik ki; hiszi, hogy most nem fognak előfordulni, s végül indokolja, hogy miért tartja most a végzést logikusabb eljárásnak, mint a feliratot.

E beszéd azonban nem zárta be a vitát, sőt megnyitotta a szavak zsilipjeit. Az ínségügy egész közjogi vitára adott alkalmat, melyben egymást érték a Deák következtelensége miatti vádak a felirat visszavonása miatt. Csanády Sándor csodálkozását fejezte

ki, hogy Deák, ki eddig minden alkalmat megragadott a nemzet helyzetének enyhítésére, most ellenkezőt tesz, a mi egyenesen alkotmány sértő; mert az esetleges nemzeti kölcsön felvételét az absolutismusra bízta. Ez általános rosszalást okozott és az elnök, mindenesetre helyén kívül, kijelentette, hogy senki sem akart nemzeti kölcsönt az országgyűlés kikerülésével vétetni föl. Ebből nagy kavarodás lett; mert az elnöknek a vitában résztvenni nem volt joga s ebből egy házszabály-vita kezdett kifejlődni, melyben Kállay Ödönt nem akarta a ház kihallgatni. Deák csendesítette le a vihart, intvén a házat, hogy a házszabályhoz szólni mindenkinek joga van. Kállay tehát elmondta észrevételét az elnöki felszólalásról s igaza volt; ezt Deák nyomban el is ismerte, de kérte a házat, hogy mivel az elnök nem akart czáfolni, csak egy észrevételt tett, menjenek tovább. A Deák elleni támadások azonban tovább folytak. Csanádynak Deákot védve Tisza felelte, hogy a határozati javaslatban alkotmány sértés nincs; „és szomorú nap volna rám nézve, többet mondok, szomorú nap volna a hazára nézve, — tette hozzá — midőn még oly emberek is, kiknek egész hosszú élete az alkotmány és közügy szolgálatára volt szentelve, az alkotmányt sértenék meg“. Andrassy Madarásznak válaszolt, ki azt vetette szemére Deáknak, hogy indítványával ki akart csúszni a helyzet nehézségei alól, holott ezt éppen a szélsőbali indítványról lehetett volna inkább állítani. De okozott a vita más irányban is heves összetűzést. Apponyi azt fejezte ki beszédében, hogy az ínségügy összekötése az alkotmány visszaállításának sürgetésével pressio gyakorlása volna; erre Ghyczy adott rendkívül éles választ, mely igazságos semmi esetre

nem volt és Szász Károly szerint a balközép megszilárdítására célzott. Apponyi méltán válaszolhatta, hogy ő alkotmányos szempontok mellőzésére nem gondolt s nem is a törvényes állapot helyreállításáról, csakis ennek módjában beszélt pressióról.

Lényegesebb volt ennél, hogy a balközép elfogadta ugyan a Deák határozati javaslatát, de Tisza a részletekre nézve elvtársai nevében módosítványt adott be. Ez nem egy részletre, hanem az egésznek lényegére vonatkozott, különösen e két fontos pontban: mondja ki a ház azt a meggyőződését, hogy a fenyegető inség elhárítására egyetlen, teljesen célhoz vezető eszköznek tartja az alkotmány teljes helyreállítását és jelentse ki, hogy folytonos figyelemmel fogja kísérni az uralkodó által elrendelt segélyezés ügyét s valahányszor szükségesnek látja, egyenesen ő felségéhez fog fordulni. Ez tehát lényegileg az volt, mit Tisza a zárt ülésen mondott s a mit Kállay feliratba foglalt; csak a bevezetést tartotta meg Deákéból. Azt mondják, hogy e taktikai fogás célja szintén a balközép növelése volt, a nem elég összetartó Deák-párt megbontásával, mi az országgyűlés elosztatását vonta volna maga után. Erről szárnyaltak is hírek s ezt a szélsőbaliak, a kik a háború alatti zavarokra számítottak, egyenesen kívánták.

Deák ekkor már távozott volt az ülésről, s mivel Tiszát nem lehetett rábírní a módosítás visszavonására, a Deák-párt este hat órai értekezletén, melyen százhatvanan jelentek meg s Apponyiékra is számíthattak e kérdésben: kimondták, hogy fontossága miatt a kérdést pártkérdéssé teszik, Deák szövegéből egy betűt sem törölnek, névszerinti szavazást kérnek, mire mindenki, feledve belső sérelmét, „mint egy férfú

állott imádott vezére mellett“. Ez döntött, a névszerinti szavazás megdöbbentette a Tigrisben tanácskozó mérsékeltebbeket; mert a szakítást nekik fogja felróni az ország. Ezért másnap az elnököt az ülés megnyitásának késleltetésére kérvén, számos balközépi külön szobába vonóit Tiszával s kijelentvén neki, hogy ígéretök s programjuk szerint Deákkal fognak szavazni, a mi végre rábírta, hogy engedjen. Midőn fél-tizenegykor megnyílt az ülés, csakugyan „a szokott-nál halványabb arczzal“ feláll Tisza s kijelenti, hogy noha a határozati javaslatban nincs az ő álláspontja úgy kifejezve, mint óhajtotta volna; de mivel legszorosabb elvbarátai is többen óhajtják, indítványát visszavonja. Éppen, mikor Tóth Vilmos olvasni kezdte a Deák indítványát, lépett be Deák, a kit hosszan tartó éljenzéssel üdvözöltek s egyhangúlag elfogadták javaslatát.

Így múlt el a vihar, azonban nem tanúlságok nélkül, mert noha a szakadás még nem lett teljes, mint a Deák-párt főbbjei is szerették volna; de hogy megtörtént, mindenki érezte. Meggyőzte ez a jelenet a Deák-pártot a jobb szervezés, a gyakrabbi pártértekezletek és demokratikus egyenlő részesedés szükségéről; egy-szersmind döntő lett Deák elhatározásában arra nézve, hogy a bekövetkezett háború alatt, midőn az országgyűlésen a netalán izgalmas jelenetek miatt nyugodt tárgyalás úgy sem volt remélhető, a ház ülései napoltassanak el.

Az országgyűlési bizottságok közül különösen kettőnek működése vált nagy súlyúvá s fejeződött be az országgyűlés elnapolása előtt, úgymint a horvátügyi és közösügyi bizottságoké, melyek közül amaz egészen, emez csak albizottságilag készült el.

Ezek közül a horvátügyi bizottságot a ház márczius 17-ikén választotta meg Deák következő elvei szerint: a két ház együttesen küldjön ki egy tizenkét tagú országos (regnicolaris) bizottságot s ebbe a szokott módon a főrendek négy, az alsóház nyolcz tagot, de a választást ejtse meg előbb a főrendiház. Az utasítás álljon a következőkből: *a)* ügyeljen a bizottság az ország területi épségére (integritás); *b)* ügyeljen a pragmática sanctio azon rendeletére, hogy Magyarországtól a magyar koronaországok el ne szakasztsanak, vagyis mint a törvény kifejezi: a magyar koronaországok egymástól el nem szakaszthatók; *c)* a két küldöttség (magyar és horvát) megállapodása csak az országgyűlés rendes tárgyalása után lesz kötelező.

A főrendiházban gr. Cziráky tartott nagyhatású beszédet. Ezt a feladatot, mondá, a 61-iki országgyűlés hagyta erre, mely közös megegyezéssel átszolgáltattott ennek „egy fehér lapot, melyre Dalmát-, Horvát- és Szlavon-társországok óhajai feljegyzendők lennének“. A küldöttség tagjai lettek: gr. Majláth Antal, gr. Szécsen Antal, Szőgyény M. László és Jankovich László; az alsóház részéről: Deák, br. Eötvös, Somsich Pál, gr. Mikó Imre, Ghyczy, gr. Andrassy Gyula, Csengery, Siskovics. Tehát mindkét ház a legkiválóbb tagjai közül választott; mert ez az ország úgynevezett kisebbik közös ügye lévén, a ki egyezésen kívül nem volt ennél fontosabb kérdés.

A kettős bizottság az Akadémiában először április 21-kén ült össze. E napon keit az uralkodó leirata a horvát bánhoz, hogy a horvát országgyűlést e tárgyalások miatt május elsejétől elnapolja. Közös elnök lett gr. Majláth, jegyzők Csengery és Perkovac János s a szokott üdvözlés alkalmával Strossmayer József

György hosszabb beszédet tartott.¹ Rögton két határozatot hoztak: a jegyzőkönyveket két nyelven vezetik s a közös elnök írja alá; tanácskozásait egyelőre magánértekezlet alakjában s titokban folytatják, így tanácskoztak június 16-ikáig s a fő dolgokban „jegyzék“-eket cseréltek ki. A horvátok már az április 21-iki magánértekezleten kijelentették, hogy ők kiindulásai a horvát országgyűlés 1861: XLII. cikkét tekintik, melyet az uralkodó a trónbeszéd mellett a magyar országgyűléssel is közölt. Ezt, melyről kitűnt, hogy a horvát küldöttség nem térhet el tőle, a magyar küldöttség külön tanácskozás alá vette. Ez a XLII. cikk, mely szentesítést sohasem nyert, három főpontra vonható össze: a három megye királyság területi épségére, önállóságára (autonómia), viszonyára Magyarországhoz és együttes közös viszonyunkra Ausztriához. Az elsőre nézve a három megye királysághoz sorozza a reális területeken kívül (hat megye, nyolcz horvát és három tót ezred) Fiúmét és kerületét, Murakózt és „egyéb reménybeli“ területeket; az autonómiára nézve kijelenti, hogy a közigazgatás, közoktatás, vallás és törvénykezés feletti törvényhozás, legfőbb kormányzat, az összes igazságszolgáltatás különállása kérdés alá sem jöhet, sőt e két pont előleges elismerése lehet csak az új szövetséges viszony kiindulása; az 1848-ik év hazánk és a társországok közt törvényhozásra, közigazgatásra és törvénykezésre nézve mindennemű viszonyt teljesen megszüntetett, kivéve a sze-

¹ A horvát bizottság többi tíz tagja: Cepulié Avelin, Klaió Mihály, báró Kuslan Károly, Mrazovic Mátyás, Prica Miksa, dr. Racki Ferencz, Smaic Bertalan, dr. Suhaj Imre, dr. Subotić János, dr. Vranicany József. Utóbbi időközben elhunyt. A két elnök beszédét lásd *Pesti Napló* 1866 április 26-iki szám.

mélyi kapcsolatot és külön kiállítandó koronázó hitlevelet; tehát csakis az egy koronázási ténynek a társországokra való kihatását ismeri el.

E határozat célja egy tabula rasára alapított, teljesen új közjogi szerződés volt, mely a kapcsolatot a lehető legvékonyabbá tegye a történelmi viszony tagadásával és ha ez nem sikerülne, teljes felbontásával. A határozat tartalma e mellett oly zavaros és ruganyos, hogy a magyar küldöttség mindenké előtt több pontnak valóságos és világos értelméről kért írásbeli felvilágosítást. Megkérdezte tehát, mi az értelme a két ország közötti törvényszerű kapcsolat megszűnésének; mert ők a pragmática sanctiót itt is kiindulásnak fogják tekinteni? mit értenek a két koronázó hitlevelén, a szabadakarattól való koronázáson? mit azon, hogy a három megye királyságot a saját különös köz- és alkotmányos alapjogain kívül mindazok a közjogok is illetik, melyek Magyarországot megillették 1847 végéig, holott különben minden viszonyt megszüntnek mond? mit értenek a Muraköz-höz, a reménybeli területhez való jogon, miket tekintenek közösügeknek és hogy a körülírt autonómián minden kapcsolat és érintkezés kizárását értik-e?

A horvát küldöttség egy bő, de szintén homályos és történelmi ferdítésekkel teli választ adott; tartalma az, a mi Zágrábmegye már látott körlevelének. Az autonómia alatt azt érti, hogy a felsorolt ügyekben sem szövetségről, sem érintkezésről szó sem lehet; mert különben a három megye királyság nem őrizheti meg nemzeti egyediségét s tehát a 48 előtti kapcsolatot megújítani nem akarja. Ezeken kívül elismer ugyan közösügeket; de ezek egyrésztől csak a magyar korona és országai s másrésztől Ausztria közt kötendő

államjogi viszony megállapítása után határozhatók meg; minthogy pedig ezek az ügyek az összes magyar koronatartományokat illetik, rólok érintkezésbe lépni fel van a horvát küldöttség hatalmazva.

Ezt a választ, mint a XLII. czikk magyarázatát, a magyar küldöttség előbb külön vette tanulmány alá, majd május 28-ikán közös értekezleten előszóval s pár nap múlva jegyzékben adta elő észrevételeit. Ez a jegyzék, vagyis kimerítő válasz, Deák és Csengery műve s tartalma jó részben egyezik Deáknak *Zágrábmegye körlevele s az egyesülés* című dolgozatával; s aztán a magyar küldöttség pontról pontra megvitatta, kiegészítette. Kiindulása az, hogy a magyar küldöttség a kiegyenlítést lehetőleg elő akarja segíteni; tehát történelmi czáfolatokba annál kevésbé elegendik, mert Horvátország úgy is egész új alapra állva, a régi, közös megegyezéssel hozott törvényeket is elveti. Megczáfolja mégis, hogy az 1790 előtti viszony personal unió lett volna, hogy törvényhozásunk ne lett volna közös. Főkép azonban olyan tételekre terjeszkedik ki, melyek befolyással lehetnek a jövőre. Megczáfolja tehát azt az állítást, mintha a közös törvények csak a horvát országgyűlésen való kihirdetés után léptek volna érvénybe, mert ez a törvények érvényességét nem érintette, csak életbeléptetését jelezte; vétójoga a horvát országgyűlésnek sohasem volt. Nem volt joga tiltakozni az ellentmondás nélkül hozott 48-iki törvények ellen sem. Ha tehát jövőre ily vétójogot követelne: ez alapon az egyezkedés lehetetlen. A régi viszonyoknak a 48-iki törvényekből eredt megszakítása nem a magyar országgyűlés kezdeményezése volt. A magyar országgyűlés csak oly törvényt hozott, melyek a

kapcsolt részek alkotmányos befolyásával alkottattak. A 48-iki törvények is ilyenek. E törvények hozatalában a kapcsolt részek követői résztvettek, még pedig nemcsak jelenlétük, hanem tetteges részvétők által, s ugyanakkor elfogadták az egyenes választás útján küldendő követek számát, a kerületek beosztását és Fiume iránt semminemű követelést nem támasztottak. E szerint alaptalan az az állítás, hogy 48-ban hazánk és a kapcsolt részek viszonyai nemcsak tetteges, hanem mindkét rész hozzájárulásával jogérvényesen megszakítottak volna.

Ismételve mondja a horvát átirat, hogy a részek és hazánk 1848 előtti kapcsolata nem felel meg a részek nemzeti szükségének s megújítva, újabb zavarok forrása lenne; látható ebből, hogy 48-ban is nem a jogos alap, hanem ez az ok indította őket az elszakadásra. Ez nem jogos ugyan, de politikai szempontból elég fontos arra, hogy „az eddigi kapcsolat, közös egyetértéssel, tetemesen tágíttassék, sőt lényegesen átalakíttassák“. Nincs szükség új szövetségi szerződésre, hanem a pragmática sanctio alapján e kapcsolatot kell közös megegyezéssel tágítani. Azonban a külön koronázó hitlevél, mely mégis csak „egy“ koronázást kíván, kivihetetlen s ellenkezik az egész történelmi múlttal, kockáztatná a magyar állam alkotmányos egységét, tehát el sem fogadható.

A horvát jegyzék másik követelése a területre s az autonómiára vonatkozik. Az elsőre nézve kívánja a három megye királyság reális területét, beleértve Fiúmért is, a reménybeli területre legalább a jog elismerését s ebbe beleérti Muraközt is. Ámde ez sem teljesíthető; Magyarország területi megcsonkítását gátolja

úgy a küldöttség meggyőződése, mint utasítása. Fiúméhoz Horvátországnak joga nincs, oda sohasem tartozott, a 48-iki erőszakos elfoglalást kivéve; Muraközre nézve pedig a küldöttség a virtuális jogot sem ismerheti el.

A háromegy királyság autonómiájára nézve a horvát jegyzék megnevezi azokat a tárgyakat, melyekről kimondja, hogy a minimumot alkotják s melyekben tehát szövetségről vagy érintkezésről szó sem lehet. „Valóban sajnáljuk, — mond a magyar jegyzék, — hogy az említett országok e fontos tárgyakra nézve oly határozottan elvágták a kiegyenlítési tanácskozás fonalát s még az érintkezést is véglegesen kizárták“. De ha e merev autonómiát kívánják maguknak, a magyar küldöttség nem érzi magát hivatottnak az óhajtott kiegyenlítésnek még lehetőségét is megsemmisíteni azáltal, hogy ezt mereven visszautasítsa; és azt hiszi, hogy Magyarország nem lesz „idegen e kapcsolatot, mely századok folytán közös egyetértéssel alakúit, szintén közös egyetértéssel teljesen átalakítani, habár ezen átalakítás oly messze terjedne is, mint az említett országok velünk közlött XLII. cikkökben autonómiájokra nézve jelenleg óhajtani látszanak“; de minderre az országgyűlés beleegyezése szükséges.

Ajánlja a magyar küldöttség, hogy a területi kérdés most megoldhatatlan lévén, ez iránt tegyenek jelentést saját országgyűléseiken s e miatt ne szakítsák el az egyezkedés fonalát; sőt inkább legyen ez a végső kérdés. Elfogadja a horvát küldöttség készségét, hogy a horvátok a magyar és ausztriai közösügyek országgyűlési tárgyalásaiban s ezek alapján a magyar-horvát közösügyek megállapításában részt kívánnak venni s így lehetők véli arról tárgyalni, hogy már most miként vegyenek részt a magyar országgyűlésen.

Ez a jegyzék rendkívüli mérséklettel, csaknem meglepő engedékenységgel van írva s szembeötlő az a készség, melylyel e küldöttség, a viszonyok s a közhangulat majdnem parancsoló befolyása következtében, mindent] el kívánt követni, hogy valahára rendezett állami viszonyok jöjjenek létre; de ha ezeket nem tekintenők, majdnem csodálattal kellene olvasnunk, hogy arra a bizonyos fehér lapra mi mindent írtak rá a horvátok. A békülékenység e fokával, a gyöngédség e nyilatkozataival egyszersmind a magyar küldöttség példát adott egy másik irányban, hogy miképen kell a kényes kérdéseket nemcsak tárgyalni, hanem megoldásra is juttatni.

A horvátok előbb külön tárgyalták ezt a jegyzéket, majd június 12-ikén közös értekezletre hívták a magyarokat. Ezen előbb élőszóval tárgyaltak, majd átadtak egy újabb jegyzéket is a kiegyenlítés legfőbb pontjairól, választ kérve s megjegyezve, hogy ez csak befejező része egy utóbb átadandó bő munkálatnak. Minthogy e bő munkálat csak a múltra vonatkozó vitairat, melyet a háborús hírek miatt a magyar küldöttség behatóan nem tárgyalhatott, de ez iránt jogát fentartotta és magok a horvátok is csak e rövid jegyzékökre kívánták a választ: a magyar küldöttség tehát csak erre felelt s ez az utolsó irat. E két utolsó jegyzék semmi újabb mozzanatot nem jelez. A horvát küldöttség kötve lévén a XLII. cikkhez s a magyar küldöttség az utasításokhoz: a június 16-iki második összes ülésben abban állapodtak meg, hogy az eddigi eredményről tegyenek jelentést s az eljárást addig függeszték fel.

A magyar küldöttség az 1866 június 26-iki ülésen adta be jelentését. Deák azt indítványozta, hogy a

mellékleteket ne olvassák fel, hanem nyomassák ki s az összes iratokat közöljék a főrendekkel. A jelentés e két pontot emelte ki: Horvát-, Szlávón- és Dalmátországok kívánsága az autonómiának általuk kívánt terjedelmére, ha ez az utolsó szavuk e kérdésben, megadandó; a területre vonatkozó azonban annál kevésbbé, mennél inkább kívánja tágítani a kapcsot s minél kétségtelenebb Magyarország joga kivált Muraközhez és Fűiméhez. Ezt mind egyhangúlag elfogadták s ennyi a horvát küldöttség működésének valódi eredménye.

A másik, a hatvanhetes bizottság márczius 22-ikén tartotta első ülését az Akadémia kistermében, melyen az akkori ötvenkét tagból negyvennyolcz vett részt. E késő kezdésnek oka az volt, hogy Deák a második felirat befejezését kívánta bevárni, hogy a tárgyalások nyugton folyhassanak. Közben a ház elvi döntést hozott, hogy a tárgyalások ne legyenek nyilvánosak még a képviselőkre nézve sem. Ebben a tárgyban tudniillik márczius 3-ikán Perczel István adott be indítványt s ez 6-ikán tárgyalás alá kerülvén, Deák ellene nyilatkozott; mert a tárgyalások alatt mindenki módosíthatja véleményét s megeshetnék, hogy ugyanazon tagtól ugyanegy tárgyban ellentmondó nyilatkozatok jelennének meg, a mi a szabad szót meggátolná. A munkálatot a ház bizottságai úgy is nyilvánosan fogják megvitatni; de maga az elv vagy eszme születése nem való a nyilvánosság elé s a házszabályokból is inkább következik a nem nyilvános tárgyalás. Több hozzászólás után Nyáry áll fel s azt mondja: a házszabályok 35. pontja szerint az első kérdés az, hogy akarja-e a ház egyáltalán tárgyalni az indítványt? Ez igaz volt s Nyáry közbeszólását Deák is helyeselte, azt mondván, hogy Nyáry csak azért nem szolt

előbb, mert most került rá a sor. Ekkor a ház többsége egyszerűen mellőzte Perczel indítványát.

A márczius 22-iki elsőbizottsági ülés megválasztotta elnöknek gr. Andrásst, jegyzőnek Csengeryt. Andrassy a következő anekdotával foglalta el helyét: Egyszer egy pap a templomba sietvén, szépen leírt beszéde helyett üres lapot vitt magával s ezt csak a szószéken vette észre. Ekkor meglátva az üres lapot, ezzel kezdte beszédét: „Isten a világot semmiből teremtette“ s oly megható beszédet mondott, mint még soha; „mi is így kezdhetnék — tévé hozzá — s vajha mi nekünk is ugyanaz a sikerünk lenne“. Most Deák mindenké előtt azt indítványozta, hogy a tanácskozások elágazásának kikerülése végett egy bizonyos tárgyalási rendet állapítsanak meg. Ezt általános helyeslés fogadván, egy öttagú bizottságot küldtek ki, melynek tagjai lettek Deák, Csengery, Klauzál, Szentkirályi Mór és Yárady Gábor. A második kérdés az volt, hogy a bizottság a tagokat a titoktartás minő nemére kívánja kötelezni? Ezt a kérdést Andrassy vetette föl. Deák nem látta volna szükségét, hogy a tagok képviselőtársaiknak se szólhassanak, de újra nem tartotta volna helyesnek az egyes tagok beszédeinek vagy felszólalásainak közlését; mert ez éppen oly gátja volna a nézetek szabad nyilvánításának, mint a nyilvánosság, a melyet senki sem akart. Azonban Ghyczy kétszer-háromszor is ismételte, hogy mivel a múltban ellenkezőt tapasztalt, a beszédeket közölni nem szándékozik ugyan, de semmire sem kötelezi magát. Deák mindannyiszor némi nehezteléssel szólt ellene; végre is semmi határozatot nem hoztak, hanem a lapok fonák közléseinek czáfolatát a jegyzőre bízák.

Ez az ülés egy csötörtökre esett. Még ezen a

héten Majláth György előzetes megállapodás szerint egyszer déli 12 és 2 óra közt egy másfél órai látogatást tett Deáknál. A bécsi lapok tudni akarták, hogy a municipiumok visszaállításáról, a minisztériumról s a felsőház magatartásáról volt köztök szó a második felirattal szemben; de a *Pesti Napló* márczius 27-ikén czáfolólag azt írta, hogy a látogatás egészen magánjellegű volt. Deák márczius 28-ikán Kandó Kálmánnak és Bezerédy Lászlónak elmondta, hogy miről folyt a beszéd. Zárt ajtónál ültek s kezdetben Majláth, ki egyébként is nagyon zárkózott ember volt, a szélről, időről beszélt; majd megmondta, hogy a közösügyi bizottság eljárásáról jött tárgyalni. Erre Deák elmondta, hogy ő egy rövid program készítését s aztán egyes szakbizottságok kiküldését helyeselné. Ha a kormány nézetét akarnák ismerni, ott van Bartal; ha ez nem volna elég, Sennyeyhez fordulnak. Majláth mindenre csak azt felelte: Jól van I Majd a horvátokról beszélt, kérdezte, hogy volt-e nála Strossmayer? Deák igenel válaszolt s ez volt a beszélgetés érdekesebb része; de a kormány terveiről Majláth egy szót sem ejtett.

— Én — fejezé be Deák — látva, hogy ő oly tartózkodó, szintén azzá lettem s azt gondolván, hogy ha ő csak belőlem akar kitudni mindent, a nélkül, hogy megismertetne a kormány nézeteivel, akkor nincs okom a közlékenységre.

Ez csakugyan úgy volt. Majláth tudni akarta Deák nézeteit és terveit. Ő tudniillik, mint láttuk, 47 előtti értelemben akart cancellár lenni s így személyesen ellene volt nemcsak a „felelős“, hanem még annak a „felelő“ kormány elvének is, a mint ezt az utóbbi szót a főrendiház április 16—18-ik vitáiban alkalmazták. Ő nem akart pártnak minisztere lenni s pártra támaszkodni;

javaslatokat sem akart tenni; tegyen a ház s a 47 előtti tractatusok útján majd lealkusznak belőlük, míg egy compromissumban kiegyeznek. Így akart ő a kiegyezésben láthatatlan, csak a leiratokban működő tényező lenni; de ezt hamar észrevették s népszerűségével fizette meg. Andrássy ezt is leleplezte a márczius 3-iki leirat bírálatában, a *Napló*-ban megjelent s főntebb részben már ismertetett cikkében márczius 22-ikén.

A bizalom meglesz — mond erről Andrássy — az uralkodó és nemzet közt, ha az uralkodó látni fogja a nemzet javaslatait. Jó; de addig „egy láthatatlan kormánynyal szemben a közösügyek bizottmánya oly helyzetben lesz, mint azok, kik hajdanában a Sphynx elé állítottak. Egy rejtélyt kell kitalálnia. Dolgozni fog, de nem lesz senki, ki megmondhassa, mi az, mi a kormányt, mi az, mi a birodalom másik felét és annak kormányát kielégítheti? Mi történik, ha — a mi valószínű — a Lajthán túli és inneni kormányférfiak szándékát ki nem találja? Nem marad egyéb hátra, mint a fejedelem nevével ellátott leiratok útján folytatni a tárgyalást“. Ez a lehetetlenig fogja kinyújtani a tárgyalásokat. Ilyesmi alkalmazható volt régen egy-egy sérelem tárgyalására, de nem bonyolult ügyletek kiegyeztetésére, nem az új idők sokágú viszonyaira. Valóban csodálandó azok bátorsága, kik az uralkodónak e leghosszabb és legbizonytalanabb utat ajánlták.

Andrássy bírálat, mely az egész hazai közvélemény tolmácsa volt, mély benyomást tett. A bécsi lapok egyszerre napokon át dicsérték a 47 előtti eljárást s vádolták az országgyűlést tétlenséggel, mely pedig éppen a munka gyorsítását használta egyik főindokul a felelős kormány sürgetésében,

Majláth látogatása Deáknál e czikk egyenes következménye volt s nem Deákon múlt, hogy nem lett gyakorlati eredménye; mindenesetre jobb lett volna Sennyeynek mennie Deákhhoz de Majláth őt igen szabad-elvűnek tartotta. Ekkor kezdte aztán a *Magyar Világ* megtámadni Andrássyt, Szentkirályit, Ghyczyt, Tiszát, hogy hirlapi agitatio terére vitték a kérdést, hiszen akkora súlyok úgy sem lehet, mint a második feliratnak s Deáknak; az *Oesterreichische Zeitung* pedig — mint láttuk,— elmefuttatásokat közölt a 48-iki rögtönzések s felelős kormánynyal való veszélyes kísérletek ellen; dicsérte a régi magyar országgyűlést s jelezte, hogy a kormány nem lesz láthatatlan s ha nem volna is kötelessége nyilatkozni a 67-es bizottság javaslataival szemben, nem térhetne ki ennek politikai szükségessége elől. Tehát újra a 47 előtti mód jelzése. Azonban míg Belcredi Bécsben foederalistikus tervekbe merült és Esterházy Mór is a dualismus ellen küzdött: Majláthék csakugyan szükségesnek látták volna a 47-es dualismus nyílt proklamálását s márczius végén és április elején e miatt kormányválság híre szárnyalt. Sennyey és Bartal márczius 26-ikán és április 4-ikén kétszer is jártak Bécsben, 9-ikén a primást is felhivatta az uralkodó, Sennyeyt magánkihallgatáson fogadta, mely alkalommal csakugyan volt bizonyos megállapodásról szó.

A kormányválság elhárítatván, — mint említettük — Sennyey április 18-iki, a főrendiházban tartott nevezetes beszédében kívánta tisztázni ebben az irányban is a kormány szerepét. A fejedelem és kormány egyetértése teljes, mondá Sennyey s elismerte a kormány „felelős” kötelezettségét az uralkodó elhatározásaira nézve. A kormány létrejöttének s megmaradásának feltétele a tör-

vényes állapot és midőn az országgyűlés összehívását tűzte ki feltételül: ez mutatja egyenességét s határozott programját, melyben nem csekélyek sikerei. Ilyenek: a jogfolytonosság lehető elismerése, a pragmática sanctionak alapul elfogadása, a szeptemberi manifestum által a magyar alkotmány elismerése, az országgyűlés kiegészítése, a horvát kiegyezés előkészítése s a kiegyezésben a kezdeményezésnek a magyar országgyűlésre ruházása. Programjának őszinte bevallása vezette a kormányt a második leiratban is és ő reméli a kiegyezést.

Ez a Sennyey óvatos, de fontos beszédének tartalma. Sőt láttuk, hogy a magyar kérdés megoldására felajánlatott a kormányi felelősség megoldása a beligazgatási ágakban államtitkári czímmel létesítendő főnökök által; de ennek ára volt a pragmática sanctio alapján a közösügyek elfogadása s a 48-iki kormányzat elejtése. Erre gondolni sem lehetvén, a tervet elejtették, a Sennyey beszédére pedig a *Pesti Naplóban* Trefort *Helyzetünk* cím alatt április 21*ikén vezércikket írt, melyben újra kifejezte, hogy Budán székelő felelős minisztérium nélkül a kiegyenlítés lehetetlen; ez a közvélemény, de mi ismerjük a közösügyek megoldásában is azt a föltételt, mely a monarchia integritását és biztosságát kívánja.

E közben Deák meg nem ingatható határozottsággal mondta tollba Csengerynek a programkészítő ötös albizottság javaslatát az eljárás módjáról s ez a következőkben áll: *a)* Határozza el a 67-es bizottság, hogy már most kíván-e a részletes javaslatokba kapni vagy előbb a „minden részről“ elfogadandó főelveket és vázlatot állapítja meg? *b)* A ház elejtvén az októberi diplomát, jelölje ki a közös viszonyok miatt közöseknek tekintendő tárgyakat, *c)* Határozza meg

mindeniknél e közösség terjedelmét és a pontokat, melyeket ugyanabban a közösségben a királynak és az országnak akar továbbra is szoroson fenntartani. *d)* E két pont után a részletes kidolgozás előtt megállapítandók azok a lépések, melyek a kölcsönös egyetértéssel tisztába hozandó kérdésekre nézve teendők; ilyen például a közösségek költségeiben a részesedés arányának megállapítása egyezkedés útján, *e)* Készítsen a bizottság javaslatot a közöseknek elfogadott tárgyak jövő kezelésére s az időnként szükséges érintkezés módjára, *f)* Határozza el, hogy a közös tárgyak s ezek kezelésének módja miatt a törvényeinkben netalán szükséges módosításokat azonnal jelöljék-e meg vagy pedig csak az első pontban említett vázlat végleges megállapítása után? *g)* Az októberi diploma el nem fogadása miatt fejtsse ki a bizottság okait és nézeteit, mert ezt a válaszfeliratban már előre jelezték. Mind e pontokat a nagy bizottság április 5-iki második ülésén némi vita után egyhangúlag elfogadta; de hozzátette, hogy részletes tárgyalásuk előtt bevárja az erdélyi tagok kiküldését is, éshogy ha a tárgyalás alatt még más kérdések is állnának elő, ezeket e pontok befejezte előtt is tárgyalhatják.

Kivált a horvát bizottságok munkálatai miatt az első bizottsági ülést, melyen már az erdélyiek is résztvettek, csak május 3-ikán tarthatták meg. A főntebbi munkálat első pontja ellen csak Tisza tett észrevételt, hogy a főelvek „minden részről“ elfogadásának kívánása akadályozást okozhatna, és Apponyi indítványozta, hogy főrendi tagokat is hívjanak meg. Mindkettőt mellőzték; amazt nem vélték aggályosnak, emez pedig a ház kezdeményező jogába ütközött volna. A 2-ik és 3-ik pontot ezután észrevétel nélkül fogadván el, ezekre,

azaz a közös tárgyak meghatározására s ezek közösségének terjedelmére Deák egy alválasztmányt indítványozott. Elhatározták egy tizenöt tagú alválasztmány kiküldését s Deák Keménynyel azonnal el is készítette a névsort, hogy mint szakamberek: Lónyay, Feszt és Hollán benne legyenek. Beválasztottak tíz jobbközépit (Deák, Csengery, báró Eötvös, Feszt Imre, Gorové, Hollán Ernő, Lónyay, gróf Mikó Imre, Somsich Pál), négy balközépit (Ghyczy, Tisza, Ivánka Imre, Nyáry Pál) és egyet (gróf Apponyi György) a szélsőjobbról. Ez volt a kiegyezésben korszakot alkotó szerepre jutott tizenötös albizottság megalakulása, melynek tárgyalásai elé egy tag sem volt, a ki magával jobban számot vetve ment volna, mint Deák.

Ő tudniillik teljesen tisztában volt magával. Alapelve az volt, a mit ez években minden alkalommal mondott: ki kell indulni a pragmática sanctióból s hazánk önállására megtenni és megtartani mindazt, a mit a múlt törvények valódi tartalma kivívott; ha lehet, újabb lépéseket kell tenni előre, a miben nem lehet, nem biztosítani kevesebbet annál, a mi múlt törvényeinkben benne van. Röviden ezt így fejezhetjük ki Deák szavaival és szellemében: ha lehet, előre lépni, de semmiestre nem tenni hátralépést; ha előre lépni nem lehet, nem áldozni fel a múlt vívmányait, sőt új szerződésről lévén szó, újabb törvénnyel s ennek kétségbevonhatatlan tartalmával körülsánczolni, de a most meg nem tehetett előrelépés miatt nem kockáztatni a kiegyezést. Tapasztalta 48-ban, hogy a külügyet kivéve, melynek, mint felségi jognak megbontását az akkori törvények sem kívánták s vitás kérdéssé nem is vált, különösen a hadügy és az államadóságok egy részének elvállalása lett a viszály valódi oka; tudta jól, a mint erről

az 1860-ik évi kihallgatás is meggyőzte, hogy most is e kettőn fordul meg a kiegyezés. Tehát oly formulázás találandó ki az elsőben, mely megfelel az uralkodó által óhajtott egység és a főntebb kiemelt nemzeti jogok feltételének; az államadósságban pedig megállapítandó a kellő arány, mert egyébaránt „méltányosság alapján“ a részesedést 1861 óta minden felirat elvben kimondta.

Deák tehát érett tervvel, mely egyébaránt az 1865 májusi programnak megfelelt, ment a tizenötös bizottság első ülésére május 5-ikén. Alig tette fel Andrassy a kérdést, minden szem Deákra irányult s ő azonnal kifejtette, hogy az alap a pragmática sanctio; a magyar korona országai és az uralkodó többi országai közt ebből folynak a közös viszonyok. Első közösség az uralkodó s itt a kérdés az udvartartás közössége; második közösség a kölcsönös védelem, mely lehet békés s ez a külügy, lehet fegyveres: ez a hadügy; harmadik közösség ezek kiadásainak fedezése, a mit a 48-iki törvényhozás tetteleg elismert; negyedik az államadósságokban részesedés s ennek kezelése; ötödik a kereskedelem s a vele kapcsolatos tárgyak.

Mély csend követte a fejtegetést. Nyáry ekkor gondolkozási időt kért s Deák is helyeselvén, május 7-ikére (hétfő) halasztották a tárgyalás folytatását. Deák visszatartván Apponyit és saját híveit, velők még az nap megállapodott, hogy az udvartartás ne legyen közös, mert nem kíván közösséget s a civilista külön szavazandó meg; a kultigyben is hamar megállapodtak, csak Ausztriának viszonyát a német szövetséghez vették külön s elfogadták Deák szövegét, hogy csupán ennyit mondjanak: közös mindaz, mi az

egész birodalmat együtt illeti; mert ez megnevezés nélkül is kizárja a német-szövetség ügyeit, melyek minket nem illetnek. E megállapodásokat Deák szövege szerint május 7-ikén a bizottság is elfogadta.

Ekkor a hadügy került sorra; Deák lediktálta a maga szövegét, mely a vita alapját tette. E szerint, tudván, hogy tovább menni nem lehet, mert feltétlenül megszakítna minden egyezkedést, a megoldást az 1715-iki törvényre alapította s elvét ebben fejezte ki: közösügy az, a mi a „hadsereg“ vezérletére, vezénylétére, berendezésére tartozik; nem közös a hadsereg kiegészítésére, elhelyezésére, élelmezésére vonatkozó intézkedés, sem törvényhozási, sem kormányzati tekintetben; a védelmi rendszer bármi újabb szervezése vagy átalakítása országgyűlésre tartozik és a katonák polgári jogai fentartandók. Ez az utóbbi elv az Ivánka Imre indítványa volt.

Ez a kérdés foglalta le az egész 7-iki ülést s a 8-ikának is első felét. Természetesen, többen teljesen magyar hadsereget akartak. Deák is akart volna, de ellene állt 1715, ellene a múlt gyakorlat; magyar hadsereg sohasem volt, csak magyar ezredek s ha kimondjuk, ez tiszta personal unióra vezetne; de — mondá — ezen ne törjön meg az alku. A vita közben pár elv tisztultabb lett: Deák a „belrendezés“-t a „belszervezet“ szóval cserélte ki; Ghyczy indítványaiból bevette „a magyar hadsereg“ kifejezést, a Tiszáéból elfogadta, hogy a vezérlés, vezénylés és belszervezet felségi jognak tartassék fenn s ekkor közös tárgyalásra a hadsereg kérdésében semmi se maradna. Tisza 48-ra hivatkozva, a magyar hadsereg külföldön alkalmazása ellen is szót emelt; Ghyczy is helyeselte s a magyarországi várakban csak magyarországi katoná-

ságot kívánt elhelyezni. Deák ezekre azt felelte: ő tudja, hogy az ország többsége a kiegyenlítést akarja, rajtok áll ezt létrehozni vagy nem; már pedig e két utóbbin is megtörik a kiegyezés; ha ki tudnak becsülettel egyezni, áldatni fognak, ha szakadást idéznek elő, átok fogja emléköket kísérni. Mellőzték tehát mindkettőt s Deák május 8-ikán lediktálta a végleges szöveget úgy, a mint belőle a munkálat 9—14. pontja lett.

Május 8-ikán, szintén Deák indítványára, kimondták elvül, hogy a közöseknek ismert tárgyak költségei is közösek; az államadósságról később határoznak. Itt most újra előkerült a külön hadsereg óhajtása s Deák így állította fel a kérdést: lehet külön hadsereg és elkülönített hadügyi költségvetés, de az előbbi határozat ezt elvetette; lehet közöshadsereg és elkülönített költségvetés, a mint Tisza, Ghyczy és némileg Nyáry akarják, végre Lónyay indítványa szerint közöshadsereg és közösköltség, megosztva a megfelelő arányban (quota). Ghyczy általában a közjogi tekintetet fontosabbnak tartva, a magyar hadsereg ellátását el akarta különíteni; de ezt a többség csak a hadsereg elkülönítésével gondolta megoldhatónak; Deák maga is, ha már külön hadsereg nem lehet, csak a quotát vélte kivihetőnek. Még az nap alakba öntötte a fenti megállapodásokat, melyekből a munkálat 15—16-ik pontja lett; de Ghyczy folytonos kétségekkel állott elő, míg Deák boszús lett és 11-ikére hagyták a befejezést.

Május 11-ikére Ghyczy elhozta annak szövegét, a mit vitatott, melyben a közös kiadások quota-szerinti elvállalásának időről-időre való „készségét“ akarta csupán kifejezni, a mi, ha nem sikerülne, a 48-iki állapot állana vissza. Ezt Deák felszólalása után senki

sem pártolta; mert javaslatuk úgy is csak javaslat lévén, a 48-as állapotra térnek vissza, ha a megállapodás nem sikerül. Ghyczy ekkor kivált azt fejtegette, hogy a közös védelem a *pragmatica sancti*óból foly; de a mi ezen kívül áll, arra az esetről-esetre megállapodás eszméjét kívánja kifejezni s ha ez nem sikerül, a fejedelem döntésére bízni. Ebben a „fejedelmi döntés“ fogalmában van letéve az ő és társai későbbi különvéleménye. Most Ghyczy ennek megfelelő új szöveget diktált le. Deák részletesen kifejtette, hogy nincs értelme; a kölcsönös arányt a kölcsönös egyezkedés állapítja meg, az ki van már fejezve s további aggálynak nincs alapja; annak, hogy Ghyczy ennek határozott kimondása helyett csak készséget emleget, nincs sok célja; de szeretvén eloszlatni az aggályokat, a Ghyczy szövege alapján, némi módosítással, az egész katonai ügyről új szöveget diktált; de végre is az első szerkezetet tartották meg.

E vita közben Andrassy vetett fel egy új eszmét, mely utóbb a külön magyar honvédség felállításához vezetett s ez az volt, hogy a rendes közös hadsergen kívül Magyarország külön erőt is szervezhessen, ha a birodalom vagy az ország érdekei úgy kívánják; de noha sokan pártolták, nem találván meg a határvonalat, hogy hol kezdődnek a rendkívüli esetek és ha az ország többet akar tenni, úgy sem lesz gátja, tehát mellőzték. Kivált Deák fejtette ki azt, hogy Andrassy indítványa nem tart fenn semmi jogot s így ide betenni nincs célja.

Május 14-ikén tíz órakor Deák röviden összefoglalta az eredményt. Hozzátette, hogy a főntebbiek folytak csak a *pragmatica sancti*óból; de vannak még

más ügyek is, melyek politikai okokból vagy érdekközösségből még közösen intézendők, ezek az államadóságok, melyekről már két feliratban nyilatkoztak és a kereskedelmi ügyek.

A kifejtett vitában mindenki egyetértett abban, hogy az államadóságban a nemzet résztvenni nem köteles, hanem csak politikai és méltányos okokból vállalja el egy részét úgy, a mint a feliratokban kikötötték; de csak, ha a birodalom mindkét felében az alkotmányosság minél előbb tetteleg életbe lép. Itt Tisza azt indítványozta, hogy a részesedést tőkében, Lónyay, hogy évi kamatösszegben vállaljuk el. Erről azonban nem határoztak; mindenki azzal foglalkozott, hogy az úrbéri kárptólásból keletkezett adósságokat miként szövegezze bele; mert ezeket ugyan nem szavazta meg az országgyűlés, de ennek határozatából jöttek létre. A szöveget itt is Deák írta meg a május 15-iki (VII.) ülésre, a következő elvek szerint: „az ország törvényszerű beleegyezése nélkül“ kötött adósságok az országot jogilag nem terhelik; az államadóságokban az úrbéri tartozások benne foglaltatnak megnevezés nélkül; az ezekben való részesedés méltányossági okaira hivatkozik a 61-iki felíratra; kívánja a birodalom két felében az alkotmányosságot s ezen az alapon az érintkezést, „mint szabad nemzet szabad nemzettel“ (61-iki felírat), továbbá a jövőben közösen felveendő kölcsönöknél a hitelügy közösségét s ebben hazánk szabad elhatározását; kiköti jövőre minden, az ország beleegyezése nélkül kötött adósság megtagadását. Ezek teszik a munkálat 51—59-ik pontját, csupán azt az eszmét tették még bele Apponyi indítványára, hogy az egyezkedés az uralkodóval s a birodalom másik felével is történhessék, de inkább az uralkodóval.

Még ugyan e napon megírta Deák azt, a mi a pénzügy közösségére s ennek kezelése módjára vonatkozik, melyekből a munkálat 17—19. pontja lett. Bennök Deák a következő elveket fejezte ki: a pénzügy közössége a hadügyi kiadásokra s az államadósság kamataira vonatkozik; ezekben a quota szerint Magyarországot illető rész az évi költségvetésbe változatlanul illesztendő be, de kivetése és behajtása a magyar törvényhozás joga; ez a rész a közös pénztárba szolgáltatandó, melynek kezelői a közösnek felelősök; minden egyéb államköltség, adó, külön az országgyűlés elé tartozik s még csak a közvetett adókban van helye az elvek közös megállapításának.

E kérdéseket május 16-ikán vették elő. Ekkorra Tisza és Nyáry is adtak be javaslatokat, melyek csak egy pár árnyalatban tértek el Deákétól s nem is annyira a szavakban, mint a magyarázatokban az rejtett, hogy ők lehetőleg kerülni akartak minden közös tárgyalást. Itt tehát előre vetette árnyékát az eltérés a delegatio kérdésében. Tisza már most kijelentette, hogy álláspontja más, mint Deáké; ő nem akar delegatiót. Ezért helyesebb, ha a közös pénztár kezelői nem a közös küldöttségnek, hanem magának a két országgyűlésnek felelősek. Másik elvi eltérés az volt, hogy a Magyarország és Ausztria közti vámvonalt, mint a közvetett adóknál lényeges intézményt, mint zárvonalt, meg nem egyezés esetén hazánk annál inkább visszaállíthassa, mert ez jogilag úgy sem szűnt meg. E pontokat azonban véglegesen szó végezni nem lehetett, ha az albizottság nem nyer felhatalmazást arra, hogy azon pontokat is tárgyalja, melyek a közösügyek kezelésének módjára vonatkoznak. Deák azt indítványozta tehát, hogy előbb erre kérjenek felhatalmazást a hatvanhetes

bizottságtól. Ezt megadta a május 24-én tartott teljes ülés; de Várady Gábor *Országgyűlési levelei*-ben előre írta, hogy a delegatio kérdése nagy pártküzdelmet ígér.

Deák a június 5-iki albizottsági ülésen adta elő elveit a delegatióról az 1865 májusi program alapján. Elvei: a közösügyeket hazánk a pragmática sanctio alapján 48-ig az uralkodóval tárgyalta; de ha a trónbeszéd szerint a birodalom másik fele is alkotmányt kap, ennek alkotmányyszerű befolyása nem mellőzhető; a kiindulás ennél fogva mindkét fél alkotmányossága. Legyen tehát két felelős kormány; legyen a birodalom két fele közt a paritás alapján teljes egyenjogúság. A közösügyekre legyenek külön miniszterek, a kik nem lehetnek egyik felelős kormánynak sem tagjai. Ezek elkészítik a két felelős kormánnyal a közösügyek költségvetését. A két országgyűlés egyenlő tagszámmal két delegatiót küld ki egy kamararendszerrel; ezek külön üléseznek, a közös miniszterek külön előterjesztéseit meghallgatják, külön tanácskoznak és külön határoznak s írásban értekeznek; három sikertelen izenet után azonban együtt szavaznak s a többség határozata szentesítés alá kerül. A delegatiók határozata az országgyűléseken nem lehet vita tárgya; megbízásuk egy évre szól, utasítás nélkül. A közös miniszterek adókivetéssel, behajtással nem foglalkoznak s felelősek a delegatióknak; pörbefogatásukat a delegatiók határozzák el oly formán, hogy egyszerűen szavaznak fölötté s ha a többség a pörbefogatást elhatározta, szabad polgárokból külön-külön 24 tagot jelölnek ki bírónak, mindeDik félnek joga van a másik tagjaiból 12-t kivetni, viszont a vádlottak is kivethetnek 12 tagot s a fenmaradt 12 tagból alakú az esküdtszék.

E főbb elveken kívül Deák jellemezte a helyzetet. A 61-iki országgyűlés nem siker nélkül harcolt a jogállapotért szemben az októberi diplomával; ezt lényegében az uralkodó és Európa is elfogadta. Ámde Európa követeli Ausztria fentartását s nekünk kötelességünk megmutatni, hogy a mi jogaink mellett fennállhat. Ezen alapú az ő javaslata. A bizottság ekkor felhívta őt, hogy szövegezze javaslatát s a június 5-iki ülés diktálással telt el. Deák lediktált szövegéből lett, kevés kivétellel szó szerint, a javaslat 25—47. és 52—53. pontja. Ugyanis a végleges szöveg az alapelveket megtartva, újakkal egészíti őket, melyek a következők: a közösügyek kezelési módjának e megváltozása (t. i. hogy az uralkodó helyett hazánk a birodalom másik, alkotmányt nyert felével érintkezik) nem foly szorosan a *pragmatica sancti*óból, csak a czélszerűség ajánlja (25. §); teljes birodalmi tanácsot, vagy bármi néven nevezhető közös parlamentet nem fogadnak el s akkor nincs más, mint az egyenjogúság alapján kiküldendő *delegatio*, s ez is csak a közösügyek tisztán kormányzati részére (30. §); a delegatiókat az uralkodó hívja össze felváltva Magyarország vagy többi országai valamelyikének fővárosába (34. §); a közösügyek gyanánt kijelölt tárgyakon túl a delegatiók tanácskozásai nem terjedhetnek (40. §); legfontosabb feladatuk lesz a közös költségvetés megállapítása (42. §); a közös kiadásokról szóló számadást ők vizsgálják meg (44. §); a közösügyek keretében a delegatiók mindenikének van kezdeményező joga (46. §); üléseik nyilvánosak (47. §); a közös miniszterek egyenként a saját külön körükben s a közösen megállapított intézkedésekre nézve együttesen felelősek (29. §).

A június 6-iki ülésen adta elő Tisza előre jelzett javaslatát, melynek főbb elvei: nem helyesli a delegatiót, a mint ezt már régóta Deáknak megmondta; a Deák terve igen hosszadalmas, bonyolult; három minisztériumot sem akar, csak kettőt; a megegyezést végezze a két kormány s a két országgyűlés, országgyűléseken kívül határozat nem hozható; ha az országgyűlések két izenet után nem bírnak megegyezni, döntsön vegyes deputatio s ha ez sem, döntsön a fejedelem; a Deák terve szövetséges viszonyra vezet s kiterjeszti a pragmática sanctiót. Tisza terve szerint a külügyet a király vezeti a két külügyminiszterrel s ha ezek nem egyeznek meg, az uralkodóház miniszterének befolyása dönt.

Deák azonnal megjegyezte, hogy ő rég ismeri Tisza tervét, de csak részletes szövegezés után szólhat hozzá; ezért a jövő ülésben lediktálását kívánja. Azt látja, hogy ez és az övé össze nem egyeztethető; de ha jobbat lát, nem ragaszkodik a magáéhoz. Ugyanekkor Deák indítványára, hogy mindenki erre összpontosítsa figyelmét, elhatározták, hogy tanácskozásaik befejeztéig a többi bizottság szüneteljen és szükségesnek tartván a hosszabb megfontolást, miután Tisza június 8-ikán lediktálta javaslatát, a legközelebbi ülést csak 20-ikán tartották.

Tisza terve a Deákéval egyező a kiindulásban s a pragmática sanctio magyarázatában; nem különbözik a külügy, hadügy és közösköltségek terjedelmének meghatározásában, az országgyűlésnek fentartott jogokban, az előbbi közös ügyekre nézve az egyetértő intézkedések szükségében sem; de alapelve az, hogy mindebben nem kötelességünk a „közös“ eljárás és nem is szükséges. Erre nézve alapú veszi a 48: III. t.-cz.

13. §-ját, mely a közös viszonyokat a király melletti miniszter befolyásával kívánta intéztetni s a 61-iki feliratot, mely az örökös tartományokkal az esetenként való érintkezést jelenti ki. Ha önálló nemzet vagyunk, ez az érintkezés csak kormányunk útján történhetik s a megállapodásban három elv irányadó: a gyorsaság, a mindenképen elérendő megállapodás és hazánk törvényes függetlensége, mely azt jelenti, hogy törvényt és törvényerejű megállapodást csakis az ösztörvényhozás hozhat s a végrehajtó hatalmat csakis a király gyakorolhatja. Ezekre alapítja javaslatát, mely tehát végső esetben a megegyezésre nem jutott két javaslat között a döntést az uralkodónak tartja fenn. A külügy kezelése a fent leírt módon, a hadügy egy főhadparancsnokság segélyével volna intézendő; lenne egy külügyi s egy hadügyi pénztár, melyek a két felelős kormány pénzügyminiszterének számolnának el s elszámolásaik a törvényhozás elé terjesztendők; e pénztárak adnák a felelős kormányoknak az adatokat is a költségvetéshez. A kereskedelemre és indirect adókra az időről-időre szóló egyezkedést Deák szövege szerint elfogadja.

A 20-iki ülésen Deák röviden kijelenté, hogy idő a megfontolásra volt elég; ő megfontolta s mindenben marad a magáé mellett, szavazást indítványoz. Mindenki röviden nyilatkozott és 11 szóval 4 (Tisza, Ghyczy, Ivánka, Nyáry) ellen elfogadták részletes tárgyalás alapjául a Deák szövegét, mely minden részében alkotmányos, a valódi szolidaritást létrehozza, holott a Tisza javaslata leplezett absolutismust fejez ki; Tiszáék pedig a Deák javaslatában a Keichsparlament eszméjét látták módosított alakban újra fel támasztva. A részleteken Deák sürgetése miatt gyorsan

mentek át s csak pár kisebb módosítást tettek. Ilyenek: a delegatiók „közös“ ülése helyett az „együttes“ ülés, a közös elnök helyett két külön elnök, együttes szavazásnál az egyszerű többség helyett az abszolút többség. Végül Andrassy állt elő külön elvi indítványával, hogy a delegatiók együttes ülését ejtsék el; mert ha vitázni fognának, közös parlamentté lesznek, ha meg csak éppen szavaznak, neveltségessé válnak. Ez a közös szavazás nem is szükséges; a megegyezés nem remélt esetben egy e célra választott „arbitrarius bizottság“ dönthetné el a kérdést, melyet egyenlő tagszámmal a két delegatio választ s elnökét az uralkodó nevezi ki.

Ebben az indítványban, mint Deák mondta, a delegatio delegatioja van kifejezve s mint Somsich és mások kimutatták, a Tisza eszméje módosított alakban, tudniillik az uralkodói döntést az általa kinevezett elnökre ruhazza. E fölött a 21-iki ülésen hosszú vita támadt; végre Andrassy indítványát elvetették. Deák már az előbbi napon neheztelt érte, mint a mely csak bonyolítja az ügyet; egykedvűen vette az egész vitát s nemtetszését minden módon kimutatta. Lényegileg csakis Gorové pártolta Andrassyt. A többi pontban ezután csak egy pár kifejezést tettek itt-ott határozottabbá. Hosszabb vita a delegatiók feloszlatai jogáról folyt; azonban Deák felvilágosítására, minthogy a nemtetsző delegátusokkal szemben túlságos hatalmat adna az imalkodó kezébe, végleg elejtették s kimondták, hogy a delegatio csak a ház feloszlataival együtt osztható fel. Ez lett a javaslat 48-ik pontja. Ugyanekkor Ghyczy indítványára elfogadtak három új pontot: a 49-iket a delegátusok teljes mentelmi jogáról, leszámítva a tettenérés esetét; az 50-iket, a meghalt vagy lemondott delegátus helyének azonnal póttag

által való betöltéséről; az 51-iket, mely a lemondás elfogadását az országgyűlésre s ha esetleg az országgyűlés szünetelne, az illető delegatióra ruházza. Végül még Deák formulázta szabatosan a közvetett adókra vonatkozó (19-ik) pontot.

Június 22-ikén diktálta le Lónyay a kereskedelem és vám ügyében készített pontokat, melyeket május 15-ikén az albizottság Fesztre, Hollánra és reája bízott. Ezekben a következő elveket fejezte ki: Magyarország az érdekegységénél fogva kész az uralkodó többi országaival meghatározott időre és mindig megújítandó vámszövetségre lépni s kész elismerni az eddig kötött vám- és kereskedelmi szerződéseket, ha jövőre ezek a teljes paritás alapján országgyűlésileg intézettek el. A vámkezelés Magyarországon a felelős kormányt illeti, a vámok a népesség aránya szerint kezeltetnek a két fél javára s a közös költségek fedezésére fordítátnak. Más fontos ügyek még, melyek a magyar országgyűlés előleges beleegyezésével egyezmény útján intézendők el: a hitelintézmények engedélyezése, a pénzláb, mértékek és súlyok, nemzetközi útvonalak, posta- és távirdarendszer s kereskedelmi törvénykezés.

Június 23-ikán, hosszabb vita után, Deák mindezekre teljesen új szöveget diktált; ebből lett szószerint a munkálat 60-64. pontja. Deák alapelve az, hogy a kereskedelmi ügyek közössége nem foly a *pragmatica sanctioni*ból, jogilag külön intézkedhetnénk s zár- és vám-vonalat állíthatnánk fel; de érdekközösségből készek vagyunk időnként a birodalom másik felével vám- és kereskedelmi szövetséget kötni, mely meghatározza a kereskedelemre vonatkozó kérdéseket s kezelésök módját. E szövetség két, jogilag független ország alkujá alapján kötendő meg s a két országgyűlés

beleegyezése után szentesítetik; ha az egyesség nem sikerül, az ország törvényes jogai épségben maradnak. E szöveg előnye a Lónyayé felett szembeötlő. Egyfelől szabatosan körülírja a kiindulást, másodszor a jogfentartást úgy hangsúlyozza, mint egy korábbi ülésen Tisza kifejtette, s az egészet csak a vám- és kereskedelmi kérdésre szorítva, a közösséget, egyezkedést nem terjeszti a szoros szükségnél tágabb körre.

Deák ezután a quotáról a következő elveket adta elő: A sanctio pragmaticából folyó közösügyek költségeinek arányát ne a delegációk, hanem a birodalom két országgyűlésének egyenlő számú küldöttsége állapítsa meg javaslatképen; ezt mind a két országgyűlés rendszeresen tárgyalja s megállapodásaikat a minisztériumok útján közlik egymással. Ha kölcsönösen megegyeztek, szentesítés alá terjesztik. Ha sem a küldöttségek, sem a két országgyűlés megegyezni nem bírnak, akkor a kérdést az elébe terjesztett adatok alapján az uralkodó dönti el. Az arányról szóló megegyezés csak határozott időre terjed s leteltével új egyezkedésnek van helye.

E pontokat, melyekből a javaslat 20—24-ik pontja lett, változatlaní fogadták el. Végül a 48-iki törvényekben szükséges módosításokra kerülván a sor, Deák azt javasolta, hogy az egyezkedések befejezte után határozzanak rólok s az októberi diplomáról a részletes fejtegetést, minthogy a feliratokban úgy is megtették, mellőzzék. Mindkét indítvány elfogadásával a tizenötös albizottság ezt a munkálatot befejezte. Még csak június 25-ikén d. e. 10 órakor tartott egy gyorsan összehívott ülést; ezen a munkálat végleges szövegét felolvasták, melyet Deák és Csengery 24-ikén, egy

szombati napon, reggeltől d. u. fél három óráig a legnagyobb sietséggel fejeztek be s 25-ikén d. u. már a hatvanhetes bizottság elé terjesztették.

Talán soha Deák nagyobb erélyt nem fejtett ki, mint e napokban, hogy a tizenötös bizottság munkáját befejeztesse és letegye a ház asztalára még az országgyűlés eloszlata előtt. Ugyanis a háborús hírekre azonnal szóba került Bécsben, hogy mi történjék az országgyűléssel? Deák április 24-ikén már mondta Gorovénak, hogy három nézet van: egyik szerint maradjon együtt, mások szerint napoltassék el, de a bizottságok dolgozzanak, harmadik szerint oszlattassék fel, de biztosíttassék összehívása a háború után, s ajánltassék a nemzetnek a dynastia és birodalom sorsa. A feloszlata oka, hogy sokan tartanak a képviselők részleges gyűléseitől, melyek határozatait az ország netán elfogadná; egyébaránt tébolyodott idea — tévé hozzá — akkor kérni az ország bizalmát, midőn ez a feloszlata éppen a bizalmatlanság kifejezése. Deák maga szintén az elnapolást pártolta; mert a háború bárminő menete egy második újonczozást fog kívánni, a mi törvénytelen; ezt a ház biztosan megtámadná s ő védni nem tudná, nem is akarná. Továbbá, ha többen azt fejtegetnék, hogy ez nem magyar háború s az uralkodó, mint a német szövetség tagja, kezdte, tehát a *pragmatica sanctio* alapján viselni nem is tartoznánk, sőt 61-ben ki is mondták, hogy a német szövetség háborúja nem a mi háborúnk: ki fog ezeknek ellentmondani tudni? Ha az osztrákok megveretnek, a helyzet még rosszabb: ki fogja az izgatásokat korlátozni, a fészkelődéseket féken tartani? Ezek az izgatások a háború alatt felindíthatják az országot is s akkor úgy is eloszlataásra kerül a

sor; mert ezek ellen hatni senkinek sincs elég ereje; végre a háború szerencsétlen fordulata esetén az országgyűlés esetleg oly engedményeket erőszakolna ki, mint 48-ban, s ezek tartósságában éppen úgy nem tudna bízni, mint nem bízott akkor sem s aggodalmait a következmények ugyancsak igazolták.

Ilyeket és hasonlókat Deák többször s többeknek mondott április végén; azonban pártjának főbbjei, főleg éppen azon okokból akarták az országgyűlés együtt tartását, melyekből ő az elnapolás szükségét következettette. Szerintök, ő elég hatalommal rendelkezik a közvéleménynek úgy irányítására, mint féken tartására, de csak ha az országgyűlés többségének élén áll; mert ő csakis országgyűlésen erős és befolyásos. Így gondolkozott első sorban Andrássy, de Eötvös és Gorové is. Ezért sokszor akarták ellenkező nézetre bírni, főképen azzal, hogy az ország április elseje óta úgy sem hisz a kiegyezésben; mert ha még ez a loyális országgyűlés sem tudott sikert elérni, akkor — mondák — egy sem fog, s ez a nézet a forradalmiak és emigránsok kezére adja az országot, kik Bismarck segítségével már is magyar légiót terveznek. Deák azonban csak azt ismételte, hogy ő a forradalmat úgy sem bírná meggátolni; sokszor mondta, hogy ő nem forradalmi ember, mi nemcsak azt teszi, hogy nem tud forradalmat csinálni, hanem azt is, hogy meggátolni sem tud; holott a párt az utóbbira csak őt hitte alkalmasnak.

Midőn megtörtént a házban az ínségügyben a szakadás és a háború Porosz- és Olaszország ellen megindult: a párt fejei legalább a tizenötös bizottság-munkálatát akarták volna befejeztetni az országgyűlés eloszlása előtt, s hogy addig bár, másodszer, ne

újonczozzanak. Június 17-ikén Majláth váratlanul Pestre jött, 18-ikán reggel Deákhhoz ment s azt mondta neki, hogy az uralkodó nincs ellene, ha az országgyűlés együtt marad, csak kezességet kíván, hogy semmi olyat nem tesz, a mi ellenségei előtt compromittálná. Deák előadván okait, a kezességet nem vállalta el, hanem Ígérte, hogy híveivel tanácsot tart. Még az nap többeket magához hitt s Kandó és Andrássy az elnapolás ellen, Széli József és Bezerédy László mellette szóltak. Másnap Deák, Molnár, Kemény, Gorové és a többiek, Andrássyt kivéve, a városligetben ebédelték; újra beszéltek Deákkal, de meggyőzni nem bírták. Végre Gorové szólt: De mit fog az ország mondani, hogy az országgyűlés líjra eredménytelen; mi lesz az ő irányából a háború alatt és után, melyet most még a nemzet is követ? Ha Ausztria győz, a katonai, ha legyőzetik, a forradalmi párt hiúsítja meg a kiegyezést; de a legjobb esetben is Deák s a többség vezérségének vége; részéről ő nem félne sem forradalomtól, sem invasiótól. Deák azzal fejezte be a vitát, hogy az elosztatás ellenzői beszéljenek a párttal, tudassák vele az eredményt, hogy írhasson Majláthnak, de ő felelősséget nem vállal.

Deák e beszélgetések alatt meggyőződött róla, hogy a tizenötös bizottság munkálatának el kell készülnie az elosztatás előtt; ez politikai szükség. Annál jobban boszankodott tehát Andrássyra, hogy ő éppen most gátolja meg a munkát a delegatióra beadott módosításával, melyet Andrássy június 19-ikén mutatott meg, de nagyon rossz hangulatban, Goróvénak; boszantotta úgy az elnapolás, mint e módosításnak belső kényszere. Deáknak és Andrássynak ez az izgatottsága nem maradt titok a június 20-iki és a következő napi bizott-

sági üléseken, a hol szintén sokat beszéltek az elnapolásról; azonban alig ment 21-ikén Majláth Bécsbe, meggyőződve az elnapolás szükségéről, Deák a legnagyobb erélyt fejtette ki s június 22-ikén Murányit Sennyeyhez küldte, hogy az elnapolást csak addig gátolja meg, míg a tizenötös bizottság beadja munkálátát a hatvanhetes bizottságnak. Június 23-ikán délután két órakor a tizenötös bizottság bevégezvén megállapodásait, azt határozta, hogy Deák és Csengery a végleges szöveget készítsék el 27-ikére s a nagy bizottságot hívják össze 30-ikára.

Azonban Sennyey 23-ikán délután 3 órakor személyesen tudatta Deákkal, hogy minden késő, az elnapolási rendelet alá van írva. Ekkor Deák másnap Csengeryvel bezárkózzván, a munkálat végleges alakbaöntését elvégezte, 25-ikén az albizottság elfogadta, még az nap délután a hatvanhetes bizottságnak bemutaták s ez elrendelte a kinyomatást. Így valósította meg Deák erélye a főczélt s a munkálat, mely tényleg Ausztria és Magyarország új szervezetének lett alapja, június 26-ikán már közkézen forgott, egy napon azokkal a falragasokkal, melyek a június 24-iki custozzai győzelmet adták tudtúl.

Ennek az összetalálkozásnak rendkívüli a történelmi jelentősége; Deák szokatlan erélyét a következmények fényesen igazolták. Kétségtelen, hogy lelkében mind az megfordult, a mit Gorovétól június 19-ikén hallott és annál jobban sarkalta elhatározását. Azt gondolta: ha a háború Ausztria győzelmével végződik, lesz egy fontos okmány kezökben, melyre a katonai párttal szemben hivatkozni lehet, hogy az országgyűlés a méltányos kiegyezést nem a győzelem megfélemlítő hatása alatt kívánta és határozta el; ha Ausztria

legyőzetik, senki sem mondhatja, hogy e munkát a legyőzött fél elleni túlkövetelés, mert hiszen előbb jelent meg; végül minden eshetőség közt lesz a nemzet kezében egy irányadó munkát a kiindulásra; határozatlan ötletek helyett szilárd elvekhez kötheti magát, melyek közt lesz ideje választani és kialakulhat egy egészséges nemzeti közvélemény a legteljesebb nyilvánosság mellett, akár az egyezkedni akaró, akár a reakcióhoz visszatérő Ausztriával szemben.

Valóban e munkát rendkívüli előnye, hogy oly időben készült, midőn a legtöbben azt hitték, hogy ránk nézve kedvező európai háború küszöbén állunk; midőn a második leirat óta az volt a hazai meggyőződés, hogy nem lesz kiegyezés; midőn az országban kezdett felülkerekedni a közös ügyekben a nem-engedés szelleme s Kemény és Horváth Boldizsár remény nélküli megadással folytatták a munkát; midőn Deák maga is április legelején azt mondta, hogy fönt semmit sem fognak engedni, sem megadni s nálunk olyasmiről kezdtek beszélni, hogy újra eljön a Mária Terézia ideje, Ausztria majd ránk szorul, mi pedig tetszés szerint diktálhatjuk a feltételeket.

Mindezekkel szemben a tizenötös bizottság munkája, melyben csaknem minden szó a Deák műve, a béke és meggyőződés, a nyugodt megfontolás és nem a felhevült agy ábrándja, kapkodása vagy rögtönzése. Éppen ezért nincs benne semmi ötletszerűség, semmi, a mi rögtönzött elhatározásra mutatna, s minthogy Deák tollba mondott szövege mindig oly végleges és határozott volt, melyen csak alig változtattak: kétségtelen, hogy ő Csengeryvel előre, a feliratok készítésének módja szerint, alakba öntötte az egészet, mint évek elmélkedésének leszűrődött eredményeit.

Mindez annál jellemzőbb, mert ő sem valami erős hittel dolgozott rajta. Midőn április legelején Bartalt Bécsbe hívták, azt mondta, ha el nem fogadják programját, lemond. Gorové erre azt jegyzé meg Deáknak:

— E szerint, ha Bartal lemond, tudhatjuk, hogy Bécsben semmit sem akarnak megadni.

— Igen, — felelt Deák, — ha Bartal programját el nem fogadják, tudni fogjuk, hogy semmit sem adnak; ha pedig Bartal marad, akkor is tudjuk, hogy semmit sem adnak.

Ez a kis adat egyebekkel összevetve, azt mutatja, hogy Deák, mint a múltban is mindig tette, kötelességének tartotta, a csüggedés minden belső okai legyőzésével, éppen úgy cselekedni, mintha a legteljesebb reményre volna joga. Ez az az „újra és mindig újral“ jelszó, melyet, mint legszükségesebb izenetet küldött vérmes és ezért nagy reményekre buzduló, de hamar kétségbeeső nemzetünknek már első követjelentésében s azóta szóban és példában mindig, minden szükséges alkalommal.

Deák már június 23-ikán délután megtudván Sennyeytől, hogy az országgyűlést haladék nélkül elnapolják, rögtön megállapodott a leirattal szemben a jegyzőkönyvi nyilatkozat tartalmában. Ezt már másnap közölte a határozatiakkal, kik tanácskoztak róla s nem fogadták el. Erre Deák most már el is volt készülve, csak attól tartott, hogy a szélbaliak ártalmas vitát fognak kezdeni. Deákkal előre tudatta Sennyey azt is, hogy a házban kémek lesznek s ha a leiratra ingerültség keletkezik, vagy a kormány megtámadtatik, Bécsből sürgönyileg fognak a bezárásról intézkedni. Deák maga mondta utóbb, hogy 25—26-ika közt egész éjjel nem aludt s csak midőn 26-ikán

délelőtt Nyáry hírül hozta, hogy Tisza előadja külön javaslatukat, de vita nem lesz, derűt fel arcza s többek előtt dicsérte Tiszát és Nyáryt, hogy elejét vették a vitából eredhető bajnak.

Gorové azt hiszi, igen helyesen, hogy Sennyeynek zsebében volt a bezáró parancs is és csak azért szolt kémekről Deáknak, hogy a felelősséget magáról elhárítsa. Elég az, hogy a 26-iki ülésen minden simán folyt le. Szláv József áthozta a custozzai győzelem napján, 24-ikén kelt leiratot, Tóth Vilmos mély csendben felolvasta; utána sem hallatszott tetszészaj vagy zúgás. Egyébként az irat nem rideg, nem is áll csak pár sorból; megmagyarázza a kényszert, mely a háborút felidézte; elismeri az ország részéről a bizalomnak és kölcsönös érdekeknek megértését, a készséget a közviszonyok rendezésében; meglelégedéssel szol a külső viszonyok által meg nem zavart következetes munkásságról; majd megemlítvén a háború okait, egyedül ezt adja az országgyűlés elnapolásának okául, reméltetve mielőbbi megnyitását s az uralkodó által kezdett egység művének befejezését.

Pár perecz szünet következett. Most Deák szolt röviden, higgadtan. Ez az elnapolás — szolt — nem az évi ülészak bezárása; ez törvénybe ütköznék; csak ideig való elnapolás, mihez az uralkodónak törvényes joga van; tehát óvásnak helye nincs. De jegyzőkönyvi kijelentést helyeselné s ezt fel is olvasta, melyben ismételjék az elnapolásról szoló nézeteket; fejezze ki a ház óhaját a háború szerencsés befejezésére nézve; jelentsék ki fájalmukat felirataik sikertelenségén, állhatatos ragaszkodásukat a bennök kifejezett elvekhez s végre mondják ki, hogy kívánságuk és reménységök az alkotmány minél előbbi visszaállítására.

Ekkor Tisza adta elő az összes baloldali árnyalatok nevében erősebb, élesebb s a jelenlegi kormány alkotmányellenes működését elítélő, de lényegében a Deákéval azonos tartalmú jegyzőkönyvi kijelentését. Ekkor a ház egyszerű szavavással, mintegy kétharmad többséggel elfogadta Deák szövegét sajejegyzőkönyvHITELESITÉSE, meg az elnök pár búcsúszava után eloszlott.

Délután öt órakor a jobb közép mintegy kétszáz tagja gyűlt össze az Európában, hogy elbúcsúzzék Deáktól. A párt szónoka Somsich Pál volt, a ki különösen azt a bölcseséget emelte ki, melylyel szélsőségeket egyesíteni, ellenszenvet kibékíteni bírt és csak egyedül ő bírt; továbbá kiemelte kedélyes jóságát, szelíd bánásmódját a párt minden tagjával, „melylyel lelki tehetségei hatalmát senkivel se érezte úgy, hogy midőn meghajlott szellemi felsőbbsege előtt, ezt önként és örömmel ne tehetne volna, a nélkül, hogy magát megalázva érezné“. Végül hitét fejezte ki, hogy vele a kiegyezés nagy műve sikerülni fog, „nélküle nehezen“.

Deák szerényen utasította el a kitüntető szavakat. „Nem ő áll felettök; a törvény és igazság az, mely vezette mindnyájukat s ő és a párt csak azt akarták és akarják, mit törvényadta jogaink s az igazság követel.“ Ezután Somsich és Deák az elnököt, Deák a két alelnököt köszöntötte s végül még gyűjtést rendezvén Hugó Károlynak, tömegesen kísérték el Deákat az Angolkirálynőbe, a hol egyenként kezét fogva velők, a viszontlátás óhajlásával és reményével búcsúzott el. „Egy hangos éljen — a szabad ég alatt! — s azután szétoszlának“; de mint egy egykorú följegyzés mondja, „csüggedt fejjel és csüggedt szívvel“.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Kiegészítési kísérletek 1866 nyarán.

HANGULAT AZ ELOSZLÁSKOK. — A HÁBORÚ. — A HÁBORÚ MIATTI HANGULAT ÉS DEÁK. — PUSZTA-SZENTLÁSZLÓRA MEGY. — A CONSERVATÍVEK TERVE. — A PESTI NAPLÓ CZIKKEI. — DEÁK ÉS ANDRÁSSY BÉCSBE HIVATNAK. — DEÁK BÉCSBEN. — ANDRÁSSY BÉCSBEN ÉS DEÁKNÁL. — DEÁK NÉZETE. — ANDRÁSSY ELŐTERJESZTÉSE. — KÜLÖNBÖZŐ TERVEK. — A CONSERVATÍVEK TERVE. — TISZA CZIKKEI. — ÉRTEKEZLET BÉCSBEN. — ANDRÁSSY ELVEI. — A BÉCSI KORMÁNY KIFOGÁSAI. — LÓNYAY LEVELE DEÁKNAK. — ÉRTEKEZLET BÉCSBEN. — ANDRÁSSY KIHALLGATÁSON. — ANDRÁSSY DEÁKNÁL. — LÓNYAY KIHALLGATÁSON. — ANDRÁSSY S A BÉCSI ÚJABB ÉRTEKEZLETEK. — ANDRÁSSY SZÖVEGE A HADÜGYRŐL. — LÓNYAY SZÖVEGE A TÖBBI KÉRDÉSBEN. — SIKERTELENSÉG. — A PESTI NAPLÓ CZIKKEI. — ANDRÁSSY ISCHLBN. — A KÖZHANGULAT. — GHYCZY CZIKKEL. — KUNÁGOTAI. — KEMÉNY ZSIGMOND VÁLASZA. — ÚJABB ÉRTEKEZLETEK. — A SIKERTELENSÉG FŐOKA. — KEMÉNY ZSIGMOND ÚJABB CZIKKE. — BEUST S AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÖSSZEHÍVÁSA. — DEÁK PESTRE ÉRKEZIK. — MEGMENTI A HELYZETET. — DEÁK VÁLASZA A SZEGEDI KÜLDÖTTSÉGNEK.

Noha a szétoszló képviselők a közeli viszontlátásra vettek búcsút, belső meggyőződésök az volt, hogy országgyűlés sokáig nem lesz. Szász Károly azt mondja, hogy akkoriban mindenki a háború kimeneteletét így gondolta el: Ausztria győzni fog Olaszországban, odaadja mégis Velenczét, melytől úgy is szabadulni akar; de feltétlenül legyőzi a poroszokat, visszanyeri teljes befolyását Németországban, visszatartat minden nemzeti követelést, kezdve Magyarországon, a hol az alkotmány úgye csak ott áll,

mint 61-ben, ha más is a mindent megtagadó hang. Legelőbbrelátó politikusaink véleménye is egy katonai uralom volt s az egyik azt mondá az eloszláskor: „értünkre nem lesz több országgyűlés“. És ha Ausztria győz, sokáig nem is lett volna; ez majdnem bizonyos.

Azonban a gondviselés másképen rendelkezett. Június 12-ikén Ausztria visszahívja berlini nagykövetét, június 17-ikén megjelenik az uralkodó hadikiáltványa a poroszok s 18-ikán a porosz királyé Ausztria ellen, ezt követi június 20-ikán az olasz király hadizetete s már 22-ikén a két porosz hadtest átlépi a cseh határt. Most az események rohamosan követték egymást: június 24-ikén történt a custozzai győzelem; e napról kél előleges megállapodás szerint az országgyűlés elnapolásáról a leirat, tehát nem a győzelem hatása alatt, mint némely történetírónk sejteti; már 29-ikén Csehországban mind a három porosz hadtest egyesülvén, nyomon követi a Königrätz-felé visszavonult ausztriai sereget; július 3-ikán megtörténik a csata Königrätznél (Sadova) az ausztriai sereg teljes vereségével; július 4-ikén az uralkodó átengedi Venczét a francziáknak, július 7-ikén egy teljesen hatástalanul maradt manifestumot ad ki a magyarokhoz, hogy a megtámadott birodalom védelmére önként siessenek a zászlók alá; július 10-ikén összes népeihez egy másik manifestumban a birodalom hatalmi állásának fentartását ígéri s kitartásra buzdítja őket; ugyan e napon a várnégyszöget és Venczét kivéve, kivonja seregeit Észak-Olaszországból s a Dunához rendeli; 14-ikén a poroszok benyomólnak Jetzelsdorfnál Alsó-Ausztriába.

Ily körülmények közt a császárné július 9-ikén

Budapestre jött, meggyőződést szerezni a dynastia iránti hangulatról. Félnégykor érkezett meg s a fogadtatás éppen oly szívélyes, mint résztvevő volt. A ház elnöke, a Pesten volt képviselőkkel együtt, szintén megjelent; ott volt Deák is, ki ezt mondta: „Gyávaságnak tartanám elfordulni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, miután elébe mentünk akkor, midőn a dynastia dolgai jól állottak“. A császárné július 11-ikéig időzött Pesten s főképen a sebesültek látogatásával foglalkozott. A látogatás eredményének legjobb bizonyítéka, hogy 13-ikán estére már gyermekeivel együtt jött le; ekkor a fogadtatás még ünnepebb volt, Deák azonban nem vett részt benne.

Az ország hangulata már sokkal kedvezőtlenebb volt. A június 27-iki helytartótanácsi rendelettel megkísérlett második újonczozás nem sikerült; július 13-ikán ezt önkéntes beállításra és toborzásra változtatták; de a „gyors puska“ iránti rémület, a mint a porosz első ismétlőfegyvereket nevezték s az egész hadvezetőségbe vetett bizalmatlanság, melyről egész legendák kerengtek az országban, ezt is meghiúsította. A hangulat kezdett forrongó lenni; jóslatok szállongtak a Deák-párt bukásáról. Gorové szerint maga Deák beszélt július 10-ikén, hogy töméntelen felszólítást kapott. Egyik azt mondja, hogy álljon a dolgok élére, segítsen a kormányn, a nemzet követni fogja; ez által döntő befolyást nyer az ügyekre s a magyar kérdésben. Másik azt mondja: álljon az ügyek élére, követelje az országgyűlés összehívását; ez szabja meg a kiegyezés feltételeit még egyszer s ha nem teljesítik, a nemzet tudni fogja, mit tegyen. — És ha a békét nálunk nélkül megkötik, — feleléi ezeknek Deák, — s Ausztria ismét 300,000 katona felett fog rendel-

kezni: hogy fogod te vagy én vagy akárki kivívni azt, a mit követelnénk?

Gorove legalább arra akarta rábírní Deákot, hogy maradjon Pesten; az uralkodó bizonyára lejön, lehetetlen, hogy tanácsát ne kérje s a nemzet még rosszabb néven venné, mint a tavasszal, ha nem kérné.

— Az meglehet, — felelé, — de én oly tanácsokat adnék, melyekről előre tudom, hogy nem fogadná el. „Az ő ítélete saját magáról ez: a mostani események a magyar ügyet az európai viszonyokkal kapcsolják össze; én ezeket nem ismerem; én csak a magyar törvényeket ismerem, a mai pillanatban nem vállalkozhatom a vezetésre.“ Tehát minél forróbb kezdett lenni a hangulat, ezt annál veszélyesebbnek s magát annál kevésbé tartotta vezetőül alkalmasnak. Ezért július 15-ikén a közvárakozás ellenére Pusztá-Szentlászlóra ment.

A távozásra volt azonban más oka is. Ugyanis e napokban a magyar kormány körében újra előtérbe lépett a teendők kérdése s egy conservatív felelős kormány kinevezése iránt Bécsben a legjobb hangulat kezdett uralkodni. Meg akarták tehát nyerni Andrássyt és Deákot, hogy őket ebben és a kiegyezésben segítsék s Lónyay Menyhért ki is volt jelölve a Majláth-Sennyey-Bartal minisztérium egyik tagjaként. Sennyey felhatalmazás alapján beszélt is Andrássyval július 9-ikén s megkérdezte programját. Andrássy erre azt felelte, hogy ennek első pontja a conservatívek visszavonulása s helyökbe Deák lépése; akkor a dolog menni fog. Ámde Sennyeyék a szabadelvűek támogatását nem így értették, a kiegyezést ők akarták megcsinálni; ebben azonban Andrassy a támogatást meg-

tagadta. Deákkal Lónyay beszélt, ki azt felelte, hogy ő egy ily minisztériumot támogatni ugyan nem, de támadni sem fog; egyébként marad azon elveinél, melyek a tizen ötös albizottság munkájában le vannak téve; de annál inkább sietett falura, mert e combinatiókban nem láthatott egyebet, mint a munkálat veszélyeztetését. A conservatívek most újra várakozó állásba vonultak; meg kívánták várni a köszöbön álló békekötést s a nyugalmat, melyben újra a kevéssé engedni akarás fog felülkerekedni és akkor kívántak ismét előlépni. Ez volt a helyzet, mialatt a Deák-párt főbb tagjai attól tartottak, hogy a párt szétbomlik, tekintélyét e tétlenség lejárhatja s a nemzet egy új forradalom felé hajtatik.

Ekkor július 16-ikán Deák tanácsából a *Pesti Napló* megint vezércikket írt a helyzetről s a helyes irányról. E szerint a birodalom végveszélyben, hazánk kétes jövő előtt áll; minket a történelmi szükség s a végzet kapcsolt össze; a birodalom sorsa tehát visszahat hazánkra is. Milyen lesz ez a visszahatás, nem tudjuk; de éppen ezért óvakodni kell akár az elbizakodás túlzásától, akár az aggályoskodás tétlenségétől. Az egyetlen helyes tér a szerződések, a jog, a törvényesség; ezekben megtalálni azt az erőt, melyből a szövetségi összeköttetés támogatást, a haza biztosságát nyerhet. „És ez az óhajtás gyors kielégítést vár. A birodalom veszélyes helyzete halogatást nem tűr“. Magyarországra erőt azonban csak a parlamentáris kormány önthet és az, ha ezáltal cselekvési szabadságát visszanyeri. Ez volt Deák izenete nemzetéhez s az uralkodóhoz. Effélet írtak ekkor az összes főbb magyar lapok. Másnap a *Pesti Napló* egyenesen megmondta azt is, hogy a jelenlegi kor-

mánynak okvetetlenül vissza kell vonólnia, szerepét eljátszta siker nélkül; vele egyezkedésnek, egyesülésnek helye nincs; kötelessége csak egy: helyet adni másoknak s egyetlen polgári erény várakozik rája: ha a valódi férfiakat azonnal kijelöli az uralkodónak.

Mindebből nagy mozgás támadt. Már július 15-ikén Bécsben egymást érték a kihallgatások; délután minisztertanács volt, Sennyeyt Bécsbe hívták. Ezeknek eredménye lett, hogy az uralkodó Deákot Majláth György és Andrásyt báró Sennyey útján szintén Bécsbe hívatta. Deákhhoz a levelet július 17-ikén Szegedy György, magyar cancelláriai hivatalnok és Majláth rokona, vitte el Puszta-Szentlászlóra. Estve kilencz óra felé érkezett meg. Deák elkomolyodva olvasta Majláth levelét, aztán odaszólt környezetéhez, hogy Bécsbe hivatja az uralkodó s tehát reggel indul. Szent-Mihályon ült vonatra, Szegedy Zala-Egerszegen, s megbeszélték, hogy idegenek előtt találkozásukat véletlennek fogják feltüntetni. Bécsűjhelyen Deák leszállt a vonatról, megmondta, hogy Meidlingben marad s lakását dr. Ferenczi néven táviratozza meg; csak azt kérte, hogy legyen másnap korán a kihallgatás, mert vissza akar azonnal indulni. Szegedy már 18-ikán estve Meidlingbe ment, hol Deák a Hasé-fogadóban (I. em. 2. sz.) lakott és mint Majláthnak június 17-ikén írta, nem akart s nem is érintkezett senkivel.

A kihallgatás ideje 19-ikén reggel hét órára volt kitűzve. Deák egyfogatú bérkocsin hajtatott a Burgba s a kihallgatás háromnegyed órát tartott. Majláth beszélt utóbb, hogy ő felségének nagyon jól esett Deák e nevezetes mondása: „hite szerint, a magyar nemzet Königggratz után is csak azt követeli és semmivel sem többet,

mint Königsgratz előtt“. Mondják, hogy az uralkodó részletesen szolt a hadsereg harczképességének meggyengüléséről is és Belcredi tanácsára kérdezte Deáktól, hogy vajjon egy nyílt felhívás a nemzethez, nem ismételtethetné-e meg a Mária Terézia idejében történeteket? Deák kevés habozás után nyíltan szolt, hogy erről nem biztosíthatja; mert az ország kimerült, elkeseredett s a tavaszi fagy miatt a 63-ikén is nagyobb nyomor fenyegeti. Előbb a nemzet megingott bizalmát kell visszanyerni s ez csupán jogainak megadása által gondolható. Ő csak a békekötést ajánlhatja minél előbb s a rendszerváltozást addig nem vélné helyesnek, mert a nemzet csak a vereség miatti kényszert látná benne; de a béke után ez volna az első teendő. Ekkor azt kérdé az uralkodó, hogy kész volna-e kormányalakításra? Deák azt felelte, hogy kora miatt semmiesetre sem, a kormányba sem lép be; Andrásst ajánlta maga helyett, de kijelentette, hogy azt a kormányt, mely a tizenötös bizottság munkálatának elvei alapján áll, támogatni fogja.

A Burgból a magyar cancelláriába ment, Majláthtal és Belcredivel beszélt. Belcredi szintén előhozta, hogy nem lehetne-e Magyarországon másodszor újjenezozni? — Deák, a ki egyszerre átlátta a helyzetet, egész hidegen felelte: Nem, mert nálunk Magyarországon az anyák egy évben csak egyszer szülnek. A beszélgetés után egyenesen a vonathoz hajtattott s mint július 24-ikén gyámleányának írta, csak négy órát töltött Bécsben, 19-ikén este újra otthon volt. Az uralkodó ez alkalomból' Andrásst háromszor is fogadta s órákon át tárgyalt vele; kihallgatta a Reichsrath több tagját is. Andrassy ugyanazt mondta, mint Deák, csakhogy ő a rendszerváltozást azonnal végre-

hajtotta volna; a békekötés előtti idő talán nem a legalkalmasabb, mégis ez ajánlható, mert Magyarországon nem hisznek benne s annál nagyobb örömet okozna; erős fegyver volna az új szabadelvű kormány kezében is, mert a nemzet kizártnak fogja látni a conservatívek visszatértét; aztán nem mondhatnák azt Magyarországon, hogy az uralkodó inkább békét kötött a vesztett csaták után, mintsem helyreállította volna az alkotmányt; Magyarország kielégítése pedig nagy súlyú lenne a békekötés mérlegében; el kell fogadni nyíltan és határozottan a dualismust; két vezérnemzet van: a német és magyar; rajtok alapít meg a birodalom s rajtok építhető újra fel. Deák válasza az uralkodó kérdéseire legjobban kiviláglanak Andrassy július 28-iki jelentéséből, a kit az uralkodó megbízván, hogy Deákkal értekezzen, elment hozzá Pusztaszentlászlóra, onnan 27-ikére Pestre s még az nap Bécsbe utazott. Az uralkodó nevében e kérdéseket intézte Deákhhoz: miként gondolja ő Magyarország viszonyát a monarchia többi részeihez és egy magyar minisztérium esetleges kinevezése miféle biztosítékokat ad ő felsége s az összbirodalom érdekeire nézve?

Senki sem fejezhette volna ki nézeteit világosabban, mint ő; — felelt Deák — ezek a közös viszonyokra nézve benne vannak a tizenötös bizottság munkálatában; tehát új szövegezésök felesleges volna. Ezekhez az elvekhez föltétlenül és változatlaní ragaszkodik; belőlök következik a birodalom két felében két felelős kormány és egy közös minisztérium. A magyar felelős minisztérium feladata volna: a) a tizenötös bizottság munkálatának elveit az országgyűléssel megszavaztatni; b) a 48-iki törvényeket megváltoztatni a

nádorra, a nemzetörségre s az országgyűlés föl nem oszlathatására nézve, ő e feladatokban az így kinevezett kormányt feltétlenül támogatná s bízik, hogy ennek ezeket keresztülvinni nem lesz nehéz, föltéve, hogy oly férfiakból áll, kik a jelenlegi parlamenti többségnek s az országnak bizalmát bírják, és az uralkodó bizalma s állásuk törvényessége által rendelkeznek az eszközökkel, hogy a nemzetet a korona és az uralkodó személyének érdekeihez kapcsolják.

Midőn Andrassy e rövid jelentést személyesen átadta az uralkodónak, közben 21-ikén megtörtént a lissai tengeri győzelem az olaszok ellen s 25—26-ikán megkötetett a fegyverszünet az olaszokkal és Poroszországgal. A helyzet tehát Ausztriára valamivel kedvezőbb lett. Andrassy újra előadta érveit a foederalismus ellen s a dualismus mellett hivatkozott Deák helyeslésére; a fegyvernugvás szerinte legalkalmasabb volna az alkotmány helyreállítására, mert hazánkban úgy is azt hiszik, hogy a béke után semmi sem fog megadatni, tehát annál nagyobb lesz a lelkesedés; e mellett most az uralkodó szabadakarátának fogják felróni, utóbb, mert hiszen úgylis helyre kell állítani az alkotmányt, azt a kényszerhelyzetnek fogják tulajdonítani; az országgyűlés sem kezdhetne a minisztérium kinevezése előtt egyébbe, s akkor vagy kénytelen lesz az uralkodó engedni, vagy új választást rendelni el, de az új ház nem lesz ily békés; továbbá az európai helyzetet a megkötendő béke nem állandósítja, a birodalom rendezése mindenképen elodázhatatlan, ez pedig csak Magyarország kibékítésével gondolható.

Az uralkodóra mély benyomást tettek Andrassy fejtegetései és Deák Bécsbe hívása, meg az ezt követő

tárgyalások annyira megértnek mutatták a kérdést, hogy a közvélemény szószerint naponként várta a minisztérium kinevezését. Andrassy is meg volt győződve rövid ideig, hogy ez sikerülni fog; sőt maga is foglalkozott miniszteriális tervekkel s Deák beleegyezésével felszólította Tiszát és Ghyczyt, hogy tárczát vállaljanak; de ők annál inkább vonakodtak, mert a kiegyezés őszinteségében nem hittek, s Tisza fellépte augusztusban a tizenötös bizottsági munkálat ellen minden egyesületi tervet meghíúsított. De meghíúsult a felelős kormány kinevezésének reménye is. Bécsben kevés-
 sel utóbb újra foederalistikus tervek léptek előtérbe s augusztus első felében bejárta a lapokat az a hír, hogy három, a magyarral egyenjogú országgyűlésben fogják a Lajthán túli tartományokat egyesíteni és a közösügyeket megint valami központi parlament által akarják tárgy altatni. Az *Oesterreichische Zeitung* pár lándzsát is tört az eszme mellett; de már augusztus közepére letettek róla s megint a szűkebb Reichsrath összehívásában nyugodtak meg. Ezalatt a magyar kormány a minisztérium kinevezését újra oly alakban tervezte, hogy legyen ugyan „felelő“, de nem „parlamentáris felelős“ s ne függjön tehát a parlamenti többségtől vagy szerintök, más szóval a club-uralomtól. Erről a kérdésről a *Pesti Napló*, *Magyar Világ* s a *Hírnök* elég kiterjedt vitát folytattak július második és augusztus első felében. Utóbbiak még mindig azt írták, hogy a felelős kormány nem egyeztethető össze sem a *pragmatica sanctio*val, sem a nemzet által elismert közösüggyekkel.

Lényegében azonban a kérdés egy tárgyi és egy személyi körülményre korlátozódott. A tárgyi az volt, hogy a bécsi kormány, beleértve a magyart is, azon

gondolkozott, hogy miként és mennyit lehetne a tizenötös bizottság munkálatából lealkudni; a személyi az volt, hogy a conservatívek miképen tarthatnák meg helyöket egy magyar önálló minisztériumban, mely most már Andrássyék nélkül gondolható nem volt s miként vihetnék keresztül a kiegyezést a Deák-párt segítségével úgy, hogy a helyzet urai ők maradjanak? E szerint Bécsben előbb akarták volna elvégezni a tizenötös bizottság munkálata felett az országgyűlési alkut s csak azután kinevezni a minisztériumot. Ez, mint Lónyay sejtí, Sennyey álláspontja volt. Majláth most már nem bánta volna, ha azonnal kineveztetik s augusztus első felében annyira el volt a visszavonulásra készülve, hogy erről és a minisztérium nézeteltéréseiről a lapok írtak.

Természetesen Königgratz után a tizenötös albizottság munkálata, a meddig Bécsben még úgy a déli, mint északi harcztéren a háború folytatására gondoltak, kedves és elfogadandó adománynak látszott; de a fegyverszünet után s a biztosított békealkudozások alatt elfogadni már soknak látszott; szerettek volna több befolyást őrizni meg a magyar ügyekre, mint ez engedi, s e tekintetben Andrassy és Lónyay tapasztalata szerint, mondhatni, naponként változott a kormánykörök hangulata és álláspontja.

Ezalatt augusztus első felében, minek tervszerű összeesése a bécsi újabb foederalistikus irányzattal nagyon is szembeötlő, Tisza nyolcz czikket írt a Bonban a tizenötös albizottság többségének munkálatáról s a kisebbségnek főleg a közösügyek kezelésére nézve eltérő különvéleményéről. Kiindulása az, hogy abban a munkálatban hazánk törvényes függetlensége meg van csonkítva s a személyes unió kapcsolata egy,

noha igen szűk körre szorított és igen laza szövetségi viszonynyá átalakítva. Ennek következtében elhatározó súlyú ügyek teljesen kivonatnak a magyar országgyűlés hatásköréből s a delegatiók ránk nézve bizonytalan szótöbbségétől függnék, melyek nem parlamentáris alapon működnek s nem parlamentáris miniszterek által kezeltetnek. Egyszersmind, noha a kisebbség véleményét jobbnak tartja, mert megőrzi az ország és fejedelem közti régi alkotmányos viszonyt s kizárja a közös tárgyalás foederalistikus elvét: nemcsak nem tartja csalhatatlannak, de nem is kíván hozzá feltétlenül ragaszkodni. E czikkek kifejezik tehát a különvélemény elejtésének s egy újabb megoldásnak tervét.

Ily viszonyok közt hívta fel Sennyey az uralkodó rendeletéből Andrássyt közös tárgyalásokra újra Bécsbe, a ki az anyagi ügyekre tekintettel még Lónyayt kívánta maga mellé. Andrássynak egy fejdaganata miatt, az augusztus 16-ikára tervezett értekezlet csak 21-ikén kezdődött el. Lefolyását Lónyay feljegyzéseiből ismerjük.

Az első értekezlet a magyar cancelláriában augusztus 21-ikén esti hét órától majdnem éjfélig tartott; jelen voltak Andrássy, Lónyay, Belcredi, báró Hübnér, Majlátk és Sennyey. Alapú a tizenötös bizottság munkálata szolgált s végeredménye az volt, hogy Belcrediék megígérték kifogásaik írásba foglalását; a benyomás pedig az, hogy Belcredi szeretné az uralkodó előtt az egészet kivihetetlennek tüntetni fel; foederalistikus elvei következtében állandón éppen azt a történelmi alapot hangsúlyozta, melyre Andrássy a magyar kérdésben hivatkozott. Andrássy álláspontja általában ez volt: a) A tizenötös bizottság munkálata az

engedményeknek az a maximuma, a mennyit az országgyűléssel s a nemzet közvéleményével el lehet fogadtatni; b) Ha ő magyar felelős kormány alakításával bízhatnák meg, feltételei: a fejedelem határozott bizalma, a Lajthántúli országok oly alkotmányossága, hogy velők a közös ügyekben tárgyalni lehessen; ott is álljon a minisztérium azonos elemekből és nem demokratikus irányú férfiakból, belügyeinkbe ne avatkozzék, de legyen a közös érdekekre közös irányú, legyen hajlandósága a deficitznek még heroikus szerekekkel való megszüntetésére is. c) Hazánkban az alkotmány állítassák helyre azonnal s a bizalom felébresztése által adassák meg a kormánynak a lehetőség, hogy népszerű legyen, éppen ezért kizárólag a többségből kell alakúlnia s fusio a conservativekkel lehetetlen.

A közben eső időt augusztus 25-ikéig a magyar államférfiak külön tanácskozásai s a Belcrediék megállapodásai foglalták le. Mindezekből látható, hogy mindig ugyanazok a kérdések álltak előtérben: a katonai és államadósági kérdés, a vám- és kereskedelmi érdekek. E közben történt augusztus 24-ikén, hogy egy alkalommal Andrassy Schönbrunnban a parkban sétálván, az uralkodó egyenesen hozzá ment s a többek közt azt mondá, hogy a magyar kérdés megoldását most nem látja oly nehéznek, nehezebb a Lajthán-túliakkal rendbe jönni.

Augusztus 25 ikén báró Hübnernél végre egyenként tárgyalták a Belcrediék kifogásait. Ezek vonatkoztak a tizenötös albizottság munkálatának 11—12, 19, 57, 61—64-ik pontjaira. A 11-ikben „a magyar hadsereg“ kifejezést nem találták az egységes hadsereg fogalmába illőnek; a 12-ikben a hadkiegészítés és szolgálati idő egységét, mint a hadsereg szükségét.

egységének feltételét kívánván, kifogást tettek úgy az újonczállításnak, mint a katonaság elhelyezésének az országgyűlés számára fentartott jogára nézve; a 19-ikben, mely közmegegyezéssel a közbeneső vám- és zárvonalaknak „jövőre“ föl nem állításáról intézkedik, kifogást tettek e negatív meghatározás ellen, mely az akkori status quo-nak csak jövő alkutól függő fenmaradását fejezi ki, holott a vámközösség nemcsak jelenleg, hanem jövőre is, külországokkal szemben a monarchia anyagi érdeke; az 57-ik pontban, mely a kezelésmód megállapítását egyezkedésre bízza, az államadóságok esetleges megosztásának és külön kezelésének elvét vélték törlendőnek; a 61—64-ik pontban, melyek kereskedelmi ügyekben a szövetségi viszony megállapítására vonatkoznak, a status quo és vámközösség elvét kívánták volna kiindulásul vétetni; végül az átmeneti időszakban az adó-, vám- és közlekedésügyekre, továbbá a nemzeti bank privilégiumára nézve a statusquot fenn kívánták tartani.

Ezekben tehát nemcsak felvilágosításokról, hanem módosításokról is volt szó. Legtöbbje nem lett volna éppen legyőzhetetlen akadály, azonban végleg lehangolta az értekezletet az, midőn Andrassy a kormányalakításról előadta fentebbi feltételeit; mert ez egyenesen önvédelemre hívta ki a hatalom birtokosait. Andrassy és Lónyay távoztával Belcrediék tehát tovább is együtt maradtak; Andrassyék pedig elhatározták, hogy Lónyay megírja a történeteket Deáknak s írásbeli válaszuk megadása előtt Andrassy újra lemegy hozzá Pusztá-Szentlászlóra.

Lónyay hosszú levelét, melyben a Belcrediék által kifogásolt pontokat is megírta, augusztus 26-ikán Horváth Boldizsár vitte el Deáknak, megjegyezvén,

hogy többnyire oly dolgok ellen tettek kifogást, melyek nem voltak benne a tizenötös bizottság munkálata azon eredeti szövegében, mely egyenesen Deáktól ered, viszont a vám- és kereskedelmi ügyben a Lónyay, Hollán és Fest eredeti fogalmazványa nem okozott volna nehézséget. Ez mind igaz, ezzel hatni akart Deákra; de igaz az is, hogy éppen ezek a javítások a nemzeti jogok lényeges elveit fejezték ki.

Másnap Andrássy báró Hübnerrel értekezett. Ekkor újra kitűnt úgy az ő, mint Sennyey észrevételeiből, hogy a legnagyobb nehézséget a hadügy, tehát a két első kifogás okozta, mire Andrássy megjegyezte, hogy az újoncz-megajánlás mindig gyakorolt jogáról a nemzet lemondani sohasem fog; de lehet úgy szövegezni, hogy a hadsereg harczképességét ne akadályozza. Hübner jelezte, hogy az új minisztériumban az uralkodó Majláth Györgynek szánta a személye melletti miniszterséget, mire Andrássy azt felelte: jó, de akkor alakítsa ő felsége az egész minisztériumot hasonló elemekből. Azt is mondá Hübner, hogy Sennyey, saját kijelentése szerint, minden állásáról lemond, ha az uralkodó túlmegy az általok ajánlt engedményeken.

Lónyay a Belcrediék kifogásaira még az nap papírra vetvén feleletét a kereskedelem és vám- s az államadósságok kérdésében, több napra fiához, Hallba utazott. Andrássy augusztus 27-ikén kihallgatáson volt az uralkodónál; előadta a történetet s hozzátette, hogy mielőbb a módosításokról bármí Ígéretet tenne, Deákkal kell beszélnie; mert a mit ígór, azt aztán nemcsak politikai, hanem becsületbeli kötelezettségként ígéri meg; ez pedig lényeges rá nézve, mert véghetetlenül sokat tart szavára s mert semmitől sem

fél annyira, mint hogy ő felsége még egyszer csalódjék. E mellett lényeges, hogy a minék keresztülvitelét megígéri, ne mint az uralkodó parancsát hajtsa végre, minék úgy sem volna haszna, hanem mint saját meggyőződését és a nemzet többségének akaratát; mert a jövő nyugtalanságaiban csak erre lehet építeni.

Andrássy augusztus 27-ikén Pestre, 29-ikén Pusztaszentlászlóra ment, a hol Horváth a Lónyay levele alapján már pár nap óta tanácskozott Deákkal. Deák nehézként látta ugyan a helyzetet, de nem megoldhatatlannak; Lónyay észrevételeit többnyire helyeselte, sőt miniszteri tervekbe is bocsátkozott, Tisza cikkeit pedig rosszalta.¹

Augusztus 30-ikán Lónyay újra Bécsben volt s az uralkodó kihallgatáson fogadta. Azt kérdezte, hogy hiszi-e a Deák-párt többségben maradását? nem gondolja-e, hogy a határozati párt erőben és számban növekedett? Lónyay azt felelte, hogy nem valószínű s ha a törvényesség az országgyűlés előtt visszaállítatik, mindenesetre a Deák-párt lesz többségben. Ekkor újra hangsúlyozta az uralkodó, hogy a főkérdések, melyekben a részleteket is ismerni akarja, a had- és pénzügy; ha a birodalom állására nézve ezeket sikeresen megoldják, a többi „természeteszerűleg meg van oldva“. Szóba kerülvén, hogy Andrássy Deákhhoz ment, az uralkodó kissé élénkebb hangon szólt: „Deák derék ember, bizalmam van benne

¹ E névsor szerint Andrássy kormányelnök, gróf Festetics György király melletti, gróf Mikó Imre a miniszterek egyike, br. Eötvös vaUás- és közoktatási, Horváth Boldizsár igazságügyi, Lónyay pénzügyminiszter, Zeyk belügyi, Hollán honvédelmi államtitkár, Somsich Pál házelnök, Gorové alelnök lett volna.

becsületes, okos embernek tartom. Er meint es ehrlich, nur weiss er die Verhältnisse der Monarchie nicht genug zu würdigen; alles betrachtet er vom juristischen Standpunkte aus“. Ez arra mutat, — mond Lónyay — hogy (a conservatívek) erősen informáltak Deák ellen.

Augusztus 31-ikén Bécsbe ment Andrássy is és szeptember elsején délelőtt megírta válaszát Belcrediék észrevételeinek két első pontjára. Délután két órakerüléskor újra közös értekezlet volt s az újonczállítási kérdésében Belcredi és Andrássy összetűzött; Hübner szakította meg a vitát, azt mondva, hogy erről a jogról a lemondást Majláth és Sennyey sem tartják kivihetőnek. Így végimentek alig két óra alatt az egészen s másnap Andrássy átadta a választ írásban is Hübnernek. Ennek célja első sorban felvilágosítás és magyarázat, tehát az aggodalmak eloszlatása volt. Fontossá különösen az teszi, hogy Deák is tudván róla, az ő beleegyezésével készült. A „magyar hadsereg“ kifejezésről a 11-ik ponthoz azt jegyzi meg Andrássy, hogy az nem törvényjavaslat; tehát nem tartja időszzerűnek e kifejezésért a vitát, mely csak a régi törvények latin kifejezésének fordítása. Majd a törvény szövegében a kizárólagos súlyt azokra a kifejezésekre kell helyezni, melyek a hadsereg egységéről szólnak, a mennyiben bennök nemcsak az egységes vezénylet, vezérlés, hanem az egész hadsereg belső szervezete is közösnek, azaz ő felségének van fenntartva.

Ebből látható Andrássy célja. Tudjuk a vitából, hogy ellenkezőleg, „a magyar hadsereg“ kifejezés lényeges kiegészítése, elvi kibővítése volt Deák eredeti szövegének éppen úgy, mint az, hogy a had-

sereg közössége s a fenti felségjogok e gyakorlata, Tisza indítványa folytán, éppen a közös tárgyalások kizárása végett nyerték ezt a szövegezést, inkább akarván régi törvényeink szerint a királyra ruházni e jogokat, mint rájuk valamely közös elintézést fogadni el.

Az újonczmegajánlásban sem Andrassy, sem más nem engedhetett, oly kétségtelen országgyűlési jog volt az. A mostani hadiszervezet szerint az újonczállomány megszavazása nem fog, mondja ő, nehézségbe ütközni; ő felsége kezdeményéből a hadiszervezet úgy is átalakítandó volna s a legnagyobb harci készség összeegyeztetendő volna a monarchia pénzviszonyaival; ekkor az újonczmegajánlási jog gyakorlatában lehetne valami módosítást eszközölni a magyar országgyűlésen, valamint kívánatos volna a megegyezés a szolgálati időre s hadkiegészítésre nézve a monarchia mindkét felében. A hadsereg elhelyezésének értelme pedig kevésbé tág, mint Belcrediék vélik; ez csak az ország határain belől értendő s nem vág a 11-ik pontban ő felségére ruházott felségi jogokba.

Eddig az Andrassy szövege. A következőkre Lónyay felelt. A 19-ik pontnak a zár- és vámvonaltra vonatkozó részét azért szerkesztette így a bizottság; mert fõn akarta tartani a nemzet sarkalatos jogát a pragmatica sanctio értelmében; de a magyar törvényhozás kétségtelenül megszavazza a jelenlegi vámrendszert és kereskedelmi szerzõdéseket s közös kezelõket szerzõdésszerûleg el fogja ismerni. A 57-ik pontra megjegyezte, hogy abban nem az „államadósság“ megosztásáról, hanem „az államadósság terhének“ részben elvállalásáról s tehát éppen arról van szó, a mit

Belcrediék akarnak. Ez csakugyan így volt; a tizenötös bizottság többsége is a kamatok egy részének elvállalását s nem a tőke megosztását kívánta. Az 58-ik pontban a jövőre kötetendő közös államadóságra nézve, a magyar országgyűlés jogkörének fentartása, éppen az államadóságok közös kezelésének elvét fejezi ki; ebből nem következik ugyan a hitel- és jegybank-ügy egyenlősége, de a 63-ik pont értelmében időről-időre e közös anyagi érdekekben bizonyára megegyezés hozható létre a két fél között; ő és Andrássy elismerik a jegybank-ügyben az elvi közös megállapodások szükségét azon átmeneti időre, míg a fennálló bankmonopoliumról az egyes országok hitelszükségeinek megfelelő jegybankrendszerre térnek át. A 61—63-ik ponthoz azt a felvilágosítást adja, hogy a quota megállapítása időt kívánván, az természetes, hogy a leendő magyar kormány az adó- és vámügyben s a nemzeti bank privilégiumára nézve a statusquot fenn fogja tartani, valamint a feliratokban is kifejezett indemnitást is igénybe veszi; továbbá megszabott rövid időre, az átmeneti nehézségek legyőzése végett, mindenekelőtt kívánni fogja a jelenlegi adók és vámok megszavazását, az utóbbiakat a közös kiadások fedezésére.

Andrássyék válasza közös tárgyalás alá nem került. Ugyanis báró Hübner még egyszer megpróbálta rábírní Andrássyt egy, a conservativekkel egyesült minisztériumra. Ez nem sikerülvén, Majláth az ügy ellen fordult s már szeptember 5-ikén azt mondta, hogy ők tesznek kísérletet az országgyűléssel s ha nem sikerüi, feloszlatják. Ezzel minden meg volt mondva. Időközben Kemény Zsigmond is Bécsben járt s Andrássy megbeszélte vele egy czikk kiadá-

sát a *Pesti Napló*-ban, mely szabatosan jelezze álláspontjukat.

Andrássy ekkor búcsúkihallgatást kért. Az uralkodó 7-ikén fogadta s megadta az engedélyt, hogy ő és Lónyay eltávozhassanak. A terv — mondá — sokkal fontosabb, hogysen magát gyorsan elhatározhatná; nehány napra előbb a hegyek közé megy; de bármi lesz is az eredmény, a tőle és Deáktól hallott őszinte, loyális nyilatkozatokat elfeledni nem fogja. Andrássy jelezte, hogy írásban is beadta azt, a mi kereszttülvihető s ismételte a föltételeket egy egységes kormány alakítására nézve. Hübner csakugyan már előbb benyújtotta Andrássyék feleletét oly véleménynyel, hogy noha ez a terv merész, az ő benyomása mégis az, hogy sikert ígérőbb a conservatívek mérsékelt és okosnak látszó javaslatánál.

Míg Bécsben augusztusban és szeptember elején ezek folytak, a lapok állandóan a dualismus győzelmével, miniszteri névsorokkal és Belcredi visszavonulásával bajlódtak. Többnyire vegyes névsor volt napirenden. Báró Sennyey vagy Andrássy elnöktele alatt más-más nevek, köztük Majláth, Ürményi, Lónyay, báró Eötvös szerepeltek, míg csak a *Pesti Napló* szeptember 6-ikán ritkított sorokkal ki nem adta a Bécsben megbeszélte cikket, *A magyar minisztérium* cím alatt, mely szerint Andrássy fusionális minisztériumot nem alkot s a tizenötös bizottság munkálatától el nem tér. Aláhúzott sorokban kiemeli, hogy az országgyűlésnek minisztérium nélküli összehívása a tárgyalásokat lehetetlenné tenné s csakhamar újabb elnapolás volna következménye. Erre a *Oesterreichische Zeitung* is sietett megírni, hogy a bécsi tanácskozásoknak csak tájékoztató céljuk volt, minden személyi hozzávetés légből kapott.

Ez idő óta csaknem napról-napra változott a hangulat s a politikai tervezetés; azonban Deákék részben nem vettek, nem magyaráztak, nem fejtegettek semmit. Andrassy elment még Lény ay val Ischlbe, kétszer is volt kihallgatáson; nem akarta hagyni, hogy miről Bécsben az uralkodót meg bírta győzni, más befolyások lerontsák, de határozott eredményt nem bírt kivívni.

E halogatások meggyőzték a pártot róla, hogy várni kell. Csak két eshetőség gondolható, vagy teljes minisztérium és országgyűlés, melynek többsége fog kormányt alakítani a tizenötös bizottság alapján, vagy pro visor ium. De ezalatt mind megmozdultak a háború alatt hallgatásra kényszerűt irányzatok úgynálunk, mint a Lajthán-túl. Szeptember 15-ikén Ausseeben az osztrák-német képviselők egy tekintélyes értekezlete nyilatkozott a mérsékelt dualismus mellett s a foederalionalis törekvések és az ellen, hogy Magyarországgal a kiegyezést ne a szűkebb Reichsrath, hanem az egyes tartományok delegáltjai kössék meg; megmozdultak egyszersmind a nemzeti-ségi foederalisták s az autonomisták is. Magyarországon az kezdett terjedni, hogy a Deák-párt az újra megnyílandó országgyűlésen kisebbségben marad s a tizenötös bizottság munkálatát a közvélemény nem helyesli. Ezért s a nagy pártnövelés reményéből vette a munkálatot Ghyczy a *Hon*-ban szeptember folyamán 15 cikkben új bíráló alá, melyekben kiindulása és végkövetkeztései egyeznek a Tiszáéival. Szerinte is a tizenötös bizottság javaslata következtetéseiben a pragmática sanctio körén túlterjeszkedik; mert a pragmática sanctio értelmében a monarchiában a birodalom két fele közt a közösség csak a fejedelem személye.

Minden állami és közös biztonsági ügyben tehát nem azért egyezkedett hazánk mindig csak a fejedelemmel, mert a birodalom többi országai abszolút uralom alatt álltak, hanem mert erre joga volt. Ő teljesen a 61-iki feliratok personalis uniójának alapján áll, melyet a közügyek elismerése meg nem ingat s így a nemzetnek joga van ugyanazt tenni, mit tett 1723-ban, de tovább menni nem köteles és nem is kell

Ezt nyomban követte a *Zcm*-ban Kunágotai (álnév) fejtegetése, mely a húsvéti cikket és a *Debatte* három cikkét vette bírálat alá. A többek közt azt állította, hogy a beavatottakon kívül hazánkban senki sem tudta vagy hitte, hogy a haza bölcse (Deák) s a *Debatte* által képviselt párt (conservatívek) nézetei között hazánk legfontosabb kérdéseire nézve nézetegység volna. Ez a megjegyzés annál célzatosabb volt, mert Deák beismerte, hogy a *Debatte* cikkei néhány árnyalat kivételével híven adták nézeteit és akkor még senki sem hitte, hogy miattok Deák Czirákyval vagy Szécsennel egy párthoz tartozik. Hozzáteszi a tizenötös bizottság munkálatáról, hogy mintha benne végrendelete tétetett volna közzé Magyarország ősi függetlenségének és állami önállóságunknak, oly leverő volt első hatása többekre“.

Erre a cikkre Kemény felelt *Tájékoztató* cím alatt öt cikkben. Elismeri, hogy a nemzet a tizenötös bizottság munkálatával teljesen megelégedve nincs; de ennek nem az az oka, hogy Deák eltért a nemzet nagy többsége által elfogadott 65-iki programtól; hanem a párt-megoszlás, a folytonos tapogatódzás és kormányi tétovázás miatt maga a kiegyezési hajlam változott; a balközép váratlan támadásai megbontották a jobbközép egységét, éppen azok, kik a múlt

országgyűlési szak alatt „az igazi Deák-párt”^u-nak szerették hívni magokat, s még rosszabbak a kilátások, ha a halogatás így tart, ha a 47 előtti tárgyalási módokat mind alkalmazzák; ő ezért sikert csak a minisztérium kinevezésétől, e munkálat programmúl elfogadásától és gyors országgyűlési letárgyalásától vár. Ezt a nézetét Kemény szeptember elején Bécsben is kifejezte Andrásynak, s most egy hónap múlva a tétovázás aggályai közt papírra tette s kiadta.

Közben a kormány még abban sem bírt megállapodni, hogy mikorra javasolja az országgyűlés összehívását, az uralkodó pedig elrendelte, hogy a tizenötös bizottság munkálatáról újabb értekezlet tartassák. Ezek a következő eredményre vagy inkább eredménytelenségre vezettek: a minisztérium kinevezését elvben elfogadták, de nem a végrehajtást; az országgyűlést az olasz béke aláírása előtt össze nem hívják; a megnyitó leirat csak a hajlandóságot fogja kifejezni a minisztérium kinevezésére s mindenekelőtt a közösügyi munkálat elővetelét fogja sürgetni. Más szóval Majláthék nézete az volt, hogy a közösügyek feletti megállapodások előzzék meg a minisztérium kinevezését. Erre nézve pedig azzal akart a kormány a magyarokra nyomást gyakorolni, hogy megelőzőleg októberben elhatározta a Lajthán-túli tartományi gyűlések összehívását, melyeket a magyar országgyűlés összehívása csak november közepére követett volna. Tehát lényegében éppen azok a magyar államférfiak voltak leginkább most a törvényes állapot visszaállításának gátlói, a kik kormányra lépésekkel ennek visszaállítását tüzték ki célul; de most ellenségei lettek, mert érdekek ellen fejlődvén, megvalósulása előre kimondott bukásukat jelentette volna.

Mindezek október első harmadában eldőlték, a *Wanderer* elég szabatosan meg is írta s a *Pesti Napló* helybenhagyta október 11-iki számában. A kormány tagjai, de legkivált Belcredi, úgy vélekedtek, hogy ha a közösügyek befejezte előtt nevezetik ki a minisztérium, ez könnyen túlságos követelésekkel állhatna elő, annál inkább, mert az országgyűlés két nagy pártja külön vált, s így a mérsékelt párt többsége kétes. Andrassy ezzel szemben hiában hangsúlyozta, hogy a mérsékelt pártot éppen e kinevezés erősítné meg; mert a kinevezett felelős kormány megbuktatása miatt a felelősséget egyik párt sem vállalná el; ellenben a folyton negatiókkal ingerelt országgyűlés könnyen válik túlnyomóan balközépvé, melylyel a kiegyezés éppen nem sikerülne.

Ezalatt a Lajthán-túli „Landtag“-okat összehívó kézirat megjelent október 14-ikén. Egy második kézirat október 17-ikén megígéri ugyan a magyar országgyűlés összehívását, de napját, mint mondja, a cholera miatt nem határozhatja meg; noha a cholera ekkor már Pesten megszűnőben volt, sőt jobban uralkodott Bécsben, mint Pesten. Ebben az időben Majláth is összetűzött Belcredivel egy minisztertanácsban; mert Andrassyhoz közeledve, elfogadta a minisztérium előleges kinevezését s Belcredi miatt nézete mellőztetvén, lelépéssel fenyegetőzött. Ezek azt mutatják, hogy most már csak Belcredi volt a legfőbb gát; mert a kormány tétlen habozása s az, hogy sem törvényes alapra állni, sem határozottvéleményt alkotni, sem lemondani nem akart: szintén összefüggött a Belcredi tagadó álláspontjával. Ily körülmények közt Kemény október 23-ikán egy rövid, de nagysúlyú vezércikkében a Deák-párt előrelátható bukása előtti lelépésének szükségéről szolt; mert azt

a szerepet, hogy folyvást fékezze a szélső elemeket, míg a bécsi negatiók éppen ezek malmára hajtják a vizet, nem fogadhatja el; a kormányhoz semmi köze, mert a párt szabadelvű és ellenzéki. A czikk Bécsben rendkívül feltűnt s számos fejtegetés tárgya lett; némelyek az egyezkedés megszakítását, mások nyomást láttak benne. Ezek ellen a párt Budapestről irt levelekben, de kivált a *Pesti Napló*-ban Horváth Boldizsár négy czikke útján (október 30—november 6-ig) tiltakozott; ezeken kívül számos czikk jelent meg a helyzetről különböző körökből, a *Hon* pedig, túlmenve Ghyczyn és Tiszán is, egyenesen megtámadta a közösgyeket és ezek formulázását.

Ilyen volt a helyzet, midőn október 30-ikán báró Benst külügyminiszter lett, gróf Eszterházy lemondott és ugyané napról a magyar országgyűlés november 19-ikére összehivatott, tehát ugyanegy napra aLajthán-túli és horvát tartománygyűlésekkel, a mire Majláth különös súlyt helyezett s ez csakugyan közbenjárásának eredménye.

November 5-ikén, szokása szerint, Deák is megjelent Pesten s véget vetett az ingadozásnak. Ő a párt visszavonulásáról szóló híreszteléseket nem helyeselte s ez újra oly pont volt, melyben Andrássyval nem értett egyet. Andrássy az országgyűlést megnyitó leirattól függesztette volna fel azt, hogy a párt egyáltalán folytattassa-e a hatvanhetes bizottság tárgyalásait, a mint ez november 5-ikén Hollán Ernőhöz intézett leveléből látható,¹ a ki e hetekben közvetítette a véleményeket közte és Deák között. Ha a leirat csupán elfogadható módosításokat kíván, akkor a tárgyalást folytatni kell; ha elfogadhatatlanokat, akkor

¹ Kónyi: *Dák beszédei. IV. 71, 1.*

ugyan felesleges folytatni, de mesterséges kisebbségbe helyezni magokat egyik esetben sem szabad; ő egyébként, noha a működés folytatását indítványozni nem fogja, aláveti magát a párt határozatának. Deák e levél elolvasása után a párt tervszerű kisebbségbe helyezését éppen oly fonák eljárásnak nevezte, a mily fonák volna mesterséges többséget alakítani s e nehéz feladatban erre támaszkodni; mert az átmenet nehézségeiben, bármily erős és tevékeny kormányt, csak önkéntes bizalom és jóakarát tarthat fenn. Véleményt nem nyilvánít a leirat megérkezéig; de a szakítást, a mely különben nagyon valószínű, éppen részökről kezdeni, hiba volna; hadd szakítson a kormány, a conservatív párt s viselje a felelősséget.

Most tehát újra Deák mentette meg a helyzetet; az ő egyenes és határozott fellépése véget vetett az ingadozásnak. Véleménye az volt most is, a mit mindig vallott: önkéntes csatlakozás és kitarítás; mert semmi sem ér fel a kitarással arra nézve, hogy győzzünk az embereken és viszonyokon. Megjelenése Pesten tehát újra visszaadta a pártnak úgy határozottságát, mint biztosságát és öntudatát. Többé nem volt szó sem lemondásról, sem tétovázásról, sem az utolsó szóról, mely a vezetőknek már-már ajkain lebegett. Csak újra és ismét újra; újra a kilátásnélküliségben, újra a reménytelenségben is. Ez idő óta a különben mindig pessimista Kemény is megint megváltozni látszott s a *Napló* hasábjait élénkebb szellem lengte át.

Nemsokára alkalma nyílt Deáknak a szükséges kitarítás jelszavát az ország előtt ismételni egy akkoriban sokképen magyarázott pár szóban. Ugyanis a szegedi kaszinó még a múlt országgyűlési szak alatt elhatározta, hogy Deáknak a város polgárainak alá-

írásával ellátott albumot ad át az országgyűlésen tartott három nevezetes beszéde (február 8., február 22., márczius 14.) és márczius 19-ike emlékére. Az album ellátva több, mint 6000 aláírással elkészült¹ s november 11-ikére Vadász Manó elnök vezetés alatt egy küldöttség adta át. Ez alkalommal a szónok beszédének egy helyére czélozva, Deák azt felelte: „az igaz, hogy mindazt, mi az ország törvényes állapotának helyreállítására kívántatik, eddig el nem érhetjük, mert ennek kivívása nem mi rajtunk függ egyedül; mindazáltal tagadhatatlan, hogy az ország válságos állapotban van, mi csak úgy mellőzhető, ha mindnyájan a haza iránti legszentebb polgári kötelességünknek megfelelni iparkodunk; adja az Isten, hogy siker koronázza buzgó törekvéseinket.“

E szavak, melyekben éppen úgy ki van fejezve a helyzet válságossága, mint a kitartás szüksége és kötelessége: a kormány lapjaiban nagy feltűnést keltettek s nem kevésbé boszankodtak is miattak; mert Deák most világosan aggodalmasabbnak találta a haza jövőjét, mint az országgyűlés megnyitásakor, s a conservatív kormánytól vezetett uralkodóval még nehezebbnek látta a kiegyezést, mint akár a Schmerling idejében. Akkor legalább kétértelműség nélküli absolutismus volt; most megvan ugyan az alkotmányos alap elismerése s a 48-iki törvények elvi jogosságának kimondása; de mellette ott van a beláthatatlan provisorium is; megbukott a merev centralisatio, de a Parlamentarismus és felelős kormány elve nem éledt fel. Észrevették azonban azt is, hogy ez egyszerű szavakban a jövő országgyűlési szakra jóslat és jelszó foglaltatik.

¹ Leírását lásd *Pesti Napló* november 13-iki szám.

HATODIK FEJEZET.

A harmadik felirat.

A HANGULAT AZ ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSAKOR. — AZ ELSŐ ÜLÉS. — A FELIRAT. — CZÉLZATA. — A DEÁK-PÁRT ÉS DEÁK-KÖR MEGALKULÁSA. — DEÁK BESZÉDE. — DEÁK A KÖRBEN. — DEÁK A FELIRATRÓL. — A BALOLDAL JAVASLATA. — DEÁK BESZÉDE. — A SZAVAZAT HATÁSA. — A FELIRAT. — A FELIRAT JELLEMZÉSE. — A KEMÉNYEBB HANG OKAI. — HATÁSA PÁRTJÁRA. — A FELIRATI VITA. — DEÁK CZÉLJA A FELIRATTAL. — A 67-ES BIZOTTSÁG ÖSSZEHÍVÁSA. — FELIRATI VITA A FÖRENDEKNÉL. — SENNYEY BESZÉDE. — DEÁK ELLENI HANGULAT.

Így érkezett el az országgyűlés megnyitása, szóltan, csöndes némasággal; nem üdvözölte a tizenegy hóval előbb annyi reménnyel kísért örömjaj és bizalom. Deák folyvást komor és lehangolt volt, arczán a nehéz gondok, aggodalmak és belső küzdelmek a lefolyt pár hó alatt állandó nyomot hagytak. A közélet azonban, kivált a tizenötös bizottság munkálata feletti vitában s a kisebbség véleményének végre megmagoktól, Tiszáéktól való elvetésében is, rendkívül élénk volt. A *Hon* az országgyűlés előestéjén azt az álláspontot foglalta el, hogy a kisebbség véleménye éppen úgy jogfeladás és jogpazarlás, mint a többségé. Az e fölött folyt viták annyira leplezték a kisebbségi munkálat gyengéit, hogy a népszerűség és külön párt fentartása szempontjából csakugyan legjobb volt lemondani róla s erre nagyon alkalmas magyarázat volt, hogy Königsgratz

után ez természetes. A csalódás és lehangoltság jelei közt nyílt meg tehát november 19-ikén, a királyné nevenapján, az országgyűlés. A Deák-párt azzal a meggyőződéssel jelent meg, hogy élményén a tizenötös bizottság az engedékenység végső határáig, megpróbálván a lehetetlenségeket felcserélni a lehetőségekkel: most már feladata, hogy kitartással és hűséges aggodalommal megmaradjon a kimondott, jól megfontolt szónál; és a mit a haza bölcse megállapított éveken át higgadt bölcseséggel, távol úgy a kislelkű lemondástól, mint merész elbizottságtól, azt legalább vívja ki ugyanannak a gondviselésszerű férfiúnak vezérlete alatt, ki 40 év alatti politikai pályáján mindig az a szilárd, derűben és borúban kipróbált rendületlen férfiú, hazafias, önzetlen, tiszta jellem maradt. És ha a kitartásnak, egyesült erőnek most sem lenne meg óhajtott sikere: teljesített kötelességének öntudatában nyugodt lélekkel burkolózzék be újra „a hallgatás és passivitás palástjába“.

Midőn a ház első ülésén, november 19-ikén, tizenkét órakor megjelent Deák „s átmenve a sorokon“, helyét elfoglalá, a nagyszámú képviselők, kik közül csak néhány távolabb lakó erdélyi hiányzott, sokszoros és hangos éljennel üdvözölték; mert noha a közönségben elérkezett a különválás pillanata, azért ő maradt a ház vezértagja s a tiszteletet és szeretetet iránta senki meg nem tagadta. Az elnök néhány oly szóval vezette be a tárgyalást, melyek jelezték, hogy a helyzet ma bonyolultabb, mint a múlt ülésszak kezdetén s azután néhány szóban elbúcsúztatta a holtakat, kivált Klauzál Gábort. Most báró Majthényi hozta át a királyi leiratot, melynek tartalmáról biztosat senki sem tudott, noha a bécsi lapok már pár hét óta beszéltek róla

s mint utóbb kitűnt, tartalmát eléggé meg is közelítették; Sennyei pedig bizalmasan oly nagy közeledést tulajdonított neki a rendi álláspont felé, hogy tartott a felelősségtől. Annyi ma már kétségtelen, hogy a mi engedékenység volt benne, azt a Deák-párt visszavonulása s a balközép többségre jutása miatti aggodalom okozta. A másik tényező az új külügyminiszter, báró Beust befolyása volt, a ki helyesen ismerte fel az ausztriai birodalom belső rendezésének és megerősítésének szükségét. Beust különösen két kijelentéssel ébresztett maga iránt bizalmat: ő elismeri a magyarok törvényes igazait, ginért senki jobban nem tiszteli a történelmi jogokat; továbbá a prágai konferencián tárczáját a magyar országgyűlés haladéktalan összehívásához kötötte.

Visszatérve a november 17-ikén kelt leiratra, ezt a legnagyobb, sőt ünnepélyes csend fogadta, melyet csak időnként szakított meg halk moraj és tompa zúgás. Noha jó leiratra senki elkészülve nem volt, Königrätz után mindenki jobbat várt s ezért feltűnő rossz hatást lett. Ezt a következő napokban fokozta a bécsi lapok öröme, melyek meglegedésekben még sokalván, a magyarok elbizakodtságáról beszéltek, az összehívott tartományi gyűlések demonstrációiról írtak s mint egy célzatosan terjesztett hír, szájról-szájra járt, hogy ki nem elégitő kiegyezés esetén újabb provisorium várható. Megint a központi Reichsrath rémképével hozakodtak elő és még Schmerling-Auersperg nevével is ijesztgettek a háttérben; de a leiratban elfogadott dualismus elve mégis nagy keservvel töltötte el a most már örökre elnémított centralistákat.

A leirat lényege a következő: az uralkodónak változhatatlan célja a birodalom egyes részei közötti

viszony alkotmányos rendezése, hazánk közjogi önállóságának minél előbb helyreállítása; a háború viszonyosságai a birodalom belső szervezésének ügyét még inkább és elutasíthatatlanul kívánják; a tizenötös bizottság munkálatának „kiindulása és végirányzata felett“ már most kijelenti elismerését, noha az még nem törvényes megállapodás; e javaslatnak „a közös ügyek tárgyalására és kezelésére vonatkozó módozatait olyannak tekinti, melyek az alkotmányos kiegyezés létesítésére alkalmas csatlakozási pontú szolgálhatnak“; ezért megjelöli a közösügyek tüzetes meghatározására nézve a kiváló figyelmet igénylő főbb szempontokat. Ezek: a hadsereg egységén, tehát a vezényleten és belső szervezeten kívül a szolgálati idő és hadkiegészítés elveinek összhangzása; a vámügy, közvetett adók, állami egyedárúság azonos elvek alapján való előleges rendezése; az államadósságok és államhitelek egységes kezelése. Mindezek a pragmática sanctióból folyó és meg nem rendíthető birodalmi kapcsolat eredményei, csak ezek megoldása után nevezhető ki a felelős kormány s állítható vissza a helyhatósági önkormányzat; de beleegyeznek, hogy a birodalom mindkét felének alkotmányos minisztérium adatván, a megállapított kiegyezési elvek részleteit, valamint a 48-iki törvények módosításait a már kinevezett felelős kormány terjeszse az országgyűlés elé. Mindezt a leirat oly közöledésnek tekinti, hogy külön sorban emeli ki, mintha mindehhez a kétség árnya sem férne: „küszöbén áll immár az ország óhajai teljesülésének“.

Első tekintetre könnyű felismerni, hogy mik a leiratnak Sennyey által előre jelzett, egyébként a kormányi ellentétek harcát jelző engedményei. Most már a 48-iki törvények módosítása s a kiegyezés részletei-

nek tárgyalása az alkotmány és felelős kormányzat visszaállítása utánra van helyezve, s ez a háznak előbbi feliratai értelmében a 48-iki törvényeknek már nemcsak alakai, hanem tényleges és tartalmukra kiterjedő elismerése; a felelős kormányzat elvét, melyet a trónbeszéd aggályosnak s a márczius 3-iki leirat még nehezebben megadhatónak mondott, nemcsak elismeri, hanem a Lajthán-túliakra is kiterjeszti, noha a pragmatika sanctio szerint el nem fogadható feltételekhez köti; rugalmas kifejezésekben semmit meg nem tagadva, tág tért jelöl ki az egyezkedésre s a kapcsolt részek külön ^rdekeit még csak nem is említi. De aztán a közösügyekre nézve nemcsak fentartja a tizenötös bizottság munkálatánál továbbmenő mindazon követeléseket, melyeket az időközi tárgyalások felszínre hoztak, hanem a kijelölt tárgyra ki is mondja a múlhatatlan engedés szükségét s ettől függeszti fel az alkotmány helyreállítását; a 48-iki törvények revisióját, igaz ugyan, hogy a már kinevezett felelős minisztérium előterjesztésének tartja fenn; de midőn a közösügyekben az országgyűlés megállapodásait előleges feltételűi tűzi ki, ebben már benfoglaltatik a 48-iki törvényeknek szintén előleges megnyirbálása és szükségyszerű módosítása; a tizenötös bizottság még országgyűlésen nem tárgyalt munkálatának bírálatával világos czélzata az, hogy a hatvanhetes bizottsági s az országgyűlési tárgyalások megelőzésével már most, a feliratban, az alkudozás terére vigye a közjogi kérdéseket. Természetesen nem volt ebben az időben a közjogi hajszálfínomságú kérdésekben oly élessé vált egyetlen elme sem, mely a fogást észre ne vette s éppen azért kikerülni nem bírta volna.

Mielőtt azonban bármi történt volna, első volt a pártalakulás. Erre nézve a Deák-párt főbbjei most

már kész tervvel jöttek Pestre s hasonló volt a balközépiek elhatározása is. Midőn t. i. Kovács László háznagy, a közös kör számára megindította az aláírási ívet, a balközépiek figyelmeztették, hogy várjon a képviselők megérkezéig, mert ők talán másképen határoznak. A várást Deák is helyeselte, szükségesnek tartván, hogy ők szakítsanak. A balközépiek november 20- ikán a Tigris-szállóban tartott értekezletükön kimondván egy baloldali kör alakítását, a Deák-párt 21- ikén délelőtt tizenegy órára az Európában gyűlt össze, a hol mintegy százhetvenen jelentek meg. A Deák-párt nagy többsége tehát, melyhez a szélsőjobb nagy része is csatlakozott, biztos volt. Deák beleegyezvén a külön pártkör alakításába, megjelent az értekezleten, mely Szentkirályi Mórt kiáltotta ki elnöknek. A nagy szám s a szíves fogadás — írják Lónyay és mások — nagyon jól hatott Deákra, kedélye nyugodt lett; a pessimista Kemény által hirdetett aggodalmak a másik párt többségéről megszűnván, ismét remélni kezdett. „Bizony nagy napok reánézve, a melyek következnek, — mond Lónyay Ha siker koronázza fáradalmas vezetését, aranylapot nyitott magának a hazai történet évkönyveiben. A magyar nemzet szebb jövőjét állapítá meg. Ha nem sikerül a kiegyenlítés, a felelősség ennek következményeiért bizonyára részben az ő vállát fogja nyomni.“

Deák hallván, hogy a kör és párt neve Deák-kör és Deák-párt lesz, előbb nem akart megjelenni; de értesülvén, hogy küldöttség akarja meghívni, inkább önként ment el. A megállapodás gyorsan ment. Első sorban is valódi és gyakrabbi pártértekezletet határoztak. Kivált Eötvös fejtette ki a politikai jelentőségű pártalakulás szükségét. A többség az elnökséget megbízta ugyan egy közös országgyűlési kör ala-

kításával is, de a külön pártkört „Deák-kör“ név alatt már most megalapította s e végre az Európa-szálló első emeletén egy ideiglenes helyiséget béreltetett. Deák maga is egy kedélyes beszéddel támogatta ezt a határozatot. A múlt ülészak alatt — mondá — a ház legnagyobb része egy véleményben volt úgy a kövendő útra, mint az eszközökre nézve; most a két párt eltér, tehát külön kell tanácskoznia. Ezt főleg a magánéleti jó viszony fentartása kívánja; mert a politikai vitákat az országházban kell elvégezni s nem szabad az életbe átvinni. Így tett ő bátyjával, Antallal, ki noha a haladás barátja, de egyszersmind a régi kor gyermeke lévén, 1830 táján, az alkotmányos küzdelem megindulásakor, sokalta az ő nézeteit. Mindketten a meggyőződések emberei lévén, tüstént tüzzel és részletesen megvitatták a kérdéseket; de látván, hogy egymást meg nem ingathatják, többé nem vitakoztak s abban a példás testvéri szeretetben éltek, mely köztudomású. „Minden dolguk közös és osztatlan volt; politikájuk különböző.“ Hasonlóan járt ő el Zsedényivel is, mondá általános derűtség közt, kivel 47 előt sok politikai harcot vívott, a magánéletben mégis jó barátok maradtak; de csak azért, mert ide nem ültették át a politikai vitákat.

A pártmegoszlás jó hatása azonnal mutatkozott. Az új helyiségben a tagok nagyon jól érezték magokat; számosán jelentek meg, résztvettek az összes kérdésekben, otthonosság és nyíltság uralkodott. „Deák rendszeren minden este köztünk van — írja Szász Károly — s vagy egész kör gyűl körülötte, melyet majd kellemes adomáival s mindig sikerült élceivel mulattat, miket a pillanat alkalmából merít, vagy egy-két barátjával halkabban beszélget a helyzetről, bécsi hírek s fordulatok-

ról, a magasabb politikai kombinációkról, vagy a whist és piquet asztalaihoz ül s maga soha nem játszva, éles szemmel kíséri vagy igazgatja olykor a játékot, vagy a zongora körül ülő csoporthoz csatlakozik s egyik vagy másik játékát, vagy Tóth Vilmos szépen csengő énekét (mert műélv nélkül sem szűkölködünk) hallgatja a többivel.“

A párt második értekezlete november 24-ikén délelőtt tiz órakor a leiratra adandó válasz elvi kérdései miatt tartatott. Mindenki Deákot kívánta hallani s ő a terem háttéréből, hol néhány barátjával ülni szokott, egyszerű köpenyébe burkolva, előlépett s szemével és kézmozdulattal kérve, hogy hagyják abba az éljenzést, így kezdett szólni: „Ha bírná is a retorikának föllekesítő hatalmát, azt e fontos kérdésnél, mások véleményének lefoglalása czéljából, nem használná; a mellett van, hogy midőn kit-kit személyes felelősség terhel, kövesse ki-ki önmeggyőződését.“ A leirat szerinte két részre osztható: egyik válasz az országgyűlés második feliratára, másik észrevételekből áll a tizenötös bizottság munkálatára. Az első rész kedvezőbb, mint a márczius 3-iki első leirat volt; mert elfogadja a közösügyi elvi megállapodások után kinevezendő minisztériumot, a dualismust, a 48-iki törvényeknek csak azután eszközlendő módosítását; de mindez a jogfolytonosság tettleges életbeléptetését nem fejezvéen ki s nem hajtván végre, kielégítőnek nem tekintetheti; e részre tehát feliratot indítványoz, melyben tényleges jogfolytonosságot, a pragmática sanctio teljes és azonnal visszaállítását fogná sürgetni. A leirat második részére nem válaszolna; erre idő és alkalom akkor lesz, ha a hatvanhetes bizottság a munkálatot letárgyalván, a háznak beadja.

Mindezt általános helyeslés fogadta, csak Dettrich Zsigmond kívánta, hogy a hatvanhetes bizottság függeszse fel munkálatát. Deák erre így felelt: Habár a jogfolytonosság tényleg helyreállítva nincs, a hatvanhetes bizottság tárgyalásainak megszakítására még sincsen ok; ha a márczius 3-iki leirat után, mely minden jogos kívánatainkat megtagadta, a ház e bizottságot kiküldve, munkásságát félbe nem szakította: most erre a leiratra következetlenség nélkül e határozatát meg nem változtathatná. Indítványozta, hogy a felirat rövid legyen s egy bizottság készítse el; de nem a hatvanhetes, mert annak tennivalója más. Ha majd a hatvanhetes bizottság munkája a ház elé kerül, az határozhat róla, hogy kitűzi-e tárgyalásra vagy nem; de hogy ez most folytassa a munkát, annál szükségesebb, mert e mindennél fontosabb érdekekben csak így alakúihat ki a ház és a nemzet közvéleménye.

A baloldal november 22-ikén és 25-ikén foglalkozott a kérdéssel. Egy rész úgy érvelt, hogy midőn a közösügyek tárgyalásába elvileg belementek, a 48-iki törvények gyors visszaállítását remélték; de minthogy ez nem történt meg, sőt a mostani leirat is feltételt szab, tehát határozatot lát időszerűnek, hogy a 48-iki törvények visszaállítása előtt semmit nem tesznek s a hatvanhetes bizottság munkásságát felfüggesztik. A mérsékeltbb rész ugyanez előzményből feliratot indítványozott; de a hatvanhetes bizottság működését szintén felfüggesztette volna. A 25-iki ülésen egy szónok azt is mondta, hogy a Deák-párt kimondván a hatvanhetes bizottság munkájának folytatását, ezzel a jogfolytonosságról az opportunitás terére lépett s kívánta volna a baloldali tagok kilépését a bizottságból, de a többség nem fogadta el. Ezután Tisza olvasta fel indítványát

sapárt mindkét árnyalata részéről őt bízták meg abenyújtással is. Ezt olvasták fel elsőnek a ház november 29-iki ülésén, mely azt kívánja, hogy egy tizenöt tagú bizottság bízassék meg a felirat megkésztésével s tartalma a már említett párthatározat legyen. Utána Deák nyújtotta be írásban, néhány szóval indítványát, mely szerint ő is tizenöt tagú bizottságot javasolt. A ház december elsejére tűzte napirendre.

E napon Tisza kezdte meg a vitát s felváltva beszéltek a két párt részéről. Deák nem szólt, helyette Eötvös és Horváth Boldizsár indokolták javaslatát. Az eltérés a Tisza és Deák indítványa közt lényegében csak az lévén, hogy elfogadják-e vagy nem a hatvanhetes bizottság további munkásságát: tehát a vita is e pontra összpontosult. A szoros következetesség, a mint Deák kifejtette, a bizottsági munka folytatását kívánta; Tisza azonban ezt így értelmezte: mikor a ház a márczius 3-iki leirat daczára folytatta a közösügyi munkát, ez a jogfolytonossághoz tetteleg ragaszkodást és bizalmat jelentett abban a hitben, hogy a második leirat visszaadja a nemzet jogait; ez nem történvén meg, most a valódi következetesség az úgy is czéltalan munka abbanagyását kívánja; a Deák-párt logikája nagy veszélybe dönthetne, mert a kormány 1790 óta nálunk az alkotmányhoz ragaszkodást forradalmi törekvésnek, az engedést gyengeségnek magyarázta; tehát ez utóbbival semmi el nem érhető. Ellenben az ő indítványát a következetesség megengedi, a politikai óvatosság kívánja, a kötelesség parancsolja s nem is vezet okvetetlenül szakításra. Ezekhez Ghyczy a vita folyamán különösen a munkálgodás folytatásából eredhető veszélyt tette hozzá; indítványukat Európa is jobban megérti, míg a munkálgodás veszélyes lejtőre vonhat.

Ezzel szemben a Deák-párt szónokai egyrésztől ismételték Deák érveit a következetességről, másrésztől kiegészítették a következőkkel: A ház többsége csalhatatlanul ismervén a nemzet jogait, szó sincs arról, hogy a közösügyekben bizottságilag a nemzet önállását veszélyeztető s a pragmática sancciónál tovább menő elveket állítson fel; kívánatosnak tartotta, hogy ezek tárgyalása és kinyomtatása erős közvéleményt teremtsen s ezt, a szabad sajtó újdonsága miatt, csak ezen az úton lehetett elérni; e munkát által egész Európának is meg kellett mutatnunk, hogy a mit és miként kívánunk, nem áll ellentétben, sőt egyenesen hasznáran a birodalom nagyhatalmának, melynek fentartása európai szükség. (Eötvös.) Tehát ha nem szakított a ház, mikor oka volt, logikailag nem szakíthat most, midőn ürügye sincs rá; és ha csakugyan szakítani kell, tegye a kormány, mert csak így menthetjük meg sokat szenvedett nemzetünket az önszenrehányás gyötrelmétől. E mellett a bizottsági munkálatban, ma, midőn a megkisebült s a német szövetségből kilépett Ausztriával szemben hazánk helyzete és területi aránya oly fokban kedvezőbb lett, még a belolvasztás veszélye sem akadályozhat meg a munkában; sőt a Königrátnél meggyengült Ausztriával a szakítás egyenesen a bosszú proklamálása volna. Erre politikai bölcsesség nem vállalkozhatik; mert Ausztria szétbomlásának veszélye hazánkat is érné, ha csak nem akarunk arra az ingatag alapra állni, hogy a megbízhatatlan európai diplomatia a szétomlott Ausztria szerepét kész azonnal hazánkra ruházni. De még ha így volna is, legelső kötelességünk mindent elkövetni, hogy hazánk saját államszervezetének tényleges birtokába jusson. Horváth e közben kissé élesen vetette a balközépiek szemére, nem éppen

azt, hogy szakítani akarnak, hanem azt, hogy politikájuk szakításra vezet; úgy hogy Bónis Sámuel nyomban Deákhoz ment, azt mondván, hogy ezt vissza fogja utasítani, ám azért nem fogja a Deák-pártot a Reichsrathba lépés vádjával illetni; de Horváth december 3-ikán megmagyarázván szavait, tényleg Bónis semmit sem felelt.

December 6-ikán zárult a vita, közben maga Deák is felszólalt, hogy ne sietessék; mert a ráfordított idő, nem elpazarolt idő. December 6-ikán a többek közt magának Deáknak kellett felszólalni; mert Csanády Sándor a tizenötös bizottság munkálatáról azt mondta, hogy „a nemzet alkotmányos jogainak egy nagy részét feladja“, „fömládozza az ország önállását, függetlenségét“, „mely által a personal unió valóságos reálunióvá szándékoltnék átalakíttatni“; elfogadása tehát alkotmányunk megsemmisítését fogná okvetetlen maga után vonni. A záróbeszéd jogát Tisza és Deák is igénybe vette. Tisza röviden czáfolta, kivált Eötvös és Horváth érveit, s a politikai következetességről azt mondá, hogy a valódi következetesség a célban és nem az eszközök azonosságában áll; mert ez az eszközöknek a cél fölé helyezése volna.

Deák, a ki indítványát nem indokolta volt, most részletesebben felelt az ő politikája ellen felhozott érvekre. Az ő harca nem személyek, hanem rendszer, azaz az absolutismus elleni; szabatosan felállította az ő és Tisza álláspontja közti eltérést. Ámde a beszédek — mond — nem erre szorítkoztak, hanem a meg-hiusúlt remények miatti keserőségekkel telve, nagyon is eltávoztak a főtárgytól s ezért mindezek czáfolatába nem bocsátkozik s nem is szükséges. A politikai következetességről körülbelül helyeselve Tisza felfogását,

hozzáteszi, hogy nem következetességből kívánja ő a ház határozatának fentartását a közösügyi tárgyalás folytatására; hanem azért, mert ugyanazok az okok támogatják fentartását, mint annak idejében megszavazását, s ezek nem gyengébbek ma, mint voltak akkor. Vannak, a kik e határozat fentartásával a jogfolytonosságot megsértve látják, ő ezt nem érti; ő csak a Ghyczy által felhozott következő okban lát logikát, hogy az alkotmány gyors helyreállításának reménye volt a határozat alapja, most, hogy e remény elenyészett, tehát a munka sem folytatható. Ámde, a mint ily határozott reménye senkinek sem lehetett akkor, úgyV a teljes reménytelenségre, melynek kimondása éppen az országgyűlés által megdöböntő, vészes hatású volna: nincs ma sem oka senkinek; sőt maga a baloldal felirata is reményen alapszik, mert különben nem volna értelme.

Ezután azoknak felel, kik rosszalják az ő nézetét, hogy a leiratnak a tizenötös bizottság munkálatát érdeklő részére ne most feleljenek, hanem mikor ez a házban tárgyalatni fog. Különösnek tartja, hogy e munkálat bírálatába bocsátkoztak olyanok, kik a hatvanhetes bizottság további működését ellenzik. Ő ezt, mint minden fontosabb politikai kérdésnek részletes megvitatását, helyesli, hiszen ez volt a cél; hanem egy váratlan volt előtte s ez az a vád, hogy a tizenötös bizottság többsége az ország alkotmányos jogait, függetlenségét feláldozza s a hatalom nem akarván alkotmányunkat visszaadni, tehát odaadja alkotmányunk lényegét, csak-hogy megtarthassa aprólékait, s e vádat szigorúan és élesen, alapos indokolás nélkül hangoztatják nyilvánosan a ház előtt. Ez nem méltányos vád akkor, midőn e javaslat tényleg nem tárgya a vitának, csak bele-

vonatik s még kevésbé méltányos, hogy Csanády egyenesen őt támadván meg, bűnnel és következetlenséggel vádolja. Noha ez neki mélyen fáj, túrni fogja; mert ezt 40 éves politikai pályáján megtanulta s a közügy előtt a személynek háttérbe kell vonulnia. Sajnálattal kell azonban megjegyeznie, hogy ez az első tárgyalás kevesebb higgadtságot és több keserűséget mutat, mint helyzetükben szükséges volna. Azután Madarász Józsefhez fordult, a ki egyenesen a Deákpartot tette felelőssé az eddigi sikertelenségért, mintha éppen ő (Deák) képviselte volna a kormányt. Czáfolatait Deák kérdő alakba öntve, humorral kérdé, hogy vájjon meg van-e győződve, hogy sikert aratott volna-e ő, ha az ő politikája volna többségben? Majd Várady Gábornak felelt még, a ki többek közt azt mondá, hogy a képviselők nem csinálják a közvéleményt, hanem kifejezik, és hogy az ország többségének véleménye a balközép mellett van. Deák erre a közvélemény alakulásának valódi menetét és természetét fejtván ki, hozzátette, hogy a közvélemény általánosságban meg szokott alakúim, de a részletekre nem; ennek megalkotása a képviselőknek nagyon is feladata. A magyar közvéleményről ma biztos kettő: akarja az ország jogainak, függetlenségének, önállásának fenntartását és a becsületes kiegyenlítést. Ez mindnyájunk czélja; de a közvélemény a részletekre nem tekint; az előbbi kettőben pedig a közvélemény a ház minden partja mellett szól. Végül ajánlva javaslatát, kéri a pártokat a higgadt megfontolás fegyvereinek alkalmazására.

Deák e beszéde, mely néhány főelvnek részletes és tanulságos kifejtésében áll, rendkívüli hatást tett, noha a szokottnál is higgadtabb, csaknem értekező

modorú, mintha nagy részben a magántársaság és társalgás megnyerő, felvilágosító, lefegyverző hangját kívánta volna alkalmazni, a mi egyébként szokása volt. Különösen pedig a Ghyczynek adott felelet a remény utolsó csillámló sugarának ápolásáról, vagy tán még inkább a Csanádyhoz intézett visszautasítás, mely „megható és megrázó volt egyszersmind“: az egész házat lelkesedésre hangolta. „A ház nagy többsége, sokan a baloldaltól is, fölemelkedtek, taps és éljen harsogott s kitörő lelkesedés tüze közben a meghatottság kitörő könyei folytak. A magyar képviselőház egyszer és másszor lélekemelő jeleneteknek volt tanv^a; azok közé tartozott ez is.“ A névszerinti szavazásban Tisza indítványát 226-an 107 ellen nem fogadták el, s december 7-ikén Deák indítványa szerint megválasztották a tizenöt tagú felirati bizottságot, kimondván, hogy az indítvány értelméhez ragaszkodva járjon el. Ez volt az első bizottság, mely már csak Deák-párti tagokból állt.¹

A december 6-iki szavazást az egyetemi ifjúság egy része aznap estve tüntetésre használta fel, fáklyásmenetet rendezett a baloldali kör elé (Nádor-szálloda) s ez mély benyomást tett nálunk is, Bécsben is. Ellensúlyozására az ifjúság nagyobb része s a polgárság a Deák-kör elé akart több ezer fáklyával menetet rendezni; de elmaradt, mert Deák kijelentette, hogy bármily becses előtte polgártársai szeretete s ennek kifejezése, most az rá nézve kellemetlen volna. Azt is

¹ U. m.: Deák, gr. Andrassy Gyula, Szentkirályi Mór, Zeyk Károly, Csengery Antal, Gozdsu Manó, báró Vay Lajos, Gorové István, báró Eötvös József, Lónyay Menyhért, gróf Mikó Imre, Somsieh Pál, báró Kemény Zsigmond, Bezerédy László, Ranicher Jakob.

mondta, hogy míg a haza száz sebből vérzik, ilyesminek helye nincs; adják hát a pénzt valami jótékony czélra. A hangulatot azonban jellemzi, hogy mikor a fáklyásmenetnek híre ment, azt beszéltek, hogy kormányrendeletre a hatóság fogja rendezni; midőn elmaradt, azt mondták, hogy az egyik városrész nem akarja, a másik semleges kíván maradni, a harmadik az ellenzékkal tart, a negyedikben más a szellem.

A bécsi kormányköröknek a Deák-párt határozottsága általában tetszett ugyan; de azért szó sem volt, hogy a kiegyenlítés egyetlen lehető útjára térjenek. Deák és Csengery deczember 7—9-ikén elkészítették a felirati javaslatot s 10-ikén a tizenötös bizottság egyetlen ülésben letárgyalta. Lónyay írja, hogy neki és Andrássynak volt csak az a kívánságuk, hogy a Lajthán túliak alkotmányosságát említsék meg; mert a stíriai, felső-ausztriai és gallicziai tartományi gyűlések mind hangsúlyozták felirataikban a kiegyezést s a dualismus szükségét; e mellett benne van a leiratban is, mire felelni kell. Deák kezdetben ellenezte, mert a szerkezetben zökkenést fog okozni; de midőn felkérték, hogy Csengeryvel együtt fogalmazzák ők bele, visszavonultak az alelnöki szobába (akadémia) s alig egy-negyed óra alatt köztetszésre megfogalmazták. Ez a rész a javaslat utolsóelőtti harmadik kikezdése.

A feliratot rövidege, szilárd, határozott s az előbbiekhöz képest kemény hangja jellemzi. A *pragmatica sanctio* alapú elfogadásával azt remélte az országgyűlés, hogy az uralkodó e jogalapot tetteleg vissza fogja azonnal és mindenekelőtt teljesen állítani, de csalódott. A *pragmatica sanctio* fel van függesztve, alkotmányunk nincs életbe léptetve, a jogfolytonosság nincs gyakorlatba véve. Mindez a *pragmatica sanctio*

lényeges föltételeinek mellőzése. Aggodalmainkat a legújabb királyi leirat nem bírja megszüntetni; mert ez az alkotmányt és jogfolytonosságot időhöz és feltételekhez kötve ígéri meg; „pedig a jogilag fennálló törvények fentartását és teljesítését más időre halasztani vagy ezután teljesítendő föltételekhez kötni, nemcsak a mi alkotmányunkkal, hanem általában a törvényesség és alkotmányosság alapelveivel ellenkezik“. E módon a kiegyenlítés lehetetlen. „Míg alkotmányon kívül állunk: a törvényhozásnak alkotmányos jogát nem gyakorolhatjuk.“ Figyelmeztetőleg szól az elintézetlen európai nagy kérdésekről”, a fölizgatott érdekek miatt fennálló bonyodalmak veszélyeiről, melyek fenyegetők egy nem rendezett államra nézve; kéri tehát az uralkodót, hogy e megingott állapotában ne tegye ki sem hazánkat, sem egész birodalmát e külviszonyok bonyodalmainak; már pedig a belviszonyok rendezése csak az alkotmányosság és jogfolytonosság tettelg életbeléptetése által gondolható; kéri erre nemcsak hazánknak, hanem a saját, továbbá háza és egész birodalma érdekében.

A javaslat legfontosabb része az, melyben arról szól, hogy a leiratnak a tizenötös bizottság munkálatára tett észrevételeire az országgyűlés most nem válaszolhat s csak akkor adhatja elő nézeteit, „ha majd ők azon helyzetben lesznek, hogy az egész javaslat fölött országgyűlésileg tanácskozhatnak és határozhatnak“. Fontos e hely azért, mert nincs benne az, hogy a hatvanhetes bizottság azonnal folytatni fogja tárgyalásait; sőt akár azt is ki lehet belőle magyarázni, hogy az alkotmány, a 48-iki törvények helyreállítása és felelős kormány kinevezése előtt a hatvanhetes

bizottság tovább nem működik. Végül amnestiát kér a politikai elítélteknek és száműzötteknek, hangsúlyozza a feliratokban előadottakhoz a nemzet ragaszkodását, kéri, hogy ezek ne kapcsoltságanak feltételekhez, kinyilvánítja az országgyűlés örömét a Lajthántúliaknak adandó alkotmányosságon s újra reményt fejez ki, hogy az uralkodó a nemzet kérését teljesíteni fogja.

Deák kétségtelenül szándékosan volt e feliratban ily szigorú; meg akarta mondani, hogy megalkuvásról szó nem lehet: vagy teljesítendők a nemzet kívánatai vagy föl kel] hagyni a kiegyenlítés kísérleteivel. A hatvanhetes bizottságra vonatkozó részről mondják, hogy Csengery még szigorúbban írta meg s Deák enyhített rajta, de így is a balközépi felfogáshoz közelít. Kimenet mondta is Lónyaynak: „Szeretném tudni, mibe köthetnének bele a határozatiak felirati javaslatunkban?“ Ebből Lónyay azt következteti, hogy miattok állította annyira előtérbe az előleges visszaállítást és a hatvanhetes bizottságról szóló részt, de az ok nem ez. Deczember 6-iki beszéde óta szigorúbbá tették a provisoriumról szóló újabb hírek s ő, mint ilyenkor szokta tenni, a mint 1839/40-ben is cselekedett, még határozottabb és elszántabb lett. Pártja főbbjei nem helyeselték most sem; de feltétlenül követték, csak hogy éppen oly hitetlenséggel nézték az egyenlőtlen harcot, mint az 1839/40-iki képviselők. Valami csodás valóban ez az erős, megingathatlan kitartás, mely akkor a legszilárdabb, midőn mások kifáradnak s mely mintha Deák korával még növekedett volna, midőn a kor rendesen éppen a hanyatló erély és csüggedés által érezteti leginkább a múlandóságot. De ez a ki nem fáradó eleven erő minden sikertelenségben csak annál nagyobb s mindig

csak azt mondja a küzdőknek: a mit akarunk, elérjük, el kell érnünk; mert a törvény törvény; mert nemzetközi szerződészerű alapokmányainkban biztosított jogunk erősebb, mint az emberek akarata; a gondviselés Ausztria megalázása által a mi javunkra lépett közbe; szövetségeseink a viszonyok hatalma, a jog, a törvény s az igazság. Most tehát Deák nem fönt akart rábeszélni, erre szelidebb hangot alkalmazott volna; hanem ki akarta még egyszer jelenteni a nemzet álláspontját oly alakban, hogy benne, mint a nemzeti közmeggyőződés nyilatkozatában, a pártok, ha nem szűn k is meg, egyesüljenek egy közös politikai célra.

A czélt lényegében elérte. A ház december 11-ikén néma figyelemmel és általános helyesléssel fogadta a feliratot; a december 13-iki pártértekezlet egy szó sem változtatott rajta, a balközép is kijelentette, hogy a hatvanhetes bizottság működése ellen jelezni fogja álláspontját, de vita nélkül. Csakugyan december 15-ikén Tisza rövid beszéde után a részletekre lehetett volna térni, ha Miletics Szvetozár nem tart beszédet arról, hogy végveszély fenyeget, ha nem adunk az országnak nemzetiségek szerinti foederalistikus alapszervezetet. Deák erre kimutatta, hogy a magyar alkotmány nem a foederatoria, hanem az egységre van alapítva. Ez a kérdés 1861 óta minden feliratkor megújul, nevében egyszer „önálló szabad nemzet“ helyett „nemzetek“, máskor „magyar nemzet“ helyett „az ország nemzetei“ kifejezést indítványoztak; de Magyarországon politikai nemzet csak egy van s ez felöleli az összes nemzetiségeket. Most még csak Zichy Nándor szól, hogy a javaslat nem öleli fel a múlt öt napi vitából a bizottság eszméit s tart tőle, hogy a kiegyezést inkább hátráltatni, mint elősegíteni fogja.

Erre senki sem szólt. A részletes vitánál is csak a 13-ik pontra, a hatvanhetes bizottság munkájának folytatására, kívánt a baloldal névszerinti szavazást. Volt a 19-ik pontnál egy kis nemzetiségi vita is; de a javaslaton egy szót sem változtattak. Ennek okai a felirat erős szövege miatt, a Bécsből hallott reactionarius hírek voltak, melyek a békülékenyebb Deák-párti elemeket is lehangolták, kivált, mikor azt beszéltek, hogy Tisza a baloldal értelmezése szerint fogja magyarázni a javaslatnak a hatvanhetes bizottságra vonatkozó részét, mire Deák némi ingerültséggel felelte, hogy Tisza ezt helyesen értelmezi; mert Deáknak valóban az volt terve ezzel a szöveggel, hogy a háznak szükség esetére szabad keze legyen. Mindenki azt hitte, hogy Deák most szakításra vitte a kérdést; Sennyey december 16-ikán azt mondta Andrásynak, hogy a felirattal „hiba volt a dolgot elrontani, midőn oly nehéz volt kivinni azt, a mi a leiratban áll“.

Láttuk, hogy Tisza és Ghyczy szavazást kívántak a hatvanhetes bizottságról szóló pontra, tehát nem értelmezték a hírlelés szerint; de a *Wiener Abendpost* december 15-ikén nagyon is kiemelte a Deák november 24-iki beszéde s a december 11-iki felirat közti eltéréseket és közeledését a baloldali felfogáshoz; mégis reméli, hogy ez nem vet gátat a hatvanhetes bizottság munkálkodása elé, mely Magyarországra nézve úgy is mellékes kérdés, a kormányra nézve azonban fontos, mert megelőző biztosítás nélkül nem léphetne a birodalom másik fele elébe. Ezt nem lehetett másként értelmezni, mint a felirat kívánatának előre jelzett megtagadását. Deák a habozásnak most is, mint elhatározó pillanatokban szokta, végét vetette és december 17-ikén délután négy órára, a mely napon a felirat a főrendekhez

átment, a hatvanhetes bizottságot összehívta. Ezzel megmutatta, hogy a felirat jelentése nem a munka folytatásának megszüntetése, csak ha szükség volna rá, az erre való jog fentartása. Másnap a bizottság folytatta üléseit, de a tárgyalás lényegéhez nem fogott. Az első napon tárgyalásainak nyilvánosságát határozta el, melyet másnap részletesebben körülírt s Bartalnak egy indítványa felett tanácskozott. Azután újra elnapolta üléseit, de a továbbdolgozás elve meg volt mentve.

A főrendiházban báró Wenckheim indítványozta a felirat változatlan elfogadását s ellene körülbelül ugyanazok szóltak, kik az áprilisi vitában; de sem gróf Cziráky János, sem gróf Szécsen vagy Sennyey, nem a feliratot, hanem Deák és pártja álláspontjának tarthatatlanságát bizonyították az egyetemes európai irányzat s a múltból kivonható általános tapasztalatok alapján. Elveik a következők: a nemzetnek törvényes joga van a felelős kormányzathoz; de ez előlegesen megállapított elvek nélkül 48-ban forradalomra vezetett és előleges elvek nélkül visszaállítani ma éppen oly veszélyes volna; a jogfolytonosságnak alaki-vitatása, mely már ötször áll a főrendek előtt, szűk, meddő, nem is fejezi ki a jogfolytonosság valódi lényegét és értelmét; akkor volt még értelme, midőn a jogot a kormány egyenesen tagadta, mert akkor csak ez az alaki követelés vezethetett a jogfolytonosság lényegének kivívásához; de nincs értelme most, midőn a kormány elismeri és csak oly előleges elvi megállapodások kívántainak, melyek a jogfolytonosság gyakorlatát összeegyeztetik a birodalom fennállásának szükségszerű feltételeivel, melyről, ha egész Európa azt mondaná is, hogy nincs rá szükség, nekünk azt kellene mondani, hogy annál nagyobb szükségünk van

rá nekünk. Az, a mi hazánk és az uralkodó, illetve az újabb alakulások közt hazánk és a Lajthán-túli tartományok és országok közt foly, nem juris per; a kérdés nem egyik fél nyeresége vagy vesztesége, hanem a becsületes kiegyezés.

A helyzetet különösen Sennyey beszéde világította meg. A magyar kormányférfiak már megbarátkoztak a maguk részéről a lemondás szükségével, s midőn Sennyey kifejezte ez iránt készségüket, ez nagy súlyt dobott az alkudozások mérlegébe. A másik, a mit tartalék nélkül kimondott és mély benyomást tett, az, hogy „felséges urunk szilárdai el van határozva Magyarországon az alkotmányt helyreállítani.“ Hangsúlyozta azoknak az aggályoknak természetét és legyőzésük nehézségét, melyek a 48-iki törvények utólagos revisiójára nézve eddig fennállottak. Minthogy azonban nemcsak a mi alkotmányunkról, hanem a Lajthán-túliakéről is van szó: az uralkodó mindazon súrlódások okait, melyek alkotmányos állását megnehezítnék, részrehajlatlanságát majdnem lehetetlenné tennék, előre szabályozva és rendezve kívánja látni, úgy a birodalom egysége, mint fejedelmi jogai és Lajthán-túli országai érdekében.

Sennyey beszéde tehát világosan kifejezte a főellen-tétet: Deák restitutiót akart, s azután törvénymódosítást, a kormány előleges megállapodásokkal akarta biztosítani, a mit akart, s azután az alkotmány helyre-állítását. Amaz az alkuban az erőt a nemzetnek, emez a kormánynak adta kezébe; de am azt Sennyey úgy állította fel, mint a merev particularismusnak, jogaink és érdekeink elszigetelt védelmének harczát a politikai bölcsesség ellen. Célja volt továbbá határozott ígéreteivel a Deák-pártnak arra a jelentékeny részére hatni, mely

a kiegyezést ez alkalommal elszalasztani nem akarva el volt szánva az alkura s kész volt a tizenötös bizottság munkálatából a kijelölt pontokban az engedés előleges biztosítására is. Ebben az időben nemcsak a conservativek kezdtek, egyébként leplezetten és eléggé kíméletesen, a Deák szűkkörű, elszigetelt nemzeti fel-fogásáról beszélni; hanem még legközelebbi környezete is jogászi merevséggel vádolva, ügyvédnek kezdte nevezni s ha tehette volna, nála nélkül próbálta volna meg a kiegyezést Ezt Deák maga is érezte; de nem tántorította meg. Most egyébként a főrendek 5—6 szó ellenében elfogadták a feliratot s Andrassy és gróf Cziráky János december 23-ikán nyújtották át, mire ő felsége pár szóban felelve választ ígért.

HETEDIK FEJEZET.

A kiegyezés végső tárgyalásai.

BEUST DEÁKNÁL. — EREDMÉNYTELENSÉG. — ANDRÁSSYÉK ÚJRA BÉCSBE HÍVATNAK. — A KATONAI JAVASLAT. — REMÉNYTELENSÉG. — DEÁK ÚJÉVI NYILATKOZATAI. — DEÁK FELIRATI JAVASLATA A KATONAI RENDELET ELLEN. — AZ URALKODÓ VÁLASZA. — ANDRÁSSYÉK BÉCSBEN. — MEGEGYEZÉSEK. — EZEK HATÁSA DEÁKRA. — A PÁRTRA. DEÁK HELYZETE. NYILATKOZATA. — AGGDALMAK. DEÁK ENGED. — ANDRÁSSY ÚJRA BECSBEN. — DEÁK AGGÁLYAI. — FEST IMRÉT BÉCSBE KÜLDI. — MEGEGYEZÉS DEÁKKAL. — DEÁK MAGA SZÖVEGEZI AZ ÚJ PONTOKAT. — MAJLÁTH BÉCSBE VISZI ÖKET. — A BALKÖZÉP KÜLVÉLEMÉNYÉNEK ELVEI. — A 67-ES BIZOTTSÁG TÁRGYALÁSAI. — HARCZ A DELEGATIO MIATT. DEÁK BESZÉDE. — AZ ÁLLAMADÓSSÁG KÉRDÉSE. — A DEÁK ÚJ PONTJAI. — DEÁK BESZÉDE. — A TÁRGYALÁS VÉGE. — A 48-IKI TÖRVÉNYEK. — BELCREDI BUKÁSA. — DEÁK SZÖVEGE A HONVÉDELMI MINISZTERIUMRÓL. — MEGEGYEZÉS. — TÁRGYALÁSOK BECSBEN. — ZAVAROK PESTEN. — ANDRÁSSYÉK MEGÉRKEZÉSE. — MEGÁLLAPODÁSOK AZ ELSŐ KÉRDÉSEK BEN. — A PÁRTKÖR BEN. — DEÁK BESZÉDE. — A LEIRAT A HÁZBAN FEBRUÁR 18-IKÁN. — A LEIRAT. — DEÁK ÜNNEPLÉSE. - ÁLTALÁNOS ÜNNEP.

Ez a felirat volt közvetlen oka, hogy Beust az uralkodó egyenes óhajából meglátogatta Deákot. Ezt Lónyay tanácsolta Sennyeynek december közepén és gr. Belcredi ellenére történt. Majláth és Beust december 20-ikán reggel Pestre érkeztek, báró Sennyeyhez szálltak. Délelőtt meglátogatták gróf Czirákyt, gróf Szécsen Antalt, gróf Apponyi Györgyöt, báró Eötvöst. Andrásyt nem találták otthon. Délután öt óra-kor Sennyey ebédet adott, melyre az előbbieken kívül hivatalos volt Somsich Pál, gróf Zichy Ferdinánd,

Lónyay Menyhért és a *Pesti Napló* szerint Deák is, de nem ment el; ebéd után oda ment még gróf Festetics György és báró Wenckheim Béla is. Ekkor megbeszélés szerint Andrássy, Lónyay, Somsich és Beust külön ültek, hogy gyorsan beszéljenek a függő kényes pontokról. Lónyay előre mondta Andrássynak, hogy a hadsereg kérdésében a szolgálati időre és az újonczok számára nézve jelentse ki a közös érdek, és egység szükségét, az államadósságra nézve, hogy mi is óhajtjuk a tőke meg nem osztását, az indirect adókban s a monopóliumokban az egységet, mert ezektől várjuk itt is az állami jövedelem szaporodását; de Andrássy kerülte a lényeges feleletet, míg eltelt az idő és Beust Majláthtal este félkilenczre Deákhhoz ment.

Deák és Beust beszélgetése két följegyzésben maradt ránk; egyik Csengery Antaltól (*Budapesti Szemle* 1887 január), másik báró Orczy Bélától, a ki december 21-ikén délelőtt a szokott időben Deáknál lévén, társalgás közben többek előtt elbeszélte a történeteket s ennek nyomán Orczy naplójába írta. Említi Beust is, de csak röviden s nem szól a beszélgetés egyetlen tárgyáról sem.¹ Mint mindig, a főkérdésekről folyt a szó. Beust célja volt Magyarországgal tisztázni a helyzetet a szökébb Reichsrath összehívása előtt, s ezért hangsúlyozta mindenütt, hogy az összehívás előtt ez könnyebben és gyorsabban fogna menni s a Reichsrath elfogadja majd a befejezett tényeket; Magyarországon pedig ezzel oly garantiákat akart kivívni, melyekkel nyugodtan léphessen a Reichsrath elé. Ezért Deáknak is, midőn békés hajlamaikról

¹ Aus Drei Viertel-Jalirhunderten. II. Stuttgart 1887.

kölcsönösen biztosították egymást, tüstént mondta, hogy a kormány, ha föltételei a november 19-iki leirat szerint előlegesen teljesítenek, hajlandó „több engedményre is, hajlandó a minisztériumot is megadni“.

Erre Deák azt felelé, hogy ez a fogalmak össze-zavarása. A jogfolytonosság szempontjából a parlamentáris kormány megadása nem engedmény, hanem egyszerű kötelesség; a törvények megelőző végrehajtása az alkotmány következménye, a *pragmatica sanctio* alapelve; ezek nem lehetnek egyezkedés tárgyai, csak a közösügek. Ekkor Beust a 48-iki törvények hozásának körülményeiről, a király betegségéről, az akkori nyomásról, a belölök következett forradalomról emlékezett meg; szóval, előállott a Lustkandl-féle tannal. Deák erre ugyanazokat felelte, mint Lustkandlnak és még többet. Ha e törvények — mondá, — megátadhatók, azok lesznek a mostani esetleges egyezkedések is, mert ezek is nyomás alatt készülnek; a 48-iki belháborút a *reactio* okozta, Latour egyenesen megmondta neki és Batthyáynak, hogy a béke ára a 48-iki törvények eltörlése; Wessenberg pedig megvallotta, hogy van egy titkosan működő kormány s ő semmit sem tehet; Jellasich kinevezése ennek műve volt, ki a magyar minisztérium felhívását megvetette; röviden, hogy a közösügyeket már akkor nem rendezhették, nem a nemzetén múlt.

A főkérdés azonban most is a katonai kérdés volt, Beust szükséges föltételként állította fel a hadsereg, tehát az újonczállítás, katonai szolgálat és honvédelmi rendszer egységét. Erre Deák egy történelmi visszapillantást tett, hogy 150 év alatt nem volt a hadsereg ily értelemben egységes, mégis a birodalom jobban volt védve, mint legutóbb; de a

honvédelmi rendszer egysége nem zárja ki Magyarország külön intézkedéseit s ezekről, mint az alkotmány biztosítékairól a nemzet nem mondhat le még akkor sem, ha sohasem fog kelleni őket az alkotmány biztosítékai gyanánt használnia. A mint a tizenötös, úgy sem a hatvanhetes bizottság, sem az országgyűlés nem fogná ezekről a lemondást elfogadni; sőt az a pont, mely őket feladná, megbuktatná az egész közösügyi javaslatot.

De hát miféle garanciákkal álljon a kormány a Lajthán-túli képviselet elé Magyarország részéről, holott a februári alkotmány felfüggesztése Magyarország érdekében történt? — kérde Beust a főpontot érintve; mert a kormány engedményekre kész, már is meghívta Erdélyt és Horvátországot az országgyűlésre.

A minnek megtagadása jogtalanság, annak teljesítése nem engedmény, hanem kötelesség, válaszolt Deák; ilyen Erdély és Horvátország meghívása is s ezekért nem követelhető a legfőbb alkotmányos jogokról még anyagi kárpótlás mellett sem a lemondás. A legfőbb garancia részünkről arra, hogy Ausztriától elszakadni nem akarunk, a pragmática sanctio, újabbak alkotmány nélkül nem adhatók; egyébként nálunk mindenki érzi, hogy a kapcsolat Ausztriával létezésük s inkább mi kívánhatnánk biztosítékokat a Lajthán-túli országoktól, melyek egy része nagyon is másfelé gravitál. Ekkor Magyarország elszakadó törekvésére nézve Beust április 14-ikére hivatkozott. Az csak válasz volt a márczius 4-iki alkotmányra; — felelt Deák, — egyébként a kölcsönös szerződést, mert egyik fél nem tartja meg, a másiknak még nincs joga fölbontottnak tekinteni.

Erre Beust, kifogyva ellenvetéseiből, melyekben különben a régi csapáson járt, mély hallgatásba merült; majd fölállt, kezét nyújtott, sajnálkozását fejezte ki, hogy nem vihet kellemes választ az uralkodónak.

— S én még inkább sajnálom, — mondá Deák — ha a nézetek, melyeket elmondék, ő felsége előtt nem kellemesek.

A látogatás féltizenegyig tartott s kölcsönösen nem a legjobb benyomást tették egymásra. Beust azt írja idézett följegyzéseiben: „Nem mondhatom, hogy itt nagyon előzékeny fogadtatásban részesültem; a mód, a mint magát kifejezte, inkább rideg volt; de magatartása nem visszataszító s fejtegetéseiben igen nyílt volt. Mikor távoztunk, Majláth így szólt hozzám: — Ön aligha túlságos udvariasnak találta őt. — Mégis — feleltem — ő maga adta rám felöltömet. — Oh, — szólt Majláth — ez nagyon sok. — Deák meg azt mondta Beustról, hogy finom diplomata; némely válasz meglepte, kiválta mit Latomról, Wessenbergről s az örökös tartományok részéről adandó biztosítékokról mondott; néha elpirult s az orrán látta, hogy nem tetszenek neki. Az általános benyomás azonban az volt, a melyet Deák is osztott, hogy a magyar alkotmányt nem állítják helyre.

A látogatásnak tehát ily értelemben nem lett sikere és midőn Deák nyíltan elmondta a beszélgetés tartalmát, ezzel meg akarta jelölni azt a határt saját pártja befolyásos tagjai előtt, melyen túl nem megy, ő legalább nem. Ezt nem czéltalanul tette s belőle a párt már-már a 61-iki szakítást következett. Másfelől Beust meggyőződött róla, hogy csak oly tárgyalás vezethet a pártnak miniszterségre kiszemelt

tagjaival sikerre, melyben Deák nem vesz részt. Ő tehát 21-ikén azt tanácsolta az uralkodónak, hogy új tanácskozásra hívassa Bécsbe, de csak Andrássyt, Lónyayt és Eötvöst, a kit egyébként a legengedetlenebbnek találta, a mi Beust egy megjegyzéséből elterjedvén, Deák környezetében nagyon rossz hatást tett. Tehát az újabb tárgyalásokon, melyeket Beust a kiegyezés döntő kezdetének nevez, Deák közvetlenül nem vett részt.

Mialatt a ház december 20-ikán elnapolta üléseit 1867 január 3-ikáig s a görög-keleti ünnepek miatt csak január 12-ikén tartotta első ülését; azalatt december 19-ikén a horvát országgyűlés kimondta, hogy a magyar országgyűléssel a tárgyalást megszakítja s a feliratot róla egy napon adta át az uralkodónak (december 23.), melyen Andrássyék a magyar országgyűlés feliratát átnyújtották. December 28-ikán elkészült az általános hadkötelezettségen alapuló új katonai törvény is és noha 23-ikán Andrássy kérte Beustot, hogy ha hazánkkal ki akarnak békülni, ne bocsássák ki: mégis legfontosabb intézkedései a december 31-ikén kelt parancssal provisorium útján már most életbe léptettek, csak végleges elfogadása tétetett alkotmányszerű tárgyalástól függővé. Most aztán Andrássy is letett minden reményről.

Mindezeknek fájdalmas tudata vonul át Deáknak a párt újévi üdvözetére adott rövid válaszában. A helyzet ily súlyosbodását maga sem hitte. Annyiféle csapás, anyagi és politikai nyomor érte egy év alatt nemzetünket, hogy belőlük óhaja szerint kibontakozni igen nehéz, s ha nem is reménytelen, de nehezebb, mint volt egy évvel ezelőtt. Midőn pedig Pest választópolgárai egy bizalmi emlékiratot adtak

át, a többek közt ezt mondta: „A fáradozások súlya alatt s a nehéz kötelességek teljesítésében csak ez egyedüli támaszom, mely olykor a csüggedéshez közeljárom erőmet fentartani képes és azon hit, hogy polgártársaim nem a sikerhez, hanem a jó és becsületes tiszta akarathoz kötik bizalmukat“.

A hadkiegészítési parancs csakugyan a legrosszabb hatást tette Pesten s újra szóba került, hogy ez a Deák-pártot kisebbséggé fogja tenni. Deák megint egyesíteni akarván a házat, január 5-én Szentkirályit, Ghyczyt, Nyáryt és Tiszát magához hívatván, kijelentette, hogy maga fog feliratot indítványozni ellene s ezt a baloldaliak elfogadták, ha a párt is hozzájárul. Ezt a *Napló* január 8-ikán jelezvén, megnyugtató cikket írt. Deák már január 10-ikén a párt elé terjesztette a feliratot, mely elfogadta s felhatalmazta, hogy a baloldal kívánságára lényegét nem érintő változtatást tehessen rajta. Ghyczy és Tisza csak azt óhajtották, hogy fejeztessék ki benne a parancs visszavonásának kívánása s erre Csengery rá is vette Deákot. Így került 12-ikén Deák pár szónyi indoklásával a ház asztalára a Madarász József határozati javaslatával egyszerre, s tárgyalását január 15-ikére tűzték ki.

A felirat az alkotmány visszaállításának reménységéből és utóbbi csalódásból indulva ki, tér rá arra, hogy a vérendszert megállapításának és bármely átalakításának joga egyenesen az országgyűlésé és egyidős hazánk alkotmányával; elismeri ezt az 1715-iki törvény is és ez a jog, nemcsak alkotmányunknak, hanem minden alkotmányosságnak életfeltétele, melyről az ország le nem mondhat. „Az ország ezen kétségtelen jogainak újabb, tetteles tagadása azon legfelsőbb

rendelet, mely a védrendszert illetőleg közelebb kiadott.“ Ez ellen fel kell szólalniok. A rendelet az alkotmány visszaállításának hite és reménye idejében adatott ki; oly ügyben intézkedik abszolút hatalommal, melyben nemcsak törvényeink, hanem a méltányosság és czélszerűség is megkívánják az ország megkérdezését, mert csak az ország beleegyezése és lelkesült akarata adhat ilyesminek erőt; a jelenlegi eljárás az ébredni kezdett bizalmat is lerontja. Ha ily intézkedés sürgető, csak annál szükségesebb az alkotmány gyors, haladéktalan helyreállítása; csak egy alkotmányos Magyarország lehet a trón erős támasza. Ismeri az országgyűlés a hadrendszer átalakításának fontosságát; a múltban is mindig megfelelt a kor követelményeinek; tenni fogja most is, de csak alkotmányos alapon. Kéri tehát az uralkodót, hogy a *pragmatica sancti*óban letett jogaink nevében szüntesse meg alkotmányunk e támadásait, ne tegye lehetetlenné a kiegyenlítés művét s általában szüntesse meg e most kiadott rendeletet és minden más alkotmányellenes intézkedést; állítsa vissza az alkotmányt s tegye lehetővé ugyanezt többi országaiban is.

E higgadt, de szintén kevésbé kérő vagy rábeszélő akaró feliratot a ház nagy tetszéssel fogadta s lo-ikén, pár ülve maradt képviselő kivételével, egyhangúlag szavazta meg. Tisza, midőn pártja nevében elfogadta, hozzátette, hogy ha sikere nem lesz, ő és barátai a ház további működését lehetetlennek fogják nyilvánítani, mert ez az engesztelődés végső határa. Deák kívánta a felirat szakaszonként való tárgyalását is. Egyetlen szót sem változtattak rajta. Egyhangúlag fogadta el január 17-ikén a főrendiház is. Midőn január 23-ikán gróf Cziráky János és Andrássy átnyúj-

tóttá és Cziráky hangsúlyozta a nemzet jogát, ő felsége azt a fontos kijelentést tette, hogy ezeket az aggodalmakat legközelebbi leirata, úgy reméli, el fogja oszlatni.

Ez a válasz most már a közbeeső fontos tárgyalások miatt nem volt váratlan. Andrassy, Lónyay, Eötvös 1867 január 7-ikén reggel már Bécsben voltak, 8-ikán az országgyűlés üdvözölte újév alkalmából az uralkodó párt s este hat órakor udvari ebéd volt, mely után a király mind Lónyaytól, mind Andrassytól azt kérdezte, hogy haragos-e Deák? Andrassy azt felelte, hogy nem tartaná maga részéről ész- és czélszerűnek valami olyat tenni, mihez az öreg úr legalább áldását nem adná. Erre az uralkodó Andrassynak figyelmébe ajánlta, hogy fontolják meg jól a kormánynak a tizenötös bizottság munkálata alapján készült új javaslatát.

Andrassy január 8-ikán estve Majláthtól megkapván a javaslatot, egész éjjel töprengett rajta, mert ultimátumnak volt mondva. Ugyanis törvényjavaslat alakjába öntve, ez a munkálat átgyúrva, átalakítva és módosítva, mindent átvett a tizenötös bizottság javaslatából; de míg elfogadja a közösügyek kérdésében a teljes paritást és a dualismust, melyet 47 előtti alakjában a conservatívek mindig követeltek; a lényeges különbség benne az, hogy sokkal több tárgyat rendel a delegatiók hatáskörébe, a közösség és egység szélesebb körét jelöli ki s ezek meghatározásában sokkal erősebben hangsúlyozza a szoros együvértartozást. Kihagyja tehát „a magyar hadsereg“ kifejezést; a védrendszert, hadkiegészítést a delegációhoz utalja, a postát, távíró, a külföldre vivő vasútvonalakat, a pénzrendszert és pénzlábat s az egész államadóssági kérdést mind kizárólag közösügynek veszi.

Másnap Lónyay indítványára ketten megegyezvén, hogy csak a tizenötös bizottság munkálata alapján alku- doznak, január 9-én délelőtt tizenegy órakor tartották Beustnál az első értekezletet, melyen Majláth, Belcredi és Sennyey is résztvett. Sennyey támogatásával délután két órára kivitték, hogy a tizenötös bizottság dolgozata legyen az alap; ebéd után folytatták a munkát éjfélig s elértek a 20-ik pontig. Az első két pont változatlan maradt, a 8-ikban a külügyminisztérium hatáskörébe vonták a nemzetközi kereskedelmi szerződéseket, de úgy, hogy mindkét minisztérium beleegyezzék s közöl- tessenek a két országgyűléssel. Legnehezebb most is a hadsereg kérdése volt. A „magyar hadsereg“ kifejezést megmentették, de az egységet kifejező következő toldalékkal: „mint az összes hadsereg kiegészítő [része“, kimondva itt is, hogy „vezénylet, vezérlet és belsejervezet“ nem közös intézkedés tár- gyai, hanem ő felségének fentartott jogok. Meg- maradt a 12-ik pontban országgyűlési jognak a had- kiegészítés, újonczmegajánlás, szolgálati idő, élelmezés és elhelyezés, a 13-ik pontban a védelmi rendszer és annak átalakítása; de bevették az egységes elvek szükségét s ezekben a két országgyűlésnek küldöttsé- gek által eszközzendő megállapodását. A 19-ik pontban kifejezték azt az elvet, hogy a vám- és kereskedelmi szer- ződésekre s a közvetett adókban az egyességre nézve quotaarányban való megegyezés kötendő hosszabb időre; bevettek a kormányi munkálatokból egy új pontot (9. §.), mely szerint közösügy a pénzrendszer és pénz- láb kérdése, a pénzverésre nézve az eddigi fejedelmi jogok épségben maradnak s a birodalmat egészen és közösen érdeklő vasúti vonalak a delegatiók hatás- körébe tartoznak.

Ezek voltak az úgynevezett súlyos kérdések. A többin másnap délelőtt és délután éjfélig átmentek. Csak az 1867-iki újonczlétszám megajánlásáról tárgyaltak még 11-ikén is John hadügyminiszter jelenlétében s megállapodtak az újonczlétszám oly módon való megajánlásában, hogy ez az új védelmi rendszer behozatalát ne gátolja meg. Egyebekben a delegációkat 60—60 tagban állapították meg s a felváltva Magyarországra és Ausztriába összehívást óhaj alakjában fejezték ki, irányadóei véve ő felsége tartózkodását; együttes ülésekben az elnöklés felváltva történjék, az ülések az ügyrend közelebbi körülírásával nyilvánosak, az államadósság megosztott kezelését mellőzték, mely legalább is nem ellenkezett a tizenötös bizottság többségének véleményével. A 63-ik pont után több kiegészítést tettek, melyek alapelvei: a vám- és kereskedelmi szövetség a birodalom két fele között a quotával együtt állapítandó meg s kimondandó az eddig kötött kereskedelmi szerződések évenye Magyarországra is; meghatározandó az ipari termeléssel kapcsolatos közvetett adók egyenlő aránya és kezelésmódja s az az eljárás, a mint az ezekben jövőre eszközendő reformokat a két törvényhozás egyetértően eldönti; ezekkel egyidejűleg volna megállapítandó az államadósságok után Magyarországból elvállalandó évjáradék, az összes vámvonalak egyforma kezelésének felügyelete és módja; elfogadták, hogy a vámjövödelmek a közös kiadásokat fedezzék és csak, a mi fenmarad, lesz a quota szerinti megosztás tárgya, s hogy az alkotmányos kormány feladata lesz a 48-iki törvényekből módosíttatni azokat, melyek a nádorra s az országgyűlésnek a költségvetés megszavazása előtti föl nem oszlatására vonatkoznak. Végül

kijelentették a felek, hogy mindezek csak ő felsége és a minisztertanács, illetve Deák és a párt beleegyezése után kötelezők. Beust hozzátette, hogy ha e pontokat a hatvanhetes bizottság előlegesen elfogadja, ki fog nevezetni a felelős kormány s ha az országgyűlés is elfogadta, meglesz a koronázás.

Volt tehát még elég sok akadály. Deáknak Andrassy és Lónyay is azonnal Írtak, 12-ikén reggel Lónyay már Pesten volt, hogy a hadkiegészítési pátens elleni felirat tárgyalása előtt szóljon Deákkal, melyet éppen e napon kellett benyújtania a házhoz s Kandó Kálmánnal, Deák bizalmas barátjával együtt, megkérték őt, hogy a házban lehető szelíden nyilatkozzék. Lónyay ennek tulajdonítja, hogy Deák csak pár szóval indokolta a feliratot s ez igaz lehet; egyébként ebben az időben általában röviden indokolta előre úgy is jól megbeszélte javaslatait; inkább abban hatott Lónyay előadása, hogy Deák az egész tárgyaláson át hallgatott s ez Bécsben jó hatást tett. Január 12-ikén délben adta elő Lónyay Deáknak a Bécsben megállapított módosításokat, ki előbb nyugtalanúl, majd higgadtabban, mindent felírt s a 67-iki újoncslétszám megajánlásának módjában elfogadta a javaslatot; a többi módosításra azt felelte, hogy ezek kérésztülvitele a kinevezendő kormány feladata. Csakhogy éppen itt volt a baj, mert a fő az volt, hogy ezeket Deák fogadtassa el a hatvanhetes bizottsággal, ez lévén a felelős kormány kinevezésének előfeltétele.

Január 13-ikán Andrassy is fölkereste Deákat, a ki ígérete szerint, az újoncslétszám ügyében 14-ikén egy huszonöt tagú pártértekezletet híván össze, ezen oly világosan adta elő a kérdést, hogy mind megígérték az újoncslétszám oly megszavazását, hogy az új

védelmi rendszer behozatalát ne gátolja s megígérték ezt egyelőre indemnitás alakjában, minthogy koronázás előtt törvény nem szentesíthető. Azt is írja Lónyay, hogy a kiegyezés vágya általános volt, s a bécsi megállapodásokat az egész kör, melylyel magánúton tudatták, helyeselte.

Nehezebb volt rábírní Deákot, hogy a többi változtatást a hatvanhetes bizottságban vigye ő keresztül s vezesse a pártot a koronázásig és főképen itt jelentkezik az, hogy már nem Deák vezette a pártot, hanem a párt kényszerítette őt előre menni. Ezt Andrassy Deáktól feltétlenül kívánta, mert a pártfegyelmet a legnehezebb kérdésekben csak ezzel vélte megőrizhetőnek oly módon, a hogyan Deák sohasem helyeselte. Még nagyobb volt a nehézség a miatt, mert a tizenötös bizottság munkája csaknem szószerint Deáké volt s így éppen tőle kívánni a változtatásokat, nem volt éppen természetes. E mű továbbá elterjedt az egész országban s most minden kedvezőtlen változtatás rajta, mert végre is erről volt szó, az ő engedését, meghátrálását jelentette; tehát éppen azt, a mi egész életével és jellemével ellenkezett. E mellett január 16-ikán, Andrassy ék lejövele előtt, nem éppen kedvezőn hangolta Pulszky s így midőn Eötvös előadta, hogy ők kormányra csak a hatvanhetes bizottság megállapodásai után vállalkozhatnak: Deák kifogyhatatlan volt annak vitásában, hogy e módosítások indítványozását csak a már kinevezett kormány kérheti; hiszen a hatvanhetes bizottság tárgyalásai eltartanak hat hétig; ennyit némely ügygyel várni nem lehet, nem lehet az újonczlétszámmal sem; pedig ezt csak az alkotmány visszaállítása után lehet megszavazni. — Jó! — mondták erre — hátha a kormány kinevezetnék előbb s a módosításokat ez kérné a

hatvanhetes bizottságtól, pártolná-e ezeket? „Erre a kérdésre egész haraggal felelt; — írja Lónyay, — ezek a változtatások ellenkeznek meggyőződésével, ő pedig meggyőződését senkinek és semminek alá nem rendeli; legfőlegb annyit tehet, hogy megmondja: ez ugyan ellenkezik meggyőződésével, de az alkotmányosság elnyerése ér annyit, hogy concessiókat lehessen tenni.“

Ez nagyon lehangolta Andrássyékát, mert a kiegyezés bukását jelentette. Andrássy élesen válaszolta, hogy ha Deák ezen az alapon nem ígéri meg a minisztérium pártolását, ő visszalép s ha a kiegyezés dugába dől, okai nem ők. Mintegy három óra hosszat tartott a tanácskozás. Deák még azt is visszautasította, hogy ő a párt mindenható vezére; kijelentette, hogy abba soha bele nem egyezik, hogy magyar honvédelmi miniszter ne legyen s az elhelyezés, élelmezés ügyét csak egy külön belügyi államtitkár vezesse, holott Andrássy emlékeztette, hogy a tizenötös bizottságban még erre hajlandó volt. Abba azonban hajlandó volt belenyugodni, hogy az egészre nézve egy külön értekezleten hallgassák meg a hatvanhetes bizottság Deák-párti tagjainak nyilatkozatát; de ezt Andrássy nem akarta, hiszen éppen ő mondta ő felségének [s utóbb az értekezleten is azt, hogy Deák nélkül megállapodásaik csak magántermészetűek.

Azzal váltak el, hogy Deák meggondolja a dolgot; de midőn az nap estve Eötvös és Lónyay Andrássynál találkoztak, erősen kifakadtak Deák ellen s Andrássy azt mondta, hogyha Deák s a hatvanhetes bizottság nem fogadják el a módosításokat, lemond a képviselőségről. Ezt Lónyay is felfogadta. Másnap, január 17-ikén, Andrássy újra 3—5 óra hosszat tárgyalt Deákkal, de hajthatatlannak találta. Andrássy hozzátette,

hogy ha a már kinevezett kormány kívánná e pontok módosítását, rögtön árulással vádoltatnék s ez bizalmatlansági szavazat volna; holott úgy is annyi mindent fog, még pedig azonnal kívánni a háztól, hogy csak ezeknek előleges elfogadása adhatná meg neki a szükséges erőt.

Végre Andrássy is belenyugodott a hatvanhetes bizottság Deák-párti tagjainak összehívásába; de másnap előbb még egyszer beszélni akart Deákkal. Közben Majláth megtáviratozta Sennyeynek, hogy Bécsben a pontozatokat elfogadták s azt is hirtették ugyanonnan, hogy Pulszky, Somsich és Zsedényi működnek leginkább a kiegyezés ellen. Ekkor Kandó és kivált Gorové István körülvették Deákot s másnap belenyugodott abba, hogy a módosításokat a hatvanhetes bizottság fogadja el a minisztérium kinevezése előtt, de oly szövegezésben, mely a tizenötös bizottság munkálata szellemének megfelel. Ezzel a második, nagy nehézség is le volt győzve s Andrássy utóbb azt mondta, hogy leginkább hatott Deákra a hatvanhetes bizottság Deák-párti tagjainak összehívásában annak kiemelése, hogy ezek az ő aggályait nem fogják osztani. Ezt mondta Gorové s hozzá tette: a nemzet békülni akar, a többség kibékül az ő ellenére is, de rosszabb kiegyezést fog kötni. Pulszky pedig azzal hatott rá, hogy kár engedni, Bécsben a körülmények kényszere alatt úgy is mindent megadnának; de mint láttuk, Andrássyék tapasztalata más volt; más hitet terjesztett Beust s főleg Belcredi is. Elég az, hogy Deáknak ezzel az engedésével, minthogy Bécsben már el volt az új munkálat fogadva, január 18-ikán a kiegyezést megkötöttnek tekinthetjük.

Andrássy ekkor január 19-ikén Bécsbe ment, Sennyey is, ki annyira támogatta őt e fontos napok

alatt, vele akart menni, de betegsége visszatartotta. Magával vitte az újonczozási pátens elleni feliratot a most kettőt kellett kieszközölnie: azt a biztosítást, hogy ha a hatvanhetes bizottság a módosításokat elfogadja, a felelős kormány azonnal kinevezetik és a feliratra nemcsak megnyugtató válasz adatik, hanem, hogy a hadkiegészítési pátentst a hatvanhetes bizottság tárgyalásainak végéig félreteszik. Andrássy mindezt elérte. A felirat átadásakor adott királyi válasz, melyben a felség megígérte a pontozatok letárgyalása után a felelős kormány kinevezését, már az ő közbejöttével készült; majd a két óráig tartó kihallgatáson az uralkodó megjelölte óhajait a 48-iki törvények módosítására nézve s megígérte, hogy a hatvanhetes bizottság tárgyalásai alatt semmi zavar a kormány részéről történni nem fog. Pesten e közben újra fölmerült az az óhaj, hogy a felelős kormány kinevezése előbb történjék, mint a hatvanhetes bizottság tárgyalásai. Lónyay erről január 22-ikén értesítette Andrássyt, ki felesleges erőlködésnek mondta és egy táviratban ő is „ügyvédinek nevezte Deákot, a mit azonban előtte gondosan eltitkoltak. Minthogy pedig január 2-ikán az uralkodó már összehívta volt február 11-ikére a rendkívüli Reichsrathot, Beust azt is mondta megint, hogy addig a hatvanhetes bizottság tárgyalásait be kellene fejezni, mert azután minden újra nehezebb lesz.

Ezt a hírt Horváth Boldizsár január 23-ikán lehozván, Deák újra elégedetlen volt, összehívta 10—12 hívét s Fest Imrét Andrássyhoz Bécsbe küldte a következő izenettel: az ő távollétében a hatvanhetes bizottság nem ülészhetik s előbb a háznak még határoznia kell, hogy az ülések nyilvánosak legyenek-e? neki jót kell állnia róla. hogy a hatvanhetes bizottság tárgyalásai be-

fejztével a felelős kormány azonnal kineveztetik; ha a hatvanhetes bizottság tárgyalásai előtt az alkotmány visszaállítása lehetetlen, a hadkiegészítési pátens addig okvetetlenül felfüggesztendő, vagy pedig neveztessek ki előbb a minisztérium s ez indemnitást kapna a hadkiegészítésre; ellenkező esetben a módosítások nem történhetnek meg s nem lesz kiegyezés.

Horváth Boldizsár maga vetvén ezeket papírra Andrassy számára, még az nap elbeszélte Lónyaynak, ki azt írja róla naplójában: „Előre megmondtam neki, hogy Fest ugyan hiába megy fel Bécsbe. Andrassy fel se veszi a dolgot és Fest másfél órai ott mulatás után szépen hazajöhet megint. Fogadást is ajánlottam erre“.

Alig írhatott volna ennél jellemzőbbet Lónyay vagy más abból az időből. E nyilatkozat kettőt mutat: először azt, hogy Andrassyék el voltak készülve most már a kiegyezést esetleg Deák ellenére is megkötni, másodsor azt, hogy ebben számítottak, sőt biztosak voltak a párt többségének támogatásáról. Egyébiránt Andrassy január 24-ikén Pestre térvén vissza, még az nap estve felkereste Deákot s úgy látszik, sikerült megnyugtania, mert még abba is belenyugodott, hogy a *Pesti Napló* kedvezően írjon a királyi válaszról.

Ekkor január 25-én esti hat órakor a hatvanhetes bizottságnak mintegy 20 tagja Lónyaynál, 26-ikán pedig az összes Deák-párti tagok Szentkirályi Mórnál tartottak értekezletet. Andrassy és Lónyay mindkét alkalommal előadták az összes módosításokat. A többség „örömmel állott rájuk“, írja Lónyay; azonban Deák a vasutaknak és a pénzláb megszabásának a delegatiókra ruházását határozottan ellenezte s új szöveget javasolt a tizenötös bizottság munkálatának 63-ik pontja után beigtatandó összes módosításokra. Ennek megállapítására 27-ikén

esti hat órára magához hívta Andrássyt, Eötvöst, Lónyayt, Hollánt és Csengeryt. Ekkor diktálta le a 64—69. pontot. Ezek szerint: A közös költségek arányának megállapításával egyidőben a birodalom két fele közt vám- és kereskedelmi szerződés lesz kötendő s ekkor kimondatik, hogy az eddig kötött kereskedelmi szerződések érvénye Magyarországra is kiterjed. (64. §.) Ugyanekkor a közvetett adókra nézve oly szabályok állíthatók fel, melyek a birodalom két felében a jövedelem-csonkítást kizárják s megállapíthatók a jövőben behozandó reformok egyetértő elintézésére a megfelelő módzatok. (65. §.) Meghatározatnék az összes vámvonalak felügyelete, a vámok jövedelmeinek a közös költségekre fordítása s a jövedelmi összegnek a közös költségek összegéből való levonása. (66. §.) A vasutakra nézve ugyan e szerződések alkalmával megállapítandók azok a vonalak, melyekre a két fél érdekében közös intézkedések szükségesek és hogy az intézkedések mennyire terjedjenek. Minden más vasútvonal az illető fél intézkedései alá esik. (67. §.) A pénzrendszer és pénzláb egyenlősége mind a két fél érdeke s ezért a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése alkalmával ezekről is intézkedni kell. A további intézkedések a két minisztérium megegyezésével s a két országgyűlés helybenhagyásával fognak történni. „Magában értetődik, hogy a pénzveretésre és kibocsátásra nézve a magyar király fejedelmi jogai teljes épségökben fenmaradnak.“ (68. §.) „A quota meghatározásával és vámszövetség megkötésével egyidejűleg lesz egyzersmind az államadósságok után Magyarország által elvállalendő évi járadék az 57. és 63. §§-ban kijelölt módon szabad egyezkedés által megállapítandó.“ (69. §.)

Deák e szövegezése különösen abban különbözik a bécsi pontozatoktól, hogy a delegáció hatásköre helyébe a két minisztérium szabad egyezkedése és a két országgyűlés helybenhagyása van fentartva; csupán a közös érdekű vasutakra nézve mondja ki a közös intézkedések szükségét. E pontokat Majláth György 28-ikán Bécsbe vitte s ezek lettek azok, melyekkel a tizenötös bizottság munkája a bécsi értekezletek alapján kibővült.

Így állt a kérdés, midőn a hatvanhetes vagyis két haláleset miatt hatvanötös bizottság 1867 január 28-ikán újra megkezdte üléseit, hogy a munkálatot február 11-ike, még a rendkívüli Reichsrath megnyitása előtt letárgyalja.

A baloldal, mint már volt róla szó, az eredeti kisebbségi véleményt a tizenötös bizottság munkálata ellen még december közepén visszavonta s a következő pártelveket állította fel: A törvényeket előlegesen átvizsgálni nem lehet, tehát az alkotmány visszaállítása előtt a hatvanhetes bizottság nem tárgyal; ha a többség mégis kívánná, akkor a baloldal fejtse ki az általános vitában, hogy az államadósság, kereskedelem és közvetett adók nem közösügyek; a „közösen érdeklő viszonyok“ kötelezettségét — mint Ghyczy hívta „közösügyek“ helyett — csak az irántunk teljesítendő kötelezettségek végrehajtása után ismerjük el, de csakis a dynastia iránt; ez a kötelezettség áll a *pragmatica sanctio*nban kifejezett örökösödésben, az örökös király védelmében, melyről azonban az országgyűlés határoz, mint 48-ban, de ez nem terjedhet ki az osztrák tartományok szabadságának elnyomására; a personal unió elvéből kifolyóan közös intézkedésekről szó nem lehet; czélszerűségi okokból a közösen érdeklő viszonyokban erre törekedni fogunk, de csak országgyűlési végzés alapján;

a delegatiót elveti s ellene, mint a nemzeti függetlenség sírja ellen, küzd és tiltakozik; hazánkban a végrehajtó hatalmat csak a magyar kormány gyakorolhatja; a magyar országgyűlés összesége bármely végzést egyoldalúan megváltoztathat; az államadósságból jogilag ugyan minket semmi sem terhel, de politikai és méltányossági okból egy részt elvállalunk, a mennyit az országgyűlés tudniillik elfogad, azonban csak a tőke külön kezelésével és úgy, hogy az elvállalandó összegben irányadó legyen az egész adósságból hazánkra fordított befektetés aránya; jövőre a nálunk nélkül kötött adósságok nem köteleznek; a közvetett adók ügye nem közös, de az egyetértő intézkedések szerződés alapján szükségesek s ha ez nem sikerülne, beáll a külön vámterület joga.

A hatvanhetes bizottság január 28-iki ülésén első sorban is Nyáry elhalasztási indítványt tett, ezt Deák felszólalására elvetették; azután Tisza jelentette be a régi különvélemény visszavonását s az általános vita során ő és Ghyczy bőven kifejtették a baloldal új elveit; majd Ivánka Imre indítványozta a tiszta personal uniót s ezzel, Deák egy humoros megjegyzése után, a részletes tárgyalásba fogtak, mely január 28-ikától 31-ikéig, továbbá február 1-én, 4-ikén és 6-ikán folyt le. A baloldal egészben a Deák-párttal azonos alapon állván, a munkálatnak csak oly pontjait támadta meg, melyek főntebbi elveibe ütköztek s ezeket magok közt felosztva bírálták. Így a *pragmatica sanctio* értelmezését az 1-ső és 2-ik pontban Nyáry és Bónis Sámuel elemezték, azt mondván, hogy a „közös és viszonos kötelezettségek“ nincsenek a törvényben. — Nincsenek; igaz! — felelt Deák — a munkálat sem mondja, csak azt, hogy ezek természetes következt-

ményei a pragmática sanctióban kifejezett közös birtoklásnak és védelemnek.

A vita mindig a már ismert pontok körül folyván, csak a főbbeket emeljük ki. Mindent Deák védett meg és a többség mindent szószerint szavazott meg; csak a feleslegessé vált 16-ik pontot hagyták ki Hollán indítványára, mely Ausztriának a német szövetséghez való viszonyáról szól. A Deák által szövegezett új módosítások indítványozására a szerepet a Deák-párt is kiosztotta s ezek többnyire simán fogadtattak el. Kiemelendő a baloldal támadása a birodalom másik felével való érintkezés ellen, mert ők csak az uralkodóval kívántak érintkezni; erre Deák „a kölcsönös és együttes“ védelem elvével válaszolt.

Altalában nagyobb nehézség nélkül haladtak a delegatiókig (25—53. pont). Ezek pontjait január 30-ikán előbb általános vita alá vették. Gróf Keglevich Béla, Tisza Kálmán, Szontagh Pál és báró Simonyi Lajos támadták meg őket; mert a delegado az örökös tartományokkal kötendő szorosabb, a pragmática sanctiónál tovább menő, lényegében új egyezmény alapjává veti meg, mire szükség nincs és megcsonkítja az állami souverenitást minden ok nélkül. Kivált Tisza kiemelte, hogy a tervezendő közös minisztériumban és a határozati, noha nem törvényhozói joggal felruházott delegatióban Magyarország függetlenségének sírját látja s a mellett alkotmányos szempontból, a felszólathatás joga nélkül, hiányos intézmény; ő még egyszer hangsúlyozza, hogy helyesebbnek tartja a kisebbségi vélemény szerinti alkut a két országgyűlés közt s végső esetben az uralkodó döntését.

Deák részletesen válaszolt az ellenvetésekre, újra megjegyezvén, hogy higgadtan akar szólni s kerüli

az érzelmekre hatás szónoki eszközeit. Ismételte, hogy a *pragmatica sanctio* két alapelve: az uralkodó közössége s a feloszthatatlan birtoklás; ezekből foly a viszonos kötelezettség a kölcsönös védelemre, A védelem eszköze, az állandó hadsereg, már meg volt állapítva 1715 óta, midőn a *pragmatica sanctio* életbe lépett s mindazt, mi a vezérletet, vezényletet és belszervezetet illeti, a törvény fejedelmi jognak tekintette; ezért kellett ezt ilyenné tenni az új munkálatban is. A védelem másik eszköze a fölkelő sereg volt, melyet a törvény mindig különálló magyar hadseregnek tekintett. Azóta a hadvezetés módja megváltozott és most Ausztria is alkotmányt kap; mivel pedig a közös védelmi kötelezettség fennáll, gondoskodni kellett róla, hogy a teendők „némely része“ közösen intéztessek el az ország önállóságának feláldozása nélkül. Erre ők a delegatiót tartják helyesnek. Ebből sokan a haza leglényegesebb jogai feláldozását következtetik; ámde az újonczállítás, szolgálati idő, a hadsereg élelmezése, elhelyezése, a védrendszer kérdése mind nem tartozik a delegatiókra; de sőt ezek törvényt nem is hoznak, az ország egyéb érdekeiről nem intézkedhetnek, hatalmuk és határozatuk csak egy évre szól és leginkább csak összegekről határoznak, melyekre nézve mindenik fél érdeke, hogy minél kisebbek legyenek s éppen ezért helyesebb, ha ők döntenek, mintha az az absolut hatalomra (uralkodó) bízatik. „Ha mi a delegatiókat — mondá Deák — bármi törvényhozási joggal ruháztuk volna föl; ha azon aránynak, mely szerint Magyarország a közös költségekhez járul, meghatározását, a direct vagy indirect adók rendszerének megállapítását, a kereskedelmi, vasúti vagy bármi efféle intézkedéseket

bíztunk volna rájuk; ha ők törvényhozási vagy politikai dolgainkba avatkozhatnának; egyszóval, ha más és terjedtebb hatáskört adtunk volna nekik, mint a mit fentebb említettem: tudnám méltányolni a súlyos aggodalmakat. De így őszintén kijelentem, hogy se országunk önállását fenyegetve, se érdekeinket kockáztatva nem látom; és azon Magyarország, mely ezen javaslat alapján birandja és gyakorlandja alkotmányos jogait, semmivel sem lesz kevésbé alkotmányos és szabad, semmivel sem lesz gyengébb, mint a *sanctio pragmatica* óta bármikor volt. És ezt az összehasonlítást nem csupán a tényleges, hanem a jogilag fenállott állapotra is vonatkozva tettem: mert hogy a tényleges állapot még 1848 előtt is legkedvezőtlenebb volt reánk nézve, azt, ha valaki kételkednék, pontonkint ki tudnám mutatni, nemcsak oly esetekre nézve, melyek ellen, mint törvénytelenek ellen, az országgyűlés részéről felszólalás történt.“ A *delegatio* nemcsak a legjobb erre az érintkezésre, hanem az egyetlen lehető mód s kéri, hogy ne igyekezzenek az ellenzék gyűlöletessé tenni; „és ne feledjék, hogy még akkor is, ha a senki által bizonyosan nem kívánt föloszlás csapása érne bennünket, s új alakulás szükségét hozná reánk az események súlya, csak a *delegatio* eszméje az, melyhez akkor is fordulniok kellene: mert más úton, más alapon még biztos és szorosabb szövetkezést sem remélhetnének.“

E nagy megindulás közt elmondott beszédre a delegatióról szóló 25—53. §-ot a bizottság megszavazta. A részleteknél, melyekre január 31-ikén tértek rá, oly értelemben, mint a bécsi tanácskozásokban megállapodtak, Szentkirályi Mór és Lónyay terjesztették elő a módosításokat s a többség ezeket is az említett

elvek szerint fogadta el. Nem is a módosítások voltak a főek, hanem a kapcsolatos kérdések. Többen az árt emlegették, melyet hazánk e javaslat szerint némely előnyért ad; Deák erre Magyarországnak a delegációk által a külügyekre gyakorlandó s a múltban sohasem ismert befolyásával felelt. Midőn Bónis az eltérést fejtegette a 48-iki törvényektől, Deák kiemelte, hogy az alkotmány megelőző teljes visszaállítása nemcsak a baloldal, hanem mindnyájok követelése; de ők nem a 48-iki törvények érdekében küldettek ki, hanem, hogy készítsenek javaslatot az úgynevezett közösügyek tárgyalására és kezelésére nézve, az ország önállóságának felforgatása nélkül; ha a 48-iki törvények mind életben maradtak volna, már sokat változtattak volna rajtok, éppen, mert gyorsan alkották őket. Egyébként e javaslatok alig érintik a 48-iki törvényeket; mert bennök éppen olyanokról van szó, mikről, niint a közösügyek kezeléséről, azok a törvények nem szólnak.

Február elsején tértek át az államadóságról szóló 57. §-ra, melyben nem volt egészen világosan kifejezve, hogy a quota a tőkére vagy a járulékra vonatkozik. Láttuk, hogy a tizenötös bizottság véleménye bizonyos járulék elvállalására hajlott. Lónyay a tőke-megosztást lehetetlennek állította, 48-ban is a bécsi kormány nem a tőke egy részének, hanem tíz millió forint évi járadéknak elvállalását kívánta. Lónyay a pont világos szövegezését indítványozta; de ez ellenkezett a baloldaliak megállapodásával s több fölszólaló a tőke-megosztás mellett érvelt. Deák hosszabb beszédben védte a járulék elvét, sőt a tőke-megosztást egyenesen károsnak mondta; de nem tartotta kizártnak, hogy jövőben, ha bármikor mindkét fél kívánja,

s ha kivihető és czélszerű lesz, osztassék meg a tőke. Ugyanekkor Kautz Gyula azt az elvet fejezte ki, hogy „az államadósság, valamint az államhitel, abstracte véve, tagadhatatlan, csak egy lehet.“ Ezt többen megtámadták; Deák védelmezte őt, hogy ezt a tételt úgy értette, mely szerint a két fél megosztott hitele egy meggyengült hitel volna, s ez is az államadósság tőkájének megosztása ellen szól.

Február 4-ikén kerültek sorra az új pontok Deák szövegében; Lónyay terjesztette elő, mint új indítványokat. E szerint a régi 58—63. és az új 64—69. §-okat egyszerre olvasták fel s rólok először általános vita folyt. Ezt Deák nyitotta meg. Minthogy pedig bennök a közös hitelügyről, a vám- és kereskedelmi szövetségről, közvetett adók egyenlő elveiről, ezeknek és a vámoknak felügyeletéről, vasutakról, pénzügyről, quotáról volt szó: Deák kijelentette, hogy mindezekben a meghatározott időre szóló megegyezés elvét mindenik pontnál világosan ki kell fejezni. Ezt általános helyeslés követte. Ámde e pontokat Tisza és Ghyczy főleg azért támadták, mert a régi 64-ik pont nem fejezi ki elég szabatosan, hogy abban az esetben, ha az egyezkedés e tárgyban nem sikerülne, az ország jogai épségben maradnak, mert nincs kimondva az önálló, független intézkedés joga. Ghyczy egyenesen azt mondta, hogy e pontok a november 17-iki leirat, sőt az októberi diploma lényegének elfogadását jelentik.

Deák most újra hosszabb beszédet tartott. Abból indult ki, hogy minden lényegesebb pontnál felhangzott a vád, mely szerint a többség az ország jogait, függetlenségét, önállását feláldozta; ők megczáfolták, visszautasították e vádat; sehol váratlanabb nem volt

ez, mint e pontoknál, melyek kimondják, hogy ezek az ügyek nem folynak a *pragmatica sanctio*ból, hanem szabad egyezkedés alapján, érdekközösségből igényelnek némi közös intézkedést, mely ha nem sikerül, az ország törvényes joga helyreáll. Éppen azért, mert mindezek benne vannak, teljesen megnyugszik abban, hogy ezek az ország egyetlen jogát sem csorbítják meg. Végre az összes pontokat elfogadták; csak az idézett 64. §-ban, Csengery és Somsich indítványára, az ország önálló törvényes intézkedésének jogát az egyezkedés meghiusulása esetén szabatosabban fejezték ki.

Ezzel be volt fejezve a tárgyalás s Tisza bejelentette pártja nevében a különvélemény jogát. Február 6-ikán a szöveget hitelesítették s Deák indítványára elhatározták, hogy csak rövid jelentés és a jegyzőkönyvek mellékletével terjesztik be a házhoz; az októberi diploma s februári pátens el nem fogadásának okairól tervezett külön feliratról, mint felesleges munkáról, lemondanak.

Míg ezek történtek, Majláth január 31-ikére leküldte azon 48-iki törvénycikkek jegyzékét, melyeknek az uralkodó megváltoztatását kívánta s azt akarta, hogy ezekre nézve a miniszterjelöltek előre tegyenek kötelező Ígéretet. Andrásy, Eötvös és Lónyay, kezökben a 48-iki törvényekkel, még aznap átvizsgálták őket, majd a megyékre vonatkozó részről február 2-ikán Szentkirályi Mórral, Horváth Boldizsárral és Ujfaluossal külön is tanácskoztak; de véglegesen nem állapodtak meg. A többség általában a megyékre nézve is indemnitást ajánlt; mert újra tartani lehetett tőle, hogy a 47 előtti jogkör gyakorlatát fogják követelni, sőt egyenesen megkezdeni, a mi az új kormány működését megbénította volna.

Azonban mielőtt megállapodhattak volna, két nevezetes ügy jött közbe: a külön honvédelmi miniszter kérdése és Belcredi bukása. Az elsőre nézve, mint láttuk, Andrássy ismervén az uralkodó s a bécsi körök hangulatát, megnyugodott volna, hogy a belügyminisztériumban a katonai élelmezést és elhelyezést egy államtitkár intézze s Lónyay szerint a tizenötös albizottság egyik ülésén egyszer Deák is mondta: „ezen ne törjék meg a kiegyezés“. Azonban most hallani sem akart egy csonka minisztériumról, de nem bánja, ha ezt a minisztériumot is ideiglenesen Andrássy tölti be. Ez nagyon bonyolította a helyzetet éppen akkor, midőn a Belcredi bukása napirendre került, melyet a rendkívüli Reichsrath összehívása idézett elő. Belcredi ugyanis ellenezte úgy a dualismusként ezt az alakját, mint a magyaroknak adandó engedményeket; tehát ő oly rendkívüli Reichsrathot akart, mely szláv többségével őt ezek ellen segítette volna, s ezért azt kívánta, hogy a magyar minisztérium kinevezése halasztassék el, míg az új határozatokat a Lajthántúliai képviselő is elfogadja. Ámde ezt ellenezték, úgy a magyarok, mint az ausztriai németek s főleg Beust és Andrássy a rendes Reichsrath összehívását s a rendkívüli Reichsrathot összehívó január 2-iki pátensnek visszavonását kívánták. Ezt Beust Andrássyval egyetértve, február 1-én ő felségének javasolta, mire Belcredi fölajánlotta visszalépését. Ekkor az uralkodó február 2-ikán Andrássyt Bécsbe rendelte s február 4-ikén összehívta a februári alkotmány alapján a rendes szőkébb Reichsrathot, mire Belcredi február 7-ikén fölmentetvén, miniszterelnök és rendőrminiszter is Beust lett. Ennek a válságnak megoldása volt az oka, hogy a hatvanhetes bizottság

február 1-től 4-ikéig szünetelt, de azután annál inkább sietett tárgyalásaival.

A honvédelmi minisztérium kérdésében sok tanácskozás után Deák február 6-ikán adta át a magáról részéről végső megállapodását Andrásynak, mely így szól: „A honvédelmi minisztérium teendőit addig, míg az egész védrendszemek tovább nem halasztható lényeges átalakulása alkotmányos úton meg fog állapíttatni s egyszersmind szorosán meghatározatnak mindazok, mikre ez ügyben a felelős minisztérium hatásköre kiterjed, a hadsereg vezérletére, vezényletére és belsejére vonatkozó fejedelmi jogaim sértetlen fentartása mellett, felelős magyar minisztériumom elnökére bízom“.

E megállapodás után Deák K. Kovách László háznagygyal Bécsbe ment kihallgatásra február 7-ikén s a Frankfurt-szállodába szállt. Még aznap beszélt Majláthtal, a ki megmondta, hogy a kihallgatás másnap tíz órakor lesz. Az uralkodó ez alkalommal elismerését fejezve ki a hatvanhetes bizottság működésén, különösen helyeselte, Deák előadására, hogy az eredmény nem megegyezés, hanem szabad vita eredménye. A beszélgetés főtárgya a honvédelmi minisztérium kérdése volt. Deák elmondta véleményét s az uralkodó azt felelte rá, hogy meggondolja a dolgot. Azután Beustot kereste fel Deák s most jobban meg voltak elégedve egymással, majd gyöngéd udvariasságból Belcredihez ment, ki a látogatást nyomban viszonzta. Estve újra Majláthnál volt, ki azzal lepte meg, hogy a kiegyezés megbukik azon a követelésen, melyet a honvédelmi miniszterről ő állított föl. Deák rendkívül lehangoltan tért haza Pestre s ott 9-ikén azt indítványozta egy nála tartott értekezleten, hogy ő, Andrassy és Lónyay

tegyenek Bécsben még egy kísérletet s ha nem sikerüi, terjeszszék a ház elé. Ezt azonban Andrássy nem akarta, mert tudta, hogy most már egy képviselő sem fog kiegyezni e nélkül; hanem fölmegy egyedül s ennek kivívása nélkül nem tér vissza; hivatkozni fog Deákra s az általános hangulatra.

Február 10-ikén ment fel Lónyayval és Eötvössel s a 11-iki kihallgatáson végre Deák szövege elfogadott s szó szerint vették bele a minisztériumot kinevező február 19-iki leiratba. Ezzel a kiegyezés kész volt, ő felsége már 12-ikén fölmentvén Majláthot, országbírónak nevezte ki. Most már a 48-iki törvények módosításai s az alkotmány visszaállításáról szóló leirat szövege voltak a külön és közös tanácskozások tárgyai s mint mindig, most is a hadügy volt a legnehezebb kérdés. Ez tette a 14-iki közös minisztertanács főtárgyát is, melyen a megszavazandó újonczlétszámot 1867-re 48,000-ben állapították meg; majd a kereskedelmi főkérdéseken s a minisztérium kinevezéséről szóló leiraton mentek át. A leiratot Majláth szövegezte, de Andrássyék néhány előnyös módosítást tettek rajta az alkotmány visszaállításáról. Február 14-ikén magyar minisztertanács volt a 48-iki törvények módosításáról s nagy engedékenységgel eloszlatták az uralkodó aggályait, a mi nem volt könnyű; mert Bécsben most is azt beszéltek, hogy a magyarok csak az elválást akarják előkészíteni a hatvanhetes munkálat által, ha vagy tíz év alatt az erősebb Ausztria oldalán a kiegyezés által megerősödnek.

Míg a bécsi tanácskozások eredményét a párt Pesten még mindig aggódva várta, addig itt február 10-ikére némelyek nagy demonstratióra készültek. Tényleg plakátokat talált a rendőrség e fölírással:

„Le Deákkal! Éljen 1849! Éljen ápril 14!“ Egy másikon Szentiványi, Szentkirályi, Kemény Zsigmond voltak hazaárulóknak nevezve és fenyegetésekkel illetve; de báró Sennyey erélyes föllépése mindennek elejét vette. Február 13-ikán, mint ebben az időben ismételve, Deák újra két névtelen levelet kapott, melyek „áruló“-nak nevezték, leszúrással fenyegették; az egyik ezt éppen márczius 15-ikére ígérte. Gyulai Pál beszéli, hogy Deák ebben az időben vidékről, még nőktől is nagy számú szidó, becsmérő és fenyegető levelet kapott, melyek nem kevésbé izgatták egy ideig. Február 16-ikán megérkeztek Andrássyék s a pártkörben nagy éljenzés fogadta őket. Andrassy azonnal megegyezett Deákkal, hogy a ház a leiratra egyszerű köszönettel válaszoljon.

Most már gyorsan mentek az ügyek. Másnap Andrassy az első minisztertanácsi ülést tartotta s elhatározták, hogy azonnal három javaslatot terjesztenek a ház elé: indemnitást a megyékre nézve, az újoncz- és adómegszavazást együtt az 1848-iki módon és engedélyt a sajtóbíróságnak 48-iki alapon öt városban felállítására. Mindezt Deák is helyeselte, kivéve az újoncz és adó kapcsolatos megszavazását. Estve a párt is tartott hat órákor értekezletet arra nézve, hogy minő állást foglaljon el a másnap felolvasandó királyi leirattal szemben és hogy meghallgassa Andrassy jelentését. Először Andrassy szólt, bejelentette a minisztériumot, vázolta eljárásukat az alkotmány sértetlen visszaállítására körül; kérte a párt támogatását, mert törekvése ezentúl is nem személyi, hanem pártpolitikát követni. Ekkor Rudnyánszky emelte ki Deák érdemeit, mire Andrassy másodszor is felszólalt, méltatva a vezér működését. Most Deák kezdett szólani.

Őt vezérnek mondják, — így kezdé — s ha ezt hiszik, e bizalmat köszöni; de ez csak azért van, mert szoros úton keltvén haladniok, mint veterán, ő ment legelői. A magyar ember nem szeret vakon vezetetni; de szívesen csoportosói az egyvéleményűekkel s innen nálunk a pártalakulások természete és ereje. Ez az erő vezette a pártot e sikerhez; de a munka befejezve még nincs. A hosszú absolutismus után most kiváló férfiak fáradozása és a fejedelem kegyessége következtében új alkotmányos és törvényes tér lett osztályrészünk; de csak éppen a tér lett szabad, melyen hazánk jóllétének és boldogságának épületét kell fölemelnünk: az épület még nem kész. Ezen a téren eddig egy óriási szikladarab feküdt: az önkényuralom! A fejedelem jóakarásával sikerült ezt elsülyeszteni s ez lehet most legerősebb alapja épületünknek; csak ne higyjük magunkat sem erősebbeknek, sem gyengébbeknek, mint vagyunk s értsünk egyet akaratban, nehogy Babel-tornyát építsünk. Az út, melyen eddig jutottunk, a következő: a tizenkét évi absolutismust követte az októberi diploma, de mielőtt az országgyűlés szólhatott volna róla, lerontotta a februári pátens; a hatvanegyedik országgyűlés feladata tehát nem lehetett más, mint megmutatni az alkotmány megsemmisítése és a jogeljárás elmélete ellenében, hogy alkotmányunk jogilag fennáll és követeléseink jogosak. Erre azt mondták a külföld több országában: ez lehet igaz, de Ausztria fennállása európai érdek, melylyel hazánk követelése össze nem egyeztethető; tehát Ausztriának igaza van. Most tehát ennek az országgyűlésnek teendője volt megmutatni, hogy hazánk törvényes önállása s a magyar alkotmány nem ellenkezik Ausztria

fennállásával és hatalmával, sőt igen jól megfér. Ezt bizonyítja be a hatvanhetes bizottság munkálata, melynek sikere az, hogy ő felsége meggyőződött belőle törekvésünk helyességéről; de most annál nagyobb szükség van az összetartásra, nehogy annak, a mit megmutatnunk sikerült, hogy tudniillik hazánk önállósága az osztrák birodalom fennállásával összefér“, gyakorlatban éppen az ellenkezőjét bizonyítsuk be. Ezután még azt indítványozta, hogy a királyi leiratra egy országos küldöttség fejezze ki ő felsége előtt a ház köszönetét és elismerését fejezte ki a haza „gondviselészerű“ férfira, Andrássy iránt, kinek sikerült az absolutismus tengerén hánykódó hajót az alkotmány révébe vezetni. Ekkor Andrássy Deákhhoz sietett, kezét szorított vele s az összes jelenvoltak előtt megcsókolta mesterét és barátját.

A február 4-ike óta szünetelő ház 18-ikán délelőtt tizenegy órakor ült össze, hogy meghallgassa a főrendiház elnökétől átküldött és több mint egy év óta várt leiratot az alkotmány visszaállításáról. A ház előtt nagy csoportok álltak, a karzatok tömve voltak. Egy pár választás bejelentése után báró Majthényi László hozta át a leiratot, melyet Tóth Vilmos jegyző mély csend és figyelem közt olvasott fel és a mint a *Képviselelőház naplója* írja, „a közép, valamint a jobb oldalhoz tartozó összes, úgyszintén többen a baloldali tagok közül a felolvasás több helyén hosszasan tartó lelkes éljenzéssel szakítják félbe s a leirat azon pontjánál, mely Andrássy Gyula gróf miniszterelnöki kinevezetéséről szól, valamint a végén, szünni nem akaró viharos éljenzésekben törnek ki“. Azt általában és többen megjegyzik, hogy a baloldaliak közönyösen vették a leiratot, nem vették észre jelentőségét

s utóbb magok is röstelkedtek, hogy a legtöbben fel sem álltak e korszakos jelentőségű tény üdvözlésére.

Ennek oka egyebeken kívül némileg a leirat is, mely egészen a régi, nagyon is körülírással, a határozott kifejezéseket kerülő és jelentéktelen dolgokat elnyújtó irányban van tartva, s nem az országgyűlés működése egészéhez, hanem a január 17-iki felirathoz van kapcsolva. Több mint felében arról szól, hogy az uralkodó a december 28-iki védrendszernek országgyűlési tárgyalásában annál inkább megnyugszik, mert ezt maga a törvényjavaslat is kifejezi; föl- említi a védrendszer módosításának szükségét, azt, hogy Magyarország mindig kész volt ebben a kor igényeinek megfelelni s kifejezi reményét, hogy ezt most is tenni fogja. Ezután tér rá arra, hogy az országgyűlés január 17-iki felirata megújítja az alkotmány tetteles visszaállítására iránti sürgetést s ahhoz kapcsolja a leirat rövidebb része azt, a mi korszakot alkotóvá teszi. Elismeri, hogy ebben az elméletnél megállapodni nem lehet; a kölcsönös jogalap elismeretvén, az uralkodó feltételül tűzte ki a birodalom fennállásának biztosítását, az erre vonatkozó viszonyok rendezését s a magyar alkotmány helyreállítását. Úgy a trónbeszéd, mint a későbbi leiratok feltárták az ezekre vonatkozó kételyeket és nehézségeket; elismeri, hogy az országgyűlés mindkét háza ismételve kijelentette, hogy a közügyekre nézve kielégítő javaslatot készít, hogy a 48-iki törvényeket egy felelős magyar minisztérium előterjesztésére módosítani kész, a társországok igényei iránt méltányos lesz s az átmeneti nehézségekről gondoskodik. „A magyar országgyűlésnek e komoly, higgadt és ünnepélyes kijelentéseivel szemközt, kell, hogy aggodalmaink megszűnjenek:

minélfogva örömmel ragadjuk meg az alkalmat, hogy Magyarország alkotmányát helyreállítsuk s e célból a magyar felelős miniszteri kormányt megalakítsuk“. Következik Andrásy kinevezése s annak elvárása, hogy az országgyűlés kész lesz Ígretének tetteleg is megfelelni, tudniillik oly kiegyenlítési javaslatot készít, mely „a pragmática sanctio céljainak biztosítása s a kölcsönös érdekek kiegyeztetése által tartós és marandó mű legyen“. Szól aztán a kivételes felhatalmazás (indemnitás) s a szükséges segédeszközök megadásáról; végül arról, hogy az uralkodó el van határozva az alkotmány megtartására, de elvárja hazánktól a királyi szék, a szent korona országai s a birodalom területi épségének védelmét.

Mindebben határozottan benne van, a mit az országgyűlés kívánt; az előleges alkotmány helyreállítás és a 48-iki törvények azutáni átalakítása is, úgy a mint Deák s a feliratok a jogfolytonosság alapján hangsúlyozták és követelték; de tényleg nem szembeszökő módon s ennek kell tulajdonítani, hogy a némileg meglepett baloldal meglehetősen közönyös maradt; a szélsőbal pedig az is akart maradni.

A felolvasás után Andrásy szólt s kiemelte, hogy a leiratban kifejezett bizalom nem őt, hanem a nemzetet illeti és hogy csak Deák határozott vonakodására vállalta el a kormányelnökséget. Ezután minden programmszerűen folyt le, kivéve, hogy Tisza a köszönő küldöttség kinevezésén kívül a leirat többi pontjaira a ház tárgyalásainak előre kimondását kívánta, mihez mint magától értetődőhez, Deák is hozzájárult. Ülés után mintegy 280 képviselő jelent meg a Deák-körben, hol Szentkirályi Mór fejezte ki Deák előtt a visszavivott alkotmányért a párt háláját és jövőre is törhe-

tetlen bizalmát; Deák néhány szóban köszönte meg és hátrította el a dicséretet, ígérve, hogy jövőre is velők marad. Utánok, míg a követek Andrásyhoz mentek, a főrendek üdvözölték Deákot, ki válaszában kiemelte áldozatkészségüket s a conservatívek érdemét az út egyengetésében. Ezt az érdemet pedig senki sem tudhatta jobban Deáknál egészen addig, hogy a conservatívek bírták meggyökereztetni azt a felfogást Bécsben, mely szerint a kiegyezést előbb a magyar országgyűlésen kell eldönteni, a mint most történt is.

A város azonnal díszet öltött; este pedig ragyogó fényben úszott. Az egyetemi ifjúság nyolcz órakerék fáklyás-zenét adott előbb a Deák-kör helyisége előtt a mai Koronaherczeg-utczában, hol Deák mondott néhány lelkesítő szót, majd a József-téren Andrásy Gyulának. Mindez azonban csak kezdete volt az egész országból felhangzó elismerésnek. Első ezek közül Deák választóinak tisztelgése volt február 19-ikén, őket Buda város küldöttsége követte február 26-ikán s egészben ebből az alkalomból újra csaknem minden megye, város és kerület üdvözölte őt vagy küldöttség vagy bizalmi irat által.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A kiegészési javaslatok a házban.

A FELELŐS KORMÁNY ELSŐ LÉPÉSEI ÉS DEÁK. — DEÁK VÉDI A JAVASLATOKAT. — DEÁK MÁS ÜGYEKBE. — A 67-ES BIZOTTSÁG MUNKÁLATÁNAK TÁRGYALÁSA. — A KÜLÖNVÉLEMÉNY. — A SZÉLSÓBAL HATÁROZATI JAVASLATA. — DEÁK BESZÉDE MÁRCZIUS 28-IKÁN. — A SZAVAZÁS. — A FÖRENDEK IS ELFOGADJÁK. — DEÁK MÁS KÉRDÉSEKBEN. — DEÁK JAVASLATA A HORVÁT KÉRDÉSRŐL. — DEÁK S A HÁZ ELNAPOLÁSA. — ÚJ TÖRVÉNYJAVASLATOK S A 48-IKI TÖRVÉNYEK ELVI MÓDOSÍTÁSA. — ANDRÁSSY BÉCSBEN. — AZ ÚJ TÖRVÉNYEK BETERJESZTÉSE A HÁZHOZ. — KOSSUTH MÁJUS 22-IKI NYÍLT LEVELE. — DEÁK VÁLASZA. — PULSZKY, SOMSICH, KEMÉNY FELELETE. — A 67-ES BIZOTTSÁG MUNKÁLATA MINT TÖRVÉNYJAVASLAT A HÁZBAN. — A TÖBBI JAVASLAT S A NÁDORSÁG KÉRDÉSE. — DEÁK A NÁDORSÁGRÓL. — KORONÁZÓ HITLEVÉL, ESKÜ S A TRÓNLEMONDÁSI TÖRVÉNYJAVASLAT. — DEÁK A NÁDORI TEENDŐKRŐL. — MINDEN KITŰNTETÉST ELHARÍT. — A KORONÁZÁS. — DEÁK A HÁZ ELNAPOLÁSAIG A HÁZBAN.

A második magyar felelős minisztérium kinevezését (február 19.) Andrassy február 22-ikén hozta magával Bécsből. Még azon este Deák belenyugodott az újonczlétszám és a már folyó adónak egyszeresre való megszavazásába; így készült el együtt négy javaslat, az adó, újonczok, megyék és sajtó ügyében, melyeket Andrassy február 28-ikán, a kormány bemutatkozása után, tett le a ház asztalára. E javaslatoknak keletkezését Lónyay feljegyzéseiből ismerjük. Az első, a másik hármat Horváth szövegezte; de február 26-ikán Deák úgy az adóról, mint a megyéről és a

sajtóügyről újat diktált le, a mi a minisztereknek nem igen tetszett. Még jobban megzavarta őket, hogy Deák e napokban ismét előadta tervét a szoros miniszteriális pártrol, melyből ő kimaradva, pártolná a kormányt az elvi kérdésekben, de a részletekben önállón járna el. Andrássy erre azt felelte, hogy ő azonnal lemond s alakítson Deák egy más kormányt. Ez idő óta letett Deák a különválásról s ez a magyarázata, hogy kivált kezdetben némileg felülbírálta a minisztérium minden lépését és tervét. A négy javaslatot február 27-ikén a pártértekezlet is elfogadta; utána minisztertanács volt Deák részvételével, mert Andrássy súlyt helyezett rá, hogy legalább a koronázásig teljes egyetértésben járjanak el.

A föntebb említett négy javaslat abból az indemnitásból folyt, melyet az országgyűlés feliratai a kinevezendő kormánynak e tárgyakra nézve előre kilátásba helyeztek. Az első 48 ezer újonczot kért, melynek feltételei később állapítatnak meg, de oly felhatalmazással, hogy az új védrendszer ezekre is alkalmazható legyen s a koronázás után ez a határozat törvényerőre emeltessék. Ez volt Andrássy formulája, melylyel a bécsi alkudozásokban a kormányköröket megnyugtatta volt. A másik három közül az adó kérdésében az az alapelv, hogy a minisztérium 67-re rendes költségvetést nem terjeszthetvén elő, a már kivetett adók és hátralékok beszédésére az év végéig felhalmazást kér, a megyék kormányzására szükséges összeget pedig a szabályosan megállapítandó költségvetés arányában az így befolyt adóösszegeből utalványozza ki. A megyei külön háziadó mellőzése erre az évre, Andrássy ellenére, Deák egyenes kívánsága volt. A határozati javaslat megemlítvén, hogy

mivel a 48-iki törvényt ideiglenessége miatt a megyékre nézve végrehajtani nem lehet, a kormány felhatalmazást kér, hogy a 61-iki megyei bizottmányokat hívhassa össze s ezek végezzék a megyei választásokat a főispáni kijelölések alapján, kivéve a telekkönyvi hivatalnokokat, kik a megyék végleges szervezéséig megmaradnak; továbbá a nemzetiségekre tekintettel föl kívánja függesztetni a 48-iki törvénynek azt a pontját, hogy a tárgyalások csak magyarul folyhassanak. A sajtóügyi előterjesztés kiindulása a 48: XVIII. t.-cz. az eskütszékekről; de ettől eltérőleg, egyelőre csak öt helyt állítja fel a sajtóbírószágot: Pesten, Debreczenben, Eperjesen, N.-Szombatban és Kőszegen, bíróságai a királyi (Pesten) és kerületi táblákat jelölte ki. Erdélyre nézve külön intézkedésre kíván felhatalmazást.

Ezek közül az adó és újonczügy tárgyalását Deák indítványára márczius 2-ikára, a másik kettőét 4-ikére tűzték ki s azután Böszörményi László indítványának tárgyalását mellőzték, ki határozati javaslatot adott be, hogy egy új országgyűlés összehívása iránt intézzen a ház feliratot. Ez alkalommal Deák Madarászsal szemben a házszabályok helyes értelmezését védte meg, mely szerint a háznak joga volt azt határozni, hogy Böszörményi indítványát nem is kívánja tárgyalni.

Önként értetődik, hogy az általa formulázott három ügyben, mondhatni, Deák képviselte a kormányt. Az adóügyi felhatalmazást márczius 2-ikán általánosságban a balközép is elfogadta, a szélsőbal ellenben az egész 67-iki költségek fedezésére a törvénytelen adók megszüntetésével, kölcsönt indítványozott s ezt Madarász József indokolta. Deák azonnal felelt Madarásznak a következő elvekkel: ha az adót ebben az alakban az országgyűlés a körülmények nyomása alatt

megszavazza, akkor már törvényes lesz, a behajtást a javaslat is kíméletesen óhajtja végrehajtani, a francia forradalom is ekkép járt el, a kölcsön felvétele pedig egyenesen a nép romlására vezetne. Több szélsőbali felszólalás után, névszerinti szavazásban 306 szóval 18 ellen elfogadtattott.

A részletes tárgyalásban Tisza többféle módosítást óhajtott az adóhátralékok behajtására, a „megállapítandó közös költségek” kifejezés kihagyására s a vármegyei tisztviselők felelősségére vonatkozó részre nézve. Deák mindenik ellen felszólalt s az eredeti szöveget minden pontban megvédte, csak abban engedett, hogy a városok is elvett jövedelmeik arányában a törvénykezési költségek fedezésére a folyó évben méltányos államsegélyben részesedjenek; de nem oly értelemben, mint a megyék, mert a megyék összes háziadóját magában foglalja az évi állami adó-kivetés, a városoktól pedig csak némely jövedelmeik vétettek el. Ezt a pótló szöveget Deák azonnal beadta írásban is s a minisztérium hozzájárult.

Az újonczjavaslatra nézve a ház ez alkalommal is élt a határozati javaslatban is kifejezett azon régi jogával, hogy bizottságot küldött ki a közelebbi szükség adatainak meghallgatása végett s e jelentés alapján márczius 4—5-ikén a felhatalmazást a kormánynak megadta. Deák e tárgyalásokban nem vett részt; a megyékről szóló határozati javaslatot azonban márczius 7—8-ikán úgy a 61-iki bizottságok visszaállításában, mint a főispánnak a választások alkalmával eddig mindig gyakorolt kijelölési (candidáló) jogára nézve megvédte. Utóbbiban legkivált az az elvi kijelentése fontos, hogy sokan a parlamentáris kormány elleni, mert a megyei intézménynek barátai s a kettőt

összeférhetetlenek tartják; azonban nem azok s a megyének ezt a függését a kormánytól a főispáni kijelölés joga tartja fenn, melyet ő „szelíd kapocsának” nevez; ha már most a nemzet nem vette el a főispán kijelölő jogát régebben, nem volna értelme elvenni most, a felelős kormányzat kezdetén; azonban hozzájárult, hogy e jogát az eddigi gyakorlat szerint, tudniillik a megyei rendekkel való érintkezés és megbeszélés alapján gyakorolja. Ehhez a módosításhoz a kormány is hozzájárult. Márczius 9-ikén elfogadtatott a sajtóügyi előterjesztés is, a midőn Deák helyeslése mellett kimondatott, hogy az „ország érdekében” mind a négy felhatalmazás csak ennek a minisztériumnak szól.

Ezeknek a kérdéseknek letárgyalása után jött az uralkodó márczius 12-ikén Budapestre s itt léte alatt Deák pontozatai szerint készült az a beszéd, melyet ő felsége az országgyűlés küldöttségének mondott márczius 14-ikén; s részben az uralkodó pesti időzése alatt folyt le a hatvanhetes bizottság munkálatának tárgyalása, melyet Csengery Antal márczius 9-ikén adott be a háznak a kisebbség különvéleményével együtt. Ugyanekkor nyújtotta be Madarász József a szélsőbal indítványát.

A munkálat általános tárgyalása márczius 20-ikán kezdődött és 29-ikén végződött. Ekkor a szavazást Deák felszólalására márczius 30-ikára tűzték ki, mely alkalommal 397 igazolt képviselőből 257 elfogadta a részletes tárgyalás alapjául, 117 nem, távol volt 22 képviselő. A tárgyalás általános menete most is a régibb gyakorlat maradt, felváltva szóltak az ellenzék s a Deák-párt tagjai, miután előbb mellőzték Böszörményi Lászlónak a tárgyalást a koronázás utánra elhalasztani kívánó határozati javaslatát. Minthogy a

hatvanhetes bizottság s előbb a tizenötös bizottság munkálata majdnem egy év óta készen állt s számtalanszor tárgyalták és megvitatták: ez a vita már kevés új mozzanatot mutat s nincs oly érv, mely ne tűnének fel ismétlésnek. Ezt a szónokok magok is elismerték. Ha valaki azt mondaná, hogy a történelem soha újra nem kezdődik, a kiegyezési munkálatok elveinek vitatása egyedül elég volna annak bebizonyítására, hogy semmi sem kezdődik oly bizonyosan újra, mint a történelem.

A balközép mérsékeltebb különvéleményének alap gondolata most is ugyanaz volt: a personal unió, az országgyűlés egyenes befolyása minden ügyre és hazánkban mindenfajta rendeletnek csak felelős miniszter közbejöttével (ellenjegyzés) való végrehajtása; de elismeri a közös biztosságot és kölcsönös védelmet, mint a *pragmatica sanctio* főczélját. Hazánk e helyzetét nem változtatta meg az örökös tartományok újonnan nyert alkotmányossága sem; mert a *pragmatica sanctio* egyenesen a nemzet és uralkodóház közti szerződés; ezért a 61-iki feliratok értelmében is csak esetről-esetre való alkotmányos érintkezést fogad el a Lajthán-túli országokkal, „a közösen érdeklő viszonyokra“ csak országgyűlési egyenes törvényhozást enged meg. E „közösen érdeklő viszonyok“ a külügy és kölcsönös védelem. A külügy felségjog s ebben ő felsége a személye körüli miniszter ellenjegyzése mellett, fontos esetekben az összes minisztérium meghallgatásával intézkedik; ezekben helyetese a királyi ház minisztere, a ki sem Magyarország, sem a Lajthán-túli országok minisztere nem lehet s gondoskodik a közös képviseltetésben hazánk különállásának feltüntetéséről. Egyébként a külügyek keze-

lésére nézve is kész lesz hazánk a Lajthán túli országokkal időnként egyességre lépni. A külügyek költségei országgyűlésen állapítandók meg. A kölcsönös védelem eseteiről az országgyűlés határoz s ez a király törvényes jogainak megvédésében áll. A magyar korona országaira nézve elkülönített hadserget és magyar jelvényeket kíván, egyébként a felségjogokban ugyanazokat biztosítja, mint a hatvanhetes munkát, fentartva a király melletti miniszter ellenjegyzését (48: III. 8. §.). A hadügyi költségek szintén úgy állapítatnának meg, mint a külügyi költségek; meg nem egyezés esetén a különvélemény is elfogadja a paritás elve mellett kiküldendő bizottságokat; de határozataikat törvényerőre csak az össztörvényhozás emelheti. Kimondja, hogy mindezen megállapodásokat a magyar össztörvényhozás egyoldalulag megváltoztathatja (36 §.). A kereskedelmi ügy, pénzrendszer, közvetett adók, állami egyedárúságok egyforma elveiben és a vámszövetségben, melyben egyébként szintén a közös vámterület alapján áll, az időről-időre kötendő szabad egyezkedés mellett, fentartja az önálló intézkedés jogát; végül az államadósságokban a quota szerinti évi kamatösszeg helyett a tőkemegosztást kívánja.

E kisebbségi vélemény egészben tehát nem egyéb, mint egy szövetségi tervezet, minőt köthet és felbonthat bármely két ország és bármikor, mely tehát összekötésünket Ausztriával változóvá, ingadozóvá tette volna a szabályozott eljárás helyett; holott a *pragmatica sanctio* egy állandó viszonyt jelent s e mellett a kölcsönös védelem eszméje is teljesen elhomályosul benne. Azonban a főeltérés, mint mindig, a *delegatio* mellőzése s az ennek körébe utalt két közösgy elintézésének módja volt; mert ez a magyar össztörvényhozás jogát

korlátolja s hatásköréből fontos tárgyakat kivon. A delegatio a baloldaliak szerint csak kezdet a szorosabb összeolvadáshoz, a rejtett alakból a jövő központi parlament elvéhez.

A szélsőbal határozati javaslata, még továbbmenőleg, közösen érdeklő viszonyokat egyáltalán nem ismer, csak tiszta personal uniót fogad el s időnként való szabad ajánlatot a magyar király jogainak védelmére; hazánk bel- és nemzetközi összes jogai teljesen önálló, rólók csak és kizárólag országgyűlésen intézkedik; az államadóságokból csupán a hazánk javára befektetett tőkerész terhel minket s ezeken felül csak szabad ajánlatról lehet szó. A hatvanhetes bizottság javaslata a közösügyek, delegatiók, közös miniszterek által alkotmányunkat és az államadóságokban való részesedés által anyagi erőnket teszi tönkre, demokrat szellemű alkotmányunkat a 48-iki törvények szellemével ellentétben, az aristokratia és absolutismus elvei felé tereli. Mindezekről koronázás előtt joga sincs a háznak tanácskozni; e javaslatot annál inkább elutasítandónak kívánja, mert mindezekről az 1848: III. t.-cz. 13. §-ja úgy is intézkedett; de ha nem hallgattatnának meg, ők csak azért vesznek részt a tanácskozásban, hogy e munkálat megrontó jellegét Isten, világ, választóik, Magyarország s az utókor előtt kimutatva, ellene szavazzanak. Az ekkori szélbali beszédek tehát bőven foglalkoznak azon álláspont megváltoztatásával, mely Deák tetteiben a 61-iki második felirat óta mutatkozik; sőt úgy mutatták be, hogy a hatvanhetes munkálatnak legjobb czáfolata a 61-iki második felirat és Deák legelőször 1866 február 22-iki beszédében állította fel a reálunio azon alakját, melyet a hatvanhetes munkálat kidolgozott. Az ilyes és hasonló

vádak gyakoriak voltak a vita folyamán, melyek nem egyszer valóságos felháborodást okoztak.

Deák márczius 28-ikán tartotta meg fontos védőbeszédét a hatvanhetes bizottság munkálata mellett. Alaptétele az, hogy érett megfontolás után a bizottság többségének javaslatát olyannak tartja, mely a felforgó nehéz kérdések békés kiegyenlítésének oly módját nyújtja, mely helyzetünkben s a jelen viszonyok közt legcélszerűbb s valószínűleg kivihető is. Ennek bizonyítására valamint nem voltak újak sem a támadók szempontjai, sem eszközeik vagy okaik, ő sem igen ad elő új védelmi okokat. A beszéd lényege nem is ez, hanem az egésznek logikai fölépítése. Kiemeli a 47/48-iki átalakulásnak korszakot alkotó fontosságát, a letett alapot, melyen a továbbépítés az első népképviselői országgyűlés feladata lett volna; mert magok a törvények szövege is részletesebb kifejtést kívánt, mert sok viszony bennök szabatosan meghatározva nincs; ilyen az a viszony is, melyben az ausztriai tartományokhoz állunk. De a 48-iki országgyűlés e munkában meggátoltatott, törekvéseinek fegyvertett véget s ezt követte tizenkét évi absolutismus, majd az octroyált alkotmány, mely ellen a 61-iki országgyűlés feliratai oly módon bizonyították be ügyünk igazságát, hogy örökre meghátrált előtte a jogvesztés elmélete; de ennek az elvnek helyét elfoglalta az, hogy 48-iki alkotmányunk visszaállítása lehetetlen, mert veszélyeztetné a birodalom biztosságát, pedig ennek fennállása európai szükség.

Ekkor csak három út állott előttünk: a fegyveres küzdelem, a véletlen szerencse várása és végül az uralkodó meggyőzése, hogy alkotmányunk s a birodalom fennállása összhangzásba hozható. A két első

út részben lehetetlen, részben észszerűtlen volt; maradt a harmadik. „Tartoztunk ezzel hazánknak, melyet egyrészt a forrongások és kétes eredményű harcok veszélyétől megóvni, másrészt a fokoként mindinkább érezhető süllyedésből megmenteni kötelességünk volt.“ E békés útnak kijelölése volt ennek az országgyűlésnek feladata s ezt czélozza a hatvanhetes bizottság munkálata, melyről senki sem állítja, hogy tökéletes; de czélszerűbbet, mely helyzetünkben gyakorlatilag is kivethető volna, készíteni nem tudott.

A támadások ellene számosak. Első s a legfőbb az, hogy a *pragmatica sanctio* csak personal uniót állapít meg, csak a trónöröklést és közös birtoklást; tehát közösügyek nincsenek is. Azonban az elválasztatatlanság és feloszthatatlanság elve magában foglalja a védelmi kötelességet; a közös viszonyokat elismerte a 48: III. 13 §-ja, a 47/48-iki országgyűlés minden felirata s ezekről szóló egyéb nyilatkozata is. Mások azt mondják, hogy voltak, igen is, közös viszonyok, de nem voltak közösügyek; ez nem áll, mert mindig voltak, csak kezelésük volt más és ennek a kezelésnek megváltoztatását most az osztrák tartományok alkotmányossága teszi szükségessé.

A *pragmatica sanctio* megkötésének főczélja a viszonos védelem volt. Ezt a nemzet mindig elismerte s el a 47-iki és a 48-iki országgyűlés is és Kossuth még a nevezetes olasz-ügyben is. Ám sokan ezt elismerik, de tagadják a védelem közösségének elvét; azonban a rendes magyar katonaság az uralkodó többi sergeivel mindig közösen és együtt harczolt, ugyanazon vezérlet alatt állott s elkülönözve nem működött. Ezt megállapítja az 1715: VIII. t.-cz., azóta soha rajta törvény által változtatás nem történt

s ez annál kevésbé érthető félre, mert az insurrectiót a nádor vezérlete alatt éppen ezért a törvény (1715: XXI. t.-cz.) élesen elkülönítette a rendes katonaságtól. Ez a közös és viszonyos védelem tehát hazánk kötelezettsége, melyet soha kétségbe nem is vont. A hatvanhetes munkálat azért nem ment és nem is mehetett ezen túl az önálló magyar hadsereg követelésében, mert minden idézhető törvény, mint az 1796: II. t.-cz. is, a magyar hadserget, mint ő felsége hadseregének kiegészítő részét tekintette s ezt kellett alapul vennie a bizottságnak is.

Legsúlyosabb azonban a vádnak az a része, hogy e javaslat hazánk alkotmányos függetlenségét megsemmisítve, némi autonómiával bíró osztrák tartománynyá teszi. Ez a vád alaptalan, mert a delegatióra, csak egyetlen évi hatóerővel, még pedig a teljes paritás alapján, csak két dolog van ruházva: a külügy és azon költségek megállapítása, melyek a külügyre és hadügyre tartoznak. A külügyekre Magyarország ezen az úton oly befolyást fog közvetve gyakorolni, minőt eddig sem közvetve, sem közvetlenül sohasem gyakorolt; a közös kiadásokra nézve a delegatio a két minisztérium befolyásával kiszámított összegről határoz. Ez mindenesetre nem csekély változás; de az alkotmányos függetlenség megsemmisítéséről annál kevésbé lehet szó, mert a delegatiók „törvényt“ nem hoznak. Ez az intézmény lényegileg nem egyéb, mint azon esetről-esetre való érintkezés szabályozása, melyet a 61-iki feliratok kimondanak. Előbb a hadiadót országgyűlés szavazta ugyan meg, de ez alig tette a jövedelmek egy ötödét s tehát sohasem volt hazánk alkotmányos befolyása az összes bevételekre és kiadásokra akkora, mint mekkorát ez

a munkálat biztosít; másfelől minden egyéb jog az országgyűlésnek van fentartva, mint törvényhozás, vérendszert, újonczmegajánlás, katonaság elhelyezése, élelmezés, költségvetés, adó és az említett két ügyben is a határozat joga a teljes paritáson alapszik.

E kettőn kívül semmi tárgyat nem mond a munkálat a *pragmatica sancti*óból folyónak és közösnek; hanem ellenkezőleg, néhány más kérdésre szabad alkut és egyezkedést javasol, minőt szabad ország köt szabad országgal. Ezt minden nemzet teszi s ez nem az alkotmány megsemmisítése; sőt inkább fog a nemzet emelkedésére szolgálni, mint bizonytalan eseményekre épített számítások, vagy azon többektől ajánlt sorvasztó várakozás, mely akkor fog orvosságot hozni, midőn már késő. Egyébaránt a ház még mindig határozhat másként, még semmi nem késő; az azonban bizonyos, hogy ha 1848 szeptember 18-ikán vagy október 8-ikán az országgyűlésnek, vagy 1849 január elején a békekövetségnek vagy Buda visszavétele s a nagy-sarlói csata után a nemzetnek ajánlott volna ily kiegyezés, örömmel fogadta volna el, holott erősebb volt, mint ma. Hol állanánk már, ha ez megtörtént volna! Végül azt emeli ki, hogy Ausztria fennállása, ha nem volna is európai szükség, szükségünk van rá nekünk s hazánk teljes önállása a jelenlegi európai viszonyok közt erőnk túlbecsülése; ha meg más államokkal lépniék szövetségre, mint a Duna-szövetség tervezte, akkor is lennének közösügyek. „Ismétlem, t. ház, — mondá — ne taszítsuk el magunktól a békés kiegyenlítés ezen módját. Félek, igen félek, hogy annak félrevetése által jövőre az ország alkotmányos függetlenségét nagyobb veszélynek ten-
nők ki, mint elfogadása által.“

Azt mondják, nem népszerű a kiegyezés; ő azt hiszi, inkább az nem volna népszerű, ha nem egyezve ki, tovább is bizonytalanságban hagynák a viszonyokat, az esetlegre bízva. Elismeri, hogy ez az opportunitás politikája; de míg a megerősített törvények megtartásában opportunitásnak helye nincs, addig igen is helye van az új törvények alkotásában; ezt mondta mindig és mondja most is. A személye ellen intézett éles támadásokra nem felel s újra ajánlja a javaslatot elfogadás végett, mint a melyet „helyzetünkben a békés kiegyenlítés legcélszerűbb módjának tart. “ A beszéd hatását a napló így örökítette meg: „Szünni nem akaró viharos éljenzés. A ház tagjainak nagy része föláll. Szavazzunk.“ Csak a baloldaliak folytatták még a vitát. Zsarnay e szókkal mondott le beszédéről: „mikor a nap a maga tiszta fényében fölsütött, egyiránt szükségtelen és czéltalan törekvés, hogy valaki meggyújtson egy kis mécset vagy lámpát;“ Apponyi György másnap azt mondta: »alig hihettem volna, hogy a tegnapi remek szónoklat után a t. ház figyelmét még igénybe vehessem“. Csakugyan tömegesen álltak el a szótól s záróbeszédet is csak Madarász tartott, mely után 30-ikán történt meg a szavazás. A részletes tárgyalás igen rövid volt; Nyáry Pál kijelentése szerint, a baloldal tartózkodott a vitától s így még az nap befejezték. Április 3-ikán egyetlen ülésen elfogadták a főrendek is, noha éppen az állandó delegatiók intézménye itt is nem kevés aggodalmat ébresztett; de azt mind elismerték, hogy viszonylag a lehető legjobban oldja meg a nehéz kérdést s némelyek nagy lelkesedéssel is fogadták, kiemelve Deáknak soloni bölcsességét; de kivált Szógyény kifejezte, hogy ez az a maximum, a mennyit

hazánk áldozhat s hogy állandóságát és czélszerűségét végre is az élet fogja kipróbálni.

Ezek után Deák folytonos parlamenti vezetése alatt gyorsan haladtak az ügyek. Április 2-ikán egyetlen ülésen letárgyalták az újoncképzés módzatait s Deáknak márczius 30-iki felszólalása értelmében április 5-ikén elhatározták a horvát kérdés elővetelét. De közben is minden lényegesebb kisebb kérdésben felszólt, mint a képviselői összeférhetlenség szabatos értelmezésében, a parlamenti illem megtartásában vagy az interpelláló jog szabályozásában. Ezek közül az elsőt kivált az tette jellemzővé, hogy a ház 1867 január 12-ikén az oly képviselőnek új választás alá bocsátását mondta ki, a ki kormánytól függő hivatal vállal. Most Eötvös a minisztereket s államtitkárokat nem tekintette ilyeneknek, mert őket ő felsége nevezi ki; erre Ghyczy felszólalása után Deák sietett kijelenteni, hogy ő, ki a január 12-iki szabály indítványozója volt, ezt a miniszterekre is értette.

A horvát kérdés tárgyalása április 8-ikán kezdődött, annak az emlékiratnak felolvasásával, mely lényegében polémia volt a magyar jegyzékre s melynek a magyar küldöttség csak befejezésére válaszolhatott, Ennek kapcsán fölolvasták Deák és Ghyczy határozati javaslatait, melyeket április 7-ikén adtak át az elnöknek, a ki előlegesen is kinyomatta őket. E javaslatok mindenike ugyanegy alapelvet fejez ki a horvátoknak megadandó tág autonómiára nézve; azonban Deák javaslata kifejezi azokat az elveket is, melyek alapján utóbb ez a kérdés rendeztetett. Kiindulása az a közös megállapodás, hogy a három egyesült királyság is elismeri a magyar koronához való tartozást s ebből foly, hogy a magyar király egyszeri

megkoronázása, ugyanegy koronával, érvényes a kapcsolt részekre nézve is; egy a koronázási hitlevél is, melyet a közös országgyűlés készít el, de eredeti példányban a kapcsolt részeknek is kiadandó; továbbá a magyar királyság képviselője mások irányában csak egy, e szerint a delegációkban a kapcsolt részek is a magyar delegációban képviseltetnek megfelelő arányban, akár a magyar, akár a horvát országgyűlés választása által. Felszólíttatik tehát a három megye királyság, hogy küldjön a maga részéről a magyar országgyűlésre aránylagos számú követet, kik részt vegyenek a koronázásban, a koronázó hitlevél s a közösügyi törvények megalkotásában; de mindebből semmi következtetés rájuk és autonómiájokra nem fog vonatni, sőt a magyar országgyűlés a kívánt távkörű autonómiában megnyugszik; a területi viszonyokra vonatkozó álláspontjához azonban a magyar országgyűlés ragaszkodik.

Ez a határozati javaslat főképen abban különbözik Ghyczyétől, hogy a delegatio horvát tagjai választásában bizonyos szabadságot enged és Fiume meghívását nem foglalja magában. Ennek oka az volt, hogy a Fiume hovátartozásának kérdését szerinte az uralkodónak kellett eldönteni úgy, a mint döntött a Muraköz ügyében; az országgyűlés elég, ha álláspontját kijelenti. O általában óvatossággal ajánlt e kérdésben; mert ha a horvátok javára dől el a kérdés, a kormány nálunk kisebbségbe jut, ha a mi javunkra, a horvátok nem jönnek el a koronázásra. A többség ismerte Deák aggályait és ezért javaslatát egyetlen szó változtatása nélkül fogadta el úgy egészben, mint részleteiben s azután Deák indítványára, üléseit május elejéig felfüggesztette. Ennek az indítványának oka az volt, hogy a miniszterek, államtitkárok és

főispánok kinevezése s egy pár más lemondás miatt a ház mintegy 60 taggal lett kisebb; tartani lehetett tehát nemcsak a ház megapadásától, hanem az ellenzék térfoglalásától is. Egyébiránt indítványát a törvényhatóságok rendezésével, a minisztériumok belső szervezésével, új törvényjavaslatok kidolgozásával, a közbeeső ünnepekkel és követválasztásokkal indokolta.

A z új törvényjavaslatok a következők voltak: a hatvanhetes bizottság munkálatának átdolgozása törvényjavaslat alakjába, miben tehát Deák is megnyugodott s Horváth Boldizsarra, Tanárky Gedeonra és Csengeryre kívánta bízni; az ú. n. koronázás előtti törvényczikkek, melyeket Deák a következőkben kívánt megállapítani: *a)* a nádor hatásköre a fejedelmi jogok gyakorlatában megszűnik (1848: III. t.-cz.) s e hatáskör szabályozásáig nádor nem választatik, *b)* az országgyűlés feloszlata és elnapolása a király feltétlen joga, de az új országgyűlés oly időben hívandó össze, hogy a költségvetés még abban az évben az országgyűlés elé legyen terjeszthető (1848: IV. 6 §.) *c)* a 48-iki törvénynek azon pontjai, melyek hadügyi kérdésekben a király melletti miniszter ellenjegyzését kívánják, érvénybe nem lépnek a védrendszer törvényes megállapításáig; *d)* a nemzetőrségi törvény a védrendszer törvényes megállapítása miatt felfüggesztetik (1848: XXII. t.-cz.).

Ezen elvek szerint Lónyay szerkesztette meg a négy törvényt; de maga írja, hogy Deák mindeniken módosított s kettőt irányilag átalakított. Ezeket és a hatvanhetes bizottsági munkálatot, mint törvényjavaslatot, május elsején Andrassy Bécsbe vitte, hol az uralkodó szintén hozzájok járult, beleegyezett Fiume külön meghívásába s a koronázás végrehajtására akkor is,

ha a horvátok nem jelennének meg, a hatvanhetes munkálalatot pedig, mármint befejezett tény, akarta a május 20-ikán megnyitandó Reichsrath elé terjesztetni. Ezek következtében az uralkodó május 25-ikén Fiúmet az országgyűlésre meghívta s mivel a horvát országgyűlés még a Deák határozati javaslatában foglalt engedményeket is kéréséivé, minden alkotmányszerű egyezkedést előre lehetetlenné tett, május 25-ikén feloszlatta s így a kapcsolt részek a koronázáson sem vettek részt.

Május 7-ikén újra megnyílt az országgyűlés. Közben az új követválasztások kivétel nélkül a Deák-párt javára ütven ki, a kormány május 17-ikén beterjesztette az ú. n. koronázás előtti törvénycikkeket. Közülök a közösügyekről szóló csak a hatvanhetes bizottság munkálalatát öntötte törvényjavaslat alakjába s némi irányi módosítást tett a 24—26. pontokban, melyekben lényeges az, hogy az alkotmány „tettleg visszaállítása“ helyett „fentartása“ került bele, mert helyreállítva már volt s a közösügyek és ezek kezelése helyett az új szöveg csak a közösügyek kezelése módját tette függővé az ausztriai alkotmány tettleges életbe léptetésétől. Ezeket május 25-ikén, az osztályok és központi bizottság jelentésének meghallgatása után, a ház 27-ikére tűzte napirendre.

Rendkívüli meglepetést okozott azonban május 26-ikán, az események e pontján, Kossuthnak Párisból, május 22-ikéről Deákhoz intézett nyílt levele, melyet ő másolatban Simonyi Ernőnek is megküldvén, sietett kiadni a *Magyar Újságban* és külön röpiratban, melyből egy nap alatt negyvenezer példánynál több kelt el s célja a kiegyezés meggátlása volt. E hatásos levelében Kossuth rajzolván az ő és Deák egyetértését, majd a válságos pillanatban a forradalom alatti el-

válásukat, a jelenre térve, így szól: „Elvált utainkon kiindulási pontunk s utunk iránya különbözik, csaknem, mondhatnám, ellenkezik“. Eddig nem szólt, most szólania kell; mert meghiggadt tekintetével azt látja, hogy nemzetünk „a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, többbe, mint veszélybe, halálba sodortatik“. Ugyanis őt már a 61-iki határ sem elégítette ki; de azt hitte, hogy Deák a joghoz tántoríthatatlanul ragaszkodni fog; mert hiszen a 61-iki alapért választotta a nemzet őt vezéréül s a nemzet azt hiszi, hogy most is azon áll; pedig már rég nem áll ott, hanem a jogfeláldozás sikamlós terére lépett. Ezt mutatja a minisztérium május 18-iki hat újabb törvényjavaslata is. A közösügyi munkálatból jogfeladásnak nevezik kivált a hadsereg közösségét, a hadiköltségvetés delegációs megszavazását s a többi összes anyagi érdekű intézkedéseket; így a magyar kormány nem független s az országgyűlés alig több, mint egy megnövelt megyegyűlés. Deák alapelve a kiegyezésben az volt: „el kell fogadni, a mi kivihető, miután többet elérni nem lehet“. De ez ellen a jog és politika nevében tiltakozik; mert a jogról önként, örök időkre lemondani nem szabad s egyszersmind hiba is; nem mondtak le 48-ban, nem mondott le ő sem 61-ben, midőn Ausztria még erősebb volt s most lemond Sadova után és oly időben, midőn a népek mozgalma a jogvisszaszerzés; sőt a minisztérium törvényjavaslatai még a 48-iki törvények legszebb gyöngyeit is kitördelik. O mindebben a nemzet halálát látva, nem hallgathat s ez a kötelességérzet szólaltatja meg

Még kevesebb elismeréssel, még végtetesebb szempontból, Kossuth tehát körülbelől ugyanazt írja, mit a szélsőbaliak már százszor is elmondtak; ámde még

jobban meglepte Deákot az, hogy mikor ő még magánlevélnek hitte, akkor már Pesten ezrenként kapkodták. Már 27-ikén délután megjelentek nála barátai s felelésre biztatták; de mélyen megilletődve válaszolta: „Felel-jetek ti, én nem teszem“. Ekkor tehát már el volt határozva, hogy nem válaszol s ezt egy nyilatkozatban tette közzé a *Pesti Napló* május 80-iki számában. Ennek alapgondolata az, hogy ha ez a levél magánlevél volna, felelne rája; de Kossuth nem neki, hanem ellene irt; ez nem levél, hanem hírlapi cikk s minthogy az ő politikai eljárása nyílt volt, a felelet szükségtelen. Ő igen is azt mondta, hogy a békés kiegyezést helyesebbnek tartja, mint a bizonytalan ígéretkebe, véletlenbe, forradalomba, a birodalom szétbomlásába, külföldi szövetkezésbe bízást; hogy „a kiegyenlítésnek azon módja, melyet ő is javasol, alkotmányos szabadságunkat nem veszélyezteti s hazánkra nézve sok tekintetben előnyös“. Ezt mind nyilvánosan tette s a ki e javaslatokat egynek tartja a februári pátenssel vagy a61-ikikirályileiratok elveivel, azzal nincs mit vitatkozni. Ő felel saját magáért, a mint az természetes, de hozzáteszi: „Meri-e valaki állítani, hogy véleményemet másokra kívántam erőszakolni, akár ámitásokkal, akár csábító ígéretekkel, akár szemrehányásokkal? Felszólítottam-e bárkit, hogy azon párthoz álljon, melynek tagja én vagyok? Akartam-e bárkit gátolni saját meggyőződésének követésében? Kértem-e valakitől szó- vagy kéz-adást arra nézve, hogy velünk tart és tőlünk el nem fog válni? Használtam-e valaha a pártszerzésnek sok helyütt szokásos, de általam sohasem helyeselt eszközeit? Nem voltam-e azoknak egyike, ki még a pártdisciplina pressióját sem helyesltem lényeges

tárgyakban és elvi kérdésekben? Ha mind e mellett a többség véleménye és az én véleményem találkozottak, ennek egyszerű magyarázata csak az, hogy az én meggyőződésem is az volt, a mi az övék. Az én igazolásomra a többség tehát nem szorult.“

Azonban, noha Deák nem felelt, a mint Pulszky írja, ő Deák intésére visszamaradt s május 28-ikán általában azokat írta meg válaszában az *1848* című lapban, miket Deáktól hallott. A kiegyezés ügye — mond a válasz — két éves; mért nem szólt Kossuth előbb ellene? De Kossuth nem meggyőzni, csak ingerültséget akar előidézni. Ezután röviden vázolja Deák működését 48 előtt és 48-ban, midőn meggyőződés nélkül ugyan, de átengedte a vezetést Kossuthnak, melynek merészségét veszélyesnek tartotta s jóslatát az eredmények igazolták. Aztán az emigratio napjai sem voltak mind szomorúak s az itthon maradtak is sok és súlyos szenvedést éltek át. A februári alkotmány és a kiegyezés közt óriási a különbség s ha ez kivetkőzteti hazánkat alkotmányából, mennyivel inkább tette volna azt a Kossuth-féle Duna-szövetség, mely öszparlamentet tervezett változó székhelylyel Budapesten, Bukarestben, Belgrádban és Zágrábban; viszont Jellasich követelései is mások voltak, mint a 67-iki kiegyezés feltételei; de aztán akkor volt közvélemény és fegyver, mire támaszkodni lehetett, most csak a Solferino és Sadova utáni csalódások maradtak a nemzetnek. A politika, melyet Deák követ, nem az övé, hanem az országé; Deák már az országgyűlés előtt föllállította programját s az ország többsége elfogadta, a tizenötös és hatvanhetes bizottsági munkálatok megjelente óta 60 új választásban pártja egyetlen szavazatot sem veszett, a megyék öt-hat

kivételével, az agitáció dacára is, erőszak nélkül, önként mellette nyilatkoztak, a megyei választások roppant többsége igazolja őt, ki soha pártot szerezni nem akart. A nemzet többé nem Kossuthra hallgat, ki egyébként szintén azt mondta mindig, hogy hazánk magára meg nem bír állani.

Lényegben ugyanezt tartalmazzák Kemény ismert cikkei és Somsich tartalmas válasza a *Pesti Napló*-ban. Ezek mind hasonló erővel s győzelmesen verték vissza Kossuth vádjait úgy a jogfeladásra, mint a megyék megsemmisítésére vagy a nemzetiségek megnyugtására nézve s a Duna-szövetség terve mindenkiben nagy súlyú érv volt. Elég itt megemlíteni azt, hogy hatást a levél a dolgok menetére nem tett; ha csak azt nem, hogy siettetta a közösügyi törvény megszavazását. Gr. Ráday indítványozta ugyan május 27-ikén a közösügyi javaslat teljes elvetését, miközben rámutatott a törvényjavaslat s a hatvanhetes munkálat eltéréseire; azonban Deák kifejtette, hogy a hatvanhetes munkálat országos határozat lévén, tartalmában a további tiltakozásnak helye nincs s csak arról lehet szó: akarja-e a ház most tárgyalni s megegyezik-e a javaslat a ház előbbi végzéseivel? A tárgyalás elhatároztatván, az ellenzék törölni akarta a javaslat bevezető indokolását, mert felesleges és esetleg kétértelműséget okozhat; kívánta továbbá, hogy mindazok a helyek, melyek módosítást vagy annak látszatát fejezik ki, világosakká tétessenek s a záradékot is törölni akarta, mert e törvényeknek a Lajthántúliak elfogadásától való függővé tévése hazánk önálló intézkedési jogát korlátozza.

A Deák-párt természetesen elfogadta minden kétes pont világosabbá tevését; mert az nem is volt gon-

dolható, hogy valami olyat akarjon törvénybe iktatni, ami a hatvanhetes bizottság munkálatában nem volt; így egészítette ki a 24-ik pontot a közösügek világos kitételével s így törölte a záradékot is, de a bevezetést megtartotta. Ekkép, noha mindenki hosszú vitát várt, május 27-ikén a ház, a nyílt levél hatása alatt, egyetlen ülésen az egészet letárgyalta s május 30-ikán 209 szóval 89 ellen megszavazta, Május 28-ikán a többi törvényjavaslatot is egy ülésen letárgyalta.

Közülük legfontosabb a nádori hatáskör korlátozásáról szóló javaslat volt, melylyel kapcsolatban állt maga a nádorság kérdése is. Deák márcziusban még szükségesnek vélte a nádori állás betöltését a koronázás és a miatt, mert itt egy nyolczszáz éves fontos intézményről van szó, mely összenőtt a nemzet hagyományaival és alkotmányával. Úgy vélte, hogy ezután mint az államtanács és hétszemélyes tábla elnöke, ezenkívül csak abban járna el, miben az uralkodó külön megbízná. Ezt márczius elején Majláth előterjesztvén ő felségének, azt felelte, hogy nehezen bírná erre magát elhatározni. A kérdést sürgösen és könn³*edén elintézni nem lehetett, s így jött létre az említett javaslat Deák fogalmazásában, mely a nádorválasztást nyílt kérdésnek hagyva, elhalasztja mindaddig, míg oly törvényjavaslat nem készül, mely a nádorságot a felelős kormányzat elveivel összeegyeztesse. Alig kezdődött meg azonban a kérdés nyílt tárgyalása, azonnal két nézet állt szemben: egyik, mely nádort akart mielőbb, másik, mely az állást teljesen megszüntette volna. Az utóbbi nézetet azonban utóbb a házban senki sem hangoztatta; mindenki a nádori állásnak minél előbb, sőt még a koronázás előtti betöltését kívánta s Bónis Sámuel a kiskorú fejedelem gyámsága miatt egy napig sem halasztotta volna.

Deák hosszabb beszédben válaszolt. A nádori hivatal eltörléséről — mond — nincs szó, csak arról, hogy a 48-iki és régebbi hatáskörét többé nem gyakorolhatja; mert a 48-iki hatáskör csak István nádor személyének szólt, némely régibb joga pedig nem fér össze a parlamentáris kormányval, mert ennek a nádort alája rendelné. Maga a kiskorú fejedelem gyámsága s az ország kormányzata Mátyás törvénye értelmében ruházott a nádorra; de a *pragmatica sanctio* által egyesített országokban ez sem tartható fenn; erre az esetre külön regensség szükséges s így a gyámság és ezzel kapcsolatban az uralkodói teendők ügyében szintén külön törvény alkotandó. Tehát a nádornak új hatáskört kell megállapítani; azonban ez a koronázás előtt, ha csak ezt nagyon messzire halasztani nem akarják, végre nem hajtható, e nélkül pedig választani nem lehet; tehát ő a választás elhalasztásánál mást nem tud ajánlani, a mire volt már eset, mint az 1548: XVIII. t.-cz. bizonyítja. Azonban maga a koronázás ténye a nádorra három fontos feladatot ruház: ő viszi a koronát az uralkodó előtt, a primással együtt ő teszi a király fejére s a koronázás után ő fordul a néphez e fölkiáltással: „Éljen Magyarország koronás királya!“ Ha nem volt nádor, akkor e hivatást nem az utána következő országbíró teljesítette, mert az nem volt a rendek választott hivatalnok; hanem erre a tisztre külön választással ruházott fel valakit, s ennek megállapítása a koronázó hitlevéllel kapcsolatban most is szükséges. A ház ezt elvben elfogadta.

A koronázó hitlevél megállapítása tárgyában Andrassy május 25-ikén tett indítványt egy *regnico-laris* bizottság kiküldetése végett, mert ez nem a kormány, hanem a nemzet, vagyis az országgyűlés

feladata. A ház május 27-ikén 24, a főrendiház 12 tagot küldött ki. A bizottság első ülését május 29-én tartotta, báró Sennyeyt választván elnökül és kiküldvén a diploma megszövegezése végett egy hat tagú bizottságot, melynek tagjai lettek Deák, Vadnay Lajos, Somsich Pál, Bezerédy László, Tomcsányi József, báró Apor Sándor s utólag Csengery Antal. Az első ülésen az első kérdés az volt, hogy sem V. Ferdinánd, sem Ferencz Károly külön lemondásukat nem küldték be az országgyűlésnek, míg ez utólagosan meg nem történik, addig a diploma el nem készíthető; mert benne a trónváltásról szónak kell lennie s a 61-iki okiratokat az országgyűlés akkori feliratai kielégítőeknek nem találták. A kérdést ebben az alakban Tisza és Ghyczy hozták elő s így a határozat az lett, hogy a kormánytól előbb felvilágosítást kérnek. Sennyey jól tudta a nehézséget, mert ők 61-ben is akartak ily külön lemondást kieszközölni, de nem sikerült. Most Lónyay nyert megbízást, hogy Bécsben ő felségével közölje. Ennek lett eredménye az a középút, melyet Andrassy és Deák gondoltak ki s melyet május 30-ikán Andrassy élőszóval és írásban is a bizottságnak előadott; tudniillik hogy alkosson az országgyűlés e lemondásokról egy külön t.-cikket, fejezze ki benne óvását a belőle vonható következtetés ellen és azon jogát, hogy a trónlemondásról mindig külön értesítést kapjon. Ezt a bizottság 31-ikén betejesztette a házhoz s Deák indítványára június elsején elvben elfogadván, a törvényjavaslat szövegezésével megbízta a hitlevél elkészítésére kiküldött bizottságot.

A hitlevél, esküminta s a törvényjavaslat egyaránt Deák művei. A bizottság június 2-ikán elfogadta őket, csupán a trónlemondási törvényjavaslat készi-

tésére vonatkozó kijelentést kívánta határozottabban kifejeztetni. Így kerültek a ház elé, mely június 4-ikén, a Bösörményi László és társai határozati javaslatát a koronázás elhalasztásáról mellőzvé, egyetlen szó változtatása nélkül elfogadta; egyszersmind Deák hangsúlyozta, hogy a trónlemondásról szóló javaslatot is még a koronázás előtt állapítsák meg. A hitlevél, mely június 6-án kelt, a szokottnál hosszabb bevezetésében, a trónlemondás óta történeteket adja elő, a király nevében tett azon megnyugtató kormányi kijelentésig, mely a trónról való lemondások következtében szükségessé vált törvényjavaslat tartalmát fejezi ki. A hitlevél öt pontból áll: az első szól az 1723:1—II. (trónöröklési, 1791:111. (koronázás) t.-cz., hazánk s a társországok jogainak, alkotmányának, törvényes függetlenségének, szabadságának és területi épségének, hozott és hozandó törvényeinek megtartásáról, kivéve az Arany-bulla ellentállási záradékát (31. §.) és a mindezekre teendő esküről; a második a korona Magyarországon őrzéséről s a koronaörökről, a harmadik a társországoknak és részeiknek visszacsatolásáról, a negyedik a pragmática sanctio értelmében a szabad királyválasztó jognak a nemzetre visszaszállásáról, az ötödik a jövő uralkodók kötelességéről s a főntebbiekre teendő esküről. A záradék a szokott helybenhagyást tartalmazza. A királyi eskü szövege azonos az I. Ferdinánd királyi esküjének szövegével.

Ekkor a nádorválasztás elhalasztása miatt a nádor koronázási teendőire került a sor. A megelőző napon a pártklubban egyhangúlag Deákot óhajtották erre a tisztre, de ő haragosan szolt, hogy inkább a képviselőségről is lemond. Indítványára Andrássyban állapodtak meg. A kérdés előfordult június 3-ikán a képviselőház zárt

ülésében is. Ott is hangosan nyilvánult az óhaj, hogy Deák legyen a nádori teendőknél a nemzet megbízottja; de itt is elhárítván magáról, újra Andrásst ajánlta. Június 4-ikén aztán Deák tette meg a koronázás összes előkészületeire s így erre is az indítványt, melyek a következőkben álltak: tartsanak meg szorosán minden formát s e szerint a koronázás előtt egy fényes küldöttség kérje föl az uralkodót, hogy koronáztassa meg magát s a királynét és a hitlevelet adja ki, s ugyan e küldöttség tisztelegjen a királynénál is; a nádori teendők végzésére pedig ajánlja Andrásst, de nem mint miniszterelnököt, mert ezt a tiszteletet nem kívánná álláshoz kötni.

Így hárította el Deák, elveihez és jelleméhez híven, az ország mindennél megtisztelőbb kitüntetését és ugyanekkor elhárított egy másik kitüntetést is, azt, a melyet ő felsége akart adni a koronázás alkalmából. Ez iránt Andrásssal beszélt, hozzátéve, hogy a kitüntetést nem is annyira Deákért kívánja adni, kinek minden ilyes iránti ellenszenvét ismeri, mint inkább saját érzésének megnyugtatására. Megbízta tehát Andrásst, hogy szóljon Deákkal, ki azt felelterjeszté. Mindez hiabavaló, ő nem is meri Deáknak előhozni, neki még ő felsége sem adhat semmit. Valóban ezt felelte, midőn ez szóba került:

— Nem kell nekem semmi, hanem ő felsége minden valószínűség szerint túlél engem és csak azt kívánom, mondja azt, ha meghalok, hogy Deák Ferencz becsületes ember volt. Végre elfogadta mégis emlékül a király és királyné fényképét; de midőn ezeket nagyértékű keretekben kapta meg, a képeket megtartotta, a kereteket köszönettel visszaküldötte s magakészítette egyszerű keretben függesztette szobája falára. Ebben az eljárásban mélyebben fekvő oka az volt,

hogy nemcsak az ő puritán egyszerűsége nem kívánt semmit, hanem nem is akarta, hogy bárminek elfogadásával gyanúba keverjék. Senki sem ismerte jobban s szólalt fel többször a magyarnak gyanúsítani szerető természetére ellen. Egy kitüntetés volt csak, melyet elfogadott mindig: polgártársainak megtisztelő bizalma.

Igy érkezett el a koronázás napja. Az ő felségéhez ment küldöttségben Deák is részt vett. Gondolkozását jellemzi, hogy a koronázási dombhoz, hol a kardvágás történt, külön küldöttséget nem kívánt választatni; mert a koronázás az egész nemzet ténye, ott mindenkinek helye van. Mindenben a legnagyobb gonddal vett részt, egész az 50—50 ezer arany koronázási ajándék megszavazásáig, mely összeget ő felségeik, az egész nemzet hálájától fogadva, június 10-ikén a volt honvédek árvái, özvegyei s rokkantjai felsegélésére adományozták. Ezek után június 8-ikán megtörtént a koronázás páratlan fény és lelkesedés közt, kihirdettetett a teljes amnestia s 12-ikén a házban Andrassy bemutatta a koronázás előtt alkotott s most már szentesített két törvényzikket.

Még július 2-ikáig maradt együtt a ház a nyári szünet előtt. Deák rosszullete miatt hosszasabban nem vett részt a tárgyalásokon s így június 21-ikén azon nevezetes ülésen sem, melyen Tiszának a honvédek országos segélyezése iránt beadott határozati javaslatát elvetették s helyette a kormány társadalmi segélyezést ígért. Jelen volt azonban június 26-ikán, midőn Somsich Pál jelentette a nemzetiségügyi albizottsági munkálat elkészültét, s Deák sürgette a törvényjavaslatnak a szünet után a ház elé terjesztését; indítványozta továbbá interpelláció alakjában az 1848: VII. t.-cz. 4. §-ja szerint az unió végrehajtására, a zsidók jogegyenlőségére nézve törvényjavaslatok betervezését; felelt Csanády Sán-

dórnak, ki interpellálta a kormányt a budai várpalotán levő sárgafekete zászló iránt. Deák mintegy megállapította erre a szokott választ, t. i. ő felsége, mint háziúr, kitűzhetette a saját családi színeit s ez ellen senkinek sem lehet kifogása; ezért ő az interpellatio lényegét nem helyesli. Erre a ház napirendre tért.

A szünet előtt még csak egy kérdésben vett részt. Június 25-ikén tudniillik a kormány határozati javaslatot adott be egy tizenöt tagú országos küldöttség választására, mely a szünet alatt, ha a Reichsrath a paritást s az arra alapított delegatiót elvben elfogadja, ennek küldöttségével együtt előkészítse a kölcsönös egyezményt, a közösügyi viszonyokról szóló törvénycikk értelmében, a quótára és államadóságra nézve. Ugyanis midőn ez a javaslat június 28-ikán a ház elé került, Tisza a saját pártja nevében, a bizottság kiküldése vagy megbízása előtt, a kiegyezési törvénynek a Lajthántól való nemcsak elvi, hanem „tetteges⁶ elfogadását követelte a törvény értelmében s az államadósági kérdést ettől el kívánta különíttetni, mert azt a törvény nem küldöttségekre, hanem a két kormány előleges egyezkedése alapján való előterjesztésre bízta, s így ez a megbízatás most egyenesen a törvénybe ütköznék. Itt természetes számítással Deákra is hivatkozott, hogy a törvények között válogatni s őket megtartandókra és meg nem tartandókra osztani nem szabad. Több felszólalás után Deák felelt s első sorban is igazat adott Tiszának a kérdés első részében, hogy jobb volna bevárni az ausztriai országgyűlés határozatát; de tanácsosabb most megválasztani a küldöttséget, mert különben a ház 1868-ra sem bírna költségvetést terjesztani be. A küldöttség megválasztásában nincs is nehézség, Tisza sem a választásra, hanem a megbízatás előfeltételeire

helyezi a súlyt; de semmi veszély az előmunkálatokban nem lehet; mert az egész úgy is a ház határozatának van fentartva. Az államadosságok kérdésében az eljárás más; ebben a törvény előleges értekezést rendel (55. §.) és ezután a 61. pont szerint a javaslatot a két minisztérium készíti el. Ezért félreértés kikerülése végett indítványozta, hogy ezt határozottan fejezzék ki. A ház a határozati javaslatot ezzel a kiegészítéssel elfogadta s Deák felszólalására kimondta, hogy munkálata eredményét a jegyzőkönyvekkel együtt nyújtsa be. Deák egyébként ebben a küldöttségben nem vett részt.

Július 2-ikán napolta el ülését a ház; de mily más érzelmekkel, mint mikor november 19-én újra összeült volt. Azóta korszakos események történtek. Mint az elnöki búcsú kifejezte, e pár hónap eredményei ezek: törvényesen koronázott uralkodó, az alkotmány visszaállítása, parlamenti felelős kormány a haza legnépszerűbb férfיאból, a megyei és városi önkormányzat, szabadsajtó és eskütszéki sajtóbiróság, az ország törvényes függetlensége, kiegyezési törvények, a bizalom a nemzet és uralkodó közt, Magyarország visszanyert tekintélye és befolyása az európai béke fentartásában, s így oly külügyi befolyás, minőt több mint háromszáz év óta nem gyakorolt.

Délután öt órakor a Deák-körben volt búcsú s 3-ikán reggel kilenczkor mintegy hatvanan Deákhoz mentek búcsúzni. Deák válasza a pártok állásáról szólt és ajánlta a szilárd kitartást, mérsékelt higgadságot, engedékenységet, a személyeskedés, a nemtelen fegyverek, a sértés kerülését; mert ezek viszonzásából oly küzdés támadhat, mely a hazának okozna fájdalmat, és ajánlta végül az elágazó erőknél egyetlen nagy célra, a haza boldogítására szolgáló egyetértésért. Ezután pár nappal, július 7-ikén, Pusztá-Szentlászlóra távozott.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Deák és a kiegyezés.

A KIEGYEZÉS DEÁK LEGNAGYOBB ALKOTÁSA. — A KIEGYEZÉS NEM RÖGTÖNZÖTT. — A KIEGYEZÉS ÁRA. — ÁLLAMADÓSSÁG. — KATONAI KÉRDÉS. — KIINDULÁS A KIEGYEZÉSBE. — TÁRGYALÁSMÓD A KIEGYEZÉS ALATT. — A KIEGYEZÉS FŐBB ELVEI. — DEÁK A HADSEREGRŐL. — ELVE A KIEGYEZÉS MEGKÖTÉSÉBEN. — DEÁK ÉS NYÁRY. — ELJÁRÁSÁNAK JELLEMZÉSE. — VÉLEMÉNYE A KIEGYEZÉSI MŰRŐL. — VÉLEMÉNYE A KIEGYEZÉSI MŰ FEJLESZTÉSÉRŐL. — A KIEGYEZÉS ELŐKÉSZÍTÉSÉBEN MAGA ELÉ TŰZÖTT MÓDSZER. — SZEMÉLYI TULAJDONAL. — ÖNZETLENSÉGE. — BIZALMAT ÉBRESZTŐ S MÁS JELLEMZŐ LELKI KÉPESSEGEI. — AZ ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM A POLITIKÁBAN. — MAGYAROSSÁGA. — KITARTÁSA.

A kiegyezés e nagy műve volt Deák életének legnagyobb alkotása s politikai pályájának méltó befejezése, melyben megingathatlansága, bölcsesége, mérséklete, bámulatos belátásának és vezető képességének összege nyert kifejezést; sikerét egyaránt előmozdította ismert következetessége, mint az idők csodálatos alakulása, gondviselészerű összejátszása és fellépésében a kellő időnek bölcs felismerése. Mind ez eredményeiben valami rendkívüli, egyedüli a nemzet életében és a gondviselés beavatkozásán kívül egyetlen embernek műve, ki Parlamentarismus és hadsereg nélkül, csupán a törvényre és passiv ellentállásra támaszkodva, több éven keresztül politikailag vezette

egész nemzetét és néhány hónapon át dictatori hatalommal, de egy Solon higgadt bölcseségével és mérsékletével törvényt adott a monarchia mindkét felének, megszerzett és márcsak a napjainkig is hosszú időre állandósított oly szabadságot, melyet addig nem bírtak; mert láttuk, hogy alig van a nevezetes 1867: XII. törvénycikkből egyetlen szó, mely ne az övé volna, melyet évek aggodalmas és higgadt munkájával nem ő latolt volna meg.

Ezért mindent inkább lehet mondani a kiegyezési műről, csak azt nem, hogy rögtönzött. Ellenkezőleg: a Deák lelkében hosszú, keserű, gondterhes évek elmélkedésének leszűrődött, megtisztult eredménye ez a világos és határozott megoldás, melynek első kezdetei a 48-iki márcziusi napokig, a felelős kormányzatról szóló törvény első szövegezéséig és a kormányzás megindulásáig nyúlnak vissza. Szép beszéd volt ugyanis az, hogy a 48-iki felelős kormány nem más, mint a régi dicasteriumoknak új alakban s a kor viszonyaihoz alkalmazása; mert a kezelés egészen más módjait tette szükségessé a 48-iki törvények által „közösen érdeklő viszonyoknak“ nevezett ügyekben. Már akkor igen jól látta Deák s rövid időn az egész 48-iki kormány, hogy e megváltozott viszonyok közt a *pragmatica sanctio*, mely eredetileg a nemzet és uralkodóház közti kétoldalú szerződés, most a körülmények hatalmánál fogva azt követeli, hogy bizonyos ügyekben egy új egyezménynyé, szabad nemzet és szabad nemzet közti alkuvá, egyezkedéssé alakuljon át a birodalom két fele között, melynek alapelve a *pragmatica sanctio*ban kifejezett fejedelmi közösség s a kölcsönös védelem, alakja pedig az egyenjogú dualismus. Ehhez azonban részünkről több higgadtság, a túlol-

dalról több jóakarata s mindkét félben több kölcsönös bizalom és meggyőződés kellett volna; mert egyébiránt nincs a hatvanhetes kiegyezésnek egyetlen pontja sem, melyet 48-ban vagy 49-ben a nemzet el ne fogadott s nincs egyetlen lényeges engedmény, melyet jobb megfontolással felajánlani kész nem lett volna az események nagyobb pillanataiban, kivált 1848 augusztus 28-ika óta.

Ámde igen jól látta, tapasztalta Deák már 48-ban azt is, hogy a mint minden kiegyezésnek ára van, úgy az Ausztriával való kiegyezésnek kettő az ára: a katonaság és az államadósság kérdése, melyeknek akkor egyike sem oldatott meg. Most 67-ben nehezebb, de megoldásuk életkérdés; mert bárha lejárt az egységes Ausztria ábrándjainak fénykora, bárha lehetetlen volt a reactio régi politikája, de nem volt lehetetlen a reactio egy új alakja. Láttuk, hogy Deák 48-ban sem kívánta a katonai törvényjavaslatot úgy szerkeszteni, hogy Bécsben elfogadása nehézségekbe ütközzék; de az országgyűlés a kormányt oly javaslatba kényszerítette bele, melyből nem volt többé kigázolás, csak a forradalom felé; az államadósságokban pedig, mely az ellenforradalom még elsőbrendű és főbb oka volt, maga Deák is a tagadás álláspontján állott az egész kormánnyal együtt, mit utóbb maga is, mint hibát vallott be.

Most is ezeken az ügyeken fordult meg a kérdés. Deák tehát mindig a *pragmatica sanctio*t tartva szemé előtt, a katonai kérdésben azt az álláspontot foglalta el, melyet aztán a törvényjavaslatba belefoglalmazott és 1866 óta számos alkalommal ismételt, hogy semmit ne kapjunk kevesebbet, mint a mit törvényszerűen bírtunk 1715 óta s ez az engedés maximuma; de ne követeljünk önálló és teljesen elkülönözött magyart

hadsereget, mert ezen az alapon béke nem lehet; az államadóságokra nézve pedig, melyek 1848 óta megsokszorosodtak (48-ban volt 800 millió, 1867-ben körülbelül 3600 millió), mondja ki a nemzet, hogy jogilag minket nem köteleznek ugyan, de méltányossági okokból készek vagyunk elvállalni egy arányos és általunk elbírható részletet; mert ez nemcsak ausztriai, hanem a külföldi hitelezők miatt európai követelés s az európai rokonszenv egyenes föltétele.

Ebben az utolsó kérdésben 1860 óta egyetértett hazánkban mindenki; szükségét már 49-ben Kossuth is elismerte, ki a békekövetség jelentésének tárgyalása alkalmával a béke és kiegyezés feltételeiül szintén az államadóságokban való részesedést s a pragmática sanctio által követelt kölcsönös védelmet emelte ki. Most pedig csak a többet vagy kevesebbet elvállalni készek felfogásában volt az árnyalati eltérés, az elfogadásra nézve pedig abban, hogy évi kamatjárulék vállaltassék-e el változatlan összegben vagy egy külön kezelendő államadósági tőkeösszeg? Akkoriban Deákék felfogása a kamatjárulékhöz, a balközépé a tőkemegosztáshoz állt közelebb. A többség a kamatjárulékot fogadta el, minek utóbb reánk nézve a kamatmegadóztatás, conversio s az ebből folyó kamatapadás következtében megvolt a hátránya.

A katonaság kérdésében a helyzet rosszabb volt; mert nem lehetett benne alkudni. Itt nem azon fordult meg a kérdés: akart-e Deák magyar hadsereget vagy nem; hiszen hogyan akart volna ő, ki a circulatióért s a hadsereg vezényletében a magyar nyelvért oly rendületlenül küzdött 48 előtt? De látván ugyanazt a nehézséget, a melyet a tizenötös albizottság minden tagja látott s miben a jól értesültek között nem is volt

akkor véleményeltérés: abban állapodtak meg, hogy beveszik a törvénybe „a magyar hadsereg“ kifejezést, az 1802. évi I. törvénycikk „exercitus Hungaricus“-át, de elfogadták a hadsereg egységét s utóbb azt is, hogy a magyar hadsereg az összes hadseregnek kiegészítő része; azonban nem teszik a hadügyet a birodalom két felének közösügyévé, hanem felségjogként állapítják meg a hadseregre nézve az ismert alkotmányos jogokat, így jött létre a XII. törvénycikk nevezetes II. ik pontja, mely szerint: „0 felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belserveszterére vonatkozik, ő felsége által intézendőnek ismertetik el.“

A Deák által fogalmazott kiegyezésnek kiindulása tehát a pragmática sanctio: a közös uralkodó s a közös védelem, mint az együttmaradás feltétele s az ennek eszközzésére szolgáló költség. Ezzel szemben semmi egyéb nem közös. Országgyűlési jog tehát az újoncz-megszavazás, a belkormányzat szükséglete, az egész adórendszer, az összes adó megszavazása és behajtása, az igazságszolgáltatás, a belügyek egész összege, végre a kereskedelemre, pénzügyre s egyéb közös érdekekre vonatkozók időről időre kötendő oly szerződéseken alapúinak, minőket szabad egyezkedés útján bármely két szabad állam kötni szokott. Mindennek alapelve ezekben vonható össze: a kiegyezést olyannak akarta, mely alkotmányunkat a kor követelményeivel, a változott viszonyokkal összhangzásba hozva, semmit ne adjon fel Magyarország eddigi alkotmányos tárgyalási módszeréből, törvényhozási jogából és független önállásából; továbbá ne csak ne tegeye lehetet-

lenné a Lajthán-túli alkotmányt, sőt feltételezze; a közös érdekű kérdésekben biztosítsa a paritásos dualismus alapján az egységes elintéztést és ezek által a jelen sorvasztó helyzetéből hazánkat kiemelve, egy gyorsabb és biztos fejlődés útjaira vezesse.

Ebből az alapelvből kettő következik; melyek mindeike lényegében a törvény megtartásán alapszik: egyik a tárgyalások módjára, a másik a kiegészítés tartalmára vonatkozik.

Az első tekintetében a kiegészítéssel kapcsolatos kérdéseknek még tárgyalási módjában is meg kívánta őrizni és tényleg híven követte országgyűléseink régibb gyakorlatát. Az 1790/91: XII. törvénycikk azt mondja: törvényeket hozni, eltörölni és magyarázni a törvényesen koronázott király és törvényes országgyűlés van közösen jogosítva. Ennélfogva szó sem lehetett, hogy bármely törvény módosításába beleegyezett volna a koronázás előtt. Az uralkodó 67-ben szóról-szóra azt az esküt tette le, melyet I. Ferdinánd s éppen úgy megesküdött minden addigi törvényre, tehát a 48-ikiakra is, mint minden megkoronázott elődje. Ez a jogfolytonosságnak nemcsak elvi, hanem tetteles elismerése és követelménye. Ámde a körülmények kényszere alatt elfogadta a régibb országgyűlések koronázás előtti (antecoronationalis) egyezkedéseinek és megállapodásainak elvét, melyekből törvény azonban csak a koronázás utáni szentesítés által lett. Ez történt 1790-ben s ezt fogadta el Deák 1867-ben is. Ezért a hatvanhetes bizottság munkálata országgyűlési határozattá vált ugyan a koronázás előtt, de nem lett törvény; a 48-iki pár törvénycikk tartalmának módosításában megtörtént ugyan a kormány felelősségszerű megállapodása, de országgyűlés elé nem hozta, sőt

be sem jelentette egyikét sem. Ez az, a mit a conservatívek úgy vetettek szemére, mint a lényeg helyett a formához ragaszkodást; ez az ügyvédség vádja eljárása ellen; azonban megingathatatlan maradt, mint általában meggyőződéseiben.

A második elvből következik az, a mit már említünk, hogy a kiegyezési javaslat egyetlen sora sem tartalmaz régibb törvényeink szövegénél kevesebbet; hanem a paritásos dualismus következtében jóformán mindenben többet. Sőt a szövegezésben ragaszkodott régibb törvényeinknek vagy valamely országgyűlési határozatnak még kifejezéseikhez is. A közös birtoklás és közös védelem szószerint benne van a *pragmatica sanctióban* (az 1723:1. t.-cz. bevezetése így szól: „*pro stabilitenda omnem in casum, etiam contra vim externam, cum vicinis regnis et provinciis haereditariis unione*“); az állandó hadsereg együttes felállítását, de az újonczlétszám és hadiadó országgyűlésen való megszavazását szintén szóról-szóra biztosítja az 1715: VIII. t.-cz. (*De insurrectione et contributione*); a közösen érdeklő viszonyokat, a mint Ghyczy szerette nevezni, szintén szószerint említi a 48: III. törvénycikk 13. §-ja, mely így szól: „A miniszterek egyike folyvást ő felségének személye körül lesz; mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelőség mellett képviseli“. Sőt maga a *delegatio* intézménye is az egyenjogú paritás alapján, az 1861-iki feliratok által említett esetről esetre való érintkezés megoldásának módja kívánt lenni, semmi más és ebben az értekeződés módját oly óvatosan és szabatosan állapította meg, mely a központi parlament eszméjét kizárja s az egyenjogúságot és függetlenséget soha meg ne sérthesse. Deák tehát

semiben sem engedett, a miben régibb törvényeink bármily természetű, fokú és terjedelmű nemzeti jogot biztosítottak. Így például a külögy kezelését a nemzet kezdet óta a fejedelemre ruházta: másként nem lehet, legyen tehát most is úgy. Az 1715: VIII. törvényczikk a hadsereg feletti jogot a fejedelemnek adta; most tehát csak arról lehetett szó, hogy mivel az idézett törvényczikk érvénye fennáll, mert a 48-iki törvényhozás nem módosíthatta, minthogy ez és ennek megoldása a kiegyezés egyik nagy kérdése: Deák maga mondta már a tizenötös bizottságban, hogy egyoldalúan a nemzet törvény szerint többet nem igényelhet; de azonnal elfogadta Ghyczy indítványára a törvényeinkben ismert „exercitus hungaricus” (magyar hadsereg) elvi jelentőségű szavakat és Tiszától azt, hogy a hadsereg vezérlete, vezénylete és belszerkezete maradjon ezután is a nemzet által a fejedelem személyére ruházott felségjog; mert nemcsak ezfelelt meg a régibb magyar törvénynek, hanem talán úgy gondolkozott, hogy ha valamikor e törvény megváltoztatására kerülne a sor, e módon a nemzet kedvezőbb téren fog állani. A hadsereg kérdésében tehát a 67: XII. törvényczikk nem foglal kevesebbet magában régibb törvényeinknél, de nem is többet ’> ellenben az ó követelése mentette meg csupán a 48-iki teljes kormányt és így a honvédelmi minisztériumot is, melyet az utolsó egyezkedések folyamán már-már feladtak.

Ezért nem bolygatta Deák a hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvének kérdését sem; hanem belefoglalva fejezte ki a vezénylet és belszerkezet elvében. Most itt az a kérdés, hogy mivel szószerint a nyelv kérdése kitéve nincs, beleértette-e mégis Deák vagy e szándékos mellőzést későbbi kibúvónak tartotta

fenn? Előre is kijelentjük e kérdésre az egyenes és határozott felelet alkalmából, hogy ennek a műnek a napi politikához semmi köze, s ezért az újabb magyarázatokat sem nem ismerteti, sem czáfolni nem kívánja. A tények szerint, ő felségének intézkedési joga a nyelv megállapítására nézve, a föntebbi törvény tartalmában benne van úgy, a mint Deák s az akkori összes magyar és bécsi tényezők értették és magyarázták pár évtizeden keresztül; a mi más szóval annyit tesz, hogy az akkori tényleges állapotot elvben sem ő, sem más megbolygatni nem kívánta. Deák a kiegyezés után még nyolcz évig élt; ezalatt minden újonczmegajánlásnál előfordult a „magyar hadsereg“ ügye és Deák soha másként nem értelmezte, mint 65—67 között. De sőt itt még egy más kérdés is előáll. Feltehető-e, hogy Deák, a ki a nyílt, egyenes, őszinte és határozott vélemény képviselője és régibb törvényeink pythiai homályú, nyúlós tartalmú szövegének ellensége volt, a ki az országgyűlés és uralkodó közti diplomatai érintkezés nyelvét, irányát átalakította s a világosságok világosságává tette: feltehető-e, hogy ő itt és csak éppen itt, midőn mindig a becsületes és félreértést, homályt, zavart kizáró kiegyezést hangsúlyozza, ily kerülő úthoz fordult volna? Nem olyan-e mindez, mi Deák összes lelki tulajdonaival és mindenkori eljárásával homlokegyenest ellenkezik? Ilyesmiről tehát szó sem lehet. De sőt a hadsereg kérdése minden évben előkerülvén, akkoriban az ellenzék is főleg csak azt kívánta, hogy az újonczmegajánlás a törvényben foglalt „magyar hadseregére történjék s ne „a magyar sorhadi csapatok“-ra vagy „magyar ezredek“-re. Deák e kérdésben ismételve nyilatkozott, s mindig ugyanazt mondta; sőt, a mint ez általában a lelki élet természetéből foly,

legutóbbi nyilatkozata 1871 június 17-ikén egy fokkal conservativebb árnyalatú. A címzről ekkor azt mondta, hogy ez még nem változtatná meg a hadseregnek a XII. törvényczikkben megszabott összekötését. „Ellenben, ha különálló hadsereg czéloztatik, akkor nem lehet tagadni, hogy ez a szerződésileg megállapított törvényczikkel merőben ellenkeznék: mert azon törvényczikk nem különálló magyar hadsereget említ, hanem említ olyat, mely a közshadseregnek kiegészítő része.“ E törvény szelleméhez híven, minden újonczmegajánlási törvény 1867 óta „magyar ezredek“-ről, „magyar csapatok“-ról szól; mert régibb törvényeink, még az 1801: I. törvényczikk is, így értelmezi az „exercitus Hungaricus“-t. Hozzáteszi, hogy különálló magyar hadseregére csak akkor lesz szükség, hogyha Magyarország „ismét a personal uniót kénytelen sürgetni“; de meggyőződése szerint ez hazánkra súlyos csapás lesz, mert ez Magyarország fennállását Európa mostani területi méretei mellett kockáztatná. Ő tehát ragaszkodik a kiegyezéshez és „míg a Magyarország és az örökös tartományok közt kötött kiegyenlítési egyezmény fennáll, addig mindazt, a mi az egyezmény értelmétől, szellemétől, szavaitól elüt; úgy tekintem, — mond szó szerint — mint megsértését a kiegyenlítési egyezménynek“. Ugyanitt részletesebben szól a szerződések megtartásának erkölcsi köteleességéről.

Hidegen, nyugodtan, minden felhevülés vagy okoskodási hajlam nélkül tekintve, ez Deák véleménye. Lehetőnek tartotta volna-e Deák, hogy az alapszerződés megtartása mellett, tehát egy egységes hadseregben megoldassék a nyelvkérdés úgy, hogy a legénység és tisztikar szolgálati és vezényleti nyelve bizonyos rangfokozatig, a hadsereg magyar részében magyar

s a központi egységes vezetés német legyen? — erre határozottan s Deák szavaival felelni nem lehet; erről világosan sehol sem szól, mert a kérdés elő nem került. Ha azonban 48-iki nézetét összevetjük azzal, a mit a kiegyezési törvény megbontása nélkül, alkotmányunk és jogaink továbbfejlesztésének és fejleszthetésének elvéről vallott; ha latba vetjük egyik legfőbb elvét a folytonos előlépésről, a fokozatos haladásról és mindannak kivívhatásáról, a mi az alapszerződés dualistikus jellegét nem bontja meg: akkor azt kell gondolnunk, hogy egy ily fejlesztést, a nemzetnek és az uralkodónak természetes és önkéntes elhatározásából folyó megegyezést, bizonyynyal örömmel üdvözölt és úgy tekintett volna, mint annyiszor megtámadott művének újabb igazolását; mert hogy minden, a kiegyezésből eredhető végrehajtás, fejlődés, eredmény nemcsak boldoggá tette, hanem küzdött is érte s neki újabb erősséget adott: erre a kiegyezés utáni felszólalásai elég bizonyítékot szolgáltatnak.

Egy mindenesetre' bizonyos, hogy Deák kiegyezése csak úgy van jól magyarázva, ha egyenes értelménél, világos és a gyakorlat által igazolt jelentésénél mást nem olvasunk ki belőle s bele nem magyarázunk. Becsületes kiegyezés, becsületes alku: ez Deák elve; félreértés nélküli egyenesség: ez Deák jelleme. Midőn a tizenötös bizottság művének részben való módosításával 1867 elején Andrássyék Bécsből lejöttek s mindez köztudomású lett: Nyáry többekkel — írja Móríc Pál — Deákhoz ment s élesen bírálta engedékenységet, melyre a béke kedvéért hajlandónak mutatkozott. Deák nyugodtan meghallgatta s aztán minden harag nélkül felelte: „A legnagyobb túlzásba mentél s ha mindannak törvénybe kellene mennie, mit előadtál, akkor Windisch-

grátz egykori választát megfordítva, nekünk kellene mondanunk a királynak: Unbedingte Unterwerfung. Éles bírálattal csak azt mondom: ne kössetek soha senkivel, még a magánéletben sem, oly szerződést, melyről tudjátok, hogy az illető meg nem tarthatja; a másik az, hogy a magánéletben se használjátok fel valakinek szerencsétlenségét, hogy magatok számára kizsákmányoljátok. Én megmaradok a mellett, mit a háború előtt kívántam; szabadságot és alkotmányt akarok biztosítani a nemzetnek, ha nem is olyat, melyet minden tekintetben az önállóságra és politikai különállásra nézve követelhetne; de legalább olyat, mely egy szebb jövőnek alapját veheti meg s melyben a monarchia két fele a modus vivendit megtalálhatja“.

Erre Nyáry így felelt: „Engemet, a három szilvafás nemes embert, az ország első megyéje alispánna választott; ezzel elértem a néptől hazánkban nyerhető legnagyobb kitüntetést s leczkét sem Kossuthtól, sem Deáktól elfogadni nem vagyok köteles; és ha hozzád jöttem, tettem azért, mert meg vagyok győződve, hogy többet követelve, hosszasabban túrve többet lehetett volna elérni“. „Midőn Deák rám szegze sugárzó tekintetét, — beszélt utóbb Nyáry — összehúzza erős szemöldökeit, melyek haragvó lelkének villámaint sejtették, ekkor érezte velem politikai felsőbbbségét.“ Deák aztán így végezte: „Ha én, miket kitűztem, elérhetem, akkor a békét megkötöm; én a haza sorsával koczkázni nem fogok.“ E szókra Nyáry visszaemlékezve a nagy múltra, melynek felidézésében neki is, késő bánatára, része volt, megindulva fogott Deákkal kezét s így szólt: „Adjja Isten, hogy neked legyen igazad!“ — s harag nélkül váltak el.

Ez a jelenet a földolokban hiteles; tartalma Deák

elveit fejezi ki, ezek az elvek több beszédében olvashatók. Nem is Ígérte ő soha előre, hogy a kiegyezés tökéletes lesz s minden várankozást ki fog elégíteni, sem utólag ezt nem mondta. Erre is számos nyilatkozata idézhető. Ezért az előkészületekben a legnagyobb tartózkodást gyakorolta, hívei nem elegyedtek bele a 65-iki választásokba; ő maga semleges maradt, hogy a nemzet, mely már ismerte az ő elveit, szabadon nyilatkozzék; úgyhogy a Deák-párt 65-iki rendkívüli többségén csodálkoznunk kell s nagy politikai érettség bizonyosságának kell vennünk. Ő nem is akart a kiegyezési politika élére állni; azonban a nemzet egyértelműleg erkölcsileg rákényszerítette; de aztán a nemzet nemesen is viselkedett, mert midőn 67-ben Kossuth megkezdte támadásait, a felelősségből egyenesen követelte a saját részét. Ezért kívánta Deák, hogy senkit a párthoz állásra rábeszélni, kényszeríteni nem kell. Ő mondta 1866 őszén, hogy kiki csak lelkiismeretére hallgasson, régiebb pártviszonyok ne korlátozzák; a kérdés oly nagy, hogy senkinek sem szabad a képviselő és lelkiismerete közé furakodnia. Utóbb is felfogása a hatvanhetes bizottság munkálatáról ebben foglalható össze: nem siettek vele, minden oldalról megfontolták s megfontolta ő is a lefolyt két év alatt; ez a javaslat a főforgó nehéz kérdések békés kiegyenlítésének oly módja, mely helyzetünkben s a jelen viszonyok közt legcélszerűbb és kivihető. Ezt a kiegyezést pedig ők tartoztak megkísérteni. Kötelességökké tette a nemzet többségének természetes sóvárgása, hogy hazánk a süllyedésből kiemelkedjék. Már tizenkét év óta tartott az alkotmány-viszály. A szem mindenütt csak a kölcsönös tagadás sorvasztó eredményeivel találkozott; a legszentebb állami és személyes jogok felfüggesztve,

ipar és kereskedelem közel a megsemmisüléshez, az ország nyomasztó terhek alatt elszegényedve, egy idegen és gyűlöletes bürokrácia által elyomva, az 1863-iki és 65-iki ínséges évek elemi csapásaitól megtörve, épsége és alkotmánya s a magyarnak nemzetisége mintegy örök végzet által eldöntve, e mellett a teljes európai elhagyatottság érzetében egy kilátás nélküli jövő vagy az éppen oly kétes forradalom elébe állítva: úgy látszott, hogy a nemzet életere volt elmetszve. A válságot most még készakarva nyújtani s a negatio terén maradni, végzetes politikai hiba lett volna; a nemzet most már nem vitát s az álláspont körvonalozását, hanem megmentetésértremélt. Ez a javaslat történelmi kényszere, melyről ők, a többség, tudják, hogy nem tökéletes, hogy hiányai vannak; de czélszerűbbet és gyakorlatilag mégis kivülőt nem tudtak készíteni. Ehhez 1867 márczius 28-iki nagy beszédében hozzátette: „Nem hiszem, hogy e javaslat életbe léptetése alkotmányos önállá-sunkat megsemmisítené s Magyarországot osztrák provinciává tenné; de hiszem azt, hogy alkotmányunk azon visszaállítására, mely javaslatunk elfogadásának reményében tetteg életbe léptetett, sokkal inkább megóvja nemzetünket a végsüledéstől, mint a bizonytalan eseményekre épített számítások s azon sorvasztó várakozás, mely addig halogatja az orvoslást, míg az, végsüledéssel fenyegető helyzetünkben, késő lesz. Hiszem azt, hogy jelen viszonyaink között a főnforgó nehéz kérdéseknek más békés megoldását remélni nem lehet.“

Ugyanerről 1867 november 6-ikán úgy nyilatkozott: „A nép, mely annyit nélkülözött, megeresztve vágyainak és ábrándjainak szárnyait, sokat vár és

sokat remél. Vár és remél olyanokat is, mik jelenleg nem teljesülhetnek. Jötevője-e az a népnek, a ki mindig azon vágyakat és reményeket emlegeti előtte, melyek még nem teljesültek, azt pedig, a mi már megvan, kicsinyli és ócsárolja és a megalégedetlenség magvait szórja el? Alkotmányunk visszaállított. (Fölkiáltás a szélsőbaloldalon: „Nem állítottat vissza!“) Némelyek azt mondják, hogy annak egy része, s az ő nézetük szerint nagy része még most sincs visszaállítva. Nem vitatkozom e pillanatban velők, de annyi tagadhatatlan, hogy van alkotmányos életünk, melyben élünk és mozgunk. (Helyeslés.) Van-e, a ki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése már be van fejezve? hogy annak minden része változhatatlan, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren haladni többé nem akarunk? (Élénk helyeslés.) De ha fejleszteni akarjuk törvényeinket, institutióinkat és erőinket, annak eszközésére tér kell, melyen mozoghassunk és e tért legalább visszaállították törvényeink. E téren működhetünk, e tér nélkül pedig jogosan és törvényesen hnozogni sem volnánk képesek.“ (Élénk tetszés a középén.) Ugyancsak 1868 január elsején Pest városa polgárainak tisztelgése alkalmából a polgárookra Isten áldását kívánta, „hogy azon szabadságot, melyet elértünk, ne csak megtarthassák, hanem tovább fejleszthessék s a haza javára mentői gyümölcsözőbbé telessék“.

A 67-es alapon az alkotmány „tovább fejlesztésének“ ez az elve, mint már említők, valóban szintén Deák alap gondolata volt s erre utóbb is többször visszatért. Midőn az országgyűlés 1868 deczember 10-ikén eloszlott, ő szólt néhány szót az elnökökhöz s végül

a jegyzőknek ezt mondta: „Adja Isten, hogy a mi most itt megkezdettünk és a minnek alapját letettük, azt ők, jobbára fiatal korú emberek, még hosszú időnkig előmozdíthassák és tovább fejleszthessék“. Az országgyűlést bezáró trónbeszéd sem említi ennek az alapnak változhatatlanságát s Deák december 10-ikén a párt búcsújakor így szólt újra: „A munka nincs bevégezve; de a mi be van végezve, az elegendő arra, hogy reményt nyújtson a további sikerre“. Az irányt kijelölik a három évi működés eredményei: a törvények. „Programmunk nem lehet más, mint azon alaptörvényeknek, melyeket alkottunk, főtartása mellett tovább fejleszteni az alkotmányos életet, institutióinkat és előmozdítani az ország anyagi és szellemi érdekeit, szem előtt tartva mindig a népjogokat és a törvények előtti teljes egyenjogúságot.“ De ugyanakkor hivatkozik arra is, hogy a gyakorlat tanúságára lesz szükség, hogy vájjon megfelelők-e „az ország érdekeinek“ a hozott törvények? Beszéde végén újra említi, hogy az Isten ne engedje, hogy a mi történt „és hazánk érdekében szükséges, az, habár rövid időre is, meghiusittassék“; de ez a kényuralmi időkre vonatkozik s pár sorral alább már a kiegyezés által előidézett szellemi és anyagi mozgalom „tovább haladását“ hangsúlyozza. December 17-ikén, Pest város polgárai tisztelgésekor mondott hosszabb válaszában újra kiemeli, hogy még csak a tér szabad, melyre építenünk kell. „Tehát ismét az Isten segítségére lesz szükségünk, hogy e felszabadult téren tovább emelhessük alkotmányunk, valamint anyagi és szellemi jólétünk épületét. Isten mentsen meg attól, hogy akár megütközzünk, akár búsuljunk azért, mert mindenki nincs kielégítve.“ De éppen ez

lesz alapja a további tevékenységnek. Az óhaj és akarat más célokat tűznek ki; az óhaj ábrándokba merül, az akarat a megvalósíthatót tűzi ki. Az országgyűlés legfőbb érdeme, hogy meg tudta különböztetni az óhajt az akarattól, erejét csak a „kivihetőre“ fordította s nem ment messzibb, mint a lehetőség határáig; „sőt, valljuk meg az igazat, talán egyik legfőbb érdeme a nemzetnek s az országgyűlésnek az, hogy még a pillanatnyi lehetőség határáig sem ment, hanem ment addig, a meddig menve biztosan hihető, hogy állandó alapot vetend meg“. Röviden érintve a nehézségeket, hozzáteszi: „A nemzet erélyesen megmaradt nézeteinél, követelte azt, mit joggal követelhetett, s ragaszkodott ahhoz, minek alapja a törvényekben megvolt, minden ellenzés dacára“. Majd jött a háború s a birodalom bomladozása; de a nemzet nem folyamodott a kicsikaráshoz. Egész erélye mellett volt annyi tapintata, hogy „nem csigázta föl követeléseit, hanem tovább is csak azt követelte, a mit előbb követelt és mit akkor követelt volna, ha a birodalmat e szerencsétlenség nem éri. Tette pedig ezt azért, mert tudta, hogy arra joga van, hogy azt méltán kívánhatja a birodalom veszélyeztetése nélkül; igen jól tudva, hogy ha sikerül is többet kicsikarni, ezen kicsikart engedményekben meg lett volna az ismétli fölbomlás magva, a mint benne volt egykor, mint ezt szomorúan tapasztaltuk.“ „Sokan még többet is óhajtanának. Igen, én is kívánnám a többit; de azt nem úgy lehet elérni, hogy ha azt, a mi van is, koczkáztatjuk, hanem csak úgy, ha a meglévőnek alapján építve, tovább haladunk.“

Ez a kiegyezés lényege és szelleme; tehát ez is alapjában véve, mint az 1840-iki béke, egy compro-

missum a két végletes álláspont közt, mely számolt a nemzet erejével s a körülményekkel. Nem akart több áldozatot, melyék hiábavalók lettek volna s a szakadás helyett jobbnak tartott oly alapot, melyen a nemzet elérheti és lépést tarthat Európa nemzet-eivel, fejlesztheti alkotmányát, nemzetiségét.

Ezért, ha Deák szükségesnek tartotta is kivált utóbb, hogy a kiegyezés alapelvei fentartassanak, soha a 67: XII. t.-cz. egyetlen pontját is örökre változhatatlannak, kivéve az ezen az alapon létrejött állam-adóssági kamatjárulékot, nem tartotta és nem is tarthatta. Ezt kivéve, a XH. t.-cz. szakaszai két csoportra oszlanak: egyik csoport, mely a quotára, a véd- és vámrendszerre, a vám- és kereskedelmi szövetségre vonatkozik, a törvény szerint időhöz kötött s tehát a dolog természeténél fogva változó megoldás alá esik; másik csoport, melynek tartalma időhöz kötve nincs, magától értetődik, hogy időhöz nem kötött egyezmény természetű lévén, míg az összes törvényhozási tényezők s a közösügyeket és kezeléseket illetőleg, maga a Lajthán-túli törvényhozás is bele nem egyezik, az egyoldalú változtatás elhatározható ugyan, de gyakorlatilag végre nem hajtható. Így értette ezt Deák, így a Lajthán-túliak már a törvény megszavazásakor, s így magyarázta őket minden alkalommal a ház össze-sége is, a hol ez a kérdés nem egyszer fordult elő.

A küzdelmek alatt Deák félreértés nélkül akarta előkészíteni a kiegyezést. Ezért nem csinált semmiből titkot, nem akart a conservatívek szokásaként meglepetést, úgynevezett befejezett tényeket. Ellenkezőleg, nemcsak nem kerülte a napfényt, hanem maga nyíltan bárkinek elmondta, hogy miben és mennyi engedhető, mi az ő nézete. És a mint nem kívánt senkit

nézetéhez csatolni, akképen nem szövetkezett senkivel titkos tervre. Ezért tette közzé programját hónapokkal a 65-iki országgyűlés előtt, ezért világosította fel belőle a félreértett pontokat, és igyekezett mindent a legtisztább, legegyszerűbb alakba önteni világos, félre nem érthető szövegben, mely szabatos, mint eszméi, nyílt, mint céljai; ezért sohasem elégedett meg azzal, a mit más fogalmazott, hanem minden fontos ügyben akként tett, mint mikor a büntetőtvénycsoknyvet készítették: meghallgatott minden véleményt, minden szövegezést, végül azonban az összes szövegek, fogalmazványok után maga írta meg vagy mondta tollba a végleges szöveget.

Mindez idő alatt aggodalmas óvatossággal követte már 48-ban gyakorolni kezdett eljárását, tudniillik kerülte a szónoklatnak az okok meggyőző erején s a logikának a tiszta értelemre ható egyenes eszközén kívül: minden hatásosabb fogását, a csillogás, az érzelmekre hatás, az ítéletet esetleg megvesztegető, megtevesztő vagy a megindításra alkalmas minden fegyverét. Tapasztalta 1848-ban, hogy egy varázserejű mester mit tud elérni, mire tud rábeszélni az érzelmekre, a szenvedélyekre utalás eszközeivel. Csodálta e bámulatos, e páratlan erőt, ezt a hasonlíthatatlan gyújtó hatalmat, midőn az elhatározó pillanatokban egyetlen menedék a szenvedélyeknek ez a felrázása és elhatározásra bírása; sőt a maga helyén a megindítást, meghatást, a melancholikus érzelmek, a nemes pathos felébresztését az ő 48 előtti beszédek is egyik jellemző tulajdonaként mutattuk be. De 48-ban, talán hogy annál világosabban jelezze az ellentétet maga és Kossuth közt, bizonyos szigorúsággal hangsúlyozta mindig csak és csakis a ténye-

két, a puszta valóságot s nagyon gyakran majdnem rideg volt. Teljesen elfogadni látszott a Széchenyi elvét, mely szerint a politika a tiszta, számító, nyugodt ész munkája s rendkívüli eseteket leszámítva, ez az egyetlen helyes kalauz. Most, 1861 óta, a 48-iki pragmatikus rövidséget elhagyta ugyan, de megtartotta és egyedül azt a szónoklati módszert alkalmazta, mely időnként feltűnik 48 előtti beszédeiben is, és hasonlít egy jól felépített egyszerű, de feltétlenül komoly és logikus fejtegetéshez; legtöbbször olyan, mint egy nagyobb társaság előtt folytatott eszmecsere, melynek célja, hogy a vitában megkeresse és lebonyolítsa az elejtett szót vagy a szenvedélyek háborgása közt csillogás és bántás nélkül méltósággal mutassa ki az igazat türelmetlenség, harag és az értelmi felsőség nyomasztó éreztetése nélkül. Valósággal célja volt nemcsak megnyugtatólag és csillapítólag hatni, hanem az indulatok és szenvedélyes felbuzdulás ellen egyenesen hatni is s még azzal is mintegy ezt célozta, hogy 1865 óta halkabban beszélt a házban, s a mély csend e követelése minden viharok szükségszerű ellentéte.

Deák éppen oly mértékben volt ugyan nagy szív, melylyel sohasem szenvelgett, mint mély, bonczoló értelem és éles ész, melyet mindenki ismert; de már 48-ban ismételve és nem ok nélkül emelte ki a logika fegyverét, mely az övé, melyhez bizalma van s nem ok nélkül mondta, hogy vannak más fegyverek is, melyekhez ő nem folyamodik; viszont nem céltalanul hangsúlyozta 1865 után annyi alkalommal, hogy kerülni kíván minden megvesztegető szónoklati eszközt. Ezzel tudniillik, egyrészt a nélkül, hogy Kossuthot valaha megnevezte volna, jelezni kívánta eljárásában a különb-

séget, sőt ellentétet; másrésről meg akarta értetni, hogy ez az ő módszere egyszersmind célzatos eljárás, hogy ne mondhasa utóbb senki, sem az országgyűlés, sem a nemzet, hogy ő a nagy elhatározások alatt ítéletet bármiképen meg akarta volna vesztegetni. Tehát erre a higgadt, józan, szigorú megfontolásra, az érvek mérlegelésére, szilárd és határozott álláspontjának egyszerű körülírására alapította egész eljárását; került a dísz, a lényeket elborító virágokat, a bíráló ész megtevéstő hangulati színezéseket. De hogy mindezt meg bírta tenni, oka az volt, hogy mint nagy érzése mellett éles, bíráló ész, szerencsés arányban bírta vagy inkább megszerezte e nagyszerű kibékítéshez oly szükséges nyugodtságot, legyőzvé a vágyait, merészségre hajló képzetét; és a kiegyenlítésben nem nélkülözhető belátása mellett, egyszersmind meg volt a legszükségesebb adománya, fent és alant a bizalom - gerjesztésnek és a megnyugtató, hittel eltölteni tudásnak önkénytelenül gyakorolt hatalma.

Ezek mellett mindig és mindenkinek azt mondta, hogy csálhatatlanságról nincs és nem lehet szó; de bíró semmi esetre nem lehet sem a felhevült képzelem, sem a lázadó érzelem, sem a határtalan vágyakodás, csak a higgadt ész elemzése, melyet nyugodt öntudat és tiszta lelkiismeret támogat és igazol. Egy Aristides igazságosságával és Washington önzetlenségével vizsgálta a dolgokat és a haza helyzetét, mely éppen ezért feltétlenül bízott benne. Ezért férfikora kezdetétől életpályája minden szakán megújulnak a bizalom e jelenetei. És ha ennek birtoka első sorban talán a természetnek egyik csodás adománya, mert tényleg vannak még nem különösen kiváló emberek is, a kik rendelkeznek a másokban bizalmat

ébreszteni tudás képességével; másrészt nem kell feledni, hogy Deák egész életének berendezése, mindenben és mindenkor gyakorolt eljárása, rendkívüli mértékben hozzájárult ennek a bizalomnak felébresztésére és állandóvá tevésére.

Nem volt ugyanis sem előtte, sem utána magyar államférfiú, a ki inkább áldozta volna életét egyedül a hazának, a közérdeknek, mint Deák, s talán leginkább ez az alapja élete rendkívüliségének. Rendszerint mindenkinek van még külön érdeke vagy elvállalt kötelezettsége, ha egyéb nem, egy családnak, egy nőnek szerelme és gondja; vagy a ki minden más világi kapocstól független, van legalább egy önző szenvedélye, mely áldozatokat kíván, az ember egy részét követeli. Deáknak sohasem volt még passiója sem, sohasem volt maga számára semmi óhajta. Birtokának eladása óta, a mivel czélja éppen függetlenségének visszaszerzése volt, megszabadította magát az anyagi gondtól is, hogy csak egyet szerethessen: a hazát, hogy csak egyetlen nagy gondot öleljen: Magyarországot. E tekintetben senki sem mérhető hozzá, sem az áldozat természetére, sem működésének sikerére nézve. Ebben a teljes igénytelenségben még Washington is meghaladja, kivel máskülönb a legnagyobb szellemi rokonságban áll az újabkori államférfiak közül. Washingtonnak sem adhatott semmit hazája, nem adhatott Deáknak sem. De Washington dús volt, nejével nagy hozományt kapott, a nagy munka után pihenni egy terjedelmes birtokra vonulhatott vissza, majd elfogadta a nemzet kezéből a legnagyobb méltóságot egymásután kétszer is; Deák ellenben, ha természetes, hogy az uralkodótól semmit el nem fogadott, nem fogadott el semmit nemzetétől

sem, azt a bizalmat kivéve, melyet ő a polgár legnagyobb díszének tartott.

Ez a bizalom, melyet mindenki bízott benne, lehetővé tette csak, hogy e nevezetes években létre bírta hozni az akkor egyetlen legyőzhetetlen fegyvert, a nemzeti egyetértést s hogy bírta a legkülönbözőbb nézet- és érdekköröket egyesíteni. Nem kell hinni, hogy 1861 után is pártja egységes volt. Számtalan árnyalatot foglalt az magában a szélső ellenzöktől egész a szélső engedőig vagy alkudni készekig. Deák ereje tartotta össze őket úgy, mint a 40-es években az ellenzék s ebben őt nemcsak ez a tulajdona, hanem biztos politikai érzéke és gyakorlata is vezette; s kivált 1865 óta nem egyszer a pártok között és felett uralkodva, intézte működésüket s egyiket a másikkal hol mérsékelte, hol ellenőrizte, hol engedett, hol visszarántott. Olykor valódi diplomatai furfangot is alkalmazott s ilyen nem egyet tudunk róla, kivált, ha csak ki akarták kérdezni, ha kémkedni mentek hozzá, ha valamit kerülő úton akartak elérni nála. Egy alkalommal Majláth Györgyöt is e miatt oly tüntetőn mellőzte, hogy néhány perez múlva kalapját vette s távozott; pedig annak idejében az ő óhajára lett cancellár br. Sennyey Pál helyett. A pártoknak a nagy cél érdekében e felhasználása méltó volna egy oly diplomata sikeréhez; a ki egész mesterségét erre alapítja; ha nem is mérnök a pártoknak félúton feléje menő készségét, melylyel felhasználtatták magukat, hogy kivívasson egy mentől kedvezőbb kiegyezést és mentői önállóbb alkotmányt. Deák utóbb maga is készséggel ismerte el a conservativeknek és a bal-középnek ezt az érdemét, de az is bizonyos, hogy ők ezt csak egy Deáknak tették meg.

Deákot a maga nemében ez egyetlen feladata megoldására, a bizalomgerjesztésen kívül is, a természet a legszerencsésebb adományokkal látta el. Tántoríthatatlansága, fényre, méltóságra nem vágyása, az erénynek csak önmagáért szeretése; továbbá egyenessége, becsületessége, ízről-ízre magyaros jelleme némileg családi vonások, bátyja is bírta őket; de őt kiemeli csodás értelmi ereje, roppant elsajátító képessége, világos, nyílt észjárása, várni tudása, az események biztos kézzel megragadása, mély emberismerete, mely megmentette őt az oly csalódásoktól, milyeneken Kossuth annyiszor átment. E tulajdonok közül talán egyet sem fejlesztett ki magában nagyobb érzelmi hánykódások közt, mint a csüggedés legyőzését, a morális fölemelkedettséget, melylyel százszor bírta ugyanazt a küzdelmet ugyanazon cél érdekében újra kezdeni; s a legtöbb esetben nemcsak a cél fenntartása, hanem ez a morális erő vezette győzelemre és kivált ez vezette két elhatározó nagy időben: 1835—40-ig a szólásszabadsági és 1861—1867-ig az alkotmányért folytatott küzdelemben.

De ez a kitarás, mely jelszaváéi ezt választotta: „csak újra és mindig újra!“ nála nem egy túlhevült ^{szív} rajongásával, vagy a képzelettől elragadott lélek szilaj lelkesedésével, hanem a mély érzelem és nagy szív mellett, csodálatos nyugalommal, hideg megfontolással párosít, mely különösen bámulatosan segítette őt a helyes időpont, a biblia által úgynevezett idő teljességének és a tiszta, világos igazságnak felismerésére. Ez a világos értelmi erő oly higgadt és áttekinthető, midőn a haza nagy kérdéseiről van szó, oly nyugodt megfontolással mérlegeli meg a lehető és lehetetlent, a bírhatót és álomképet, hogy mind-

ebben valami felsőbbrendű vonás van, mint van mindig abban, midőn a szív hevületeit, a szenvedélyes lélek vágyait alá birjuk rendelni az ész nyugodt megfontolásának. De aztán, ha valamit megállapított, többé meg nem ingathatta sem a látszólagos sikertelenség, sem népszerűségi hajlam, sem bármínemű kecsgetetés vagy közbenjárás. Ezért az állam vezetésében legszükségesebb adománynak tartotta a tiszta, hideg ész nyugodt elhatározását. Erről 1848 augusztus 9-ikén egyszer a házban így szólt: „Jaj annak a törvényhozónak, a ki oly ideális törvényeket alkot, melyeket az emberi élet naponként s a tapasztalás minden órán meghazudtol.“ A mióta csak az államok sorsát a politika intézi, mindig ellentétbe állították az értelmi politikát az érzelmi politikával. És tagadhatatlan, hogy voltak minden nemzet életében oly nagyszerű pillanatok, midőn az érzelmekre hivatkozás úgy tudott gyűjtani, hogy a nyugodt ész számításain, az elérhetőnek korlátain túlrágadva egyszerre vívta ki azt, a mi rendszerint hosszú idők gyümölcse; de az a politika, mely rendes viszonyok közt az érzelmekre hivatkoznék, nemcsak tévedésbe, bukásra vinne bármely nemzetet; hanem az érzelemnek ily tüneményes hatása alatt kivívott nagyszerű eredmények sohasem adták utóbb azt a megnyugvást és megelégedést, melynek reményével őket a felgyült képzelem ragyogó színekbe öltöztetve, előre felruházta. Deák az ily kockázatokat nem szerette, s a mint szokása volt, elveit erről is szabatos, közmondásszerű alakban nem egyszer fejezte ki.

Ez a példabeszédekben vagy közmondásokban megnyilatkozó egyszerű bölcsesség, melyben olykor egy Cato vagy Cicero velős mondásaira, máskor Kölcsey

intelmeire, máskor a magyar ember józan életnézeteire emlékeztet, aképen jelentkezik Deákban, mint a magyar nemzet ismert geniusa, az úgynevezett józan magyar értelem, mely magyarán beszél, magyarán okoskodik s ez az ő hatásának szintén egyik magyarázata. Kivált az 50—60-as évekből egész csomó ily híres magyaros észjárású, de mély igazságot kifejező megjegyzése terjedt el, melyeket hol tapasztalataiból vont ki, hol képzeletből alkotta meg nekik a szükséges háttérrel. Többször beszélte például, hogy apja, mint kis gyereket, egyszer Xémetújvárra vitte Batthyány herczeghez s ő a kertész fiával a kertben játszván, a kertésztől két narancsot kapott. Szembe találkozáván a herczeggel és apjával, apja biztatta, hogy udvariasan kínálja meg a herczeget a narancsokkal, de a gyermek azt felelte: Nem adom. mert az az enyém! Apja haragra lobbant, de a herczeg megsimogatva fejét, szólt: „Igazad van, gyermekem, ne tartsd soha nagy kegynek, ha a mi a tiéd, át kell engedned.“ E szók — mondá — gyakran jutottak eszébe a kiegyezési alkudozások közt. Ilyen híres válasza a Bach-féle rendszer alatt, midőn egy diplomatával beszélgetve, ez azokat az előnyöket fejtegette, melyekkel járna a magyarokra nézve az, ha a német elembe beolvadnának. Erre Deák azt mondta, hogy ha a magyaroknak a németek vagy szlávok által elnyeletni a végzete, akkor ő csakugyan a németet választaná — Miért vonakodnak tehát tőle a magyarok. — felelt a diplomata, — ha végzetük úgy is ez? — Deák egy pillanatnyi hallgatás után így felelt: — Excellentiád bizonyosan jó keresztény s reméli, hogy a mennybe jut; mégis kételkedem, hogy azért örömebb menne oda ma, mint holnap“.

A Schmerling-korszakból beszélnek, hogy egy osztrák államférfi dicsérte előtte az októberi alkotmányt s azt mondta, hogy nem is olyan gyenge az. Erre Deák az öreg béres mondásával felelt, a ki mikor jelentette az uraságnak, hogy a pajtát meg kellene csináltatni, de az uraság azt felelte: elég jó az, eltart akár tíz esztendeig is, — azt válaszolta: „El az, uram, ha a szél nem fúj!“ „Látja Excellentiád, — mondá Deák, — az az októberi pajta is olyan. Vigyázzanak, hogy szél ne fújjon.“ Egy más alkalommal Bécsből azt fejtegetvén valaki, hogy az októberi alkotmányt eldobni már nem lehet, azt felelte: „Pedig ha az ember rosszul gombolta be a mellényét, nincs más mód, mint kigombolni s elől kezdeni.“ Schmerlingnek állítólag fülébe jutván ez a mondás, azt válaszolta: „Nem gomboljuk újra, hanem levágjuk a gombokat.“ „No, akkor — felelte Deák — éppen nem lehet begombolni többé.“

Ezek és hasonló ily mondásai szájról-szájra keltek éppen úgy, mint adomái; bennök, valamint meggyőző bölcselkedésében, logikai eszmemenetének tisztaságában és világosságában, a magyar nemzet valósággal önmagára ismert. Egy külföldi író őt a magyar jellem abstractiójának nevezte. Ez a magyarosság éppen úgy feltűnik külsején, mint lelki tulajdonán. A szabályos arcz, bozontos szemöldökével, magyarosan lelógó bajuszával, a széles homlok, melyet ebben az idősebb korban gyér haj koszorúzott, a kissé hízott termet, a mely miatt a conservatívek 1860 óta a vastagnak hívták, azzal a névvel, melyet egykor Széchenyi adott Wesselényinek, mind egy magyaros táblabírói alakot juttatnak eszünkbe; de a beszédes ajkak, a fénylő, a felindulásban szikrázó, a kellő

pillanatokban mélyen átható szemek, a vihart és derűt egyaránt kifejezni bíró homlok: egy állandón nagy belső lelkiélet jelei voltak arcán s jelezték azt a szellemi mélységet, melynek éppen úgy sajátja az erős képzelet, mint értelem, akaratéro és ember-szeretet.

Ezek a tulajdonok tették őt alkalmassá, hogy mint Washington, úgy ő is hazáját, egészen más eszközökkel és más viszonyok közt ugyan, de szintén felszabaddtsa és jövőjét biztosítsa, s hogy nemzete e vezérséget elfogadva, neki meghódoljon. Az ő munkája nem véres harczok árán kivívott szakítás, hanem a kibékítés apostoli műve. De ne feledjük, hogy azért hosszú harcznak volt nehezen kivívott eredménye ez is; olyan harcznak, melyet azzal a hévvel és kitartással folytatott és vezetett, mint valami vallásos propagandát, a melynek éppen ezért ellentállani lehetetlen volt. Ő ugyan egy szabad-elvű és békeszerető Magyarországnak volt a vezére, de ezt a Magyarországot egy nagyszerű ellentállás tanúságai közt vitte győzelemre. Ebben állhatatos-ságával, meg nem hajlítható belső szívósságával, mely minden ellentállást lassanként elernyesztett, elveinek és egész eljárásának a középntakat kizáró következetességével, egyszóval ezekkel az uralkodó jellemvonásaival, ő egy jobb magyarnak volt a typusa, a ki levetkőzte a magyarnak azt az ismert tulajdonságát, hogy lelkiélete a gyors nekihevülés és túlzott csüggedés végletein hanyódik. Az övé nem hanyókodott, sőt meg sem ingott. A politikában eljárása az volt, hogy szilárd nézeteinek megalakulásáig bármik és bárminők voltak aggályai, ha egyszer megalakultak, követte őket megingatha-

tatlanúl. Meggyőződése az volt mindig, a mit a sikernek hódoló emberek megérteni nem bírnak, hogy elvekben megalkudni nem szabad. Mit köszönhet a nemzet Deák e legnevezetesebb jellemvonásának, ezt mutatja életének két nagy műve: a szólásszabadsági küzdelem s a kiegyezési mű.

TIZEDIK FEJEZET.

A XII. törvényczikkb'ol folyó tárgyalások.

KOSSUTH	NYÍLT	LEVELE	A	JÁSZLAD	ÁNYI	KERÜLETHEZ.	—	LEVELE	A
VÁCZI	KERÜLETHEZ.	—	A	KORMÁNY	ELJÁRÁSA	HEVESMEGYE	ELLEN.		
—	INTERPELLATIÓK	S	A	MEGYÉRŐL	FOLYT	VITA.	—	DEÁK	BESZÉDE.
—	VÁLASZ	KOSSUTHNAK.	—	A	KÖZÖSÜGYT	TÖRVÉNY	AUSZTRIÁBAN.		
—	A	QUOTA,	AZ	ÁLLAMADÓSSÁG	S	A	VÁM- ÉS KERESKEDELMI SZÖ-		
VETSÉG	A 67:	XH.	T.-CZ.-BEN.	—	A	BÉCSI	TÁRGYALÁSOK.	—	LÓNYAY
DEÁKNÁL.	—	TÁRGYALÁSOK	BÉCSBEN.	—	HALÁSZ	IMRE	DEÁKNÁL.	—	
DEÁK	FELELETE.	—	MEGÁLLAPODÁS.	—	JAVASLAT.	—	A	QUOTA	
TÁRGYALÁSA	A	HÁZBAN.	—	AZ	ÁLLAMADÓSSÁG.	—	DEÁK	BESZÉDE	
A	JAVASLAT	MELLETT.	—	A	TÖBBI	JAVASLAT	ELFOGADÁSA	PESTEN	
					ÉS BÉCSBEN.				

Míg az 1867: XII. t.-cz. értelmében Ausztriával a quota és államadósági tárgyalások tartottak, az a kiegyezés elleni harcz, melyet Kossuth nyílt levele megindított, tovább folyt. Ennek új jelenetét a jász^ladányi kerület idézte föl, melynek 478 választója július 17-ikén Kossuthnak felajánlotta a követséget s ő ebből az alkalomból 1867 augusztus 5-ikén Turinból újra nyilatkozott a kiegyezési kérdésről. Válasza pár erősebb kifejezés elhagyásával megjelent a *Magyar Újság* augusztus 17-iki számában. Az ő neve — mond — s a haza függetlensége azonos; a nemzet a függetlenségre jogosított és képes is, kitartással az európai viszonyok jelen állásában ezt el is érte volna, holott éppen kapcsolata Ausztriával

bent szétbomlással, kívülről szétdarabolással fenyegeti. Magyarország alaptörvénye az 1790: X. t.-cz.; ezt biztosította a nemzet a 48-iki törvényekkel; csak ezek megtartásával lehetne szó a dynastiával egyetértésre, de ez a dynastiával összeférhetetlen. Mint képviselő, a kiegyezési térre nem tudna állani, mert hadügy, külügy, legnagyobb részben a pénzügy, háború, béke, szövetségek, nemzetközi szerződések, az államkormányzat összes magas attribútumai feladattak egy oly kétoldalú szerződésben, mely csak karddal vágható el. Az ő célja az ország függetlenségének visszaszerzése. A körülményektől s főleg a nemzet magatartásától függ, hogy fog-e még érte tehetni valamit, de legalább élő tiltakozás marad.

Közben augusztus elsején a váczi kerület Kossuthot egyhangúlag képviselővé választotta. Ezt új levele követte Turinból augusztus 20-ikán, melyet a *Magyar Újság* szerkesztője, Böszörményi László képviselő, augusztus 28-ikán tett közzé. A választás — mond Kossuth — azt mutatja, hogy hívei vannak s a megelégedés a kiegyezéssel nem oly általános, mint hirdetik. A kiegyezést két dolog mozdította elő: félelem az oroszról s az a közhit, hogy a 48-iki alkotmány állítatott vissza; holott az oroszról jövő veszély nagyobb lett ezáltal, a közösügyi helyzet pedig a 48-iki alkotmánynak egyenes feladása; az osztrákház uralma és Magyarország függetlensége összeférhetetlenek; az egyetlen lehető megoldás volna a personal unió, melynek a birodalom összes külön nemzeteire ki kellene terjednie a 48-iki magyar törvények szellemében (foederalismus); nagy háborút jósol a német- és keleti kérdés miatt s aggodalma, mint tudjuk, nem is volt alaptalan; intést és tanácsokat ad a béke fentartására.

a hadsereg leszállítására, izgat az államadóságok elfogadása ellen, inti a megyéket, hogy szemben a kiegyezéssel, mondják ki az 1790: X. t.-cz.-hez ragaszkodásukat s az egész nemzetet, hogy a megyét egész törvényes kiterjedésében követelje.

E levelekben kétségtelen izgatás van; mert — mint Deák mondta november 6-ikán — alkotmányunkat s alaptörvényeinket megtámadja, a pragmatica sanctiót ellentétbe állítja a haza függetlenségével, keményen kikel legújabb szentesített törvényeink ellen; izgatásra, gyűlölet és gyanakodás terjesztésére alkalmas a törvényes állapot ellen. Ezért alap azon számát, melyben a váci levél megjelent, a kormány augusztus 29-ikén a 48-iki sajtótörvény alapján elkoboztatta s ellene eskiittszéki eljárást indított, a mi Böszörményi kiadatásával járván, a szeptember 30-ikán megnyílt ülészak legszenvedélyesebb jeleneteinek okozója lett október 21-ikén, 30-ikán és november 18-ikán; de a kiadást a ház megszavazta. Kissé utóbb Eger városa szeptember 8-ikán egy Kossuthnak írt bizalmi nyilatkozatban sajnálatát fejezte ki, hogy nem jó haza; de reméli, hogy nem sokára eljön az idő, midőn őt itthon fogják láthatni. Ebből, ha mint Kossuth levelére adott visszhangot értelmezzük, csak egy újabb forradalomra utalást lehetett kiolvasni. Ezért br. Wenckheim Béla belügyminiszter, a minisztertanács megállapodásából, szeptember 14-ikén Hevesmegyéhez rendeletet küldött az egri bizalmi szavazat megsemmisítése végett. A megye október elsei feliratában ezt megtagadta s erre az október 9-iki minisztertanács teljhatalmú királyi biztost küldött, hogy rendeletét végrehajtsa s a törvény szigora szerint járjon el. Így jelent meg október 14-ikén a megyében, ő felsége október 9-iki leirata

értelmében, Rajner Pál, barsi főispán, ki a megyei bizottság működését felfüggesztvén, a rendeletnek érvényt szerzett.

Ekkor már a ház újra együtt ült s október 21-ikén Kovách László és Almásy Sándor adtak be interpellatiót. Az első interpellatio megegyezés eredménye; a kormány nyilatkozni kívánt általában is a megyéről, mely lényegileg függő kérdés volt 1848 óta, mert a megye régibb jogköre egyenesen összeférhetetlen volt a parlamentáris kormányzattal. Ezt 48-ban is elismerte mindenki s a kettőnek összeegyeztetése csak az absolutismus miatt maradt el. Most annál szükségesebb volt tisztázni az elvi kérdést, mert Hevesmegye határozata világosan a Kossuth levelében kifejezett megyei jogkör túlzó felfogásának az eredménye. Ezt fejezte ki br. Wenckheim válasza is október 30-ikán; tudniillik Eger átlépte a 48: XXIV. t.-cz. szerinti jogkörét, Hevessel szemben pedig királyi biztos küldésénél más eljárás nem volt alkalmazható; de a rend helyreállítván, a biztos vissza fog hívatni. Erre Csiky Sándor az egri határozatnak október 9-ikén történt megsemmisítéséért intézett kérdést, bárha a válasz lényegileg erre is szólt. Noha a többség most egyenesen szavazhatott volna s a napirendre térést Pulszky indítványozta is; mégis, éppen Deák felszólalására, a többség elhatározta, hogy a vita elől nem tér ki, mert — mint Deák mondá el kell oszlatni a megyei önkormányzatot féltők és a kormányi felelősség alkalmazhatása iránt aggódók kétségeit. Másrésről a mellett is érvelt, hogy a miniszteri válasz azonnal tűzessék napirendre; mert a kérdés csak az: elfogadja-e a ház vagy nem? Ha aztán Almásy, mint mondja, a kormány vád alá helyezéséről ad be indítványt, azt a ház a szokott

módon napirendre tűzheti. Almásy a kormány vád alá helyezéséről szóló indítványát október 31-ikén beadta s ugyanakkor Tisza egy másik indítványa a kormányi eljárás helytelenítését kívánta. Ezek már a vita folyamán történtek, mely összesen öt ülésre terjedt; főtárgya többé nem a miniszteri válasz és kormányi eljárás volt, hanem a megye általános törvényes helyzete a kormányi felelősség elvével szemben s körülbelül ugyanazok az érvek álltak egymással szemben, mint az 1848-iki ismert vitákban.[^] A Deák-párt részéről azt mondták, hogy az ily megyei ellenállás a kormányi felelősség megghiúsítása, az országgyűlési hatáskör korlátozása, a szükséges központosítás lehetlenné tévése egy foederalistikus állami berendezés javára; a baloldal szónokai a túlzó központosítás veszélyeiről, a közügyek iránti érdeklődés kiöléséről, a bürokratizmus hátrányairól, az önfeláldozás kiirtásáról, a polgárok szabadságának veszélyeztetéséről beszéltek.

November 6-ikáig hat ülésen foglalkoztatta a kérdés a házat. Eötvös hosszabb beszédben fejtette ki nézeteit a központosítás és önkormányzat szükségszerű viszonyáról, és leginkább ő mutatta ki a baloldali nézetek összeférhetetlenségét a Parlamentarismus elméletével és gyakorlatával, a miért következetlenséggel vádoltatván, újra kinyomatta 1846-ban kiadott *Reform* című művét, hogy ezzel czáfolja meg a következetlenség vádját.

Deák, szokása szerint, november 6-ikán, a vita végső napján tartotta meg beszédét, midőn már minden nézet, minden érv, minden vád elmondta a magáét. Újra kifejezte, hogy az erre fordított időt elveszetteknek nem tartja; arról van szó, hogy a szabadság összeegyeztessék a renddel; ez volt célja a megyé-

vei a 48-iki törvénynek is. ő sürgősnek éppen ezért tartja a megyék rendezését s ha ez volna napirenden, „elmondaná, a mit jelenleg is határozottan kijelent, hogy ő a megyéket a politikai élettől megfosztani bűnnek tartaná“. Nem akarja csupán közigazgatási testületekké tenni, felírási joguktól megfosztani „Csak ezen jognak gyakorlata végtelenségig ne terjedjen és a közigazgatást lehetetlenné ne tegye.“ De most nem erről, csak egy adott esetről van szó. Vázolja a történeteket s minthogy az 1805: V. 3. §-ja rendkívüli esetben királyi biztos küldését rendeli el, már pedig a hevesi ügy rendkívüli eset volt; tehát a kormány nem a törvény ellen, hanem annak értelmében járt el s inkább akkor volna feleletre vonható, ha rendeletét a megye jogosúatlan ellentmondása miatt nem bírta volna végrehajtani. Vannak, a kik Heves eljárását a rendelet végrehajtásának megtagadásában jogosnak nevezik; mert a megye a törvénytelennek vélt felsőbb rendeleteket joggal félreteheti. Ámde az eddigi gyakorlat ezzel ellenkező. Igen is, megvan felírási joga egész ő felségéig, de ha a kormány vagy ő felsége a rendeletet vissza nem vette, akkor teljesítnie kellett vagy ha nem, akkor királyi biztos küldetett a megyére, mely ekkor, mint sérelmet, az országgyűlésre terjesztette az ügyet. Ez ellen nem lehet az 1823-iki esetekre hivatkozni, mert akkor a megyék ellenállása nem egy kormányi rendeletre, hanem az alkotmányosság alapjainak védelmére, a törvényhozás tárgyainak az országgyűlés számára megmentésére vonatkozott. Más esetekben, mint a 47 előtti adminisztratori rendszer behozatala is mutatja, a megye ellenállása sohasem terjedt a tiltakozásnál és felírási jognál tovább. A felsőbb parancsok félretevésének

joga nem „politikai rendeletekre“, csak „bírói parancsolatokéra vonatkozott. „Heves vármegye tehát oly jogot követelt magának, midőn a miniszteri rendelet teljesítését határozottan megtagadta, mely a megyéket se a törvény, se a törvényes gyakorlat szerint soha sem illette“.

Mások azt mondják, hogy a kormánynak sem jogilag, sem politikailag nem volt elég fontos oka, hogy Heves ellen így járjon el, minthogy izgatás csakugyan nem történt. Itt Deák a Kossuth eljárására tért, kinek nevét azonban ki nem mondta. Egyéni nézeteit megtámadni nincs joga s nem is akarja; nem kívánja kárhozatni a távollevő eljárását jogilag és erkölcsileg, hogy e nézeteket a hazába küldi; de föl nem bírja fogni, hogy a hazában alkotmányunk alatt élő polgárok ezeket „osztják, magukévá teszik és ezt egész nyilvánosságban kijelentik, sőt terjesztik“; mert a távollevő, ki e törvényeket és alkotmányt nem fogadva el, alatta élni sem kíván s az, ki e törvények alatt él, más jogi és erkölcsi alapon áll. Ezeket az izgatásokat tovább terjedésökben meggátolni tehát a kormány szent kötelessége volt. Mások meg azt mondják, hogy a kormány Egert és Hevest büntette bírói ítélet előtt; ő ezt nem érti, mert a kormány csakis megelőző politikai intézkedést tett; büntetésről nincs szó, nem is akart, nem is szándéka büntetni, mihez joga sincs; tette csak azt, a mit a törvény nem tilt, sőt parancsol. A megyéket a 48: XVI. t.-cz. s ő is az alkotmány védbástyáinak tartja; de oly hatalom mellett, minőt Heves követel magának, nemcsak parlamentáris, hanem bármi néven nevezendő alkotmányos kormány is egyáltalán lehetetlen. Végül kéri a házat, hogy kölcsönösen ne gyanúsítsák a pártok egy-

mást; mert ha a kormánypárt az ellenzéknek azt mondja: ti zavart, forradalmat, felforgatást akartok; az ellenzék pedig a kormányt az ország jogainak feladásával vádolja: ezeknek a házban nincs hatásuk, de annál több lehet a népben s kárát csak a haza látja. Még pár felszólalás után, a ház névszerinti szavazásban 195 szóval 110 ellen helyeselte a kormány eljárását. Deák beszédének fontossága azonban nem abban áll csak, hogy ő ez alkalommal megvédte a kormány eljárását, mely amúgy sem történt az ő tudta nélkül; nem is abban, hogy szabatosan körülírta azt a viszonyt, mely a megyék régi hatásköre és a kormányhatalom közt fennáll s kimutatta, hogy még a 47 előtti megye állásából sem lehet a Heves eljárását igazoló következtetéseket vonni; hanem jelentősége a Kossuthnak adott feleletben van, a nélkül, hogy akár részletekbe ment volna, akár oly heves kifakadást tett volna, mint Somsich Pál. Deák ugyanis nem helyeselte, hogy Kossuth, midőn már úgy is késő, zavarokat kívánna előidézni, holott legalább is 1865 májusa óta tudta szabatosan a kiegyezés alapjait és részleteit; főképen csodálkozott rajta, hogy oly kevés politikai megkülönböztetést akart tenni a tényleges kiegyezési mű és a jogfeladás között, s úgy a *pragmatica sanctioból*, mint a 48-iki törvényekből oly következtetéseket vont le, melyek ezek valódi tartalmával végre is éppen úgy ellenkeztek, mint a 61-es conservatívek okoskodásai. Másfelől újabb leveleiben Kossuth a tagadás szélsőbb vonalára állott, mint májusi nyílt levelében s még meglepőbb volt ez akkor, midőn éppen ő 1848 júliusában elismerte a védelmi kötelezettségnek a *pragmatica sanctioból* folyó elvét s a „dunai szövetség”-ben, mint Deák márczius

28-ikán érintette, elismert közösügyet, de nem csak ennyit s nem csak ily kiterjedésben, a ki végre is az 1849 óta lefolyt időben szabad térén működhetett: most az ő és az ország túlnyomó részének egyenes ellenzésével akar a távolból zavarokat okozni, midőn 1849 óta akkora kitartással hajszolt regényes tervei és számításai mind összeomlottak.

Ezért most keményebben nyilatkozott, mint nyilvánosan valaha s ez beszédének nevezetes és fontos czélzata. Végre az országnak tudnia kellett a vezér álláspontját, mely ebben áll: Kossuth 49 április 14-ikén kimondotta a pragmática sanctio érvénytelenségét, utóbb kijelentette, hogy az osztrák dynastia alatt élni nem akar s most sem fogadja el az összes új törvényeket, ehhez joga van, ez érthető; de — mond Deák — „jogilag és erkölcsileg helyes volt e ezen nézetek oly nyilvánítását, minőt az említett levelek foglalnak magukban, ide vetni hazánkba, hol azok veszélyes izgatás eszközeivé válhatnak: e fölött a távollevő ellen kárhóztató ítéletet mondani sem e helyre, sem körömhöz nem tartozik.“

De ezt a nyilatkozatot szükségessé tette a kiegyezési törvénynek a Reichsrath alsóházában ekkor már bizottságilag letárgyalt és november 12-ikén megkezdett vitatása; mert ez újra meggyőzte a Lajthántúliakat, hogy a kiegyezés óhaja őszinte. Az alkotmány-bizottság egyébaránt a kiegyezési törvény változtatlan elfogadását ajánlta Ott is legnagyobb aggályt a delegado intézménye keltette s a jelentés jobbnak tartotta volna ezekre is azt a tárgyalásmódot, melyet a magyar törvény nem a közösügyekre, hanem a közös elvek szerint kezelendő tárgyakra kijelölt; azonban mégis ajánlja abban a várakozásban, hogy

czélszerűtlensége esetén a magyarok nem fognak idegenkedni a közöstügyek kezelésének közösen megállapítandó módosításától. A bizottság törvényjavaslata tehát minden lényegesebb határozmányban azonos a magyar törvényvel, — mond a jelentés, — azonban a közösköltségek arányára nézve a magyar törvény ő felsége döntésében nem szabja meg az időt, a mennyire a döntés terjedjen, a bizottság ezt minden alkalommal egy évre kívánja korlátozni.

Az osztrák képviselőházban a nagy vita folyamán sok erős bírálat és elismerés szólt a kiegyezési műről s az általa okozott kényszerhelyzetről; a legtöbben mégis elismerték, hogy a magyarok külön jogaik jó nagy részét áldozták fel a birodalom érdekeinek s ezt a magyarok tudják is; ebben a módban először jut kifejezésre az alkotmányos közösség és ez az egyetlen lehetséges tervezet, a legjobb a számtalan terv közül; de többen kifejezték azt is, hogy remélhetőleg ez a delegatio hatáskörének tágítására, a közös parlament gyakorlatára fog vezetni, mert a birodalmi egység gondolatát fejezi ki; a kiegyezés mindenesetre Ausztria nemzetközi helyzetét azonnal javítani s Európa rokonszenvét növelni fogja. Beust is részletesen szólt a kérdéstről, a kiegyezési alkudozásokról, a tizenötös bizottság munkálatának átnézéséről és módosításáról, melynek alapján ennek szentesítése megígértetett. Elég az, hogy noha a legtöbben nem hittek sem itt, sem a felsőházban a delegatióból kifejlődő közös parlamentben: úgy az alsó, mint a felsőház a javaslatot december 6-ikán elfogadta, midőn már a magyar országgyűlésen a quota megszavazva s az államadósági kérdés tárgyalása december 7-ikére ki volt tűzve; úgy hogy e tárgyalások tervszerű párhuzamos-

ságát lehetetlen félreismerni s így való az is, hogy ha az osztrák birodalmi tanácsban szólhattak kényszerhelyzetről, azt senki sem mondhatta, hogy a magyarok nem fogadták el a legnagyobb politikai nyugalommal a kiegyezés összes logikai következményeit.

A kiegyezés gazdasági részét tevő kérdések három fontos tárgyra vonatkoznak, a quotára, az államadóságokban való részesedésre s ennek módjára, a vám- és kereskedelmi szövetségre. A 67: XII. t.-cz. 67. §-ja azt mondja, hogy a quota meghatározásával s a vámszövetség megkötésével egyidejűleg lesz egyszersmind az államadóságok után elvállalendő évi járulék megállapítandó. A törvény tehát e három kérdésben a megállapodás időpontjára junctimot rendel; de nem rendeli el ezt sem az egyezkedés időtartamára, sem az egyezkedés módjára nézve. A quotáról ugyanis azt mondja, hogy „az egyezkedés csak határozott időre terjedhet“, midőn új egyezkedésnek van helye (22. §•); a vámszövetségről pedig (59. §.) azt mondja, hogy „időnként vám- és kereskedelmi szövetség köttessék“; végül az államadósági évi járulékot nem kötötte s nem is köthette időhöz. Más az eljárás e tárgyakban a megállapodás módját illetőleg is. A quotára nézve küldöttségek alkudoznak, melyek a minisztériumok befolyásával javaslatot dolgoznak ki; ezeket az illető minisztériumok az országgyűlések elé terjesztik s ha megegyezés nem jön létre, akkor az előterjesztett adatok alapján ő felsége dönt felőle, még pedig az osztrák törvény (3. §.) szerint csak egy évre. Ellenben a vám- és kereskedelmi szövetséget a két fél minisztériumai készítik elő s az országgyűlések elé terjesztik, meg nem egyezés esetén

„az ország önálló törvényes intézkedési jogát fenntartja“; az államdósságban a törvény (55. §.) „előleges értekezését s ezután „egyezkedésbe bocsátkozást“ rendel „ő felsége többi országaival is, mint szabad nemzet szabad nemzettel“.

Ezekben a tárgyakban a törvényes alkudozások és értekezések 1867 nyarán, az országgyűlési szünet alatt történtek. A quotára nézve Lónyay és Andrássy, a bécsi kormánynak az adóbevételekből tett számítása alapján, már július 30-ikán megegyeztek br Beckevel egy 28 %-os arányban; de ez a küldöttségek elé tartozván, csak elvileg történt. A magyar országos küldöttség augusztus 4-ikén Budán kezdte s Pesten folytatta üléseit, elnöke lett br. Sennyey Pál, előadója Csengery, jegyzője Kautz Gyula. A tanácskozás rendjére nézve azt határozták, hogy a két küldöttség külön tanácskozik és határoz, egymással Írásban vagy az elnökök által érintkezik, az együttes ülések megállapodásait, mint közös megegyezést terjesztik az országgyűlések elé s ha kell, közös magánértekezleteket is tartanak. E küldöttségekben a magyar kormányt Andrássy, Lónyay és Gorové, az ausztriai kormányt báró Beust, báró Becke és gr. Taaffe képviselték.

A magyar küldöttség négy napi külön értekezletén a quotában alapú a 60—65-iki számadási éveket vette, melyek a 63-iki Ínség és 66-iki fagy miatt ránk kedvezők voltak. Lónyay táblázatai szerint az állami bevételek összege (egyenes és közvetett adók, rendkívüliek, államvagyon utáni bevételek) hazánkra egy 30%-os, az egyenes és közvetett adók valóban befolyt összege, mint, az adóképesség legbiztosabb alapja, 28½ %-os^s arányt mutatott; tehát ezt szerették volna

elfogadtatni s Lónyay ezt megírta Deáknak is. Még kedvezőbb, tudniillik 25% %-os arányt adott az, a mennyivel a beligazgatási költségek levonása után, hazánk ezekben az 'években a közös kiadásokhoz tényleg járult; de noha ez is védhető alap volt, elfogadtatni nem lehetett. Mint kedvező körülményt, felhasználták, hogy hazánkban nagyobb az egyenesadó, mint Ausztriában; ez pedig még nem bizonyítja az adóképességet. Elhatározta a magyar bizottság azt is, hogy a quotát tíz évre állapítja meg s végül egy albizottsággal különféle számításokat is tétetett, melyek azonban szintén 25—2872%^{os} arány közt mozogtak.

Augusztus 8-ikán tizenkét órára Bécsben ült össze mind a két küldöttség a magyar cancellaria épületében. E tárgyalásokon azonnal kitűnt egy lényeges elvi ellentét. A magyar küldöttség tudniillik csak a quotára nézve volt megbízva javaslattevéssel, az államadóssági kérdésben csakis előleges értekezéssel; a bécsi küldöttség azonban azt mondta, hogy ez a kettő nemcsak elválaszthatatlan, hanem éppen, mivel a magyar törvény szerint hazánk csak méltányossági okokból kész az államadósságokban részt venni, ez utóbbinak amazzal egyszerre (junctim), még pedig egyazon arány szerinti megállapítása elengedhetetlen feltétele a Lajthántúli országok kötelezettségének. Ez más szóval azt jelentette, hogy az államadóssági részesedés aránya előbb történjék meg, mint a hogy a Reichsrath elfogadja a közösügyi törvényeket; holott a közösügyi törvények előzetes elfogadása volt a magyar törvényben foglalt feltétel hazánknek az államadósságokban való részesedésére nézve. Ez volt most már a vezető elv e kérdésekben, mely a magyar küldöttségben a tárgyalások folyamán ebben lelt kifejezésre: a kiegyezés ügye,

mint 48-ban, most is az államadósságok kérdésében összpontosul s ennek szerencsés megoldásától függ; az opportunitás szempontja, a küleuropai viszonyok, a német és francia szövetség közt ingadozó osztrák politika, melyben Andrassy amazt, Beust emezt pártolta, végül az erkölcsi felelősség súlya, nem ajánlják, hogy formakérdés miatt az értekezés elől elzárkózzék, így került bele a körülbelől 3600 millió forintnyi államadósság kérdése a tárgyalásba, s e tekintetben — Ghyczy állandó ellenzése mellett — czélszerűségi szempontból a kettőnek együttes (junctim) előterjesztését a magyar miniszterek s az országos küldöttség is elfogadták a következő okokból: az államadósságról a két kormány már a bizottságok ülései előtt úgy is tárgyalt s csak a salzburgi összejövetel szakította őket félbe; a quota, az államadóssági járulékok s a vám- és kereskedelmi szövetség időpontjára nézve a67:XII. t.-cz.67.§-jajunctimot rendel; elfogadtak tehát Lónyay indítványára egy oly középutat, hogy tárgyalják ugyan külön előbb a quota s aztán az államadósság kérdését; de a záróülésem egyszerre vegyék jegyzőkönyvre a quotában a közös megállapodást, az államadósságban az értekezés végeredményét. Ekkor azonban Lónyay mindenekelőtt szükségesnek vélte Deákhhoz menni P.-Szentlászlóra tanácskérés végett.

Elindult augusztus 31-ikén este s szeptember elsején érkezett meg. Utazását érdekes feljegyzésben írta meg, miről más helyt már volt szó e lapokon. Vonaton Szombathely felé Gelsére ment, onnan kocsin Szentlászlóra, hová alig érkezett meg délután két óra tájban, már az ebéd feltalálása alatt tárgyalni kezdett Deákkal. Ebéd után két kocsis vendég érkezett. A társaság a ház elé ült, beszélgetett, az öreg úr szórta

az adomákat, majd gazdag uzsonnát hoztak s a vendégek távozta után bő vacsora következett, melyből Deák is jó étvágygal evett. „Kinézése igen jó, egészsége hasonló, — mond Lónyay. — Csakis a névtelen ijesztgető levelek kedvetlenítik nyugalomban. Vidékén, mint ő és Besseney is mondá, a tigrisek, még pedig a extremek (szélsőbaliak) szaporodnak, mi az öreg urat a hangulat változására nézve aggasztja.“

Este kilencz órakor folytatták külön a tárgyalást. Deák e bonyolult pénzügyi kérdésekben határozott véleményt nem mondott; de azt megjegyezte, hogy hasznos lesz, ha áldozatokkal is kiegyenlítik az anyagi kérdéseket. Helyeselte az összes államadós* ságok kamatainak Lónyay által javasolt leszállítását, csak a mint Andrásy, úgy ő sem akarta, hogy a magyarok kezdeményezzék. Helyeselte azt az elvet is, hogy az államadóság összegéből a német-szláv tartományokba tett külön befektetés (praecipuum) kamatait leszámítsák, a mint ez Andrásy indítványa volt s Becke is elfogadta, mely utóbb 25 millióban állapított meg; egészben helyeselte Lónyay halasztási elvét is, ki 1868 július elsejéig az államadóságban ideiglenes intézkedést javasolt. Beleegyezett-e Deák a két ügyben elért eredménynek a záróülésen együttes jegyzőkönyvre vételébe? — Lónyay nem írja; de minthogy a magyar bizottságnak szeptember 4—5-ikén Ghyczy különvéleménye ellenében megállapított felelete ezt az engedményt elfogadta, alig kétséges, hogy Deák is megnyugodott benne.

Ekképen szeptember 6-ikán a két küldöttség értekezletté alakulva tárgyalta a magyar minisztérium előterjesztését az államadóságra nézve, melyet, mint láttuk, a magyar küldöttség egy 28½-os arányra

számított volt. Az együttes tárgyalások eredménye ettől az adósságok oly konverziójának elvi elfogadása, hogy az évi kamatok fizetése a kamatleszállítás következtében a rendes jövedelmekből deficit nélkül fedezhető legyen és hogy Magyarország hozzájárulása ne haladja meg az évi 30 milliót. A végleges határozat előtt azonban, szeptember 12-ikén, Lónyay Halász Imre fogalmazót egy részletes levéllel, az okmányokkal és munkálattal együtt, még egyszer Deákhoz küldte oly meghagyással, hogy 48 óra alatt újra Bécsben legyen a válaszszak.

Halász elbeszélése szerint szeptember 12-ikén indult el s 13-ikán délután három óra tájt érkezett Pusztá-Szentlászlóra. Deák azonnal egy más szobába vonult s gondosan átolvasta az iratokat. Nem sokára vendégek s köztük számos nő érkezvén, Deák hozzájok ment és szürkületig folyt a társalgás. Ekkor Halász kötelességszerűen távozni akarván, Deák megírta a választ, de határozott véleményt most sem adott. Érti ő, hogy a kiegyenlítés áldozatokat kíván, de nem lévén szakember, végleges ítéletet nem mondhat, csak azt, hogy a méltányosságon kívül legyenek figyelemmel az ország erejére. A kamatreduktiót szükségesnek látja, a deficitest gazdálkodást ideiglenesen sem helyeselné, a 30%^{os} quotát csak azért véli kellemetlennek, mert az emberek nálunk a 287 $\frac{1}{2}$ %-ba beleélték magokat; de a kiegyenlítés nem dőlhet meg ezen a IV $\frac{1}{2}$ %-on. Sajnálja, hogy bővebb tanulmányozás nélkül nem mondhat határozottabb véleményt; de ott van Csengery s mások, kiknek előismerete több, ezeknek szava megnyugtatóbb lehet. Ezt a választ élőszóval is elmondta Halásznak, ki aznap este visszaindult.

Ezen az alapon szeptember 23-ikán a magyar küldöttség elfogadta a 30%-os quotát 10 évre (1868 január elsejétől 1877 december 31-ig) oly formán, hogy a vámok tiszta jövedelme közös legyen, melyből előbb levonatik az adóvisszatérítés a közös vámvonalon túl kiszállított s megadóztatott tárgyakért, a többi a közös kiadásokra fordittatik. Ugyan e napon jegyzőkönyvre vette „véleményét“ az államadósság megosztására nézve abban az alakban, hogy ezek kamatjából a 25 millió praecipuum levonván, a többi kamatteherből Magyarország évi 30%-ot vállaljon el, szemben Ghyczy külön véleményével, a ki a hozzájárulás arányát 28.052%-ban indítványozta.

Magától értetődik, hogy a számítás minden részlete, és a két minisztérium együttes megállapodása az értekezletek alatt többször módosult, s végre a szeptember 25-iki közös záró értekezletben megállapított és október 5-ikén a ház elé került törvényjavaslat elvei ezek voltak: 1868-ra ideiglenesen megállapított államadóssági tőke- és kamattörlesztési teher 145,339.017 forint; ebből a Lajthán-túlra esik 109,237.312 forint, Magyarországra 36,101.705 forint s minthogy ebből 62,370.387 forint ezüstben fizetendő, ebből a Lajthán-túlra esik 46,877-801 forint, hazánkra 15,492.586 forint; 1869 január elsejétől fogva Magyarország kamatjáruléka állandón 29,100.000 forint s ebből ezüstben 12,000 000 forint, fentartván úgy az előbbiben, mint az utóbbiban nagyobb tévedés esetére az összeg kiigazítását; a két állam költségvetésében az esetleges hiány 1868-ra közös függő adósság, azaz államjegyek szaporítása által fedezendő. E javaslat szerint, a mint ezt az elvet már az 1867-ik évi

XII. t.-cz. kifejezte, a tőketartozásból hazánk nem vállal részt, tehát solidaritást sem.

Alig nyílt meg 1867 szeptember 30-ikán az országgyűlés, általában a pénzügyek s a fenti munkálatok törvényerőre emelése volt a legfőbb kérdés. Már október elsején Lónyay egy 40, esetleg 60 milliós vasútkölcsonról adott be javaslatot s a feltételek megvizsgálására kiküldött tizenötös bizottságnak első helyen megválasztott tagja Deák lett; október 5-ikén Andrassy benyújtotta az országos küldöttség jegyzőkönyvét és jelentését a quotáról s a kormány törvényjavaslatát úgy erről, mint az államadóságról, meg a kötendő vám- és kereskedelmi szövetségről. A vasúti kölcsön javaslatát már október 10-ikén le is tárgyalta a ház; a quotáról szólót december 2-ikán vette elő s december 5-ikére fejezte be, midőn Ghyczy azon határozati javaslatot adta be, hogy a quotáról, államadóságról s a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslatok junctim és csak akkor vétessenek tárgyalás alá, midőn a kiegyezési törvényt a Lajthán-túli országgyűlés előbb elfogadta; de a ház ezzel szemben azt határozta, hogy a törvényt meghozza, de csak akkor lép érvénybe, ha a közösügyi törvényt a Lajthán-túl is elfogadják.

Az államadóságról szóló javaslat december 7-ikén került napirendre. Ez ellen Madarász József adott be oly határozati javaslatot, hogy népszavazat alapján állapíttassák meg az elvállalandó tőkemennyiség; Tisza elhalasztó indítványt tett, míg a ház meg nem ismeri a közös költségek és a magyar állami kiadások pontos összegét. Az eredeti javaslatot a központi bizottság is teljesen átdolgozta Deák utasításai szerint, sőt az indokolás egész menete is Deák véle

ménye szerint készült. Ez az új munkálat a következő elveket fejezi ki: a központi bizottság a javaslatot a 61-iki feliratban tett Ígéret alapján ajánlja elfogadásra e módosításokkal, melyek célja az elvállalás formájának szabatos megszabása az 1867: évi XII t.-cz. szerint s oly fogalmazása, mely minden kétséget kizárva határozza meg az államadósság címén elvállalt összeget. Ez az összeg a kiegyezési törvény szerint csak évi járulék lehet; ennek mértéke ugyanazon törvény szerint csak akkora lehet, mekkorát hazánk megbír és Ausztriát megmentheti a romlástól, a mi hazánk érdeke is. A központi bizottság úgy találja, hogy az ajánlt összeget hazánk megbírja s nem is nagyobb, mint az elérendő cél kívánja. Ez elveknek megfelelően módosította a javaslatot a 67: XII. t.-cz. 67. §-ja szerint, mely tisztán évi járadékról szól; mellőzvéen tehát a 68-ik évre a kivételes és hazánkat megterhelő intézkedést, az évi járulékot 1867 január elsejétől számítva 29,105.000 forintnyi állandó összegre javasolja, melyből 11,756.000 forint fizetendő ezüstben.¹ Azonban a tárgyalások folyamán a ház csak 1868 január elsejétől volt hajlandó fizetni a járulékot, midőn a 68-ik évre számított 122,295.702 forint 68 krajczár kamatszükségletből levonva a 25 millió praecipuumot, a megmaradt 97,295.702 forint

¹ Weninger Vincze: *Politikai számtan*. III. kiad. 202. 1. szerint e számítás ezen alapúit: az államadósság kamatszükséglete bruttóösszegben 1867-re 128,543.961 frt, ebből levonva 7 7₀-ot jövedelmi adóban, marad 122,014.460 frt, ebből levonva az Ausztriát külön illető 25,000.000 praecipuumot, a megmaradt 97,014.460 frt 30%-a kerek számban 29,105.000 frt. V. ö. Komin János: *Magyarország járuléka Ausztria adósságához*. Matlekovics Sándor: *Gazdasági viszonyunk Ausztriával*.

68 kr. 30%‘ában kerek számban 29,188.000 forint kamatjárulékot vett be az 1867: XV. t.-czikkbe, mint végleges összeget, melyből 11,776.000 forint fizetendő érczpenzben.

Ebben a törvényben kifejezésre jutott tehát az elv, hogy hazánk az államadóssági tőke megosztását nem akarja; mert a tőkére nézve szolidaritást nem vállal; így az egész államadóssági tőke elvileg tovább is Ausztria adóssága maradt s tehát jogi természetete nem változott. E szerint a számtalan nemű államadósságnak a XV. t.-cz 3. §-jában kimondott egyseges járadékadóssággá átváltoztatásából eredő kamatpadás ezután csak Ausztriát érdekelte. Ha tehát nálunk 61 óta senki sem volt, a ki az államadósságokban való részesedés alapelvéről másképen gondolkozott volna; de eltérés volt a módra nézve; mert Ghyczy már a küldöttségben s utóbb is Tiszával együtt az elvállalt tőkeösszegnek elválasztását s hazánk önálló kezelésébe átvételét kívánták; azonban ez akkor már ellenkezett úgy a hatvanhetes bizottság munkálatával, mint az ennek alapján készült XII. t.-cz 67. pontjával.

Ennek a törvényjavaslatnak védelme annyira összefüggött a kiegyezés megvédésével, hogy Deáknak okvetetlenül fel kellett szólalnia s ő ezt a vita hetedik napján, december 14-ikén tette egyik legfontosabb beszédével. Ez oly kérdés, — mondá, — melynek bármily megoldása súlyos áldozatokkal jár; de nem csak pénzügyi, nemcsak jogi, hanem politikai kérdés is, és összefügg hazánk helyzetével és életfeltételeivel. Ezeknek az életbevágó politikai tekinteteknek kifejtése teszi e beszéd lényegét; soha még ily részletesen nyilvánosan elő nem adta őket s teszi ezt annál inkább, mert a vita folyamán a pénzügyi

szempontokat mások ismételve kifejtették. Az államadósságokban való részesedés elfogadásának alapja nem a rokonszenv, hanem a becsületes érdek. A *pragmatica sanctio* megkötésének oka az a meggyőződés volt, hogy a magyar nemzet magát egyedül megvédeni nem bírja; azok az indító okok megvannak ma is és erre a szövetségre sem valamely más nagyobb hatalom, sem délkeleti szomszédaink (aldunai országok) nem volnának alkalmasak, még ha választhatnák is őket. Már most az államadósságokat Ausztria egyedül nem bírná el, ez az egyik politikai ok a részesedésre; mert akkor nem bírna támaszunk sem lenni s az egyedül ránk nehezedő védelmi feladat úgy is fölemésztené, a mit megtakarítani vélünk. A második politikai tekintet, hogy az adósságokban részesedést megköveteli az európai általános felfogás, mert Európa országai nem veszthetik el az ausztriai államadósság tőkeösszegét s ebben megnyugodni sem fognának. A harmadik politikai tekintet alkotmányunk és anyagi fejlődésünk biztosítása az által, hogy ez az osztrák tartományok elleneiből az érdekközösség által barátaivá tesz, megtagadásával pedig felújítók a múlt idők érdekharczait. „Lelkem legbenső meggyőződése az, — mond — hogy az adósságok oly mennyiségének, mely erőnkhez képest a méltányosság mértékének felel meg, önkénytes elvállalása által több szellemi, s a következeseket tekintve, több anyagi hasznot hajtunk hazánknak, mint a mennyit ezért áldozunk.“ Ezzel kapcsolatban említi meg a 48-ban elkövetett hibát, a belőle eredt károkat s az államadósságok e miatti felszaporodását. Negyedik politikai ok, hogy a részesedés megtagadásával sem bírónak e terhet elhárítani; ha Ausztriától elvál-

nánk, még akkor is el kellene fogadnunk a ránk eső részt s akkor jobb önként tenni, mint a viszonyok hatalmát bevárni. E kérdés megoldását követeli a kiegyezés művének befejezése, mely hazánkra nézve hasznos, sőt szükséges. Bizonyára a nemzet túlnyomó többségének is ez a meggyőződése. Nem mintha vágyaink és óhajaink mind ki volnának elégítve, bajaink már nem volnának; „merőben ellenkezőt ő sem állíthat“; de nem lehet állítani, hogy amit elértünk, az teljesen értéktelen. Az sem való, hogy a nemzet közvéleménye ennek ellene mond. Tudta a nemzet, hogy ez meg fog történni s mégis 1861 óta mindig többséggel pártolta az ezt célzó politikát; de ha úgy volna is, őt saját lelkiismerete megnyugtatja, hogy az államadósságban részesedés a nemzet érdekében áll és szükséges. Azt a mennyiséget, melyet a törvényjavaslat ajánl, méltányosnak s erőnknek meg nem haladónak tartja; ha igen keveset vállalnánk el, éppen az általa elérendő célzt kockáztatnók. Nem tartja tehát helyesnek azt az indítványt, hogy várjuk meg e törvénynyel a budget megállapítását s részesedésünket ahhoz szabjuk; mert ez nem ajándék, „hanem oly teher, melylyel hazánk biztonságát és leghölgentebb érdekeinket mentjük meg.“ Végül újra kifejezi, hogy az elvállalás csak évi járuléklban történhetik; mert csak ez zárja ki a szolidaritás eszméjét, melyet ő semmi szín alatt el nem fogadna.

E szolidaritásról meg kell jegyezni, hogy Deákkal teljesen egyetértett az egész balközép is, tehát azok is, kik az elvállalt részletet tőkeelkülönítés által előnyösebbnek tartották; ezt kifejezte Tisza is, mert ebben az esetben is a kötelezettség csak az elvállalt

tőkerészletre vonatkozott volna; így azonban az egész államadóssági tőke Ausztria adóssága maradt, a törvénybe csakis az évi járulék került, a tőkében való számszerű összeg említése nélkül, a mi pedig, hogy helyesebb lett volna, ma már általánosan elismerik.

Míg ezek a tárgyalások folytak, Bécsben november 20-ikán a birodalmi tanács alsóháza s december 2-ikán az urak háza is elfogadta a kiegyezési törvényt, 12-ikén az alsóház megszavazta a quotát, 13-ikán az államadóssági törvényt, 14-ikén a vám- és kereskedelmi szerződést. Midőn tehát december 15-ikén a magyar országgyűlés 229 szóval 110 ellen elfogadta általánosságban az államadóssági törvényt, mindezek a Lajthán-túl már meg voltak szavazva; úgy hogy midőn december 16-ikán a vám- és kereskedelmi szerződésről szóló törvényt a magyar országgyűlés tárgyalni kezdte, már azon módosításokkal tette, melyek a Reichsrath tárgyalásai alatt rajta történtek s melyeket egyébként a magyar kormány elfogadott.

E törvények elfogadásában Bécsben még az urak háza is megelőzte december 19-ikén és 20-ikán a magyar országgyűlés alsó házát, mely a vám- és kereskedelmi szövetséget csak december 19-ikén fejezte be s a főrendiház tárgyalásai és módosításai miatt csak december 23-ikára végezte el. Ekkor december 24-ikén ő felsége a három közösügyi miniszternek kinevezte Beustot, Beckét és Johnt, 27-ikén szentesítette ezt a három törvényt (1867. évi XIV., XV., XVI. t.-cz.), 29-ikén az országgyűlés megválasztotta az első delegatio negyven rendes s tíz póttagját, melyben azonban Deák részt venni nem

kívánt. Ezzel a kiegyezés minden részletében be volt fejezve, a ház pedig az első delegatiók tárgyalásai miatt elnapolta üléseit 1868 márczius 11-ikéig, midőn méltán mondhatta az elnök a deczember 30-iki utolsó ülésen, hogy „ennél nevezetesebb országgyűlést hazánk történelme elő nem mutathat“.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1868-ban.

DEÁK 1868-BAN. — DEMOKRATA KÖRÖK ÉS DEÁK MŰKÖDÉSE E KÉRDÉSBEN. — A BIHARI PROGRAMM. — DEÁK ÖNMAGARÓL. — HELYZETE A PÁRTOK FELETT. — NEM FOLYTAT PÁRTPOLITIKÁT. — VISELKEDÉSE AZ ELLENZÉK IRÁNYÁBAN. — FELSZÓLALÁSAINAK RITKASÁGA. — A GÖRÖGKELETI EGYHÁZAK BÍRÓSÁGAI RÓL. — A SÓ EGYSÉGES ÁRÁRÓL. — A DOHÁNYMONOPOLIUM RÓL. — A BÍRÁK TÖRVÉNYES KINEVEZÉSE PÓTLÁSÁRÓL. — DEÁK A MEGYÉRÓL. — A VÉDREND-SZERRÓL. — A HORVÁT KIEGYEZÉS ELŐVÉTELE. — A KIEGYEZÉSI JAVASLAT DEÁK MŰVE. — ENNEK ELVEI. — A FEHÉR LAP. GRÓF MAJLÁTH ANTAL DEÁKRÓL. — AZ EGYEZMÉNYT A HORVÁT ÉS MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS ELFOGADJA. — A HORVÁT KÖVETEK DEÁKNÁL. — A FIUMEI KÉRDÉS. — DEÁK A SZŐLŐDÉZMA MEGVÁLTÁSÁRÓL. — AZ 1868. ÉS 1869-IKI KÖLTSÉGVETÉS RÓL. — A POLGÁRI PERRENDTARTÁSRÓL. — NEVENAPJA. — DEÁK AZ EGYHÁZI BÍRÁSKODÁSRÓL. — DEÁK A BIRODALMI MINISZTERI CZÍMKÉRDÉSBEN. — A CZÍMKÉRDÉS MEGOLDÁSA. — DEÁK A SZERB SZÍNHÁZ SEGÉLYEZÉSÉRÓL. — DEÁK ÉS A NEMZETISÉGI TÖRVÉNY. — DEÁK A KATONÁI BÍRÓSÁGOKRÓL S AZ OSTROMÁLLAPOTRÓL. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS VÉGE. — A PÁRT BÚCSÚJA. — DEÁK VÁLASZA PEST ÉS BUDA POLGÁRAINAK.

Az 1867-ik év végével a kiegyezés az egész vonalon be volt fejezve, kivéve Horvátországgal; de nem voltak legyőzve még az első nehézségek sem és nem voltak befejezve a kiegyezéssel kapcsolatos törvényjavaslatok, melyek közül pár 1868 végéig foglalkoztatta a házat. Deáknak ezekben az volt alapelve, hogy a kormányt támogassa minden oly lényeges kérdésben, mely a kiegyezési mű fentartására szükséges, de kerülje mindazt, mi a szabad mozgást-

gátolná s a kedélyek szükségtelen elkeseredését okozná. Ez annál lényegesebb volt, mert Kossuth újévi levele egyenesen felhívta a nemzetet a kiegyezés megbuktatására, hogy „áldva lehessen 1868 emléke, mint a hogy átkozva lesz 1867“. Ily körülmények közt tervezte a szélsőbal Kossuth támogatásával az egész országnak demokrata-körökkel való behálózását, melyek a 48-iki törvények visszaállításának színe alatt a kiegyezést támadták volna meg. Ezért 1868 február végén egy hosszú minisztertanács elhatározta e körök betiltását; de ez annál nehezebb volt, mert semmi törvényre ellenök hivatkozni nem lehetett. Deák, a kit abban az időben a miniszterek magok közt appellatorium fórumnak neveztek, úgy e miatt, mint a szükségtelen elnyomás s az egyesületi jog czélszerűtlennek látszó megsértése miatt hevesen ellenezte; de midőn Horváth Boldizsár előadta okait, mivel helyes érveknek mindig engedett, azt felelte: jó, de a tiltó rendeletben az okokat is el kell sorolni. Ekkor Horváth nekifogott a rendelet megírásának; de alig lett kész egyharmadával, a többit Deák diktálta meg. Ezzel rendkívüli szolgálatot tett az ügynek, mert ellenző állása végzetes lehetett volna; de aztán a rendelet oly kíméletesen szól s annyira elismeri, megerősíti az alkotmány körén belől az egyesületi jogot, hogy a nemzet egészét megnyugtatta.

Még lényegesebb itt az, hogy ő, ki az újévi üdvözlések alkalmával s leveleiben is nem egyszer érinti a személye elleni támadások keserőségeit: valósággal személyével fedezte itt a kormányt. Mert a Kossuth által felizgatott vezetők, szövetségben a nemzetiségi foederalistikus túlzókkal, kiknek elveit legalább is legyeztették, valóban czélul tűzték ki a kiegyezés megbuk-

tatását; és a kormánynak hatalommal kellett föllépnie a pesti demokrata-kör bezárásánál, melynek szabályait nem engedélyezte. Az ezen körök alakítására irányzott szerencsétlen mozgalom, mely Deák nevének meghurczolását s hívei hazaárulásának bizonyítgatását használta az izgatás eszközüül: különösen Asztalos Jánosban, egy különben többféle bünper alatt álló egyénben találta meg vezetőjét, a ki lázító proclamatiókat bocsátott az alföldi nép közé. Utóbb Félegyházan a törvény áthágása miatt elfogatott s ez által husvét másodnapján véres jelenet okozója lett a nép és katonaság közt. Ebben a tárgyban Simonyi Ernő interpellatiót adott be, melyre báró Wenckheim Béla belügyminiszter felelt július elsején s utána Simonyi azt indítványozta a viharos ülésen, hogy a ház ne vegye tudomásul a választ, hanem máskor határozzon felette. Most Deák felelt keményen és határozottan, hogy a háznak szavaznia kell a választ felett s maga adta be írásban a tudomásvétel iránti indítványt, melyet a ház nagy többséggel elfogadott. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a nyár felé apadt a már-már rendtelenségekkel fenyegető izgalom, melynek csillapítására jó hatással voltak az egész országban terjedni kezdő Deák-körök, melyeknek czélja a mozgalmak ellensúlyozása volt; mert ezek oly arányokat kezdtek az év első felében öltetni, hogy benn és künn kezdtek megingatni a kiegyezésben való hitet s tényleg sem a balközép, sem a leszorított conservatívek nem bíztak az állapotok tartósságában.

E közben 1868 márczius 17-ikén a balközép, a szélsőbal emez izgatásaira hivatkozva és kiindulva az 1790:X. törvényczikkból, hogy „Magyarország semmi más nemzetnek vagy országnak alá nem vetett

szabad és független ország“, mit egyébként soha senki itthon kétségbe nem vont: megállapította az ismert bihari programot, melynek célja volt békés úton kivívni a delegatio megszüntetését, a közös minisztérium eltörlését, a magyar hadsereget, pénz- és kereskedelmi ügyeink önállóságát s hazánk törvényes függetlenségének diplomatikai elismerését. Mind e mozgalom következménye a Deák személyének még fokozottabb megtámadása lett. Ez alkalommal mondta a szegedi szabadelvű kör küldöttségének márczius 23-ikán e nevezetes szavakat: „A mit teszek, teljes meggyőződésből teszem s e meggyőződésben semmi sem ingat meg: elfordulhat tőlem a bizalom, de meggyőződésem ez sem változtathat“. Valóban csodálatos lelki nyugalmat tanúsított és minden alkalommal bebizonyította, hogy politikája teljesen szabadelvű, mely minden szükségtelen zaklatást vagy megtorlást ellenez. Ezért például egy interpellatio alkalmából 1868 május 4-ikén Erdélyben az unio-törvény meghozataláig is, még mielőtt az igazságügyminiszter felelhetett volna, tüstént kijelentette a sajtószabadság alapján egy ideiglenes sajtóintézkedés szükségét, melyhez Andrassy azonnal hozzájárult.

A békének, szabadelvűségnek és méltányosságának érzése vezette különben nem gyakori felszólalásaiban mindenkor. Általában törekvése volt a közjogi alaptól elterelni s a belügyekre irányozni a figyelmet; e mellett különleges helyzetében a pártok felett vagy között állva, mintegy a nemzet érdekeit képviselve, semmi áron sem akart pártpolitika békóiba szorítani. Ezért minden alkalommal méltányos volt az ellenzék iránt. Visszaemlékezett Tiszák nagy szolgálataira a kiegyezés körül s arra a nyomasztó hely-

zetre, melyet, mint ellenzéki, maga végig szenvedett 48 előtt, az oktan s gyakran érthetetlen kormányi ellentállás miatt. Midőn például 1867 december 16-ikán az államadóssági törvényjavaslatban Dessewffy Ottó egy kifejezést aggályosnak talált Dalmáciára való jogigényünkre nézve, rögtön Lónyay előtt fölállt s helyeselte a világosabb szövegezést. Ugyan e napon a 8. §-ban báró Simonyi Lajos az államjegyekből álló függő adósságnál az eddigi összeg pontos megállapítását kívánta, mert csak ekkor fogjuk tudni egy új adósság esetén, hogy mi és mennyire szaporítottak. Lónyay ellene szólt; Deák azonban, tekintve a szokásos gyanúsítást és mivel az eddigi összeg úgy is meg van határozva államjegy 300 és tizkrajczáros 12 millió), helyeselte, hogy megnyugtatóul ezt is foglalják be a törvénybe, s szólítsák fel az ausztriai kormányt is a módosításra, mert ott a javaslatot már elfogadták. Ebben Lónyaynak is meg kellett nyugodni, s kijelenteni, hogy a javaslat ily módosítását utólag Ausztriában kieszközli.

E pártok felett álló helyzetéből következett, hogy midőn az észak-német szövetséggel kötött kereskedelmi szerződést a kormány a Deák-körben 1868 május 13-ikán bemutatta, mely hazánk mellőzésével csak Ausztria nevében kötött, a dualismus szempontjából Deák kijelentette, hogy alakja miatt, mert Magyarország a XII. t.-cz. ellenére benne mellőzve van, el nem fogadható. A kormány rögtön nyilatkozott, hogy a szerződés kijavítását megkísérli. Erre aztán egy oly közéleti találatot találtak ki, hogy a „Monarchia mindkét állama“ kifejezés használtassék; mert a birodalmi tanácsban képviselt országok némelyike az „Ausztria“ szót elfogadni nem akarja, holott az eredeti szerződésben csak „Ausztria“ állott. Deák ez

erélyének tulajdonítható, hogy már május végére a kérdés a magyar államiság világos kifejezésével orvosoltatott s a keletkező vihar elvonult.

Nem pártszempont vezette akkor sem, midőn 1868 május 23-ikán Nyáry, Ghyczy és Tisza társaságában maga fogalmazott meg egy határozati javaslatot, hogy a szabad királyi városok, kerületek és rendezett tanácsú városok 1861 óta a bíráskodásban, rabtartásban és rendőrségi kiadásokban hordozott terheikért megfelelő kárpótlást kapjanak; mert az önkényuralom megfosztotta jövedelmeiktől, melyekből ezeket fedezték és 1861 óta a törvénykezés terheit újra rajok háritotta a nélkül, hogy a fedezet forrásait visszaadta volna. Továbbá midőn Román Sándornak izgatás miatti perbefogatásáról és mentelmi joga felfüggesztéséről volt szó s az ellenzék az összes incriminált cikkek kinyomtatását és a házban tárgyalását kívánta: Deák támogatta ugyan az igazságügyminisztert, hogy fentartva a háznak erre nézve minden egyes esetben való döntési jogát, most ezek ne nyomassanak ki, mert ellenkezik az eddigi gyakorlattal; de éppen az ellenzék kedvéért engedett abban, hogy ha többen kívánják, zárt ülésben felolvastassanak, a mi július 27-ikén meg is történt.

Egy másik esetben, 1868 június 26-ikán, midőn a bor- és húsfogyasztási adóról szóló törvényjavaslat volt soron, melyhez Vadnay Lajos és Horváth Lajos azt az indítványt tették, hogy a szőlő-törkölyre öntött vízből készített lőre, tekintettel a napszámosokra, ne essék fogyasztási adó alá: Deák azonnal pártolta ebben a munkás nép érdekét* hisz, mint mondá, az államnak nincs belőle lényeges kára s mert végre is a vizet megadóztatni nem lehet. Lónyay ezzel szemben a már

megkötött szerződésekre, Deák ellenben a törvényhozás jogára hivatkozott s a ház elfogadta az indítványt. Július 10-ikén a jövedelmi adó kivetése volt soron, mely a pénzügyi közegekre bízta volna a megadózendó jövedelem összegének meghatározását. Ez ellenkezett az igazságosság elvével; mert igaz, hogy a tiszta jövedelem bevallásában az emberek könnyelműen játszanak becsületszavukkal; de azért egyoldalúan az állami közegekre sem szabad a kérdést bízni, mert ez az adózók kiszolgáltatását jelentette volna. Az ellenzék egy egészen külön bizottságot javasolt, mely az elébe terjesztett adatokat megvizsgálja; de Lónyay, noha az eszmét egyébként helyeselte, gyakorlatilag egyelőre nem tartotta kivihetőnek. Deák most egyenesen a becsületszó s az igazságosság elveiből kiindulva, a kisebbség javaslatát sem tartván elégnek, még messzebb menő intézkedéseket kívánt azok ellen, kik valódi jövedelmüket a becsületszó kijátszásával eltitkolják, de addig is a kisebbség véleményét pártolta. Ennélfogva a ház a javaslatot további megfontolás végett Lónyay ellenére visszaadta a pénzügyi bizottságnak.

Általában a kisebbségre nézve azt vallotta, hogy bizonyos engedmények a parlamenti béke biztosítékai, hogy „a formák — mint 1871 június 3-ikán mondta — nem a többség, hanem a kisebbség oltalmára vannak megállapítva és ezen formákat igen szigorúan meg kell tartani“. Egy más alkalommal, 1870 május 25-ikén, a köztörvényhatóságokról szóló törvényjavaslatról volt szó s a baloldal jobb megfontolás és magántanácskozások végett pár napra tárgyalását még^ halasztatni kívánta: ő rögtön támogatta, noha a baloldálnak a siettetésre vonatkozó megjegyzését nem találta is igazoltnak, de pártolta a kisebbség iránti

discretióból, azt mondva, „hogya a többség e részben se éljen vissza, hogya úgy szóljak; többségi hatalmával, (élénk helyeslés balfelől; mozgás jobbfelől), hanem egyezzünk meg abban, egymás iránti deferentiából, hogya ma nem veszszük elő az osztályokban e nagyfotosságú tárgyat“ stb. Ugyanerről 1871 január 20-ikán a házszabály korlátozó rendeletére vonatkozva, ha ez kétes, azt mondta, hogya a betűszerinti értelem helyett jobb a „favores ampliandi, odia restringenda“ elvét követni. Ezt a méltányosságot emelte ki 1871 december 18-ikán is egy másik halasztási kérdésben; mert: „senkit se kötelez jobban a méltányosság szabálya, mint éppen a többséget. A minoritásnak két oltalma van, egyik a megállapított házszabályokban, a másik a méltányosságban és ezt követni a többség kötelessége“.

E nézeteiért és még inkább az ellenzéknek kisebb kérdésekben való erkölcsi támogatásáért, midőn úgy sem lehetett szó róla, hogya megbuktatja a kormányt utóbb saját pártja részéről vádak is érték. Deák felfogása szerint azonban, ez a saját külön helyzetének logikai következménye volt; hiszen döntő befolyását, szavának súlyát máskülönben a klubban, a ház folyosóján, a casinóban, ha kellett, nyíltan, a ház előtt, gyakran s minden hátsógondolat nélkül, néha meggyőződése elnyomásával is, a közérdeknek s a kiegyezésnek hozott áldozattal, annyiszor vetette latba úgy is a kormány mellett s annyiszor közvetítette a párt összetartását, egységes irányát, hogya joggal érvényesíthette akarátát, midőn nagyobb rázkódások nélkül tehetette. Gondoljuk csak el, hogya mily áldozat volt személyileg éppen tőle kívánni a megyei, sok tekintetben aristokratikus törvényjavaslat pártolását s végre is a párt csak az ő tekintélyére fogadta el;

minő áldozat volt az absolutismus hivatalnokainak nyugdíja érdekében nyílt felszólalása a házban, s noha a javaslat megszavazását kieszközölte, Bécsben mégis lanyha támogatásnak nevezték. Gyakran magok a miniszterek is panaszkodtak, hogy Deák maga egy külön kormány s valóban Horváthnak és Lónyaynak nem egy tervét gátolta meg; volt eset, hogy Eötvös ellen is szót emelt. Midőn 1869 január 14-ikén Heves-megyének 1868 deczember 14-iki újabb köriratának és határozatának megsemmisítésére gr. Szapáry Gyula királyi biztosként küldetett oda, Eötvös ez alkalomból Andrásyhoz írt egyik levelében kitér a kormány és a Deák-párt viszonyára. A párt — mond — Deáktól függ s ha elhagyja Deák őket akármikor, de kivált a hevesi újabb ügyben, le kell mondaniok, „s a kérdés csak az, tovább viseljék-e a nyűgöt, mely azon természetelleni helyzetnek következése, hogy a ház többsége oly férfinak kezében van, ki a minisztériumon kívül áll? vagy pedig dobják oda tárczáikat, azokra hárítva a következéseket, kik ezt okozták?“ ír ezután az adóbehajtási törvényről, mely, mint alább szó lesz róla, a megyei hatóságot a pénzügyigazgatóság rendeletéinek végrehajtására kötelezi; de fél, hogy Deák ellene lesz, pedig a párt megszavazná. Tudjuk azonban, hogy Deák nemcsak elfogadta e javaslatot; hanem következetesen önmagához, ebben is ő fedezte a kormányt, mint számos más esetben és kissé nehéz elgondolni, hogy ilyen kedvező kiegyezést és ennek az 1868-iki viharokban megvédését Deák nélkül miként eszközölhették volna.

Deák tehát a pártfegyelem daczára, mely szükségképen mind szigorúbb lett, megtartotta régibb parlamenti gyakorlatát, mely némileg a Széchenyiére emlékeztet.

tét és gyakorolta azt az eljárást, melyet a kiegyezési tárgyalások alatt nem egyszer kifejezett önmagáról az ellenőrzésre s a nemzet érdekei képviselőjére nézve. Egyébiránt érezte, hogy a kiegyezéssel az ő valódi feladata véget ért; felelős kormány vette kezébe a vezetést, ennek hivatása leküzdeni a nehézségeket. Noha tehát a minisztérium minden tagja s főleg Andrassy minden alkalommal kikérte véleményét s ő lankadatlan figyelemmel kísérte a fejlődést, aránylag csak ritkán s a legfontosabb ügyekbe avatkozott nyilvánosan. Ezt mutatják a javaslatok is. Ugyanis az 1868 márczius 11-ikén megnyílt országgyűlés, minthogy a három éves időszak december 9-ikén lejárában volt, a fontos ügyek miatt augusztus 11-ikéig tárgyalt s szeptember 16-ikán újra megkezdte üléseit és e pár hónap alatt 58 törvénycíkket hozott; ha most ezeket összevetjük Deák beszédeivel s a tárgyakkal, melyekben tartotta őket, azonnal szembeötlő Deák tartózkodása előbbi működéséhez képest. Beszédei valóságos ünnepekké kezdtek válni, melyek azonban éppen ezáltal váltak eseményekké.

Valóban legtöbbször elvi jelentőségök emeli ki őket, mint 1868 május 6-ikán, midőn a ketté vált görög-keleti egyház között a vitás egyházi vagyoni kérdések bíróságára nézve azt hangsúlyozta, hogy rendes bíróság itt nem alkalmazható, a compromissum sem volna célravezető; azt ajánlja, hogy e kérdésekre a király által a rendes bíróságokból delegált külön bíróság ítéljen, kiknek ítélete ellen, a két felfolyamodást kivéve, semmi más perorvoslatnak helye ne legyen. Ezt tüstént külön javaslatba foglalta Wład Alajos azon kiegészítésével, hogy az ily ítéletekben a felfolyamodásokat soron kívül intézzék el. Ezt fogadta

el a ház is. Elvi jelentőségű volt június 18-ikán az a felszólalása is, hogy a só árának az egész országra kiterjedő egyforma meghatározásában a ház most mellékesen ne döntsön és ne kösse meg a jövő törvényhozás kezét, mint Bónis Sámuel a sójövédékről szóló törvényjavaslatnál indítványozta. Altalában sem helyeselte az ily előleges megkötő elvi határozatokat s ezt pár nap múlva, június 20-ikán, ismételte a dohánymonopoliumról szóló törvényjavaslatnál, midőn a VII. osztálynak az az indítványa volt tárgyalás alatt, hogy a kormány a dohányegyedárúság megszüntetésére nézve úgy tegyen meg minden előkészületet, hogy 1870 január elsejével tényleg megszűnjék. Ezt kivált a balközép pártolta; Deák most sem helyeselte az előleges lekötést; hozzátette, hogy maguknak a termelőknek sem fekszik az egyedárúság megszüntetése érdekükben és talán a monopóliumokat helyesebb volna az egyenes adók leszállítására használni fel. Csakis egy oly határozati javaslathoz járót hozzá, a melyet a kormány is elfogadott, hogy a dohányegyedárúság megszüntetésével a kormány foglalkozzék s tegyen róla annak idejében javaslatot. A sójövédéki törvényjavaslat tárgyalásakor kifejezte azt az elvét is, hogy ő, valamint a ház többsége, a közös vámterület híve; mert nemcsak a külön vámok kezelése kerülne nagyon sokba, hanem nagy féket dobna nyersterményeink miatt kereskedelmünkre is.

Egy más alkalommal, július 13-ikán, Simonyi Ernő azt kérdezte Horváth Boldizsár igazságügyi minisztertől, hogy a királyi és hétszemélyes táblák bírái mind miniszteri ellenjegyzés mellett vannak-e kinevezve? Horváth azt felelte, hogy nincsenek; az új bírósági szervezetig ezt el is kell nézni s akkor majd pótolja a

hiányt. Deák az alkotmányosság elvéből nem osztozott Horváth véleményében; „mert az alkotmánynak nemcsak elvei, hanem formái is igen fontosak, sőt magokban ezen formákban fekszik gyakran az elv ereje“. Tehát — mond — a hiány utólag pótlandó s eddig is csak azon indemnitás mellett lehetett mellőzni, melyet az 1865-iki első felirat előlegezett a kinevezendő kormánynak. Az átmeneti korszakok átka éppen az ideiglenesség; ily állapotban vannak a megyék, az úrbéri kárpótlás, ősiségi pátens, az országbírói értekezlet munkálata. Ő a kényszerhelyzetet érzi s ezért egy oly határozati javaslatot indítványoz, hogy az ítélőszékeknek miniszteri ellenjegyzés nélkül kinevezett tagjaira nézve ez a hiány utólag, de legkésőbb a bíróságok rendezéséről szóló törvény meghozásakor, pótolassák az 1848: III. törvényczikk szerint, s kijelenti az országgyűlés, hogy addig a formailag nem törvényesen kinevezett bírák ítéleteit törvényeseknek tekinti. Ezt Tisza kiegészítette azzal, hogy a kinevezési alaki hibák a jelen ülészig végéig pótolassanak. Deák ezt is elfogadta, mihez aztán akarva, nem akarva, Horváth is hozzájárult s július 21-ikén határozattá lett.

De ezeken, a mondhatni mellékesebb kérdéseken kívül, különösen fontos 1868 folyamán véleménye a törvényhatóságok jogköréről, beszéde a véderőről szóló javaslat mellett s működése a horvát kiegyezésben.

A törvényhatóságok jogkörérőlvéleményének állandó fontosságot különösen az adott, hogy minő a viszony köztök s a parlamentáris kormány közt? Ez 1848 óta függő kérdés volt. Kossuth 1867 május 22-iki levele azzal vádolta őt, hogy a megyét elmállasztja, alkotmányöri állásából kivetkőztetve, merő administratio-

nalis bureaukká süllyeszti; Nyáry Pest - megyében kiadta a jelszót, hogy a megye mellérendelt hatalmi tényező a kormány mellett s ez a veszélyes elmélet nagy tetszést aratott. Deák, mint a hevesi ügyben kifejtette, a Kossuth vádja szerint olyasmit annál kevésbé akart, mert ez ellenkezett volna egész múltjával s nem akart pártja sem; elég hivatkozni arra az erélyre, melylyel Deák a megyék visszaállítását, mint alkotmányunk mellőzhetetlen feltételét, 1866-iki második feliratában indokolta s első volt, a ki befolyt az 1867 április 10-iki kormányrendeletre a törvényhatóságok helyreállításáról. A kérdést most július 13-ikán „a közadók kivetése, befizetése, biztosítása, behajtása és pénzügyi törvényszékek fölállítására” című törvényjavaslat hozta napirendre; mert ez úgy intézkedett, hogy az adók behajtásában s egyéb velők kapcsolatos ügyekben, a törvényhatóságok a pénzügyigazgatóságok megkereséseit tartoznak végrehajtani s az ellenzék azt látta, hogy ez a függés a törvényhatósági intézményt veszélyezteti. Deák erre hosszabb beszédben fejtette ki az 1848 előtti hadiadót, ennek beszédését, az eltitkolásokat és csalásokat, az ország jövedelmeinek az országgyűlés tudtán kívüli felhasználását, az alkotmány visszaállítása óta a letölt másfél év alatt tett haladást, melyet a régi lassú formák közé visszahozni többé nem lehet. A megyékre nézve a végrehajtás gyorsítását kimondta az 1840-iki váltótörvény s ha idő lett volna, az adóügyben kimondta volna 1848 is; a minthogy a megyék felelősségének elve benne is van Kossuth akkori pénzügyi javaslatában (11. §.). Válaszol tehát azoknak, kik a miniszteri felelősséget a megyékre kiterjeszteni s alkalmazni nem akarják; ámde ily megszorítással a kormányi felelősség csak pusztán szó és játék; felfogása szerint a mulasztásért

a felelősség kiterjesztendő magára a megyegyűlésre is, különben az egész pénzügyi törvény csak egyes hatóságok önkényétől függ. „Egyszóval oly rendszert, melynek alapelvei a következők: a megyei tisztviselő csak a megyének felelős, hivatala választástól függ; a megye senkinek nem felelős, sem azért, ha maga tett valamit helytelenül vagy mulasztott valamit, sem azért, ha tisztviselőjét nem szorította hivatalának teljesítésére; de a miniszter felelős minden mulasztásért: mondom, ily rendszert képtelenségnek tartok.“ Végül azoknak, kik e törvényjavaslatból a megye megbuktatását következtetik, azt felelte, hogy a megyét nem ez, hanem az kockáztatná, ha a nemzeti élet szükségéhez nem alkalmazzuk s a megyei autonómiát össze nem egyeztetjük a parlamenti kormányzás elveivel, mely a jelen kor eszméje. A ház ezek után a törvényjavaslatot, melynek készítésében Deáknak is része volt, elfogadta.

A közös véderőről, a honvédségről s a népfölkelésről szóló javaslat július 30-ikán került tárgyalás alá. Ez az 1848-iki elvek szerint kimondja a jogegyenlőség alapján az általános és személyes védkötelezettséget; a következő tíz évre a közös hadsereg létszámát a határország kivételével 800,000 katonában, a honvédséget 78 gyalog-zászlóaljban és 28 lovaszázadban állapítja meg. Ez a javaslat folyamánya volt az 1867-iki hadügyi pátens felfüggesztésének s a kiegyezési tárgyalásoknak; ez egyszersmind annak a bizalomnak bizonyítéka volt, melyet a kiegyezésben oly kétkedve helyeztek Bécsben s így méltán a kiegyezés zárókövének volt tekinthető. Augusztus 3-ikán tartotta nagy beszédét Deák, melynek fontosságát nemcsak az adott, a mit a kérdésről mondott; hanem

még inkább az, hogy újra előadta összes szempontjait, melyek e kényes és legnehezebb kérdés megoldásában a kiegyezés folyamán vezették. Kiindulása ez: az ország védelmére kellő hadsereg szükséges, ez politikai és erkölcsi kötelesség s itt három alternatíva előtt állunk: megtartani az előbbi rendszert, lényegében elfogadni a javaslatot vagy czélszerűbb fölcserélni. Ámde a régi rendszer ma már nem felel meg s őseink is mindig alkalmazkodtak a kor kívánataihoz; ezt tették az 1715: VIII. törvényczikk által, midőn az insurrectio és bandérium mellett felállították az állandó hadsereget. A bandériumok megszűntek, az insurrectio 1809-ben szolgált utoljára; az állandó hadsereg azonban növekedett s ez a hadviselés módját egészen átalakította. A javaslat ennek az egyetemes irányzatnak megfelel s az előbbinél czélszerűbb védrendszert állapít meg; mert leszállítja a rendes katonaságot, felállítja a tartalékhadsergeket, három évre apasztja a szolgálati időt, behozza az általános hadkötelezettséget. Azt vetik ellene, hogy e javaslatban a magyar hadsereg eszméje egészen föl van adva. Azonban, ha oly magyar hadseregről van szó, mint 1715 óta törvényeink s a 67: XII. törvényczikk értelmezi, ez föladvá nincs, sőt ezt az eszmét egyenesen föntartja; ellenben a „teljesen független, önálló s ő felsége többi seregeitől egészen elkülönzött^u hadsereget nem foglal magában; de ilyet 1715 óta alkotott összes törvényeink sem fejeznek ki, nem a 48-iki törvények sem, csak olyat, mely, mint „exercitus Hungaricus“ (1802) az uralkodó összes hadseregének része. Ezért ő a jelen viszonyok alapján a törvényjavaslatot általánosságban elfogadja. Ez lett 225 szóval 43 ellen a ház határozata is, melyet úgy a

honvédség szervezése, mint ennek magyar lábra állítása nagy meglepéssel töltött el s a javaslat törvényerőre emelkedése után, augusztus 6-ikán a király kiadta, Deáknak és a nemzetnek a circulatio iránti régi óhaját teljesítve, azt a rendeletet, hogy a magyar ezredekben a tisztai állások magyarokkal töltsenek be.

A horvát kiegyezést az 1866-iki sikertelen kísérlet után az hozta újra napirendre, hogy a horvát országgyűlés 1868 január 30-ikán egy új tizenkét tagú bizottságot választott, hogy a magyar országos küldöttséggel a közjogi viszonyokról javaslatot készítsen. Ekkor a magyar országgyűlés márczius 30-ikán az 1866-iki országos bizottságot az újabb tárgyalásokkal az akkor kimondott elvek szerint szintén újra megbízta s csak a meghalt Siskovics és három miniszterré (báró Eötvös, gróf Mikó, gróf Andrássy) lett tag helyett választotta meg Horváth Lajost, Botka Tivadart, Dózsa Dánielt és Vadnay Lajost. A magyar és horvát országos küldöttség április 28-ikán ült össze először Budapesten; közös elnök ismét gróf Majláth Antal, előadó Csengery Antal és Cár János lett s elhatározták, hogy közös értekezleten döntenek, de magántanácskozásokon készítik elő a kérdéseket. Közös értekezlet mindössze még kettő volt, május 6-ikán, midőn az alföld—fiumei vasút ügyében a horvátok kívánalmait ajánlva terjesztették be az országgyűléshez és július 24-ikén, midőn az egyezményi javaslat szövegét megállapították.

Ha nem tudnék is, azonnal megismerhetnők a javaslat főelveiről, világosságáról, kétértelmet kizáró határozottságáról, hogy az egész a Deák és Csengery műve, a melyen csak csekély módosítás történt. Így Deáknak 1866-iki elvei a megosztha-

tatlan állami közösség, az egy koronázás, az egy koronázó oklevél, de a mely horvát eredetiben is kiadandó a Horvát-, Dalmát- és Szlavonországek alkotmányának és integritásának biztosításával; az ő elve a Magyarország és Ausztria közti közösügyekben hazánknek és Horvátországnak egy országgyűlésen való képviselote, egy törvényhozása és egy kormánya, minélfogva Horvát-, Dalmát- és Szlavonországnak a 67: XII. s az ennek alapján létrejött 1867: XIV—XVI. törvénycikkek utólag változatlanul el kell fogadniok és ezért utólag horvát eredeti szövegben is kiállítandók; az ő elve, hogy egyfelől Magyar-, másfelől Horvát-, Dalmát-, Szlavonországek közt, a megoszthatatlan állami közösségből folyó közösügyek a következőkre korlátoztassanak: udvartartás költségei, az újonczállítást. vérendszert és hadkötelezettséget illető törvényhozás, az összes pénzügy és adórendszer, a pénz-, ércpénz- és bankjegy-ügy, a pénzrendszer és pénzláb meghatározása, kereskedelmi, bank- és hitelügy, a tengerészeti, kereskedelmi, váltó- és bányajog s ezekben minden közösen érdeklő kérdés, végül az iparügy; az ő elve az, hogy a horvát követeket a magyar országgyűlésre a horvát országgyűlés válaszsza, hogy Horvátország megfelelően képviseltessék a főrendiházban s a delegatióban és hogy egy tárczanélküli horvát miniszter legyen; az ő elvéből folynak azok a messzire menő engedmények is, melyek e társországek területének kiegészítésére s kiterjedt belső autonómiajára vonatkoznak. A területre nézve a régen Alsó-Szlavónia nevezet alatt ismert három megye (Verőcze, Pozsega és Szerém), az 1832—36-iki országgyűlés óta, mint törvényesen bekeblezett magyar vármegyék szerepeltek; most mégis a közjogi viszony teljes megváltoz-

tatásával Horvát-Szlavonországhoz kapcsoltattak. Horvátország lemondott ugyan a Muraközről, de Fiume hozzátartozásának végleges eldöntése függőben maradt; végül Magyarország kijelenti támogatását Horvátország integritása visszaállításában, tehát a határőrvidék és Dalmátia visszacsatolásában, melyek mind részét fogják tenni Horvát-, Szlavón- és Dalmátországnak. Az önkormányzatra nézve a társországokat minden egyéb ügyben, tehát beligazgatásban, vallás- és közoktatásban, igazságügyben, a törvénykezés minden fokozatában (a tengerészeti jog kiszolgáltatásán kívül) mind a törvényhozás, mind a végrehajtás körében teljes önkormányzati jog illeti. Sőt a béke kedvéért a bizottság beleegyezett még abba is, hogy a horvát képviselők a magyar országgyűlésen s a magyar delegációban horvát nyelven szólhassanak. A javaslat többi elvei a következők: az autonóm kormány élén a bán áll, ki tagja marad a magyar főrendiháznak, polgári egyén lesz s a magyar miniszterelnök előterjesztésére a király nevezi ki, de a horvát országgyűlésnek felelős; a belkormányzatot a horvát országgyűlés szervezi; a törvénykezés, közigazgatás nyelve horvát s ez hivatalos nyelve a közös magyar kormány horvátországi közegeinek is; addig, míg a határőrvidék és Dalmátia vissza nem csatolatik, a horvát országgyűlés a közös magyar országgyűlésre huszonkilencz, a főrendiházba két tagot küld; a főrendiháznak tagjai lesznek a horvát főrendek és főpapok is, a delegációba négy képviselőházi és egy főrendi tag fog közülnök választatni.

A béke vágya s más bel- és külügyi aggodalmak voltak okai, hogy az országos küldöttség a közös költségek megállapításában is rendkívül engedékeny volt. A Magyarország és Ausztria közti közös kiadá-

sok arányát Horvátországra nézve a hazánkra eső 30%-ból 6.45%-ra szabta, de Horvátország jövedelmeiből előbb levonatik 2.200,000 forint a belkormányzati kiadásokra. A magyar és horvát közös kiadások fedezésére Horvátország a maga külön bevételeiből 55%-kal járul, 45%-ot belügyi kiadásaira fordít; de az ország bevételeinek hiányát mindig Magyarország előlegezi.

Ez volt az 1861 óta oly sokszor emlegetett fehér lap, melyet a magyar nemzet Horvát-, Szlavón- és Dalmátországnak adott, hogy ráírja kívánatait. Sok helyt olvasható, hogy ezt a fehér lapot Deák akarta nekik adatni, mert ki kell velők egyezni. Kautz Gyula azt írja, hogy Deák ezt sohasem mondta, mások mondták az odiosus kérdés megoldása végett. Az bizonyos, hogy e mondás sem Deák számos beszédeiben, sem a horvát kérdésről írt cikkeiben sehol elő nem fordul. A kifejezést használta Somsich Pál még az 50-es években, majd mint az 1861-iki feliratból következőt, Kemény Zsigmond 1862-ben és Cziráky János 1866-ban a főrendiházban, a ki mégis mondja, hogy ez a 61-iki országgyűlés közös megegyezése, a nemzet akarata volt; de az kétségtelen Deák 1861-iki második feliratából és 1865-iki *Zágrábmegye körlevele s az egyesülés* című nevezetes válaszából, hogy részletekre ki nem terjeszkedve, a Muraköze és Fiume kivételével, úgy a területi kérdésben, valamint a kitágított önkormányzatra nézve az engedés álláspontját vallotta és ajánlotta; bizonyos az is, hogy a kiegyezésnek ez az eredménye elsősorban az ő műve s neki tulajdonította maga a bizottság is. Gróf Majláth Antal július 24-ikén, midőn a munkát szerencsésen befejezték, erre visszatekintve, így folytatta: »Van nékem e fölött

egy tisztet teljesítendő és pedig ez a legfőbb hálának tisztje. Aldom mindenekfölött az isteni gondviselést, mely nékem elérni engedé, hogy éitem estéjén találkozhasam a közélet terén! azokkal, kikhez az érzelemnek és hálának kötelékei csatolnak. Találkoztam itt azzal, — folytatá Deákról, érintve a győri tanulóéveket, — kihez ifjúságom zsengejében a sympathiának erős és tartós hatalma csatolt; növelte ez érzést és tiszteletre buzdítá később a férfikorban az egyének lelki tehetsége, képzettsége, önzetlen hazafisága; végre magához ragadá a legújabb időben az a meggyőződés, hogy az isteni gondviselés, mely a népek boldogsága fölött örködik, választotta légyen őt azon eszközéül, mely annyira óhajtott szabadságunkat kivívja s így nemzeti jólétünknek valódi nemtője légyen“.

Az egyezményt a horvát országgyűlés szeptember 24-ikén könnyen érthető lelkesedéssel fogadta el 69 szóval 5 ellen; az nap estve fényes kivilágítás, 26-ikán fáklyásmenet ünnepelte Zágrábban a béke e művét A magyar országgyűlés is szeptember 28-ikán általánosságban és részleteiben „vita nélkül, közakarattal és lelkesedéssel“ szavazta meg egy pár elvi kijelentés mellett, a melyeket Deák is pártolt. Ezek a következők: az egyezményt megerősítés alá csak Fiume és kerülete haladék nélküli, tetteleges visszacsatolása után terjeszti fel, elfogadja Dalmatiára s a határőrvidékek bekebelezésére nézve a küldöttség jelentését s kijelenti Deák indítványára, hogy a felmerülendő határbeli kérdéseknek ez az egyezmény nem praejudikál. Ezzel azonban Fiume közjogi helyzete nem oldatott meg. A november 7-iki királyi leirat sem oldja meg, hanem újabb országos küldöttség

által eszközrendő egyezkedés tárgyává teszi s addig is óhajta az egyezmény törvényerőre emelését. Erre a képviselőház november 11-ikén, kijelentvén, hogy e leirat elfogadása Magyarország jogát Fiuméhez nem érinthetvén, az egyezményt törvényerőre emeli s az újabb egyezkedésre egy négy tagú országos küldöttséget rendelt, melybe a maga részéről Deákat, Csengeryt és Horváth Lajost választotta meg. Az egyezmény november 17-ikén, mint az 1868. évi XXX. t.-cz. szentesített s november 24-ikén a horvát képviselők lelkesedéssel fogadtatva helyeiket elfoglalták a házban. November 26-ikán a horvát képviselők és főrendiházi tagok gróf Pejácsevics László vezetése alatt megjelentek Deáknál. Pejácsevics különösen kiemelte, hogy „Horvátország és Szlavónia újabb egyesülése Magyarországgal inauguráltatott és örömmel ismerik elb-ölcse ségének és igazságérzetének részét a kiegyenlítésben“. Deák meghatottan háritotta el magáról az érdemet; kívánta, hogy a kiegyezés áldásos eredményeit mind zavartalanabbúl élvezhessék s egyesült erővel mozdíthassák elő a haza javát, mint egy szeretetben és bizalomban egyesült nemzet.

Fiume ügyében 1868 október-novemberében és 1869 május és júniusában a tárgyalások újra folytak; közben a ház 1869 május 7-ikén a bizottságot megújítva, Deákat, Horváth Mihályt és Éber Nándort választotta meg tagokul; de július 10-ikén Vukovics Sebő egy interpellatiójára Deák csak azt jelenthette, hogy a horvát, a fiumei s a magyar nézetek nagyon eltérők s egyelőre csak a tárgyalások folytatásáról vagy megszakításáról lehet szó; azonban közeledés történt már is. Andrásy is ily értelemben szólván, a ház helyeselte az egyezkedés folytatását s végre 1869 deczemberében

találtak is valami formát, melyről a jelentés 1870 márczius 15-ikén került a házban tárgyalás alá. Ennek a sok tárgyalásnak eredménye egy oly javaslat lett, mely azt rendeli, hogy Fiúmében provisorium állítsák fel, királyi biztos helyett kormányzó neveztesék ki, Fiume közösgyei a magyar országgyűlésre tartoznak, Fiume-megye pedig adassék át az autonóm horvát kormánynak. Deák a házban ennek a megoldásnak elfogadását ajánlta; mert a jelenlegi helyzet rosszabb s a további viszályt vagy éppen fegyveres beavatkozást rosszalná. A megoldás csakugyan a provisorium elfogadása lett s ennek végrehajtását a ház csak akkorra rendelte el, ha a horvát országgyűlés is ehhez előbb hozzájárult.

Közben lefolyt a ház rövid szünideje augusztus 11-től szeptember 16-ikáig. DeákRátóton töltötte ezt a pár hetet Széli Kálmánnál. A ház megnyitásakor visszatért Pestre s szeptember 16-ikán indítványt adott be, hogy mivel a ház ismételten kimondta az urbérrel bármi tekintetben rokon adózások kárpótlás melletti megszüntetését, de ily javaslatot a munka halmaza miatt a minisztérium még nem adott be: addig is a szőlőbeli adózás, hegy vám, tized, kilenced már most, a szüret előtt szüntetessék meg, mely szerint a föld tulajdonosát kárpótolja az állam, az államot hosszabb idő, például 20 év alatt a szőlőbirtokosok. Ekkor a kormány az összes urbéri adózásokról szóló s már kész törvényjavaslatból kivette ezt a részt s Deák sürgetésére szeptember 29-ikén tárgyalni kezdte. Deák e törvényjavaslat sürgetésében a 48-iki országgyűlés hagyományát követte; a ház akkor már elvben kimondta a szőlődézma kárpótlás melletti megszüntetését, s ő ezt akkor is helyeselte. Most is

élénk részt vett a tárgyalásban s a következő, 48-ban is ekként vallott elveket védte a javaslatban: a megváltás alapja ne a föld, hanem a jövedelem vagy a már létrejött egyezkedés legyen; ha a szőlő elpusztult, a szőlőtulajdonos visszabocsáthatja a földet a tulajdonosnak, de beruházásáért kártérítést nem követelhet; a már megkötött megváltási szerződések érvényesek, csak mind a két fél kívánságára bonthatók fel s vonhatók e törvény intézkedése alá; az állami különbiztosnak és a felebbvitelnck költségeit az állam, az első bíróság és becsüsök költségeit a felek viseljék; földterületek jövőre is adhatók ki szőlőtelepítés végett, de csak írott szerződés mellett s megszabott időre, de ez külön törvényben mondassék ki úgy a szőlőre, mint egyéb ültetvényekre nézve. Ezek lettek a törvény alapelvei.

Az 1868. és 1869-ik évi költségvetésre nézve, tekintettel a még nem rendes viszonyokra, szeptember 19-ikén azt indítványozta, hogy mivel 1868-ban már az év háromnegyede lejárt, mellőzván a részletes tárgyalásokat, a költségvetést a ház csak általános összegekben szavazza meg; 1869-re pedig a költségvetésnek a delegatiók működésével össze nem kapcsolt részét előzetesen tárgyalja le részleteiben is, de a költségvetési törvényt csak akkor hozza meg, ha a delegatio működését befejezi s a megállapított összegeket a költségvetésbe beigtathatják. Ezt a javaslatot Deák abból az ismert elvéből tette, hogy ez által a törvényes állapot alakilag is helyreálljon; mert a költségvetés megállapítása nemcsak joga a háznak, hanem kötelessége is. Ugyanily indítványt tett szeptember 24-ikén a polgári törvénykezési rendtartás javaslatára nézve is. Ebben, régiebb elveiből kiindulva, ki akarta jelöltetni a

vitára nézve lényeges alapelveket s a többit a sürgősség miatt szakaszonként nem tárgyalta, hanem elfogadta volna. A ház ezt az indítványt is megszavazta.

Mindezekben oly fontos szolgálatokat tett a kiegyezés első nehézségeivel küzdő kormánynak, hogy október 4-ikén, nevenapján, ő felsége külön kéziratral, a párt pedig több mint kétszáz tagja jelenlétében üdvözölte Szentiványi Károly vezetése alatt, midőn éppen Bancroft berlini amerikai követ volt nála látogatóban. Deák válasza nem maradt ránk hiteles szövegben; de mindenik változat szerint újra hangsúlyozta, hogy a kiegyezés nem az óhajtasokat, vágyakat, hanem csak az elérhető legjobbat valósította meg s ő az alkotmány jelenleg biztosított alapjait vagy főelveit fenn kívánja tartani; mert jelenleg kivihető jobbakkal fölcserélni nem tudja.

Egy pár más fontos kérdésben kellett még a hátralevő néhány hóban szavát felemelnie. Ezek egyike az egyházi bíróságok ügye volt. A polgári perrendtartás egyik főkérdése volt ez; mert a miniszteri javaslat az egyházi bíráskodást megtartotta, a jogügyi bizottság teljesen megszüntette volna s az 1848. évi XX. t.-cz.-ben a vallásokra nézve kimondott egyenlőség és viszonyosság alapján, az összes válópereket is a világi bíróságokhoz utasította; a központi bizottság azonban csak némely ügyeket vont volna ki hatásköre alól. Ekkor Tisza a polgári házasságot hozta javaslatba. Deák e kényes kérdésben hosszabb beszédet tartott és nem vélte logicusnak, jogosnak azt, hogy míg a házasság polgári részét az állam nem rendezi, az egyházi bíróságok a házassági ügyekben megszüntetessenek; kimondja az elvét: „szabad egyház, szabad államban, ez az ő jelszava“. Ebből kifolyóan ő az egyvallású házassági

ügyekben az illető hitfelekezetek bíraskodását helyesli; de éppen ezért nem fogadja el vegyesházasságokban, hogy mind a két fél felett a római katolikus egyházbírótság döntsön s nem helyesli, hogy nincs meg régibb törvényeinkben a vallások közt az egyenlőség és viszonyosság. Mivel az egyházi bíraskodás teljes megszüntetése csak a polgári házasság behozatalával oldható meg, ő ezt helyeselné, de nagy akadálya miatt gyorsan meg nem valósítható; kifejtvén e nehézségeket, kiemeli, hogy semmiesetre sem helyeselné azonban az Ausztriában elfogadott szükségbeli polgári házasságot. Deák e fejtegetését a polgári házasságról, valamint egész beszédét, Tisza is magáévá tette s a ház elfogadta azt, hogy az egyházi bíraskodást egyelőre fentartja; de *a!* kormányt a házasság kérdéséről minél előbb külön javaslat beterjesztésére utasította. Csak röviden jegyezzük meg, hogy abban az időben a közvélemény az egyházi bíraskodás megtartását nem tartotta elég szabadelvűnek, gyorsabb, radikálisabb eljárást kívánt volna; azonban Deák már ekkor kifejezte azokat az elveket, melyek szerint utóbb e kérdés megoldatott.

Nehezebb és súlyosabb természetű esemény volt a Ghyczyék kilépése a delegatióból. Ennek oka az volt, hogy a közös miniszterek, az első delegationalis tárgyalások alatt, az osztrák delegatióban cs. k. birodalmi minisztereknek nevezték magokat, az 1867. évi XII. t.-cz ellenére; minthogy pedig azóta a címzés ügyében semmi sem történt, Ghyczy és társai november 6-ikán indítványt tettek, hogy a magyar delegatio tárgyalásait a ház ne engedje meg, míg az 1867. évi XII. t.-cz. e részben is végrehajtva nincs. Midőn november 9-ikén az indítvány tárgyalás alá került, Deák fedezte az egész

vita alatt a kormányt. Kiindulása az, hogy a delegációk nélkül 1869-re költségvetés nem állapítható meg; vajjon elég fontos-e ez a kérdés a török-szakad álláspont elfoglalására? Az 1867: XII. t.-cz. 27. §-ja alapján kimutatja, hogy lényegében és szellemében a közös miniszterek a törvényt nem sértették meg, az elnevezés csak akkor volna törvényellenes, ha magokat „ország birodalmi“ minisztereknek nevezték volna; a „birodalom“ szó és fogalma nem ismeretlen törvényeinkben s a XII. t.-cz.-ben sem; ezenkívül 1868 január 29-ikén kettős interpellációra maga a közös minisztérium kijelentette, hogy e nevezetnek a törvényt tovább menő értelmet tulajdonítani nem akart s ebben akkor Ghyczy és társai is megnyugodtak. Ezért ő most aggodalomra okot nem talál s annál kevésbé talál arra, hogy a végletekbe menjen. Törvényeink az új viszonyok szerinti hivatalos címekről nem intézkednek, úgy tudja azonban, hogy a magyar minisztérium e kérdéssel foglalkozik; reméli és elvárja, hogy rövid időn oly megoldást eszközöl, mely „az ország alkotmányos önállásának megfelel“; ő tehát a beadott indítvánnyal szemben napirendre térést javasol.

Ebből keserű és ingerült vita támadt, melynek folyamán Deák Tiszának és Ghyczynek válaszolva, újra kifejtette, hogy ő igen is a címeket fontosoknak tartja; de minthogy megnyugtató válasz adatott, mint-hogy a címzések felől a minisztérium tárgyalásokat folytat: most, midőn csak pár hét van hátra az országgyűlés végéig, nem tartja a kérdést elég súlyosnak, hogy az indítvány végleteihez csatlakozzék; annál kevésbé, mert közben Andrassy is megnyugtató felvilágosításokat adott. A ház többsége Deák tekintélyére elfogadta a napirendre térést, minek következ-

tében a balközépiek november 10-ikén kiléptek a delegatióból, indokul adván a törvény megsértését, melyet a ház nem orvosolt. Deák ekkor november 11-ikén a következő határozati javaslatot adta be: a ház nem ismeri ugyan el alapos indoknak a törvény megsértésére hivatkozást; de senkit nem kényszeríthetvén a tagság megtartására, november 12-ikén a lemondottak helyett új tagokat választ. Ezt a Bónis Sámuel és Tisza beszéde s a Deák záróbeszéde után a ház elfogadta. Az ingerültség különös oka az volt, hogy mivel a balközépiek magok közt is meghasonlottak a delegatióba be- vagy be nem lépés kérdésében, míg ki nem mondták, hogy ezt nem tartják pártkérdésnek: Andrassy és Deák joggal hitték azt, hogy a czimkérdés csak ürügy, hogy kiléphessenek s a XII. t.-cz.-et gyengítsék; másfelől, midőn e vitának és Deák beszédének következtében ő felsége a november 14-ikén kiadott kéziratával a czimkérdést („osztrák-magyar monarchia“ és „osztrák-magyar birodalom“) gyorsan elintézte: a balközépiek azt beszélték, hogy Andrassy ennek kijelentését a vita alatt csak az ők kiugratása végett hallgatta el; holott a czimkérdés rendezése csakugyan e pár nap műve volt.

A hátralevő tárgyak legfontosabbika a nemzeti-ségi törvényjavaslat volt. A nemzetiségi kérdés csupán országgyűlésen is számos esetben fordult elő; Deák mindannyiszor kifejezte, hogy ő hazánkban politikai nemzetnek csak az egységes, osztatlan magyar nemzetet ismeri el s ezért, a mi az állam nevében történik, az állam nyelvén kell folytatni. Ez volt alapelve. Ebből következett, hogy midőn 1868 november 14-ikén az 1869-iki belügyi költségvetés volt napirenden, melyben a pesti nemzeti színházra 58,000 forint

volt előirányzatba véve, és Dimitrievics Milosz a szerb nemzeti színház segélyére 5000 forintot kért: akkor Deák nem vélte az igazsággal megegyeztethetőnek, hogy az állam csak a magyar nemzeti színházat segélyezze s általában töröltetni kívánta a tételt, mert ha nem adhatunk mindenik színháznak, egynek se adjunk. A ház azonban nem fogadta el az ő álláspontját; a nemzeti színház segélyét megszavazta, a szerb színházét nem. Ez volt az első eset, hogy Deákot a ház, az ellenzék nagy öröme, leszavazta, azonban Deák kényszerhelyzete ennek kellő magyarázatát adja.

Ekkor már folyt a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalása az osztályokban, mely okt. 28-ika óta volt a ház előtt; így ez mintegy bevezető jelenet volt a nemzetiségi törvény tárgyalásához, melyet a ház nov. 24-ikére tűzött napirendre, midőn a nemzetiségi képviselők külön javaslatát Mocsonyi Sándor adta be. A törvényjavaslatot a ház nemzetiségi bizottsága, vagyis főleg Eötvös készítette; a központi bizottság nagy módosításokat tett rajta s így került a ház elé. Deák már mint a VI. bizottság tagja, már ott kifejezte, hogy az új javaslatot elég szabad-elvűnek nem tartja és b. Simonyi Lajossal együtt, a bizottságtól kiküldve, újat készített. Midőn a javaslatot a ház tárgyalni kezdte, előadta, hogy a központi bizottság munkálata igen sok pontjában megegyez nézetével, de nem egyez meg a szöveg felosztására és logikai menetére nézve, ezért új törvényjavaslatot adott be, melynek bevezetése az ő főelveit fejezi ki s így szól: „Mint hogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja;

minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzás és közigazgatás gyakorlati lehetősége, és a pontos igazság kiszolgáltatásának igényei szükségessé teszik: a honpolgárok teljes egyenjogúsága, minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve a következő szabályok fognak zsinórmértékűi szolgálni“ stb. E szerint magyar a törvényhozás, a törvények és a kormányzat nyelve, a megyékre nézve elfogadta a központi bizottság elveit s Horvát-Szlavon- és Dalmátországra nézve hivatkozott az egyezményre. Ezekből foly az, hogy a megyékben, törvényhatóságokban, községekben, egyházban az egyenjogúságnak tág teret adott volna, éppen úgy az elsőfokú bíróságok tárgyalási nyelvében is; ez utóbbit csak azért nem indítványozta, mert ő a törvény meghozását óhajtja, már pedig nem látja erre a többség hangulatát kedvezőnek. Deáknak ez a javaslata megszorítóbb, mint Eötvös eredeti tervezete volt. E szerint t. i. egész nemzetiségi kerületek voltak közigazgatásilag szervezhetők. Ekkor azonban az egész ellenzék is ellene nyilatkozott, többen, kivált Bónis Sámuel, külön tárgyaltak róla Deákkal, a ki ebben az alakban hozta összhangzásba a törvényjavaslatot az állam egységével s a szabadelvűség kivánalmaival; mert ha nem akarta s a magyar állam kockáztatását, azt sem akarta, hogy a nemzet a visszanyert szabadságot azonnal mások szabadságának elnyomására használja.

A vita november 29-ikéig folyt s Eötvös is hozzájárulván Deák szövegéhez, a ház 267 szóval 24 ellen

elfogadta, mire a nemzetiségi képviselők, mint a szerb és oláh nemzet képviselői, a részletes tárgyalástól tartózkodásukat bejelentették. Most, Deák kijelentése után, hogy a házban az ország választókerületeinek és nem nemzetiségeinek képviselői ülnek: a ház a részletes tárgyalásra tért át, melynek folyamán Deák minden oly pontban engedékeny volt, mely fentebbi elveit nem érintette. Éppen ezért Tisza indítványára engedett az első bíróságok előtt való perlekedés nyelvére nézve is, ha ezek ügyvéd közbejötté nélkül folytattalak s azonnal kozzátette, hogy ebben az ő elvét látja kifejezve; a javaslatba csak azért nem vette bele, mert látta ellene az általános hangulatot. Ő tehát némi módosítással ajánlja Tisza indítványát s a ház el is fogadta. Ez eredete annak, hogy az első bíróságok előtti perek az illető megye bármelyik jegyzőkönyvi nyelvén folytathatók lettek.

Egy másik keserű tárgy volt az önkényuralom alatt szolgált hivatalnokok nyugdíja. Egyike volt a dolog természeténél fogva a legnépszerűtlenebb kérdéseknek; éppen olyan, mint az államadósságok ügye, melylyel nemcsak rokon természetű volt, hanem ugyanaz a méltányossági szempont volt benne irányadó. A központi bizottság nem akart ily rövid idő alatt hevenyészett törvényt hozni; ezért 1869-re az eddigi felhatalmazást akarta a kormánynak megadni s jövőre részletes előterjesztés alapján kívánt határozni. A javaslatnak ily módosítása Deák tanácsa volt s ez eloszlatta legalább saját pártja aggodalmait; mert a balközép, midőn december 2-ikán a ház elé került, így is megtámadta.

December 6-ikán a katonai bíróságokról szóló törvényjavaslatot vette elő a ház, melyet a baloldali szintén több szempontból támadott meg s általános-

Ságban sem fogadta el. Deák is sokban igazat adott a bírálóknak; de helyesnek tartotta megszavazását általánosságban, mert lehet az ostromállapotra szükség s akkor jobb, ha törvény szabályozza. A részletekre nézve azonban hiányosnak tartotta a javaslatot, mert a 2. §. említi a katonai bűnöket részletes felsorolás nélkül, továbbá sehol sem fejezi ki a katonai bűnök elévülését, pedig ezt ő nemcsak szükségesnek tartja, hanem éppen rövid időre kívánja szabni; egyetért a baloldallal, mely kivált a 6. §-ot támadta meg, mert szabatosan nem határozza meg „a fenyegető háború“ s „a belzavarok“ oly fogalmát, melyekben az ostromállapot elkerülhetetlen. Ő tehát csak e javítások feltételével fogadta el a javaslatot s a 6. §-ra teljesen új szöveget írt, melyben a katonai bíróság hatáskörét a külháború és bellázadás idejére szorítja; a belzavarok bizonyos fokára ostromállapotot vél ugyan kimondandónak, de erre nézve a legközelebbi országgyűlésen részletes és kimerítő javaslat beadását kívánja, addig is ostromállapot kihirdetését a ház határozatától függeszti fel; ha pedig a ház nincs együtt, elrendelheti felelősség mellett a kormány is, de indokolt jelentéssel tartozik, mihelyt a ház összeül.

Atmenvén a részletekre, Horváth megkísértette a 2. §-nak Deák által kívánt újabb fogalmazását; de lényegileg benne maradván az, hogy mindenki hadkötelezettségi ideje (20—32-ik évig) alatt katonai bíróság alá tartozik: akkora ellenzés támadt fel, hogy maga Horváth kérte a vita másnapra halasztását. Ekkor Deák is felszólalt ellene, mert ő e hadi bűntetteket sohasem vette volna oly tág értelemben s ezért az egész szakasz kihagyását tartotta helyesnek; hiszen ő volt az, a ki már az 1843-iki büntető javaslatban

a tényleges szolgálatban nem álló katonákat polgári bíróság alá kívánta rendelni. Ezért ő is a tárgyalás felfüggesztését kívánta, míg a kérdés megérkezik s másnap Horváth, a Deák indokolt óhajára, az egész javaslatot visszavonta. Hasonló sors érte a képviselői összeférhetetlenségről szóló javaslatot is. Deák már a december 7-iki napirendre tűzés előtt befolyt arra, hogy a részleteiben ki nem dolgozott, általánosságban pedig veszélyes következményű javaslatot a központi bizottság ne ajánlja a háznak. Ekkor Nyáry adott be egy rövid törvényjavaslatot s Deák részletesebb beszédben mutatva rá ennek is hiányaira, a ház a tárgyalás alapjául sem fogadta el.

Ez volt Deák működése az országgyűlés utolsó évében. December 10-ikén ő tartotta a búcsúbeszédet az elnökhöz. December 9-ikén a nemzeti casinóban báró Vay Miklós vezetése alatt a főrendek, másnap az ülés után a párt búcsúzott el tőle, mely alkalommal Somsich Pál, mint pártelnök, tartott hozzá beszédet. Elsorolván a párt által kivívott eredményeket, kiemeli, hogy hazánk századok óta nem élvezett jogainak e visszaszerzését mindenekfölött egy férfiú bölcseségének köszönik, a vezérnek, ki választás nélkül, sőt tiltakozása ellenére vezérök. „A gondviselés küldötte őt közénk, mely, midőn Deák Ferenczcel ajándékozott meg bennünket, egyszersmind keblünkbe oltotta a hit, remény és szeretetnek érzéseit s ezekvarázserejével csatolt bennünket hozzája“. De nemcsak ez és ilyes magasztaló szavak, az egész beszéd Deáknak rövid jellemzése az ő nyájas felsőbbségéről, mely vezérletével nem megaláz, hanem fölemel oly módon, hogy midőn hívei őt követik, egyszersmind saját meggyőződésüket követik; bölcseségéről, mely-

lyel a legbonyolultabb viszonyok, a legnagyobb nehézségek és ármány közt mindig az a nyugodt lelkű, erős karú kormányos, az a biztos kalauz, az a bátor férfi volt, ki az igazság pajzsával vértézve, sohasem csüggedett, a bölcs, kinek óvatosságán megtört az ármány és gonoszság; önzetlenségéről, melyhez hasonlót a történelem csak keveset mutat fel. Csak ily bölcs férfiú vezérlete alatt vívhatta ki a nemzet a kiegyezést s ennek naponként növekedő előnyeit.

Deák a szokott módon, szerényen, de jól eső érzéssel fogadta a bizalom és szeretet e jeleit, melynél a polgárra nézve boldogitobb semmi sem lehet. Hozzátette, hogy a munka befejezve nincs; de az elvégzett rész reményt nyújt a jövőre, melynek irányát kijelölik a három évi működés eredményei: a törvények. „Programmunk nem lehet más, mint azon alaptörvényeknek, melyeket alkottunk, főtartása mellett tovább fejleszteni az alkotmányos életet, institutióinkat és előmozdítani az ország anyagi és szellemi érdekeit, szem előtt tartva mindig a népjogokat és a törvények előtti egyenjogúságot“. A létrehozott kiegyezés értékét a gyakorlat fogja megmutatni. Felettök két bíró ítél most: önlelkiismeretök és a közvélemény a választások által. De az utóbbi nem megvesztegethetlen; ezért ajánlja a higgadt felvilágosítást, az indokok megmagyarázását. Ajánlja, hogy a párt tagjai ne küzdjenek a választások alkalmával egymás ellen; óvakodjanak a magyar szokott hibájától, a veszély elmúltá utáni tétlenségtől s ne áltassa senki magát, hogy a többség úgy is meglesz. Végül a mindenható segélyét kéri, hogy a jó, mi történt, habár csak rövid időre is, meg ne hiúsíttassék; mert ez nagyobb csapás lenne, mintha semmi sem történt volna.

Még nagyobb súlyú beszédeket mondott a helyzetről, melyekről főntebb már volt szó, midőn december 17-ikén Pest és 21-ikén Buda polgárai tisztelegtek nála. Ezek valódi programbeszédek s hivatásuk volt az ország közvéleményére hatni. Ezért felvilágosítók. nyugodtak s feleletül szolgáltak a balközép december 9-ikén kiadott programjára, mely újra a delegatio s a közös minisztérium megbuktatását, a magyar hadserget s kereskedelmi és pénzügyeink függetlenségét tűzte alkotmányos eszközökkel céljául. Deák beszédei a végbevitt kiegyezés okainak és eredményeinek igazolásai. Lényegök tehát az, hogy nincs kivíva minden óhaj és vágy, de nem is volt lehető; pillanatnyilag talán lehetett volna többet elérni, de állandóság nélkül. A nemzetnek volt mérséklete csak a tiszta jogot követelni a háború után is, mint tette azelőtt. De a tér nyitva és sorsunk kezünkben van. A többet ő is óhajtaná, de ezt nem a meglevő alapot, a kiegyezést koczkáztatva, hanem rajta tovább építve lehet elérni. Mindehhez azonban az kell, hogy külviszonyainkban is lehető leghosszabb időig béke legyen.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Deák az országgyűlésen 1869—1873-ig.

AZ 1869-IKI VÁLASZTÁSOK. — DEÁK MEGVÁLASZTATÁSA. — AZ ORSZÁG-
GTLÉS MEGNYITÁSA ÉS DEÁK. — A FELIRATI VITA ÉS DEÁK BE-
SZÉDE. — DEÁK ANDRÁSSY MELLETT. — DEÁK A HORVÁTH BOLDIZSÁR
ÜGYÉBEN. — DEÁK A BÍRÓI TÖRVÉNYJAVASLATRÓL. — AZ ÁLLAMBÍRÓ-
SÁGRÓL. — LESZAVAZZÁK. — NYARALÁSA. — RÉSZVÉTELE A RÓMAI
KATHOLIKUS AUTONÓMIA ELŐKÉSZÍTÉSÉBEN. — FELSZÓLALÁSAI 1869
VÉGÉN ÉS 70 ELEJÉN. — INTERPELLAHÓJA LÓNYAYHOZ 1870 MÁRCZIUS
9-IKÉN — ENNEK TÁRGYALÁSA. — A FŐVÁROS ÉRDEKÉBEN FÖLVEENDŐ
KÖLCSÖNRŐL. — RÉSZVÉTELE KIVÁLT AZ ÁT.T.AMT SZÁMVEVŐSÉG ELNÖK-
SÉGE ÜGYÉBEN. — A KÖZTÖRVÉNYHATÓSÁGOK RENDEZÉSE. — DEÁK
A HÁZBAN 1870/71-BEN. — BESZÉDE A HADIKÖLCSÖNRŐL ÉS A HAD-
SERÉGRŐL. — DEÁK 1871/72-BEN. — VISZONYA ANDRÁSSYHOZ. — KED-
VETLENSÉGEI AZ ÚJABB IDŐBEN. — A FŐBB ZAVAROK. — IDŰNKÉNT
VALÓ VISSZAVONULÁSA 8 OLVASMÁNYAI. — KÉT BESZÉDE 1872 ELEJÉN
A PÁRTHOZ. — DEÁK KÖVETSÉGE AZ 1871/75-IKI ORSZÁGGYŰLÉSEN. —
BESZÉDE. — LÓNYAY LEMONDÁSA. — DEÁK BESZÉDE LÓNYAY BÜCSŰ-
JÁN. — SZAVAI AZ ÚJ KORMÁNYHOZ. — FELSZÓLALÁSAI A HÁZBAN
1872/73 FOLYAMÁN. — AZ 1873 JÚNIUS 28-IKI BESZÉDÉNEK ELŐZMÉ-
NYEL. — A CSALHATATLANSÁGI DOGMA. — A PLACETUM. JEKEL-
FALUSI VDTCZE ÉS SCHOPPER GYÖRGY. — AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ
VISZONYA A DEÁK-KÖRBE. — DEÁK BESZÉDE. — NÉZETE. — AZ
ÜGY A HÁZBAN JÚNIUS 28-IKÁN. — DEÁK BESZÉDE. — A BESZÉD
HATÁSA. — A HÁZ HATÁROZATA. — DEÁK ÖRÖKSÉGE A NEMZETNEK —
UTOLSÓ FELSZÓLALÁSAI A HÁZBAN 1873 NOVEMBER 8-1KÁX ÉS 10-IKÉN.

Deák az országgyűlés eloslása után Pesten ma-
radt s itt fogadta 1869 január elsején a párt köz-
ponti bizottságának újévi üdvözlét, január 5-ikén
Pest polgárainak felszólítását a jelöltség elfogadására.
Ezután megindult a választási harcz. Január 10-ikén
Pest öt kerületének baloldali választói, 17-ikén az

országos baloldali értekezlet mondta ki, hogy a bal-közép és szélsőbal egyesül a választásokra. Ezóta nagy szenvedélyességgel folyt a küzdelem s kivált a kiegyezés miatti képzelte veszélyek folytonos hangoztatásával, adómegszüntetéssel, földfelosztási ígéretekkel s hasonló fegyverekkel; a baloldal még Deák ellen is állított jelöltet az Amerikában lakó Ujházy László személyében. Midőn Deákot márczius 23-ikán 214 szó ellenében megválasztották, a Vigadó termében fogadta választóit s feleletében azt emelte ki, hogy őt nem a közjogi alapon való nézetkülönbség, hanem a fölzaklatott szenvedélyek aggasztják; de ragaszkodni fog politikája alapelveihez, mert más úton a haza javát veszélyeztetve látja.

A választások a Deák-párt nagy vereségeit, de általában több, mint százra menő többségét eredményezték. Ezt Somsich Pál pártelnök április 21-ikén, az első pártértekezleten örömmel állapította meg. Deák ekkor újra hangsúlyozván, hogy a kiegyezési mű lerombolásához maga is segédkezet nyújtana, ha meg volna győződve, hogy más út a haza javára jobb lenne, most, politikai pályáján először, a szoros pártfegyelmet tűzte ki jelszóul. A háznak első ülése április 22-ikén tartott s ekkor Irányi Dániel a szélsőbal nevében a szokott módon kijelentette, hogy pártja nem megy Budára a megnyitásra, mert az országgyűlés helye (1848. évi IV. t.-cz.) Pest s a palotán fekete-sárga zászló van kitűzve. E felszólalás híre előre köz tudomású lévén, Andrassy a Deák határozott kívánságára kieszközölte, hogy mivel a királyi palota a megnyitás alatt az országgyűlés színhelye is, e közjogi tény alatt a nemzeti zászló is felvonassék. Midőn tehát Deák, Irányinak feelve, ezt mint óhajt kifejezte,

Andrássy rögtön válaszolhatta, hogy a megnyitás alatt magyar és horvát zászló is ki lesz a palotára tűzve. Deáknak egyszerű közbelépése elég volt, hogy e fontos elvi kérdés megoldassék.

Deák az országgyűlés április 24-iki megnyitása után élénk részt vett a megalakulás tárgyalásaiban; de később főképp megint csak oly kérdésekben, melyek valamely módon a kiegyezést érintették, ha fontos elv került napirendre vagy a 68-ban alkotott új házszabályokat kellett pontosan magyarázni és napi, tárgyalási rendet megállapítani. Az elsöre az alkalmat mindjárt a válaszfelirati vita adta, midőn a ház kilencztagú bizottsága által készített javaslattal szemben, május 13-ikán Tisza, Simonyi Ernő és Miletics Szvetozár kiilön-külön javaslatokat nyújtottak be. Ismeretes és a trónbeszéd is röviden hangsúlyozta, hogy ez az országgyűlés a belső reformok országgyűlése akart lenni. Ez volt a közremény és közvárakozás. Ezzel szemben a Tisza felirati javaslatának lényege az, hogy a trónbeszéd által hangsúlyozott belső átalakulás nem hajtható végre a közösügyi alap téves megoldása miatt. Ezt fejezte ki más alakban a többi is. A tárgyalás, mely tehát a közjogi vita ismétlésévé vált, május 20-ikán kezdődött s Deák június elsején tartotta meg nagy beszédét. Előadta újra röviden a saját és pártja eljárását a kiegyezésben, ennek hosszú és higgadt tárgyalását; hozzátette, hogy ezt a pactumot és törvényt az összes tényezők megváltoztathatják és ha hibájáról meggyőzik, erre kész maga is. E meggyőzést kettő okozhatja: vagy új és alapos érvek, vagy a tapasztalás, hogy ez a kiegyezés hazánkra nézve veszélyes. Ezek egyike sem történt eddig; ellenben a kiegyenlítés által emelkedett a forgalom, ipar és

kereskedés s az aggodalmakat a lefolyt két év nem igazolja. Ezért nem helyeselné a reformok elhalasztását; a mi pedig az ellenzék által előhordott hiányokat illeti, ezek nem a kiegyezéssel állnak kapcsolatban, ezeken segíteni a ház hivatott. Mindenesetre pedig helytelenül cselekedtek azok, kik a választási izgatásokba belevitték a földosztásnak s az adó megszüntetésének Ígéretét. Az ámításnak általában két neme van: az elérhetetlen vágyak ébresztése és minden hatalomnak káros aláásása. Ha a hatalom visszaéléseket követ el, bármely képviselőnek megvan interpelláló joga s ez sincs kapcsolatban a kiegyezéssel. Éppen ezekért óhajtaná a már hosszúvá lett vita befejezését. A június 3-iki szavazáson 255 szóval 147 ellen a felirat elfogadtatott. Deák a részletes tárgyalásban még egyszer szólt, midőn a nemzetiségi képviselők az 1868-ik évi nemzetiségi törvény megváltoztatása végett egy új pontot akartak a feliratba iktatni. Már ismert elvét röviden ismételte s a ház az érveléshez hozzájárult.

A másodikra rövid időn különösen két ügyben nyílt alkalma, egyik volt az Andrássyé, másik a Horváth Boldizsáré. Az első abban állt, hogy Andrássy június 2-ikán, a válaszfőlirati vita alatt, felelt Tisza azon vádjára, hogy a kormány törvénytelen beavatkozásokat tett a választásokba s e válaszában azt mondta, hogy ha az országgyűlés nincs együtt, a törvényt magyarázni joga csakis a kormánynak lehet. Ezért őt június 3-ikán Simonyi Ernő, 8-ikán Tisza interpellálta; mert az 1791. évi XII. t.-cz. szerint a törvény magyarázásának joga az ösztörvényhozásé. Erre Andrássy június 11-ikén azt felelte, hogy ezt nem is tagadja s nem tagadta sohasem; de itt nem is az

1791. évi XII. t.-cz. által czéltott fontos közjogi értelmezésekről, hanem csak a törvények végrehajtása körül felmerülhető kételyekről van szó és erre a jogra nézve választát egy Tiszához intézett kérdéssel fejezte be. Most, e különben csak rhetorikai kérdésből kifolyóan, az ellenzék azt akarta, hogy a miniszterelnök egész választát tüzzék külön napirendre. Deák ekkor a ház helyeslése közt kétszer is kifejtette azt az elvet, hogy Andrassy lényegben felelvén az interpellatióra, a háznak szavaznia kell, hogy tudomásul veszi-e vagy nem; de mondja ki, hogy ha Tisza a hozzá intézett rhetorikai kérdésre felelni akar, ehhez joga van.

A Horváth ügye nagyobb következményű volt. Ugyanis, mint láttuk, Böszörményi László a *Magyar Újság*-ban 1867 augusztus 28-ikán kiadta Kossuth váci levelét, mely a Habsburg-házat és Magyarország függetlenségét összeférhetetlenek mondja; ezért a kormány sajtópert indított s Böszörményi az eskütszék szavazata alapján egy évi börtönre ítéltetett, hol 1869 márczius 24-ikén meghalt. Most június 24-ikén a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény tárgy altatván, Irányi Dániel, a bírák „kinevezése“ elleni beszédében érvel hozta fel azt, hogy Böszörményi „a kormány által kinevezett bírák áldozata lett“ s Horváth őt „törvénytelen ítélet következtében halálra kínoztá“. Ebből az éppen oly igazságtalan, mint képtelen vádból kínos zavar támadt s mielőtt Horváth felelhetett volna, az elnök rendreutasítván Irányit, az ülést bezárta. Másnap Horváth a háztól elégtételt kérve, kijelentette, hogy míg ezt meg nem kapja, sem mint miniszter, sem mint képviselő, a házba be nem lép. Deák a jelenet alatt nem volt a házban és most kérdés támadt, hogy mi történnék? Deák hosz-

szabb vita után, másnap az elvet így állította fel: képviselő felett csak a ház határozhat; a történt sérelem nemcsak a miniszter, hanem a ház sérelme; az elégtételnek csak két módja lehet: vagy az illető képviselő visszavonja a mondottakat, vagy a ház fejezi ki rosszalását. Ő az előbbire nem hívja fel Irányit, mert ez az ő magánügye, de a másodikat a háznak meg kell tennie. Ekkor a rosszalást az egész ház névszerinti szavazással kimondta.'

A nagy elvi vita a bíi hatalom gyakorlásáról szóló javaslatban ekkor már folyt. A javaslat alapelvei a következők: a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása, a bírák királyi kinevezése, a bírói állás összeférhetlensége, szabatos bírói minősítés, bírói függetlenség és személyes felelősség. Kivált a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása s a bírának választás helyetti királyi kinevezése voltak azok a fontos kérdések, melyek a régibb magyar gyakorlattal teljesen ellenkeztek; ezért Ghyczy a törvényhatóságok és a bíróságok szervezéséig az egész javaslatra nézve elhalasztó indítványt tett. E két elv ellen a régibb országgyűléseken Deák maga is nem egyszer küzdött; nem mintha például az igazságszolgáltatás és bírói hatalom elválasztását elvben akkor is nem helyezte volna, csak akkori viszonyaink közt nem kívánta a királyi hatalmat a kinevezés terjesztése által növelni; ezért a bírának minden fokon való szab ad választását mindig erélyesen védelmezte, mint egyik legfőbb alkotmányos és nemzeti jogot; de csak az alsó bíróságok választását bírta megvédeni. Most, hosszú vita után, a Ghyczy nagy beszédének ellensúlyozására, rögtön utána a kormánypárti szónok átadván jogát Deáknak, július elsején a tör-

vényjavaslat elhalasztása ellen és a javaslat főalapelvei mellett tartotta legnagyobb beszédei egyikét, melynek különös súlyt adott az a mozgalom, melyet a két baloldal a megyei autonóm jogok nevében e javaslat ellen a megyékben felidézett azzal, hogy izgatásaikra ezek jó része Zemplén köriratát magáévá tette és felírt az országgyűléshez. Ezért a vita súlyát a megyei autonómia kérdése tette s ennek körülírása a Deák beszédének is legfontosabb része. Ma — mondá Deák — egészen más viszonyok állottak elé. Régebben, a felelősség nélküli kormányzat idejében, a bírák viszonylagos függetlenségét csak a választás menthette meg; jelenleg, a parlamentáris kormányzat miatt, a párhuzam a kinevezés javára dönt. A bírák választása nem tartozik s nem is tartozhatik a megyék autonómiájához, mert a megyék nem mellérendelt alkatrészei az államnak az államhatalommal szemben; „hanem oly testületek, melyek az összes kormányzati rendszernek alkatrészeit képezik, melyeknek az állam a kormányzat czélszerűsége tekintetéből is autonómiát adott. A megye jogokkal s hatalommal bír egyes polgárok irányában, jogokkal bír a kormány irányában, de az állam irányában jogokat nem érvényesíthet. A megyék nem foederatív részei az összes államnak s nem bírhatnak az államtól elkülönzött vagy éppen azzal ellenkező jogokkal“. Így szüntette meg 48-ban a törvényhozás a megyei utasításokat. Itt sem lehet a megyék jogára hivatkozni. Az igazságszolgáltatás és közigazgatás elkülönítését pedig mindkettő érdeke egyenesen követeli, már csak a felhalmozódott munka miatt is; ez elkülönítésig jó igazságszolgáltatás lehetetlen.

Deák fejtegetése döntő lett s kihatott az 1870-iki

megyerendezési (XLII.) törvényre is; sőt nála nélkül a kormány nem is állhatott volna az akkori hangulatban ezzel a javaslattal a ház elé, bármily természetes és szükséges volt is. Ugyanekkor fejezte ki ismét régi elvét egy külön állambíróságról is, melynek egyik feladata lett volna a bírói állásokra pályázókról a miniszternek véleményt adni; de még inkább a politikai bűntettekben Ítélni és tagjait felerészben a király nevezné ki, felerészben az országgyűlés választaná. Ez Deák ismert régi elve 1839 óta az országgyűlési bíráskodásról; azonban, nagy kedvetlenségére, javaslatának ezt a részét, július 8-ikán külön indokolása daczára, a ház 126 szóval 110 ellen mellőzte. Ez volt a második eset 1861 óta, hogy nézete kisebbségben maradt.

Ez idő óta mind ritkábban szólt a kérdésekhez, betegsége is mindinkább meggátolta. Az ülésszak 1869. július 15-ikén végződván és október 16-ikán nyilván meg, ő ezalatt a nyarat Rátóton töltötte, honnan megerősödvé tért vissza. Ezért részt vehetett a ház első ülésein és néhány házszabályi, napirendi vagy kisebb kérdésben szólt is.

Fontosabb működése a katolikus autonómia előkészítésében. Ezt 1867 július havában Eötvös levele a hercegprímáshoz hozta napirendre. 'A primás 1867 szeptember 8-iki válasza lényegében beleegyező lévén, 1868 szeptember 26-ikán egy értekezlet Eötvös elnökléte alatt abban állapodott meg, hogy Deák indítványozni fogja az e célra összehívott vegyes tanácskozmányban, hogy a katolikus autonómia az egész magyar katolikus egyházat illetvén, tehát a tanácskozás szorítkozzék egy olyan képviseleti gyűlés szabályainak megállapítására, melyben számarány szerint többségben legyenek a világiak s ha e szabályokat a király megerősíti, választassák meg az első gyülekezet, mely

azonban szintén nem volna hivatva az autonómia megállapítására, csak arra, hogy készítsen az egész magyar katolikus egyház számára egy rendszeres választási módot s az ez alapon létrejött nagygyűlés a kérdés lényegébe bocsátkozhatnék. Ezt a javaslatot a vegyes tanácskozmány 1868 október elsején elfogadta. A katolikus püspöki kar ekkor kidolgozván a választási szabályokat s 1869 január 28-ikán a király megerősítvén, ennek alapján ült össze az az első katolikus gyűlés június 24-ikén, mely Deák indítványára egy bizottságot küldött ki a végleges választási szabályok kidolgozására s újra eloszlott.

Október elsején ennek a választási szabályzatnak megállapítására ült össze a második gyűlés, melyen Deák a képviseltes elvét így állította fel: képviseltessek a főpapság és alpapság s tehát nem fogadta el azt, hogy a káptalanok az alpapságtól elválasztva, külön képviselteset kapjanak. További beszédeiben a következő elveket védte: a világi és egyházi képviselők választásában kölcsönösen ne működjenek „vegyes“ bizottságok; nem helyeselte a kegyurak és ő felsége külön képviseltesését; a 19-ik §-nálújra kifejtette, hogy a világi képviselők választására papi személyek hivatalból be ne folyjanak; továbbá a congressus alelnöke világi legyen; ellenezte, hogy a congressus tagjai napidíjakat kapjanak, a kérdést a szervező ülésnek kívánta fentartani. Ezekkel azonban végződött is működése, mert az első szervező ülésbe, bomladozó egészsége és hajlott kora miatt, a választást már nem fogadta el.

Sőt a ház tárgyalásain is egész januárig csak Horváthnak az igazságügyi miniszter felügyeleti jogáról és némely büntetőtörvényi intézkedéseiről szóló

javaslatainak tárgyalásában vett részt, mindig a javaslat mellett. Október 27-ikén a miniszternek a bíróságok fölötti felügyeleti jogát védte, utóbb november 3-ikán feltétlenül helyeselte a testi fényiték és bilincs eltörlését s a miniszter nyilatkozata következtében részletesebben indokolta hozzájárulását, hogy e javaslatból a becsület-sértésre és kisebb erőszakoskodásokra vonatkozó részek bővebb kifejtés végett a büntetőtörvénykönyvre halasztassanak. Decemberben a fiúmai kérdés tárgyalásaiban vett részt; de újra betegeskedni kezdett. A szokott újévi üdvözlés is 1870 január elsején csak egy iv körözésével történt. Január közepe felé jobban lett s január 14-ike óta az augusztus 5-ikéig tartott üléseken állandón részt vett; a *Napló* negyvenegy kisebb felszólalásáról tanúskodik. Ezek közt január 14-ikén az állami számvevőség felállítását sürgeti, 19-ikén határozati javaslatot ad be, hogy a költségvetés a bruttó budget elvei szerint kellő indokolással a maga idejében adassék be, a központi hivatalok száma apasztassék s a költségvetési átruházás kerültesse. A költségvetési vita alatt január 20-ikán megvédte a rendelkezési alapot, 19-ikén határozati javaslatot adott be a kisebb hivatalnokok és szolgák fizetésjavításáról, melyet különös gonddal kísért. Februárban újra meggátolta betegsége a megjelenésben; de márczius 7-ikén interpellatiót jelentett be Lónyay egy intézkedése ellen s 9-ikén részletesen indokolta. Lónyay tudniillik az 1868. évi XII. t.-cz. ellenére, a teljesen új házak egész adómentességét az adó 70%-ára korlátozta, 30%-át úrbéri kárpótlás czímén be akarta szedni. Ez ellen Pest városa Lónyayhoz hiában folyamodván, kérvényt adott be a házhoz és Deákot is felkérte pártolására, a ki re ndkívül felháborodott s ezért

tette az interpellatiót; egyébként a ház kérvényi bizottsága is Pest kérését pártolta. Lónyay márczius 18-ikán azzal indokolta eljárását, hogy a törvény megkülönbözteti a házbéradóban a 70% egyenes és 30% úrbéri kárpótlási adót; utóbbit ő járuléknak tekintette s befizetését ezért rendelte el. Deák ekkor a törvény értelmét oly világosságba helyezte, de egyszersmind oly keményen, oly határozottan ítélte el a miniszter eljárását, hogy a ház a kérvényi bizottság jelentését elfogadva, Lónyayt leszavazta.

A főváros érdekeit védte április 6-ikán is, midőn a Dunának a főváros melletti szabályozására, a Lánchíd megváltására és egyéb országos érdekű közmunkák fedezésére, a 24 milliós sorsjegy kölcsönről s a közmunkák tanácsáról szóló javaslat tárgyalatott. Az ellenzék a kölcsönt különböző okokból támadta: nem elég országos ügy az, a mire fordítják, nem elég olcsó, a közmunkatanács a főváros autonómiáját megszorítja, a kölcsönt a kormánynak előbb elvben kellett volna megszavaztatnia. Ezekre felelt Deák, az Andrassy és Kautz beszédeire hivatkozva s kivált a kölcsönre nézve azt mondta, hogy ennek megkötése csak a kormány feladata lehet; mert ez végrehajtás, a parlamentáris kormányzat lényege pedig éppen az, hogy a ház ellenőriz, törvényt hoz, de a végrehajtásba nem avatkozik.

A törvény e megtartása és a békülékenység szelleme vezette, midőn április 26-ikán a horvát képviselők nélkül a vasutak és csatornák tárgyalását elhalasztatta, mikor május 13-ikán a számvevőség elnöki állásának betöltésében az országgyűlés hármaskijelölésére nézve elfogadta ebben a főrendiház részvételét, midőn július 30-ikán kijelentette, hogy a pártnak külön-

sajtó-organuma nincs s a *Pesti Napló* bármit ír, az csak a lap magánvéleménye. Egyszermind a béke szükségének elvéből kiindulva, támogatta Andrássyt abban a politikájában, hogy a kitört porosz-francia háborúban Ausztria-Magyarország a teljes semlegességet őrizze meg, mert tartott a háború végzetes hatásától, s azt sem tartotta Magyarország érdekében valónak, hogy Ausztria esetleg visszanyerje régebbi állását Németországban. Ugyanekkor július 27-én Andrásynak a béke biztosítását célzó két javaslatát, öt millió frt póthitelről a honvédség felszerelésére és az 1870-ben besorozott honvédeknek október előtt való behívásáról, külön is párthívei figyelmébe ajánlotta. Nem is tudjuk esetét, hogy Deák máskor a külpolitikába elegyedett volna; de az a kitartás, melylyel a ház ülésin augusztus 5-ikéig részt vett, abból is eredt, hogy Andrassy e hónapokban többnyire Bécsben volt s ő ennél fogva is a rendesnél nagyobb figyelemmel kísérte a tárgyalásokat. E közben nagy kedvetlenséget okozott neki július elsején az állami számvevőszéki elnöki állásnak betöltése. Ugyanis, midőn az állami számvevőszék felállításáról Lónyay 1869 nov. 13-ikán beadta javaslatát, e szerint a számvevőség' elnökét a király nevezte volna ki a kormányelnök előterjesztésére; azonban a Deák által vezetett párt e helyett, tekintettel az elnök nagyobb függetlenségére, az országgyűlés hármaskijelölését s ezek közül kívánta az elnöknek királyi kinevezését. Ezt a javaslatot a ház ily alakban módosította is. A számvevőszéki elnöki állásra ő Weninger Vinczét, mint első szakembert, akarta, Lónyay pedig Gajzágó Salamont, a ki el is nyerte az állást. Deák boszúsán mondta egy képviselőnek, a ki dicsérte Gajzágó érdemeit, hogy ha a kertésze megmenti életét, azért még

nem teszi meg szakácsának. Midőn pedig ez a képviselő azt mondta, hogy oly parlamenti iskolázott fej, mint a Gajzágóé, hamar beletanul, Deák a következő adomával felelt: Egy togatustól kérdezte a házikisasszony, hogy tud-e zongorázni? A togátus azt felelte: lehet, de még nem próbálta. Még haragosabban mondta egy másiknak, a ki őt pártvezérnek nevezte: Az ördög az urak vezére, nem én.

Részvett a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvénynek úgy megalkotásában, mint tárgyalásában. Különösen az úgynevezett virilisták kérdése magában a pártban is nagy ellenszenvvel találkozott; Andrassy azonban állását kötvén hozzá, Deák is elfogadta, kinek a szabadelvűség szempontjából volt ellene kifogása, s végre május 19-ikén és július 12-ikén az ő közbenjárására ez a körben párthatározattá lett. Ezért Deák a törvényjavaslathoz csak a részletes tárgyalás folyamán szolt párszor, július 18-ikán és 22-ikén, ezek is csak inkább a tárgyalás menetére tett észrevételek.

Augusztus 5-ikétől október 22-ikéig tartott a nyári szünet, melyet Deák megint Rátóton töltött. Az őszi ülésszak betegebben találván, még kisebb felszólalásai is megritkáltak s az 1871-iki nyári, június 11-ikén kezdődő szünetig ismert harmincznyoicz kisebb-nagyobb felszólalása, párt kivéve, napirendre, egy-egy kérvény beadására, házszabályra s ilyesmire vonatkozott. Elvi jelentőségű volt azonban november 23-iki beszéde, midőn Zsedényi Ede interpellálta a kormányt a porosz-francia háború miatt felvett tizenöt (valósággal tizenkét) millió forint hadiköltség tárgyában. Deák több napi viharos vita után kifejtette, hogy e költség megszavazása a delegatiókat illeti s csak aztán tartozik a magyar országgyűlésre a kölcsön fedezése és behaj-

tása. Egy másik nagyobb beszédet 1871 január 17-ikén újra a hadsereg kérdésében tartott; mert a központi bizottság óhajtotta volna a megajánlást „a magyar sorhadi csapatok“ helyett „a magyar hadseregre“ tenni. Deák az Andrássy felszólalásai után ekkor tartott nagyobb beszédében ehhez nem járult hozzá; mert benne a 67. évi XII. t.-cz. átlépését látta. E felszólalásán nagyon meglátszik az akkori ktilviszonyok, a porosz-francia háború, a keleti kérdés s általában Andrássy előtérbe nyomuló külpolitikájának hatása. Midőn tehát ismétli a magyar törvények intézkedéseit a hadsereg ügyében, hozzáteszi, hogy az önálló magyar külön hadsereg csak a kiegyezés szétbomlásával következhetik be; de szerinte ez Magyarországra súlyos csapás lesz s Európa mostani területi méretei mellett hazánk főnnállását kockáztatná. Sürgeti egyszersmind a szerződés pontos megtartását; ezt javallja nemcsak a szerződés kötelessége, hanem hazánk érdeke is, mely támasz és szövetség nélkül meg nem állhat. E beszéd, melyre a kiegyezéshez való törhetetlen ragaszkodásra nézve Deák felfogását illetőleg a legtöbbször hivatkoznak, Deáknak mondhatni záró nézete és nagy hatással volt Ausztriában a nézetek éppen akkori alakulására. De figyelmen kívül nem hagyható, hogy Deák, midőn itt a szerződés „minden betűjének“ megtartását hangsúlyozza, ez természetesen a szerződés tényleges pontjainak addig való megtartására vonatkozik, a míg ez nem módosul, melynek addig megnyirbálása, aláásása, a központi bizottság belemagyarázásaival, „a nemzet jellemével össze nem fér“.

Az 1871 június 11-iktől szeptember 14-ikéig tartott szünet után megint ritkábban szólt a házban. Ebben az évben folyt le gr. Hohenwartnak és kormányának

azon törekvése, melylyel Csehországot az osztrák-magyar kiegyezésben foederalistikus alapon harmadik tagnak akarta bevenni. Deák, midőn a csehek által fogalmazott kívánságokat látta, azt mondta, hogy több pontjuk a kiegyezésbe ütközik. Részletesebben nézetét nem ismerjük; de tudjuk, hogy a Deák-párt támogatta Andrásst az ezek ellen való sikeres küzdelmében. Deák egyébként egészen 1872 április 15-ikéig, az egész országgyűlési szak alatt, egyetlen nagyobb beszédet sem tartott, noha még harminczegyszer szóló a napi kérdésekhez. Ezekben minden elvi ügyben a kormány mellett nyilatkozott ugyan; de kivált midőn Lónyay lett 1871 november 13-ika óta miniszterelnök, a kit Deák és környezete, az úgynevezett zöm, nem kedvelt, többé nem állt fenn közte s a kormány közt az a bizalmas viszony, mint Andrásst alatt. Mert Andrásst mindvégig Deák kedvence maradt, a ki tudott is az öreg úrral bánni s meg tudta* nyerni akkor is, ha valamit nem helyeselt; engedett az úgynevezett politikai érveknek, ha egy és más bántotta is szabadelvűségét. Nem neheztelt még akkor sem, midőn Andrásst az általa ellenzett egyik javaslatot az asztalra vágva, szóló: „jól van, hát ülj helyembe s légy miniszterelnök te“, — hanem engedett. Hiába, — szokta ilyen esetekben mondani, — Andrásst nem enged, tehát nekünk kell engedni. Voltak, kik e gyöngéjét mondták is neki, mire Deák tréfás komolysággal így felelt: „Tányérunk elég van, ha egyet-kettőt eltörünk is, nem baj; — de levesestál csak egy van a háznál, ha azt eltörjük, nem vehetünk elő másikat“.

Az utóbbi időben azonban sok minden történt, a mi elkomorította. Ezeknek kezdete Eötvös József halála volt 1871 február 2-ikán, ezt követte május 15-ikén Horváth

Boldizsár kilépése, november 13-ikán Andrassy külügy-minisztersége, még előbb 1869 október 23-ikán Wenckheim Béla lemondása, kinek helyére Rajner Pál jött, majd 1871 november 13-ikán Lónyay miniszterelnöksége, kivel Deák sehogy sem bírt megbarátkozni,» kivált, mert legközelebbi bizalmasai azt hitték el, hogy Lónyay Menyhért nagy vagyona tett szert vásárlásai, a vasutak s más vállalatok által. Kedvetlenségét növelték a pártjában uralkodni kezdő zavarok, az alkotmányos kormányzattal együtt járó bajok, melyről több állambölcs mondja, hogy igen nagy hibája három: sok időbe, sok pénzbe kerül s okvetlenül megrontja az erkölcsöket. Nálunk legalább nagyon hamar mindenik kezdett igaz lenni. Csak úgy hemzsegték a vállalatok, vasutak; továbbá a befolyás a politikai állások betöltésében az érdekszövetség számtalan nemeit hozta létre, melyek a corruptio terjedésére vezettek és megrontották a közéletet s éppen annak a Deáknak vezetése alatti pártban, kinél nem volt szabadelvűbb, nem volt igénytelenebb ember, kinél senki többet nem adott rá, hogy abból, a mit“ a haza érdekében tesz, semminemű magánhaszna ne legyen.

A zavarokat 1870 óta növelte az, hogy a Lónyay három évi pénzügyi gazdálkodása jónak bizonyult, deficit nem volt; de az ő Bécsbe távozta után, 1871 óta megjelent a költségvetésnek ez a réme évről-évre növekedőben, mialatt Deák elbetegesedve, sem erélyét, sem befolyását nem érvényesíthette. Ezenkívül jelentkeztek az összes parlamenti bajok. A közjogi alapon szervezkedett hatvanhétédiki pártok nemcsak megmaradtak, hanem mind élesebb és merevebb ellentétbe kerültek. Ezért a minden alkalommal meg-

újult vita minden belügyi kérdésben az alaptörvényekre, a kiegyezésre terelődött s minthogy a költségvetés tárgyalása több mint négy hónapot vett igénybe, az országgyűlés munkaképessége 1869 óta rendkívül lepadt; mindenkinek látni kellett, hogy a kormány a legfontosabb javaslatokat keresztülvinni nem bírván, az 1869—72-iki országgyűlésbe vetett remény és várakozás nem valósult; a nemzetiségi kérdés is fenyegetőbben jelentkezett, mint valaha, Horvátországban új nehézségek, új aspirációk vetették föl magokat. Hy körülmények közt még nagyobbak tűnik fel az a szerencse, hogy Magyarország komoly közvéleménye Andrásst eléggé támogatni bírta s megmentette a porosz-francia háborúba beavatkozás vagy bevonatás veszélyétől. Végül 1872 márczius 5-ikétől, az új választási törvény részletes tárgyalása ellen bejelentett első obstructio által felébresztett szenvedélyességek, addig nem sejtett jelenetek tanúivá tették a házat s végre is a törvény tulajdonképeni meggátolására vezettek.

Ezek a politikai bajok nemcsak Deák kedélyére, hanem szervi szívbajára is befolytak. Ilyenkor gyakran napokra bezárkózott, a mint a pártban mondták, „duzzogott“ és senkit sem bocsátott magához; hanem regényolvasással gyógyította kedélyét, melyeket Ráth Mórtól, „a szellemi csárdástól“, a „vastuskó“-hoz címzett könyvkereskedésből maga vitt el vagy felhozott. Legszívesebben Bulwert, Coopert, Marryatot vagy általában történeti vagy úgynevezett kalandos regényeket szeretett olvasni, egyszóval olyanokat, melyekben fő a regény, mint Jókai, Gaboriau, Cobb, Sue műveiben és nem az irány, psychologia, socialismus s a modern regény egyéb ilyen mellékanyaga. Általában

is a jó regényről azt tartotta, hogy vidámítja a kedélyt s javítja az érzéseket.¹

Az akkori politikai kedvetlenségek nyomai jelentkeznek Deák azon beszédein is, melyeket 1872 márczius 14-én a párt országos küldöttségének és április 15-ikén a nála tisztelgő pártnak mondott, midőn a kormány az új választásokra készült. E két alkalommal mindig az összetartást, állandóságot, szilárdságot, kitartást, a kötelességteljesítést hangsúlyozta s azt a megnyugtató érzést, melyet a lelkiismeret tisztasága és nyugalma ad; egyszermind intette a pártot, hogy „kiki vessen magával számot; fontolja meg annyi idő lefolyása után még egyszer, vájjon az a politika, melyet követünk és melyet eddig közös erővel, vállvetve támogattunk, a hazára nézve üdvös-e, vagy nem? Ha üdvösnek tartja, maradjon mellette szilárdan s áldozzon fel érte mindent]: a haza javát soha“.

Az 1872—75-iki országgyűlésre Deákot újra Pest belvárosa választotta meg képviselőjéül. A küldöttség a képviselőségre április 21-ikén szólította fel. Kövid válaszában hangsúlyozta, hogy körülményeinkben a 67-ikL kiegyenlítést és a párt politikai vezérelveit egyedül tartja helyeseknek. Lehet, hogy egyben-másban tévedtek; ezt az idő megjavítja; de az alapnak rendíthetetlennek kell maradnia. „Mert ha az alap megrendítetik, előreláthatatlan bajok fognak bekövetkezni, melyek az országot veszélybe dönthetik.“

¹ Deák évenként körülbelül 80—100 firtot költött e könyvekre, beleértve a Gothai Almanachot, a Lloyd-naptárt tartós kötésben, számos jelzőszalaggal, melynek alapján vidéki látogatóit jó tanácsokkal látta el, az új törvénytárt két, kis és nagy kiadásban 8 a 100 esztendő kalendáriumot, a régi magyar házak e kedvelt könyvét.

Június 19-ikén történt a választás s Deák még az nap újra a városi Vigadóban fogadta a választók üdvözlését. Feleletében ú. n. politikai kijelentést nem tett, csak általában említette a pártokat, melyekre nézve kívánta, hogy ellenfelek, de ne ellenségek legyenek. Ezután megint Rátótra ment a ház megnyitásáig.

Szeptember 8-ikán nyílt meg az országgyűlés, de ő még ritkábban vehetett a nyilvános tárgyalásban részt, úgy hogy február elsejéig csak tizenegy rövid felszólalást tartott napirendhez, házszabályhoz vagy kérvényeket adott be. Csupán egyszer szólt pártolólág egy társországi indítványhoz, mint lényegesebb kérdéshez. De nehéz helyzetet okozott a pártnak a Lónyay ügye. Ő ugyanis véghez vitte azt a választást, mely a Deák-pártnak nagy többséget (245.) biztosított ugyan; de föl-idézte s a végsőig feszítette a parlamenti összes ellentéket, sőt a conservatívek új működését is báró Sennyey vezetése alatt. November 18-ikán, egy szenvedélyes jelenet után, melyben Csernátony Lajos azt kiáltotta oda Lónyaynak, hogy „mikor az ország szegényedik, a miniszterelnöknek nem illik gazdagodni“, Lónyay beadta lemondását s helyébe 1872 deczember 4-ikén Szlávay József következett. Ekkor a Deák-kör deczember 5-iki értekezletén Lónyay elbúcsúozván, Perczel Béla elnök tolmácsolta a párt elismerését; azonban Deák, a ki meggyőződött róla, hogy a Lónyayra szórt vádak nem igazak s ezt utóbb a balközép is elismerte, most maga is szót emelt s emlékezetbe idézte Lónyay érdemeit a kiegyezés pénzügyi részének megoldásában, az azutáni nehézségek leküzdésében, a horvát kiegyezésben s a határörvidék rendezésében. Ezeket az érdemeket — mond — elfeledni nem szabad; nem szabad éppen most, midőn visszavonul s kislelkűség-

nek, szűkkeblűségnek tartaná ezek kimondásában gátoztatni magát a Lónyay személye ellen intézett gyanúsítások miatt, „és gyávaságnak tartaná határozottan ki nem jelenteni, hogy ezen gyanúsításoknak soha a legkisebb hitelt nem adott“. Így tette Deák e napot, mint Szlávy mondta, a Lónyay napjává, a ki méltán lehetett büszke a legönzettelenebb férfiúnak e tartaléknélküli elismerésére.

Ezután az új kormányhoz fordult, biztosítva a párt támogatásáról, de bizalomra s őszinteségre szólítva fel minden nagyobb kérdésben, s felhívta a pártot is, hogy fontos esetekben rendelje magát alá a pártegységnek. Ő nem akar senkit szavazógéppé tenni, de ennyi a cél érdekében szükséges.

Ezekben az időkben Deák ugyan állandóan említette, hogy kora és megrongált egészsége miatt nem vehet oly részt a közügyekben, mint szeretné; mondta ezt 1872-ben a házban, a pesti és pártküldöttségeknek, pártértekezleten s az 1873-iki újévi üdvözetkor is; azonban, mintha az új kormány támogatásának szüksége visszaadta volna erejét, február elseje óta, noha a delegatiók miatt áprilisban a ház szünetelt, június 28-ikáig harmincznégyyszer szólt a házban, legtöbbször a tárgyalások helyes mederbe terelése végett; de néhányszor pártolva fontosabb indítványt, javaslatot is. Márczius 22-ikén ezek közt a Ferenczcsatorna állami segélyének felemelését abból az indokból pártolta, mert ő egészséges nemzetgazdasági elvből nem óhajtja a vállalkozók vesztességét. Márczius 28-ikán részben hozzájárult Irányi azon indítványához, hogy az Ausztriával 1867-ben kötött vám- és kereskedelmi szövetség átvizsgáltság; de úgy, hogy az előmunkálatokat és véleményt a minisztérium ter-

jeszse a ház elé. Május 3-ikán Helfy Ignácznak felelt hosszabb beszédben, hogy a delegatiók Bécsben ülésezése alatt a ház ne tárgyaljon, mert negyven tagja éppen a ház akaratából távol van, távol kell lenniük s a múltban is ilyenkor a ház szünetelt. Ugyanekkor bővebben szólt a tárgyalások sorrendjéről s a választási törvényjavaslat öszre kitzzéséről.

Egy másik fontos esetben, május 24-ikén, Pauler Tivadar minisztert védelmezte meg, kinek egy interpellatióra adott feleletét a ház május 24-ikére napirendre tűzte; mivel, mint az ellenzék mondta, egy adott esetben az államtitkárral szemben nem gyakorolt elég szigorú fegyelmi eljárást. Deák különösen arra alapította fejtegetését, hogy sem szabályaink, sem törvényeink nem gondoskodnak a miniszteri hivatalnokok iránti fegyelmi eljárásról; a miniszter a maga hatáskörében helyesen járt el a múlt gyakorlat alapján, jövőre törvényjavaslatot kíván ebben a tárgyban s most napirendre térést indítványoz. Midőn pedig május 13-ika óta a Magyar Leszámítoló- és Kereskedelmi Bankról szóló törvényjavaslat volt soron, Madarász József indítványára, Kerkápoly pénzügyminiszter ellenében is pártolta május 14-ikén azt, hogy a képviselőséggel a bank igazgatótanácsi állása összeférhetetlen legyen s ezt a ház külön pontba foglalta. Ekkor mondta e nevezetes feddő szókat, hogy ezt az összeférhetlenségi esetet azért is fontosnak tartja, „mert első lépés lesz egy, talán idővel általánossá válható független és kimondja igazán, józabb politikára“.

Mellözve más kisebb ügyekben alkalmi felszólalásait, mindezek azt mutatják, hogy ebben az időben valóságos folytonosság van Deák nyilvános szerepé-

ben, egészen addig, míg 1873 június 28-ikán meg nem tartja nagy súlyú beszédét az állam és egyház viszonyáról. Ezt a kérdést a pápai csalhatatlansági dogmának 1870 július 18-ikán a római zsinaton való proclamálása vetette föl, melylyel szemben a magyar főpapság ellenzéki állást foglalt s e dogma kihirdetését a magyar kormány a királyi placetum-jogtól tette függővé; mert ez e dogma ellentétbe állítja a magyar állami hatalmat s a katolikus egyházat. Éppen ezért a placetumjog gyakorlatára nézve az uralkodó 1870 augusztus 9-ikéről, a magyar kormányval *egyetértve*, csakugyan rendeletet adott ki. Ennek ellenére mégis kihirdette a csalhatatlansági dogmát Jekelfalusy Vincze, székesfehérvári püspök, a miért ő felsége 1871 szeptember 12-ikén, a magyar kormány útján, „visszatetszést, rosszalást és megfeddést“ fejeztetett ki és 1872 december 27-ikén Schopper György, rozsnói püspök, ki egy pásztorlevél mellett egyházmegyéje papjainak megküldötte a dogmát nyomtatásban, miért Trefort miniszter a fentebbiek értelmében a kormány rosszalását fejezte ki. Azonban midőn Lükő Géza 1873 január 16-án ez iránt Treforthoz interpellatiót intézett s ő eljárásáról jelentést tett, a ház a választ nem vette tudomásul, hanem külön napirendre tűzte. Így került a kérdés június 28-ikán a ház elé. A megelőző napon pártértekezlet volt a Deák-körben, ezen Deák is megjelent. Trefort hosszabb beszédben indokolta eljárását, kérte a pártot, hogy választát vegye tudomásai s határozza el az állam és egyház közti viszony szabályozása végett egy bizottság kiküldését. Erre Deák részletesen megismertette a saját egyházpolitikai nézeteit, melyeket kivonatban a *Pesti Napló* közölt s belőle az látszik, hogy bővebben egészen ugyan-

azokat mondta, mint másnap a házban. Véggövetkeztetése a válasz tudomásul vétele s a bizottság kiküldése volt; csakhogy ennek megválasztását öszi kívánta halasztani, midőn a képviselők nagyobb számban lesznek együtt, kik a közelálló szünet miatt már jórészben haza utaztak.

Minthogy Deák a vallásszabadság híve volt és azt vallotta, hogy ennek teljes mértékű gyakorolhatása a viszonyosság alapján elsörendű jog, azzal együtt, hogy egyesülés útján minden felekezet külön alkothasson autonóm testületet; minthogy ez a nézet vonúl át a 40-es évek elején a vegyesházassági ügyben s az 1832/36-iki és 1839/40-iki országgyűléseken a vallási javaslatról, újabban a római katolikus autonómiában és 1870 márczius 18-ikán a két izraelita felekezet ügyében tartott beszédeiben is, midőn Eötvös ellenében, az ő felszólalására, a ház mellözte az izraelita congressus többségének végzését: tulajdonképen nem lehetett kétség az, hogy mit és mily szempontból fog mondani.

Deák most tartott beszédét június 28-ikán a Lükő Géza határozati javaslatához kapcsolta, a ki a miniszter feleletét nem találta sem helyesnek, sem kielégítőnek, sem következetesnek, s kívánta az állam és egyház közti viszony rendezéséig is a placetum-jog erélyes fentartását, a püspökök megbüntetésére nézve hivatkozott II. Ulászló ismert VI. decretuma 7-ik czimjére. Deák felfogása szerint azonban a miniszter nem eszközölt szigorúbb büntetést a rozsnói püspök ellen, mert nem eszközölhetett. Nincs tudniillik oly határozott törvény, melyet megsértett; a placetum-jog törvényeinkben szabatosan körülírva nincs s ő inkább azt tartja, hogy ez nem a magyar király sajátos joga, hanem minden államé, mert az állam fogalmából

ered. Nem foly a magyar király különös place-tum-joga az „apostoli“ czímből sem, mert ezt csak Mária Terézia kezdte használni egy pápai breve folytán. Ennélfogva ő a miniszter eljárását helyesli s minthogy törvényeink nem világosak, nem határozottak e kérdésben, sőt nem is szólnak arról, a miről kellene; tehát világos törvényt kíván s ezért helyesli a miniszter által indítványozott bizottságot is, mert az állam és egyház közti viszonyt szabályozni kell.

E viszony megoldása azonban nehéz. Általában két eltérő rendszer uralkodik benne: az amerikai és európai. Amerika a vallásfelekezeteket associatióknak tekinti s a mennyiben az államra nem veszélyesek, nem foglalkozik velük. Európában a viszonyok másként fejlődtek, a vallás érdekei összeszövődtek az állami intézményekkel s rendszerint volt majd mindenütt a legújabb időkgig államvallás is. O az amerikai rendszer híve, ezért az ahhoz közelítő minden lépést helyesnek s mindent helytelennek tart, mi attól eltávolít. Például nálunk a jogegyenlőséget sérti az, hogy a katolikus és keleti egyház fejei hivatalból tagjai a főrendiháznak, a többi vallások fejei nem. Helyesnek tartaná továbbá a polgári házasságot, de csakis a kötelezőt; a katolikus javakra nézve elválasztandóknak tartja az egyház és az állam tulajdonát s az egyházét nemcsak nem venné el, de elvételeét károsnak tartaná a katolikus autonómia is éppen ezért csak negatívum tartozik az országgyűlés elé. Az állam és egyház kérdése megoldásra vár; ezért helyesli a bizottság kiküldését, nem a sietés, hanem az előkészítés végett, de csak ősszel; s a legnagyobb óvatosságot ajánlja, mert ő minden vallásháborút kerülni akar: a fanatismussal vitt vallásháború káros,

veszélyes, a magánérdekből és politikai célokból folytatott még veszélyesebb s e mellett útlatos is.

A nyári szünet miatt a padokat csak ritka sorokban elfoglaló képviselők hosszantartó lelkesült üdvözléssel kísérték a vezér szavait, melyeket a szokottnál halkabban s a súlyos betegség nyomait éreztetve mondott; mintha sejtették volna, hogy ily nagy beszéd alkalma nem nyujtatik többé nekik, egyértelmű ovatióval fogadták el a kifejtett elveket és Huszár Imre indítványára kimondták, hogy az ebben a kérdésben ősszel megválasztandó bizottság mindenben Deák elveit tartsa szeme előtt. Valóban ez a beszéd mintegy Deák végrendelete volt, a mint utóbb kiviláglott s a perekben a szóbeli eljárás, a büntettekben az eskiittszék, az állam és egyház közti viszonyban a szabad egyház szabad államban, a belügyek összességében a 48-ban proclamált törvényelőtti egyenlőségi alapon való demokratikus berendezkedés, felségsértési perekben az országgyűlés bíraskodása voltak azok, miket Deák, mint a szabadelvűség szükséges feltételeit, a nemzet figyelmébe ajánlott, a nemzet lelkesedésére és meggyőződésére bízott s ezek nagyrészen már is megvalósultak.

A ház július 2-ikától november 8-ikáig szünetet tartván, Deák újra Rátótra ment, a hol olykor még kuglizott is, de már a játéknak inkább csak nézője volt. Itt egyre felkeresték a miniszterek hol egyenként, hol többen egyszerre, Bittó István házelnök is nem egyszer járt ott. Már ekkor folyt a tárgyalás, hogy Széli lépjen be a kormányba, mint pénzügyminiszter; de ő nem biztatta s így végre is most még elmaradt. Visszatérvén Pestre, annyira jól érezte magát, hogy felvette régi szokásait, s november 8-ikán jelen volt a Szláv-

kormány érdekében tartott pártértekezleten is, melyen Szlávay a párt támogatását kérte, főleg a pénzügyi bajok orvoslása végett. Ekkor Deák is hosszabb beszédet tartott. Különösen a szemrehányások kerülését hangoztatva és hivatkozva az általános európai pénzügyi pangásra, helyeselte a kormány politikáját s három kérdést tett: gondoskodott-e a kormány a fenyegető inség megelőzéséről, a deficit fedezéséről és a rendkívüli nagy adóhátralékok behajtásáról? Párszor a házban is megjelent s november 8-ikán ő fejezte ki a maga és a ház sajnálkozását azon, hogy Ghyczy a képviselőségről lemondott s ennek jegyzőkönyvre vételét indítványozta. Ugyan e napon meghallgatván Szlávay előterjesztését, a munkarendhez szolt s azt indítványozta, hogy ha a pénzügyi bizottság elkészül a fedezetre vonatkozó javaslatokkal, akkor, a közben esetleg megkezdett kataszteri törvényjavaslatot megszakítva, vegyék amazt elő, mint a bajok főforrását. November 10-ikén a keleti vasút részvényeseinek emlékiratát adta be s felszólalására a ház, a kérvényi bizottság kikerülésével, egyenesen a pénz- és vasútügyi bizottsághoz akarta áttenni; midőn azonban Simonyi Ernő azt mondta, hogy ezzel az ügy a nyilvánosság elől elvonatnék, Deák második felszólalása után a ház a kérvényi bizottsághoz utasította.

Utolsó felszólalását ugyan e napon Tiszához intézte, a ki a pénzügyi bizottságban a tagságot, másnemű képviselői elfoglaltsága miatt, nem fogadta el. Deák sajnálatát fejezte ki, de fölfedte egyszersmind Tiszának azt a gyöngéd okát, hogy bátyja, Lajos, a kormány tagja lévén, ezt a tagságot nem is fogadhatja el. Éppen ezért nem is kívánta erőltetni. Ezután a munkarendről beszélt, hogy a következő nap az osztályok

foglalkozzanak a horvát egyességgel s a kataszteri javaslatot pedig halaszszák el pár napig; mert vannak, kik még tanulmányozni akarják s a pénzügyi bizottságba, mondá végül: „a választást pedig holnapután lehetne megejteni“. Ezek az egyszerű szavak voltak az utolsók, melyeket nagyságának és annyi dicsőségének színhelyén, a képviselőházban nyilvánosan kiejtett.

UTOLSÓ FEJEZET.

Deák végső évei és halála.

DEÁK 1873 NOVEMBER 12-IKÉN VÁRATLANUL ROSSZABBUL LESZ. — BETEGSÉGE. — BETEGSÉGÉNEK IDŐSZAKAI ÉLETÉBEN. — A FALUSI ÉLET, MINT GYÓGYMÓD. — RÁTÓTI NYARALÁSAI 1868 ÓTA. — BETEGSÉGE AZ 50-ES ÉVEK ÓTA. — ÖSSZEFÜGGÉSE PARLAMENTI SZEREPLÉSÉVEL. — HIRTELEN ROSSZABBUL LÉTE 1872 NYARÁN. — UTOLSÓ NAGY BESZÉDE 1873-BAN. — AZ URALKODÓ ÉS DÓM PEDRO BRAZÍLIAI CSÁSZÁR LÁTOGATÁSA DEÁKNÁL. — AZ 1875-IKI FUSIO ÉS DEÁK. — UTOLSÓ KÉT NYARALÁSA. — LEVELE BETEGSÉGÉRŐL 1875-BEN — AZ 1875-EKI KÖVETVÁLASZTÁS. — ŐSZSZELE SZÉLL KÁLMÁNHOZ KÖLTÖZIK. — LAKÁSA A GRÓF HADIK-HÁZBAN. — SZOKÁSAI BETEGSÉGÉBEN. — A PÁRT ÜDVÖZLETE 1876 ÚJÉVÉBEN. — DEÁK VÁLASZA. — EREJÉNEK HANYATLÁSA. — MEGGYÓN RÓNAY JÁCZINTNAK. — UTOLSÓ INTÉZKEDÉSEI. — AZ UTOLSÓ NAP JANUÁR 28-IKÁN. — HALÁLA ESTVE 3/4 TIZENEGYKOR. — A KÉPVISELŐHÁZ INTÉZKEDÉSE. — A KIRÁLY LEVELE. — A KIRÁLYNÉ KOSZORÚJA S IMÁJA A RAVATALNÁL. — A SZABADELVŰ KÖRBE TISZA DEÁKRÓL. — TEMETÉSE FEBRUÁR 3-IKÁN. — KOSSUTH SZIGORÚGA. — ÉRDEMEINEK TÖRVÉNYBE IGTATÁSA.

Az az ok, mely miatt Deák 1873 november 10-ike óta többé nem szólhatott a házban, betegségének váratlan súlyosbodása volt. November 12-ikén éjjel ugyanis egy újabb szédülési roham és szivgörcs fogta el; vízéért az asztalhoz akart menni, de összeesett, fejét egy bútorba ütötte s alig birt segélyért csengetni. Az orvos csak azt állapíthatta meg, hogy szívelhárja-sodása és gyomorbaja növekedett s a hirtelen rosszabbodás okai ezek. Ezóta köhögése is annyira rosszabbodott, hogy szivaroznia sem volt szabad, szívbaja

miatt hetekig nem járt ki s csak a legközelebbieket fogadta, Szélit és nejét, özvegy Vörösmartynét, Vörösmarty Bélát, Nedeczkyéket és Bogdánovics Villibáldnét, a ki ugyanabban a szállodában lakott s bizalmas ismerőse lett. Betegsége ez idő óta folyvást súlyosbodott, a szívgörcs és fúlasztó köhögés olykor óraszám gyötörte s ekkor megengedte, hogy a szomszéd szobában egy ápolóné, gyámleánya egykori parasztdajkája alügyék vagy ha kell, viraszszon is mellette.

Ez a betegsége, mely pár év múlva halálának közvetlen oka lett, ugyanaz volt, melynek első jelenségei fiatal korára nyúlnak vissza. Életében tudniillik néhány nagyobb betegségi időszakot ismerünk. Szívbaja először 1835-ben jelentkezett Pozsonyban, a mikor Attomyr tanácsát követve, jobban lett, ki már akkor jól határozta meg betegségét, a szív felé irányúit vértolulásokat s ezek ellen nyugodt életmódot, estve kevés eledelt, sok falun időzést, testmozgást s különösen nagy sétákat ajánlott. Betegsége másodszor nagyobb mértékben 1846/47-ben támadta meg, miről már volt szó s akkor újra Attomyr tanácsai gyógyították meg. Ezóta még rendszeresebb és mértékletesebb életmódot folytatott; a szabadban tartózkodás, a nagy séták valóságos második természetévé váltak s ebben megleljük egyik okát annak a rendszeres nyári falusi időzésnek is, mely Deák életében annyira jellemző, úgy hogy tavasszal valósággal leste a napot, midőn Pestről elszabadulhatott.

Ezért, midőn már P.-Szentlászlóra nem mehetett, Rátótra ment Széli Kálmánékhoz, a ki Deák gyámleányát, Vörösmarty Ilonát, 1867 szeptemberében vette nőül. Rátót akkoriban egy mindössze negyven házból álló, mintegy 200 lakójú kis község volt Vas-megyében,

az Alpok végnyúlványai közti kies, egészséges dombvidéken, a Körmentől Grátz felé vezető úton. Először 1868-ban volt ott. Ebben az évben, a téli két havi elnapolás és a sok munka miatt, a ház szünete csak augusztus 11-ikétől szeptember 16-ikáig tartott; Deák e pár hétre Széli Kálmánhoz ment s a kellemes vidéken, szeretett gyámleánya körében töltött pár hét hatása alatt elhatározta, hogy ezután nyáron hozzájok megy. Ott látogatta meg ekkor Oszterhueber József s ez volt utolsó találkozásuk, mert a szeretett barát 1869 január 10-ikén meghalt. Most már nem is lett volna mit keresnie P.-Szentlászlón; de azért 1869 nyarán mégis még egyszer elzarándokolt oda, néhány napot ott töltött, meglátogatta a temetőt a falun kívüli dombon, hol Klára és férje egyforma, egyszerű sírkő alatt nyugszanak s elbúcsúzott örökre a síroktól és a falutól is.

Ez év óta csakugyan minden nyáron Rátótra ment, a hol éppen úgy élt, mint P.-Szentlászlón. Az országgyűlés befejeztével, előre meghatározott napon, pontosan kiment, Széli Kálmán és neje már várták, gyámleánya szeretetével és gondosságával halmozta el. Rendes szobája volt a kastélyban, mely a kertnek arra a részére nézett, a hol legjobban szeretett tartózkodni s estvéként ez a szoba lett az egész család központja. Kedvelt helye akiterjedt kert végén, hol az egy rétből végződött, néhány terebélyes tölgyfa által árnyékolt füves részlet volt; itt ült a nap nagyobb részén, kivált mióta 1870-től mutatkozó betegsége s kezdődő lábujja miatt nagyobb sétákat nem tehetett. Ha az idő engedte, már reggel nyolcz órakor a szabadban volt s hol az említett helyen, hol a parkban a család tagjaival és vendégeivel, kik Zalából s a környékből

felkeresték, hol a tekepályánál tartózkodott. Itt kedvelte meg a kuglijátékot, mint ekkor már egyetlen mozgást, melyet végezhetett; s ezért, midőn utolsó két nyarát Pesten a városligetben töltötte, Nedeczky István itt is tekepályát rendeztetett be számára. Utoljára 1873 július 4-ikén ment ki Rátótra s minthogy a szünet november 4-ikéig tartott, október végéig maradt falun. Nehezen vált meg, mintha sejtelve lett volna róla, hogy ez a végbúcsú s szokása ellenére, napról-napra halasztotta eljövetelét; sőt midőn elindult, az út kanyarulatánál még egyszer visszaintett. Többé nem látta Rátót, csak tervezte 1875 őszén, hogy nyáron újra kimegy.

Harmadszor az 50-es években lett súlyosabban beteg, midőn Bécsben Skoda újra az aranyér miatti vértolulásokat mondta okául s az ő tanácsára éveken át vagy Marienbadba ment, vagy ezt a gyógymódot folytatta minden nyáron. Rosszul volt pár hétig a 61-iki országgyűlés alatt és 1866 márczius—április havában is, midőn általános megdöbbenés fogta el az országgyűlést. Általában országgyűlési működése nagy befolyással volt szívbajára; kivált, ha elhatározó súlyú beszédet kellett tartania a maga mindent megalatóló gondosságával, utána gyakran voltak kisebb-nagyobb rohamai, levegő után kapkodott s a megsemmisülés érzése fogta el. Betegségének utolsó szaka 1869 júniusa óta haláláig számítható; már ez év január 25-ikén panaszkodott megromlott egészségéről. Azok a beszédek, melyeket ez év folytán tartania kellett, mind jobban kifejlesztették szívbaját s deczemberre annyira beteg lett, hogy a párt a szokott újévi üdvözlés helyett csak íveket köröztetett. Ezóta ritkán volt tartósan jobban, s a lapok mindegyre írnak hosszabb-

rövidebb betegségeiről, de kivált 1872 nyara óta lett állapota súlyosabbá. Egy napon Rátótról Széll Kálmán anyjához, Táplánfára mentek, hol estve öntudatlanul esett össze. Szokott gyógyszerét adván be, magához tért s humorral mondá: „Tegyetek az ágyba, mert a padozat nem igen puha“. A család lehívatta Kovács Sebestyén Endrét Pestről, ki a szívbajt aggasztón kifejlődve találta s eltiltotta a parlamenti működéstől. Deák meg is tartotta az év végéig, de 1873 első felében újra élénk részt vett a ház ülésein június 28-ikáig, midőn utolsó nagy beszédét tartotta. Ebben az évben öcsse, Nedeczky István és családja a városligetben, a Fischhof-villában nyaralt; oda járt ki Deák naponként addig is, míg a képviselőház együtt ült. Ott egész délután elkuglizott, míg Nedeczky leányai (Ferike és Emma) a bábokat állították fel, kugligolyókat adtak kezeibe s magok is vele játsztak. Közülük Ferike a keresztleánya volt s őt kedvelte jobban. Egy alkalommal a szokottnál még hevesebben kuglizott s majdnem látni lehetett, hogy figyelme más tárgyon függ. Ez június 27-ikén történt. Egyszer csak azt mondja Nedeczkynek, hogy hozasson egy egyfogatút. Ezen jött be Nedeczkyvel a Dorottya-utczába a Deák-körbe s ott előadta a pártértekezleten azt, a mit másnap a házban akart az állam és egyház viszonyáról elmondani; így tartotta utolsó nagy beszédét 28-ikán a házban.

Mind ez idő alatt, még 1874/75 telén is az Angol királyné-szállodában lakott; itt látogatta meg betegségében 1874 márczius 11-ikén ő felsége, itt látogatta meg II. Doni Pedro braziliai császár és sok idegen híres férfiú. Itt történt Wenckheim fontos látogatása 1875 februárjában, midőn Deák még egyszer

döntőleg folyt be a politikai eseményekre. Az 1875-iki költségvetést tárgyalta a ház januárban, midőn a Deák-párt régi bomlása már feltartóztatatlannak látszott; mert midőn a Szlávy-kormánynak 1874 márczius elsei lemondása után, márczius 21-ikén a Bittó István kormánya megalakult, melyben Ghyczy pénzügy, Bartal György kereskedelmi és közmunkaminiszter lett, a többi pedig a Szlávy-kabinetből maradt meg: Ghyczy magával vitte ugyan körülbelül 28 emberét, a balközépből alakúit úgynevezett középpártot, de ők nem a Deák-pártot erősítették, csak növelték a párttörödékek számát, mely mellett ott volt a Lónyay Menyhért úgynevezett vacsora-pártja, a Sennyey Pál conservatív törödéke és a független Deák-pártiak csoportja. Deák sem ezért, sem főképen Ghyczy ismert habozó természetéért nem sokat várt ettől az egysüléstől, csak Andrásynak voltak nagyobb reményei.

A következmények Deáknak adtak igazat; mert Ghyczyt a deficit megszüntetése miatt óhajtották a kormányba, de ő nem mert gyökeres reformot kezdeni s azon elődeinek hibáiba esett, kiket éveken át oly szigorúan és alaposan bírált. Ezért a párt bizalmát elvesztette s mindez kiviláglott az 1874 október 28-ikán beadott 1875-ik évi költségvetésből, a december 9-ikén megkezdődött indemnity-vitából s az 1875január27-ikén megkezdett költségvetési tárgyalásból. A fölhatalmazás az év három első hónapjára szólt, mely ellen a Tiszapárt fölvetette a bizalom kérdését s ezt Tisza hosszú beszédben indokolta. Ekkor már, noha a kormány az indemnityben győzött, világos volt, hogy Tisza a közeljövő férfja, kinek útját Bécsben kivált báró Wenckheim Béla egyengette. Így tartotta a költségvetési vitában február 3-ikán Tisza azon programbeszédét

és tette február 11-iki nyilatkozatát, melyek a fusióra vezettek; mert ekkor azt a közjogi programot, melyet ő és pártja 1868 tavaszán felállított, a pénzügyi helyzet megmentése s az állapotok megszilárdítása végett fel-függesztette.

Az uralkodónál ekkorra Tisza miniszterségét báró Wenckheim már előkészítette s Andrassy is meg volt nyerve. Azonban Tisza három feltételt szabott: egy Deák-párti kormány újra szervezéséhez, mint Ghyczy, nem adja oda a nevét, a Deák-párt szűnjék meg s a régi Deák-pártból, balközépből és középpártból alakuljon egy nagy szabadelvű párt, az új kormányban legalább három tag legyen a balközépből. Ebben a legnagyobb nehézséget az új pártalakulás okozta; mert még mindig 210 Deák-párti képviselő volt. Andrassy is ezt tartotta a legnehezebbnek s Wenckheim érveire, mint Móricz Pál írja, egyszer így felelt: „Jól van, tehát eredj az öreg Deákhhoz, ki most betegsége miatt türelmetlenebb, mint valaha; de tartsd nyitva az ajtót, mert betegsége daczára, az öreg felugorhatik s kilökhet ezzel az ajánlatoddal együtt“.

Wenckheim február elején, egyik napon, nem minden aggodalom nélkül ment az Angol-királynőbe, noha őt Deák nagyon szerette, mert a politikából éppen úgy nem húzott hasznot, mint Deák maga. Wenckheim részletesen szólt a pártok helyzetéről s kivált arról, hogy noha Tisza nem szereti sem a Sennyey-, sem a vacsorapártot, mégis gondolható köztök s a Deák-párt úgynevezett kisebb emberi közt oly ideigvaló szövetkezés a kormány leszavazására, a mi egy coalitionalis minisztériumra vezethetne. A fusio tehát politikai szükség, döntsön maga Deák s elmondta Tisza feltételeit és Andrassy aggodalmait. Erre Deák tétovázás nélkül

azt felelte, hogy a Deák-párt a 67-iki kiegyezéssel feladatát befejezte s ő csak addig volt a párt valódi feje; a parlamentáris kormány természeténél fogva, a párt vezére a miniszterelnök, az ő vezérsége csak névleges, csak tiszteletbeli s így a pártnak az ő nevé-ről elnevezése s máig fentartása inkább csak előzé-kenységnek vehető. De ha másként volna is, a hazá-nak s a szabadelvű-párt megteremtésének szívesen hozná meg bármikor az áldozatot és ha a miniszter-elnök s a miniszterek többsége egyelőre a Deák-párt-ból kerül ki, a tisztességet megtartva látja, meg az arányt is, mely a pártot a lealázástól megmenti.

Wenckheim végtelenül megörvendve a válaszon, így felelt: „Mindig nagy embernek tartottalak; de a te politikai belátásod még nagyobb, mint önzetlenséged és hazafiságod. Isten veled, jobb egészséget“. A létrejött „szabadelvű párt“ jegyzékébe Deák elsőnek írta be nevét s némi nehezteléssel csak ennyit jegyzett meg: „én talán eddig nem voltam szabadelvű?“ Ennek a beszélgetésnek volt eredménye Tisza bécsi útja, Bittó miniszterelnök február 11-iki beszéde a ház elnapolásáról s Tisza újabb nyilatkozata, melyek után a fusio megtörtént és február 28-ikán megalakúit az új kormány, melynek elnöke báró Wenckheim, pénzügyminisztere Széli Kálmán lett. Tisza egyelőre a belügyi tárczát vette át; de már 1875 október 21-ikén miniszterelnökké neveztetett ki. Tisza aztán nemcsak gyakran fölkereste Deákot, kikérve tanácsát, hanem egészben is oly irányban kormányzott, hogy ellentét közte, Andrássy és Deák közt nem állott elő. Deák, mondják, előbb nem igen kedvelte Tiszát; de összes ellenfelei közül legtöbbre tartotta s legjobban becsülte. Ez a becsülés e néhány hó alatt bizalomná és rokon-

szenvvé változott, midőn látta, hogy a kiegyezés művét Tiszának sikerül megmenteni a megalázástól, a pénzügyi bukástól, s kiragadva a nehéz viszonyok válságaiból, azt az ország érdekében meg tudja szilárdítani és tovább bírja fejleszteni.

Betegsége miatt utolsó két nyarát Deák egészen Nedeczkyék körében töltötte, a városligetben, 1874-ben a Schwartz-, 1875-ben a Deutsch-villában, mindig májustól október végéig. Az előbbi villában festette le Thán Mór a Nedeczky István óhajtására; itt adta Nedeczkynek 1874 június 25-ikén Csányi László zseb-kendőjét, melyet kivégeztetése napján hordott; mert megtartotta régiebb szokását, hogy folyvást ajándékozgatott s így adott neki 1875-ben, midőn a városba költözött, egy tajtékpipát, ezt mondva: „apám kapta kereszt-apámtól“. Húgaival szintén éppen úgy enyelgett folyvást; mint egykor p.-szentlászlói környezetével, kik őt „nagy-papá“-nakhívtáks különösen 1875-ben gondos ápolásukkal a nemzet háláját érdemelték ki, úgy hogy a Belváros közönsége júliusban és szeptemberben virágcsokrokat küldött nekik, mire Deák tréfásan szólt: „látjátok, Cerberusok, miattam lehet rózsákhoz is jutni“; ő meg albumokat s egyéb apróságokat ajándékozgatott húgainak.

E nyaralásából 1875 június 16-ikán ezt a levelet mondta tollba Nedeczky Ferikének egyik öcsce számára: „Én közel két éve már súlyosan szenvedek és daczára a tréfából gyártott híreknek, egészségem nem javúl, sőt folyvást hanyatlik. Menni nem tudok; ha nem vezetnek: ülésből, fektémből erős segítség nélkül fölkelni nem vagyok képes; sőt a lefekvéskor is másnak kell engem ágyba segítni. Étvágyam, álmom semmi; lábaim és hasam daganatja növekszik. De

mit zúgolódom, — 72 év szép kor, melyen túl ép, egészséges ember is méltán számoltat egészsége véngromlására; a ki pedig beteges is, az ne követeljen sokat, megifjodni bizonyosan nem fog.“

E betegsége miatt elhatározta, hogy mandátumot többé nem vállal; nem vélte lelkiismeretével meg-egyezőnek oly tisztt elfogadását, melynek megfelelni nem bír. Ennek híre menvén, a belvárosi választók 1875 május 26-ikán egyhangúlag elhatározták, hogy őt meg sem kérve, egyszerűen kikiáltják képviselőjüknek. Ezt Deák meghallván, június 9-ikére magához kérte néhány választóját városligetilakásába s előttöklemondó szándékát kijelentette, de nem akartak róla hallani s július elsején, noha piros falragaszok előre hirdették, hogy Simonyi Ernő föllép ellene, egyhangúlag kiáltották ki Deákot követnek. Deák augusztusban újra jobban lévén, 29-ikén fogadta Ráth Károly vezetése alatt azt a küldöttséget, mely a választási jegyzőkönyvet át akarta adni, kérve, hogy a választást fogadja el. Deák erre azt felelte: reménye van ugyan, hogy nemsokára feladatának megfelelehet; de addig is kötelességének ismeri lemondását az országgyűlésnek beadni, hogy a Belváros hivatalosan értesüljön a gátló akadályról; ha aztán mégis egyhangúlag vagy szótöbbséggel újra megválasztják, hazafiúi kötelességének fogja ismerni a választást elfogadni; addig is a választási jegyzőkönyvet nem fogadhatja el. Ekkor azonban a küldöttség a jegyzőkönyvet asztalán hagyta. Deák erre augusztus 30-ikán a képviselőház elnökéhez irt levélben, a nála hagyott jegyzőkönyvet mellékelve, a képviselőségről lemondott s szeptember elsején lemondása felolvastatván, a ház szeptember 6-ikán új választást rendelt el.

Szeptember 21-ikén újra megjelent Deáknál Várady Károly vezetése alatt a belvárosi választók küldöttsége a Deutsch-féle nyári lakban, a ki a verandára nyíló szobában fogadván őket, kezét szorított mindenikkel s a felhívásra a következőket felelte: Köszöni a választók bizalmát, mely őt évek óta s még most is támogatja, midőn a kor és súlyos, hosszas betegség megtörték. Lemondása óta egészsége tetemesen javult, de még helyre nem állott s kivált lábait nem tudja használni, vezetés nélkül menni nem bír, főbaja, az asthma, most is gyakran kínozza. Igen valószínű tehát, hogy a rárótt kötelességnek úgy, mint akarná, megfelelni nem fog, a míg nagyobb mérvű javulás be nem áll; a választás azonban évekre szól s ő egészsége javulásának reményében a követséget elfogadja; de óhajtja, hogy választói tudják meg betegségét, mely miatt nem vehet részt úgy és annyira a közügyekben, mint szeretné. Ezután még egy ideig élénken, jó kedvvel társalgóit s nem látszott, hogy a beszéd fárasztaná.

A választás 23-ikán reggel nyolcz órakor történt. Midőn Várady a választóknak előadta küldetések eredményét, zajos éljenzés hangzott fel és a fél óra leteltével Havas Ignác elnök, mint egyedüli jelöltet, Deákot nagy éljenzés közt a Belváros követének jelentette ki. Deák a nyárilak verandáján fogadta a mandátumot hozó küldöttséget, felállva mindenkiel kezét fogott s a jegyzőkönyv átvétele után megköszönvén a választást, körülbelül ugyanazt felelte, mit az előbbi alkalommal. Ugyanekkor Királyi Pál a választók nevében egy-egy virágcskrot adott át Deák ápolóinak, Nedeczky Ferikének és Emmának. A ház november 4-ikén éljenzés közt igazolta a választást és Deák tényleg hitte is, hogy még megjelenhetik a házban, sőt tréfásan töpren-

gett, hogy már az új hárszabályokat sem ismeri s még rendre utasítja az elnök. Megbízta tehát Szeniczey Ödönt, hogy szerezzen neki új hárszabályokat, hogy „szégyen ne érje vén fejét“.

A városligetben érte meg s ünnepelte 72-ik születésnapját október 17-ikén. Október 30-ikán költözött be Széli Kálmán és özv. Vörösmartyné kíséretében az Egyetem-tér 2-ik szám alá Széli Kálmánhoz, a gróf Hadik-ház első emeletére, egy ma már többé nem létező házba, a hol a két végső szobát foglalta el jobbra négy ablakkal a Kecskeméti-utczára. Széli Kálmán családja és anyósa, Vörösmartyné, 1874 óta lakott itt; már akkor Deáknak két szobát szánva, vették ki a lakást. Itt volt tanúja november 22-ikén annak, hogy hú ápolói egyikét, Nedeczky Ferikét eljegyezte Bölöny József, a mi kívánsága szerint az ő szobájában történt. Ez alkalomból november 28-ikán a királyné egy értékes nyakéket küldött Deáknak, hogy az ő nevében adja a mennyasszonynak jó kívánatai mellett.

E szobák közül a szélsőben töltötte egész napját és részben éjjeleit is egy nagy, kényelmes, de egyszerű ripszkarosszékben, melynek magas támlányán függő párnákon pihent, a mennyre fájdalmi engedték, s innen ágyba csak halála után fektették. A szoba bútora oly egyszerű volt, mint régi lakásában. A karszék előtt egy nagyobb, tőle balra egy kisebb asztal állt a szükséges orvosságos-üvegekkel, órájával s mindkettőn kezéügyében egy csengettyű, pár könyv és egy palatábla, melyre, mióta a beszéd nehezebb esett, kívánságait írta fel; aztán szemüvege, egy álló óra, egy nagyítóüveg, tollkések, írónok és jegyzőkönyve. Lába egy zsámolyon nyugodott. A szoba többi bútora volt egy zárt könyvszekrény székétől jobbra, a

kis asztal mellett; balra két pamlag egymás végében, körül néhány nádszék a látogatók számára, az ablak mellett nyitott könyvszekrény, nagyjából törvénykönyvekkel, melyek közt a *Corpus juris* három díszes kötete azonnal szembeült. A szoba másik oldalán állt kis Íróasztala, felette Vörösmarty és Szalay arcképe, a padlón kis szőnyegek s az állatkerti Kristóf nevű kedvenc medvéjének kikészített bőre, melyet halála előtt pár héttel kapott az állatkert igazgató-ságától ajándékban. A másik szoba, melyben az éj nagyobb részét töltötte, még egyszerűbb volt.

Még itt is kezdetben minden iránt érdeklődött, olvasott vagy felolvastatta magának a lapokat egész december 10-ikéig, midőn betegsége végzetes fordulatot vett. Még november 24-ikén is levelet diktált Bátorfi Lajosnak s a puszta-szentlászlói egyház javára rendezett sorsjátékra 10 forintot küldött sorsjegyekre, előre az egyháznak ajándékozva az esetleges nyere-ményt s kedvelt regényeit csaknem december végéig olvasgatta. Legutolsó olvasmányai december 13-ikán Eötvös: *Magyarország 1514-ben* és decz. 22-ikén Sue: *Dér eivige Jude* regényei voltak. Mindvégig mindenben az maradt, a ki volt: türelmes, igénytelen s még legnagyobb szenvedéseit is panasz nélkül hordozta. Ha pedig jobban volt, azonnal tréfált, enyelgett. Midőn halála előtt mintegy három héttel eszméletét veszítve, nagyon rosszul volt, úgy hogy környezete a haláltól tartott, magához térve így szólt: „Megijedtetek, úgy-e? Bizony, betekinttem egy kicsit a másvilágba“.

Kovách László képviselőházi háznagynak, ha valami szolgálatot tett, szokása volt tréfásan egy új hatos borra-valót adni; még újévben is, midőn képviselői fizetését elhozta, két új hatost adott neki. Mint egészséges korá-

bán, most is sokáig maradt fenn, ha aludni akart, így szólt: „Késő van már; most feküdjünk“. Ekkor betolták székét a másik szobába, s lábait melegebb ruhadarabokkal fedték be. Egyik tulajdonsága volt, hogy minél kevésbé igyekezett környezetét terhelni; éjjel még az ápolónőket sem szerette zavarni, noha nem igen bírt aludni. Ezenkívül apró fogásokat gondolt ki, hogy segítsen magán: olvasókönyvét magához csatolta, az asztalt karszékehez, hogy maga is közel bírja húzni, ha kell. Más szokásait is megőrizte, a míg csak bírta. Még decemberben is nagy krampuszt hozatott Széli kis leányának s szobájában állította fel a karácsonyfát; betegségében is gyönyört okozott a gyermeki vidámság látása. Emberszeretete, lelkének derűje, az élet apró örömeiben gyönyörködni tudása, enyelgő humora elkísérték majdnem halála órájáig. Most is szerette, ha forgolódnak körülötte és ha látogatják. Vörösmarty Béla mindig ebéd alatt ment hozzá, pont délben gr. Mikes János, orvosa, dr. Kovács délben és estve látogatta, délután rokonai vették körül; szerette, ha egyszerre legalább hárman vannak körülte s nevetgélnek, beszélgetnek vagy kártyáznak. A látogatókhoz tartoztak Kovách László, Jekelfalussy Lajos, Zádor, pár rokona, Bogdanovicsné s többször az udvar megbízásából gróf Festetich Mária.

Betegségének súlyosodása okozta, hogy 1876 január elsején a párt megkérdezte, vajjon elmehet-e hozzá a szokott újévi kívánat végett? Deák azt felelte, hogy megjelenésök jól fog esni. Gorove fejezte ki ekkor a küldöttség élén, mely a párt, a kormány tagjaiból, a főváros küldötteiből s Deák számos tisztelőjéből állt, néhány halk szóval a párt üdvözlését, kívánva, hogy a gondviselés még soká tartsa meg

drága életét. Deák ülve, fejét két párnára hajtva, lábain takaróval fogadta a küldötteket s halk hangon így válaszolt: „Köszönöm, hogy eljöttetek hozzám. Tudom, hogy minden jót kívántok s azt is tudom, hogy engem így is, a mint most vagyok, már csak ruinában, meg akartatok látni. Köszönöm barátság-tokat, az Isten áldjon meg benneteket“. A jelenet megható, könyekre indító volt.

Ezóta élete állandó haldoklás volt. Január 10-ikén oly roham lepte meg, mely késő éjjelig tartott s már most a legrosszabbtól féltek; délután ő felségeik is külön küldött által kérdezősködtek állapotáról. Január 11-ikén jobban érezte magát s látogatásokat is fogadott; 12-ikén estve maga mondta, hogy bizonyosan jó éjjele lesz, mert vidámnak érzi magát; de ez csak egy éjszakára szólt. Különösen aggasztóvá lett, hogy megdagadt lábai újra fölsebesedtek, mint a nyár elején; akkor ugyan lényegesebben jobban lett, most azonban feltűnő rosszabbodás követte s hangja is oly rekedt lett, hogy alig bírt beszélni. Ezóta már ő is érezte halála közeledését, mint intézkedései tanúsítják. Január 20- ikén estefelé külön tanácskozott orvosával s határozott felvilágosítást kért tőle, a ki meg is mondott annyit, a mennyit ilyenkor lehet és szabad. Ennek következése volt, hogy Kovács még aznap este ezt írta Rónay Jácintnak: Deák „ma este, saját elhatározásából azon óhajtást közölte véle, hogy az utolsó szentségek felvételében akarna részesülni“ s erre Rónayt kívánta felkéretni. Kéri tehát, hogy 21-ikén tizenkét órakor feltűnés nélkül látogassa meg Deákot, ellátva a szükségességekkel. Rónay írja, hogy ő Kovács levelét 21- ikén délelőtt kevéssel kilencz után a királyi várban kapta, a hol az uralkodó éppen belépett Mária Valéria

főhercegnőhöz jó reggelt mondani. Szó nélkül nem távozhatván, közölte a királylyal a levél tartalmát, a ki így szólt: „Sajnálom őt, de örvendek, hogy a szentségek fölvételeire gondol; menjen ön, ne tartóztassa semmi“.

Délben Rónay Deáknál volt, ki reszkető kezét nyújtva, midőn magokra maradtak, fájdalmas hangon szólt: „Látni óhajtottalak, én nem vagyok confessio nélküli ember, szeretném utolsó keresztényi kötelességemet teljesíteni, a viaticumot magamhoz venni, benned bízom, mikor lehetne szándékomat végrehajtani?“ — „Kedves bátyám, — felelt Rónay, — rendelkezésre állok, holnap délben itt leszek s végezhetjük ájtatosságunkat nyugodtan, zajtalanul.“

Másnap tizenkét óra előtt Rónay a szent Ferencziek egyházában magához vette a szentséget és segédlet nélkül hajtotta Deákhöz, a ki meggyónt, megáldozott s felvette az utolsó kenetet; ekkor Rónay letérdelt, nevében rövid alkalmi imát mondott, melyet a beteg összekulcsolt kézzel, nyugodt s elégedett arcczal hallgatott. Azután magához vonta s megcsókolta Rónayt, behívatta gr. Mikes Jánost és dr. Kovácsot, kikkel szó nélkül fogott kezét. Másnap déltájt Rónay a várkertben a királylyal találkozott, a ki Deákról kérdezősködött s aztán így szólt: „Szeretem, hogy elkészült, segítse Isten!“ Január 25-ikén délután a királyné érkezett meg Bajországból. Első kérdése Deák volt. Rónay írja, hogy már másnap szóltak a lapok a Deák gyónásáról, de senki sem akarta hinni s a Ferenczrendi zárdától, meg tőle kérdezősködtek. Samassa egri érsek mondá, hogy ő is fel akarta az utolsó szentség feladása végett keresni Deákat. Írják azt is, hogy midőn a szentség felvétele után Vörösmarty Béla a szokott

időben hozzá ment, Deák megfogta kezét, hosszasan szólt vallásos neveltetéséről, meg arról, hogy templomba nem járt; de hitt Istenben s lelkében mély vallásos áhítat lakik; megmondta azt is, hogy meggyónt s ezt mondá: „Nem eszem, hanem szívem kívánta; a vallásosság az érzésen alapsziki“ Ez volt valóban az ő nézete.

Ez idő óta készült a halálra. Január 22-ikén egy távolabbi rokonát, Zádor miniszteri tanácsost hívatta magához, ki jótékonyági ügyeit rendezte s most is számos ily dolgát intéztette el, mint a ki hosszú útra készül. A következő pár nap elég nyugodt volt, de január 24-ikén az egész napot kábult, zavart lelkiállapotban töltötte, noha lázrohamaiban tudta, hogy nincs egészen magánál. Félt is, hogy eszét veszti a fájdalomtól s világosabb pillanataiban említette a december 5-ikén meghalt Justh Gyulát, ki lelki zavarában öngyilkos akart lenni. Éjszaka Kovách és Sibrik Antal éjjélutánig mellette maradtak; de az éjet szokatlanul nyugodtan tölt vén, másnap jobban lett; csak-hogy ereje rohamosan hanyatlott. Ekkor január 26-ikán délelőtt magához kérte Vörösmartynét, Széli Kálmánét s Vörösmarty Bélát; végrendelkezni akart. Előszedte szekrényei kulcsait, a széke melletti asztalfiókjából kivett egy bőrtárczát, Vörösmarty Bélával kétszer is megolvastatta pénzét, mely főleg az előbbi napon a Széchenyiéktől felvett életjáradékban állt, az összeget maga felírta egy papírra s utána jegyezte, elvétele a napot: „Átadtam Bélának január 27-ikén“. További rendelkezését gr. Festetich Mária és Bogdánovicsné látogatása félbeszakította s aztán el is maradt. E napot jól töltötte; jóízűen ebédelt, sőt este maga biztatta rokonait, hogy nézzék meg az *Utazást a föld körül 80 nap alatt*, mert utolszor adják.

De mind ez csak mulékony volt; ezóta nem bírt enni. Január 27-ikén egész nap nagyon rosszul volt. szava elállt, újra állandó kábultság s lázrohamok kínozták. E nap éjjel dr. Kovács, Vörösmartyné és Széllné egész reggelig virrasztottak mellette, mialatt a beteg gyakran fel-felriadva nézett körül. Csak reggel aludt nyugtalanul vagy négy órát, mely mégis kissé megnyugtatta. Január 28-ikán délelőtt tíz órakor a palatáblát kérte, Széll Kálmán átadta s ő kérdést irt rá valami levélről; de ez csak zavart képzelet lehetett, mert levele nem jött. Kis idő múlva újra kérte a táblát, de bárha látszott, hogy akarna, nem bírt írni s panaszkodván, hogy nem lát, két, majd három gyertyát gyújtottak, de ujjait sem bírta mozgatni. Kevés pihenés után, mialatt Széli a képviselőházba ment, behivatta Vörösmartynét, Széllnét s ott volt Zádor is. Úgy látszik, érezte, hogy vége közelit s azt kívánta, hogy hívják el Vörösmarty Bélát is, ki éppen akkor lépett be. Délelőtt 10—11 óra között papirt és irónt kért s ekkor irta egy levélpapírra reszkető kézzel az utolsó öt sort, melyek így szólnak: „Több napja a baj az, hogy nagyon meg vagyok zavarodva éjjel-nappal, talán nem tart sokáig... Minden vagyonomat vegye át Vörösmarty Béla, fizesse a tartozásokat, a mi megmarad, fordítsa jó célokra. Isten áldjon meg. D.“ Alább még e két szó: „Ezt olvasd“.

Most búcsúképen mindnyájoknak kezet nyújtott s aztán az orvost kívánta, a ki szintén éppen megérkezett. Pár perczzel tizenegy után oly nagy roham érte, hogy Széll pénzügyminiszterért küldtek. Mivel éppen az ő javaslata volt napirenden, a ház egy órára felfüggesztette üléseit s a hírre képviselők, közönség

Deák lakása elé gyűltek. Tizenkét óra felé újra magához tért, mialatt az orvos hidegülő kezeit melengeté; ekkor felismerte a szobába sietett barátait, egy szempillantással köszönte meg érdeklődésöket, azután előhozatva egy iratcsomót, Vörösmarty Bélának nyújtotta át s pár percz múlva újra elveszté eszméletét. Így találta egy órakor Tisza Kálmán, midőn körülte voltak Vörösmartyné és fia Béla, Széll Kálmán és neje, Bogdanovics asszony, Sibrik Antal, Somsich, Beniczky, Kovách László, Ordódy. Állapota folyton ugyanaz maradt. Délután két órakor elaludt, háromkor fölébredve, levest kért s a csészét elvéve Bogdanovicsnétól, maga vitte ajkaihoz. Öt órakor újra eljött Festetich grófnő az udvar részéről; Tisza, a kormány tagjai, Deák barátai is egymás után jelentek meg. a kérdezősködők nagy tömegben lepték el a ház előtti tért, s az egész főváros megdöbbenve hallotta a haldoklás hírért. Esti fél hétkor újabb roham jelei mutatkoztak; rögtön elhívták Kovácsot, ki némi jobbanlétet jelzett s hétkor a következő jelentést adta ki: „Az életveszélyes elgyengülési roham, mely reggel beállott, enyhült ugyan; a nagy beteg állapota azonban aggasztó.“

Deák e közben olykor felpillantva nézte a körülte levőket, a látogatókat, kik este 10-ig egymást érték; nyolczkor még megismerte Jekelfalusyt, olykor nyögve sóhajtott, kezei görcsösen reszkedtek, szólni nem bírt. Kilenczkor újabb roham és a halálküzdelem állt be. Tíz óra tájban a fájdalom miatt bizonyos élénkség vette elő s ez eltartott az utolsó perczig. Első pillanatban oly mozdulatot tett, mintha csengetni akart volna; a körüllevők csengettek s midőn az ápolónő belépett, lábára mutatott, hogy kösse be. Helyette

dr. Kovács kötötte be, a mi mintegy fél órát vett igénybe s hálás tekintettel köszönte meg. Aztán hátrahanyatlott s arcán súlyos fájdalom vonaglott. Kovács orvosságot akart adni s mikor tagadólag intett, így szólt neki: „Komám, vegye be e csöppeket, ezek a jó csöppek, melyektől a görcs eláll“. Ekkor megfogta a kanalat, ajkához vitte, de reszkető kezéből kiesett; aztán hátradőlt, egy mély hörgés hallatszott, szeme beesett, arcza merevvé lett: halott volt. Az egyetem órája éppen háromnegyed tizenegyet ütött.

A képviselőházban 29-ikén délelőtt tíz órakor Ghyczy Kálmán elnök jelentette be az országos gyászt s a temetésre nézve a következőket indítványozta: Küldjön ki a ház külön bizottságot, hívja meg a temetésre a főrendiházat, ülését ma ne folytassa s másnap tizenegykor üljön össze a bizottság jelentésének meghallgatására, de egyébként a temetés végéig nyilvános ülést ne tartson. A bizottság elnöke Ghyczy Kálmán lett, melyhez a főrendiház is kiküldte a maga tagjait.

A bizottság január 30-ikán a következő javaslatokat terjesztette a ház elé: Deák a nemzet halottja, temetését országos költségen az országgyűlés intézi, a temetés február 3-ikán délelőtt 11 órakor lesz, a holtat az Akadémia előcsarnokában helyezik gyászravatalra, a temetésnél a ház elnöke beszédet tart, a két ház elnöke a törvényhatóságokat, horvát bánt, a horvát országgyűlést s az Akadémiát a gyászesetről értesíti, a két ház nevében külön gyászjelentést ad ki, a Nemzeti Színházban a temetésig az előadások szünetelnek. Országos gyászt a bizottság nem indítványoz, mert a nemzet úgy is ki fogja fejezni gyásztát.

Január 31-ikén reggel hétkor tették a bebalzsamozott holttestet az Akadémia előcsarnokában a gyász-

ravatalra. Az uralkodó január 29-ikén Bécsből külön kéziratot intézett Tisza miniszterelnökhöz, koszorút küldött a koporsóra s a temetésre helyettesül Mondel főszárnysegédet nevezte ki. A királyné, a ki Deák halála alkalmával Budán volt, Rónay tudósítása szerint, Mária Valéria főhercegnőtől hallotta először a nagy hazafi elhúnytát január 29-ikén délelőtt kilencz órakor. Ekkor megbízta Rónayt, hogy ajánljon koszorújára rövid feliratot s ő e pár szót javasolta: „Erzsébet királyné Deák Ferencznek⁰.”

Január 31-ikén délután pontban négy órakor két udvari kocsit állt meg az Akadémia gyászbejárata előtt, hová megelőzőleg megérkezett Rónay Jácint püspök. Az első kocsiból kiszállt a királyné és gr. Festetich Mária udvarhölgy. A királyné belépve az Akadémia előcsarnokába, átvette a fehér kaméliákkal díszített babérszörűt s föllépve a ravatal lépcsőin, a halott szíve tájára helyezte, aztán a halott arczára tekintett s midőn lelépett a ravatalról, körülnézett; Rónay odalépve, a ravatal lábánál álló imazsámolyra mutatott. A királyné térdre borúit az imazsámolyon s arczát lehajtva, pár percig imádkozott, mialatt oldalt és a csarnok mélyében az országgyűlés és a kormány tagjai meghatva, könyező szemekkel voltak tanúi a néma jelenetnek, melyben a korona, meghajolva az erény és hazafiság előtt, osztozott a nemzet gyászában.

A szabadelvű kör január 31-ikén estve tartotta meg értekezletét s cserkoszorú letevésén kívül hat heti gyászt határozott. Ezután Tisza szólt a saját nevében e bizalmas körben; mert e gyászban különben csak azt a szót helyesli, mely az országgyűlésé. Elmondhatja, hogy soha nem volt egy szava, sőt egy gondolata sem, mely Deák nagyságát és hazafiságát

bánthatta volna. Végül kéri, hogy a kör fogadja el tőle és minisztertársaitól Deák arczképét.

Február 3-ikán, egy hideg, ködös téli napon temették el Deákot, addig Magyarországon sohasem látott díszszel, gyászszal és százezrek részvételével. A hercegprimás szentelte be a halottat, Ghyczy tartott fölötte beszédet, s gyászszal bevont utcákon vitték ki a kerepesi temetőbe és ideiglenesen a főváros által kijelölt kápolnában helyezték el. Kossúth pár nappal utóbb a koporsóra vagy saját szavai szerint „Deák sírkápolnájának küszöbére“, február 14-iki levele mellett egy czipruságot küldött Helfy Ignác útján. A gyászistentiszteletet a nagy halott emlékére a hercegprimás február 5-ikén tartotta meg a plébánia-templomban s ugyanakkor Budapest összes római katolikus templomaiban is gyászistentisztelet tartott.

Február 10-ikén, a Deák temetéséről szóló jelentés kapcsán, a József nádorral történt hasonló eljárásra hivatkozva, Tisza a pártok közmegegyezésével Deák érdemeinek törvénybe iktatásáról törvényjavaslatot nyújtott be, s a ház február 16-ikán Baross Gábor előadó rövid indokolása, a Simonyi Ernő hosszasan indokolt ellenző és gyöngédtelen, Ürményi Miksa, Tisza Kálmán és Várady Gábor pártoló felszólalásai után, a következőkben szavazta meg: „Deák Ferencz az isteni gondviselés változhatatlan végzése által az élők sorából elszóllitván, a törvényhozás elhatározta:

1. §. Hogy Deák Ferencznek a haza körül hosszú évek során át szerzett érdemei törvénybe iktattassanak. — 2. §. Hogy a minisztérium egy, az elhunyt-hoz méltó emléknék az ország fővárosában, országos adakozás útján felállítása végett szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg. — 3. §. Hogy a tett

intézkedésekről, azok eredményéről s az emlék ügyéről általában a minisztérium által az országgyűlés mindkét házában minden év végén jelentés tétessék, mindaddig, míg az emlék tetteleg felállítva nem lesz. — 4. §. Ezen törvény kihirdetése után tetteleg életbe lép s végrehajtásával a minisztérium bizatik meg.“

E törvényczikk az 1876-iki III. t.-cz. gyanánt került törvénykönyvünkbe, megerősítettett február 22-ikén s az országgyűlés mindkét házában kihirdettetett február 24-ikén.

